

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**İRAN MEŞRUTİYET HAREKETİNİN TÜRK VE
İRAN BASININA YANSIMALARI
(1906-1909)**

**Hazırlayan
Ömer ALKAÇ**

**Danışman
Doç. Dr. Gökhan BOLAT**

Doktora Tezi

Şubat 2023, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**İRAN MEŞRUTİYET HAREKETİNİN TÜRK VE İRAN
BASININA YANSIMALARI
(1906-1909)**

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
Ömer ALKAÇ**

**Danışman
Doç. Dr. Gökhan BOLAT**

**Bu Çalışma Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)
Tarafından 2018 / 1 -2214/A- 1059B141800321 Kodlu Proje ile Desteklenmiştir.**

Şubat 2023, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Ömer ALKAÇ

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Tarih
Program Adı : Doktora
Tez Başlığı : İran meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları (1906-1909)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 297 sayfalık kısmına ilişkin 01.02.2023 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 7' dir.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 01.02.2023

Danışman: Doç. Dr. Gökhan BOLAT
İmza

Öğrenci: Ömer ALKAÇ
İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“İran meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları (1906-1909)” başlıklı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Ömer ALKAÇ

Danışman

Doç. Dr. Gökhan BOLAT

Tarih Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Gökhan BOLAT danışmanlığında **Ömer ALKAÇ** tarafından hazırlanan “**İran meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları (1906-1909)**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih** Anabilim Dalı/**Yakınçağ Tarihi** Bilim Dalı’nda **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

29/11/2022

JÜRİ:

Danışman	: Doç. Dr. Gökhan BOLAT	İmza
Üye	: Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ	İmza
Üye	: Prof. Dr. Gülbadi ALAN	İmza
Üye	: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	İmza
Üye	: Prof. Dr. Remzi KILIÇ	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Atabey KILIÇ
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Dünyada her şeyin bir vakti, bir zamanı, bir hayatı vardır. Mutlak monarşiler de bir zamanlar dünyada devrini cevriyi icra edip müddetini tamamlamış ve maziye mâl olmuşlardır. Bugün bir devlette bu usulü ihya etmeye kalkışmak, bir memlekette telgraf yerine güvercin, posta yerine tatar, elektrik ışığına karşı kandil kullanmak gibidir. Bugün mutlak monarşi ile idare olunan bir devlet asla payidar olamaz. Şûrâ-yı Ümmet dergisi henüz XX. yüzyılın başında mutlak monarşilerin devrini tamamladıklarını bu cümlelerle ifade eder. Bunun farkında olan İranlı aydınlar 1906 yılında şahlarından otoritesini kendileriyle paylaşmasını bir başka devletin himayesi ile de olsa talep etmekten imtina etmediler. II. Meşrutiyet sonrası Türk basınının İran meşrutiyeti ile ilgili genel kanaatine göre ise başkalarının eliyle elde edilen hürriyet zilletten biraz daha halliceydi.

Aydın tabakanın düşünce dünyasında iken basının da etkisiyle bir halk hareketine dönüşen İran meşrutiyetini, Türk ve İran basını açısından ele alan bu çalışma gazetelerin tozlu sayfalarında kıyıda köşede kalmış ve belki de bugüne kadar göz değmemiş satır arası bilgilerden oluşmaktadır. Çalışmada bazılarında çok az istifade edilmişse de Selanik, İstanbul, Tebriz, Tahran, Meşhed, Kalküta, Kahire ve Londra gibi farklı şehirlerde neşredilmiş 34 farklı gazete kullanılmış ve her birisi taranırken veya tercüme edilirken gazetelere gönderilen mektuplar, telgraflar ve diğer yazılar aracılığıyla her bir şehrin İran meşrutiyet hareketine dair duygu ve düşünceleri hissedilmiş ve bu çalışmaya da mümkün mertebe yansıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca İran meşrutiyetçilerinin yeniden organize olmaları ve giriştikleri hürriyet mücadeleleri, şahı demokratikleştirmeye halkı ise gaflet uykusundan uyandırmaya çabalayan basın penceresinden yansıtılmaya çalışılmıştır.

İran Meşrutiyet Hareketi üzerine doktora tezi hazırlama düşüncesinin oluşmasında danışmanım Doç. Dr. Gökhan Bolat'ın *İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar* başlıklı makalesi önemli bir yere sahiptir. Kendisinin Kaçar dönemi İran tarihi çalışıyor olması ve bu yöndeki teşviki ise karar vermemde belirleyici olmuştur. Konuyu basın açısından çalışmaya karar vermem de ise basın çalışmalarına olan alakam ve bu doğrultuda yüksek lisans tezimi basın üzerine çalışmış olmam etkili oldu. Bunun yanı sıra Türkiye'de son yıllarda Kaçar dönemine olan ilginin

artmasına rağmen doğrudan her iki ülkenin basını ışığında bir çalışmanın yapılmamış olması yine bu konuyu çalışmamda önemli bir etkidir.

Konuyu belirleyip tez önerisini hazırladıktan sonra Türkiye'deki imkanları kullanarak Farsça çalışmalarına başladım. Amacım İran'a gitmeden önce biraz da olsa Farsça temel oluşturabilmektir. Aynı zamanda İran'a gidebilmenin yollarını da araştırıyordum. Erciyes Üniversitesi BAP birimine proje sunma düşüncem şartların olgunlaşmaması nedeniyle gerçekleşmedi. Aynı günlerde TÜBİTAK'ın 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı başvurularının başladığını öğrendim ve danışman hocamın yardımıyla Tahran'daki Danişnâme-i Cihân-ı İslam kurumunda Küçük Asya ve Balkan Araştırmaları Biriminde o dönem araştırmacı olarak çalışan Dr. Ali Rıza Mukaddem'den davetiye alarak bu çalışmayı projelendirdim. TÜBİTAK'a başvuruyu yaptıktan sonra projenin onaylanmama ihtimalini göz önünde bulundurarak imkanlarım dahilinde fırsat oluşturup 2018 yazında İran'a (Tahran) gittim. Farsça açısından verimli olmasa da ülke ve şehri tanıma ve tecrübe edinme açısından gayet faydalı olan bu seyahati, TÜBİTAK'a sunduğum projemin kabul edilmesiyle sonlandırdım. 2018 ekim ayında proje kapsamında TÜBİTAK bursiyeri olarak çalışmalarımı İran'da sürdürmek ve Farsça dil eğitimi almak üzere Tahran'a tekrar gittim. Bir yıl üç aylık bu süre zarfında, Tahran Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Merkez-i Beynelmilelî-i Âmûzeş-i Zebân-ı Farsî (Dekhoda) adlı dil merkezinde Farsça kurlarının tamamını alarak Pişrefte III (C2) düzeyinde Farsça yeterlilik sertifikamı aldım. Farsça'da belli bir mesafe katettikten sonra Tahran'da bulunan Kitâbhâne-i Müessese-i Lügatnâme-i Dehkhoda, Sâzmân-ı Esnâd ve Kitâbhâne-i Milli, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı İslamî, Kitâbhâne-i Danişgâh-ı Tahran ve Müessese-i Mütalaât-ı Tarih-i Muassır-ı İran kurumlarından çalışmamın temel kaynakları olan gazeteleri ve konu ile ilgili diğer kaynakları temin ettim. İran Meşrutiyet hareketinin kilit şehri Tebriz'i ziyaret ederek Kitâbhâne-i Merkezî-i Tebriz'den Meşrutiyet dönemi şehirde çıkarılan gazeteleri temin ettim. Farsça gazetelerin taranması ve büyük oranda tercümesini İran'da iken tamamladım.

Yine bu süre zarfında hem Farsça'yı geliştirmek hem de meşrutiyet dönemi literatür ve terminolojisine aşina olmak adına benle aynı dönemi çalışan, Şehit Beheştî Üniversitesi tarih bölümü hocaları Doç. Dr. Kubad Mansur Baht ve Doç. Dr. Kerim Süleymanî'nin lisans düzeyi tarih derslerine bir dönem boyunca katıldım.

İran'daki çalışmalarımı tamamlayıp 2020 ocak ayında Türkiye'ye döndüm ve Milli Kütüphane'den çalışmada kullanılacak Türkçe gazeteleri temin ettikten sonra tezin yazım sürecine geçtim.

Bu tez çalışması; giriş, beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümü; konu, literatür ve kaynakların değerlendirildiği kısmı içermektedir. Birinci bölüm, İran'da meşrutiyet düşüncesinin oluşumunda etkili olan yabancı devletler ve fikir adamlarının etkisi çerçevesinde İran meşrutiyetinin hazırlık safhasının anlatılmaya çalışıldığı bölümdür. İkinci bölümde, meşrutiyetin ilanı süreci, üçüncü bölümde meşrutiyetçiler ve şah mücadelesi, dördüncü bölümde şah tarafından meşrutiyet idaresinin askıya alınması ve bunun getirdiği kasvetli ortam, beşinci bölümde ise Tebriz direnişi ve meşrutiyetçilerin yeniden meşrutiyet idaresini tesisi Türk ve İran basını gözüyle ele alınmıştır

Her akademik çalışmanın olduğu gibi bu çalışmanın da vücut bulmasında birçok kişi ve kurumun katkısı ve desteği olmuştur. Öncelikle beni bu konuyu çalışmaya teşvik eden ve danışmanlığı boyunca yapıcı eleştirileri ve yönlendirmeleriyle çalışmaya katkı sağlayan danışman hocam Doç. Dr. Gökhan BOLAT'a teşekkürü borç bilirim. Çalışmamı TÜBİTAK projesi olarak sunmam konusunda teşvik eden ve son ana kadar tavsiyeleri ile çalışmanın olgunlaşmasına önemli katkıları olan Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya; tez izleme komitemde ve tez savunmamda bulunarak eleştiri ve yönlendirmeleri ile çalışmaya katkıda bulunan Prof. Dr. Gülbadi ALAN, Prof. Dr. Remzi KILIÇ ve Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ'e; bu çalışmanın her safhasında desteklerini esirgemeyen Dr. Nebil KARADUMAN, Dr. Nedim KARADUMAN, Dr. İbrahim KARACA ve Cengiz ÖZER'e ayrıca teşekkür ederim.

TÜBİTAK projesine başvurabilmem için gerekli davetiyeyi gönderen Bonyâd-ı Dâiretü'l-Meârif-i İslâmî'ye ve o dönem kurumun Anadolu ve Balkan Araştırmaları Biriminde çalışan ve projenin yurt dışı danışmanlığını üstlenerek İran'da bulunduğum süre boyunca yardımlarını gördüğüm Dr. Ali Rıza Mukaddem'e, Şehit Beheştî Üniversitesi tarih bölümü hocaları Doç. Dr. Kubad Mansur Baht ve Doç. Dr. Kerim Süleymanî'ye, İran'daki araştırmalarım esnasında arşivlerden faydalanma, gazetelerin taranması ve tercümesi noktalarında yardımlarına başvurduğum Behram Karju Ajirlu, Davut Bâgerî ve Neşat Mottaghî'ye; Tebriz'de neşredilen gazeteleri elde etmemde kolaylık sağlayan Kitâbhâne-i Merkezî-i Tebriz personeli Mahmut Mahmutzâde'ye;

Merkez-i Beynelmilelî-i Âmûzeş-i Zebân-ı Farsî hocalarına ve Tahran’da ikametim müddetince rahat bir şekilde çalışabilmem için her türlü konforu sağlayan Danesh-i Pajooan Complex idarecileri Muhammed Sadri Bey ve Mahsa Hanım’a teşekkür ederim.

Bu çalışmayı 2018 / 1-2214/A- 1059B141800321 Kodlu Proje ile destekleyen TÜBİTAK’a ve ilgili personeline müteşekkirim.

Tüm eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteklerini esirgemeyen, sabırla ardımda duran ve bu çalışma süresince ihmal ettiği ettiğim aileme özverilerinden dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır.

İRAN MEŞRUTİYET HAREKETİNİN TÜRK VE İRAN BASININA YANSIMALARI (1906-1909)

Ömer ALKAÇ

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Şubat 2023

Danışman: Doç. Dr. Gökhan BOLAT

ÖZET

Bu çalışmada, Türk ve İran basınının İran meşrutiyet hareketine bakış açısı ve bu harekette oynadıkları rol incelenmiştir. Basının, günümüzde olduğu gibi geçmişte de halkı doğrudan etkileyebilen ve yönlendirebilen etkili bir güç unsuru olduğu tartışılmazdır. Bu nedenle İran meşrutiyet hareketinin tüm dinamiklerinin ortaya konulabilmesi açısından dönemin gazetelerinin irdelenmesi büyük önem arz etmektedir. Meşrutiyetin ilanı, basında “bir gecede alınan bin yıllık yol” olarak değerlendirilmekte ve kadim İran medeniyetinin yeniden eski günlerine erişmesinin yanı sıra yabancı ülkelerin İran üzerindeki nüfuzlarının son bulmasında da meşrutiyetin önemli rol oynayacağına inanılmaktaydı. Meşrutiyetin ilanından sonra ise İran basınının, meşrutiyete sahip çıkılması hususunda İran halkına ikazlarda bulunduğu görülmekte ve meşrutiyetin koruyucu unsuru olarak şahın yanında halkın da önemli bir yerinin olduğu vurgulanmaktaydı. Şahın meşrutiyete ve İran halkına karşı sorumlulukları sık sık hatırlatılırken ve meşrutiyet karşıtlarının ise gazete köşelerinde açık bir şekilde ifşa edildiği görülmekteydi. Basında ayrıca İran dâhilinde ve haricinde bulunan meşrutiyet karşıtlarının hak ettikleri şekilde cezalandırılmaları için açık bir şekilde ısrar edilmiş ve İran halkının meşrutiyet etrafında birleşmesi tavsiye edilmişti. Diğer taraftan meşrutiyetin ilanından sonra İran’ın, Avrupa ülkeleri ve diğer gelişmiş ülkelerle rekabet edebilecek güce ulaşması için ülkede bilimsel çalışmalara önem verilmesi gerektiğinin altı çizilmişti.

Anahtar Kelimeler: İran Tarihi, Meşrutiyet, Basın, Modernleşme

REFLECTIONS OF IRAN’S CONSTITUTIONAL REVOLUTION ON TURKISH AND IRANIAN MEDIA (1906-1909)

Ömer ALKAÇ

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

PhD Thesis, February 2023

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Gökhan BOLAT

ABSTRACT

In this study, the perspective of the Turkish and Iranian press on the Iranian constitutionalism movement and the role they played in this movement were examined. It is an undisputable fact that media was an influential power factor in relation with its great impact that can manipulate and influence over people, in the past so as it is today. For this reason, In order to put forth the whole dynamics of the Iranian Constitutional Movement the analysis of the newspapers of the period presents high significance. The Declaration of Constitutional Monarchy was evaluated as “a thousand-year road reached in one night” by media and there was a common belief that the declaration of constitutionalism would play an important role for the return of the glorious days of the ancient great civilization of Iran, as well as for the end of foreign penetration and influence over Iran. After the declaration of constitutionalism, it is seen that Iran’s media had made regular warnings about the necessity for the protection of constitutionalism by the people of Iran and had emphasized the crucial role of the people of the country in addition to the role of the Shah for the protection of the constitutional regime. The responsibilities of the Shah towards the constitutionalism and the people were frequently reminded by the media and those who were opposition with the constitutionalism were stigmatized outspokenly through the newspapers. Moreover, the media had insisted on the severe punishment of the internal and foreign opposition factors that were against the constitutionalism and had suggested the gathering of all the people of Iran around the constitutionalism. On the other side, after the declaration of the constitutionalism Iran’s ability to reach the necessary level of powerfulness that would be enough to compete with European states and other developed countries.

Keywords: Iranian History, Constitution, Press, Modernization

İÇİNDEKİLER

İRAN MEŞRUTİYET HAREKETİNİN TÜRK VE İRAN BASININA YANSIMALARI (1906-1909)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	ix
ABSTRACT.....	x
İÇİNDEKİLER.....	xi
SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ	xv
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Mahiyeti	1
B. Meşrutiyet'in Ortaya Çıkması ve İran'a Etkileri	5
C. Basının Doğuşu	8
1. İran'da Basının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi.....	9
2. Türkiye'de Basının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	15
D. Araştırmada Kullanılan Önemli Gazeteler	19
1. Farsça Gazeteler.....	19
1.1. Rûznâme-i Hablûlmetin.....	19
1.2. Rûznâme-i Encümen.....	20
1.3. Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfîl	21
1.4. Rûznâme-i Temeddün.....	22
1.5. Rûznâme-i Müsavât	22
1.6. Rûznâme-i Hurşîd.....	23
1.7. Rûznâme-i Nâle-i Millet.....	23
1.8. Rûznâme-i Hilâfet.....	23
1.9. Rûznâme-i Meclis.....	24
2. Türkçe Gazeteler.....	24
2.1. Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim)	24
2.2. Tanin	26

2.3. Beyânülhak Gazetesi	27
2.4. Yeni Tasvîr-i Efkâr Gazetesi	28
2.5. Resimli Kitap Mecmuası	29

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYETİNİN HAZIRLIK SAFHASI

1.1. İran Coğrafyası	31
1.2. Yabancı Devletlerin İran Modernleşmesine Etkileri	33
1.2.1. Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları	33
1.2.2. Herat Meselesi	36
1.2.3. İngiltere'nin Elde Ettiği Önemli İmtiyazlar.....	39
1.2.3.1. Reuter Anlaşması.....	39
1.2.3.2. Telgraf Hatlarının Tesisi İmtiyazı	42
1.2.3.3. Bank-ı Şehinşâhî'nin Kurulması.....	43
1.2.3.4. Piyango İmtiyazı.....	44
1.2.3.5. Tütün ve Tömbeki İmtiyazı	45
1.2.4. Rusya'nın elde Ettiği Bazı İmtiyazlar.....	46
1.2.5. Meşrutiyet Hareketinin Provası: İmtiyazlara Tepkiler ve İranlılarda Protesto Kültürünün Oluşması.....	47
1.3. İran Modernleşme Sürecinde Etkili Olan Önemli Devlet Adamları	59
1.3.1. Şahzade Abbas Mirza	59
1.3.2. Mirza Taki Han Ferahânî (Emir Kebir)	60
1.3.3. Mirza Hüseyin Han (Sipehsalar-ı Âzâm)	65
1.4. İran'da Meşrutiyet Düşüncesinin Oluşmasında Etkili olan Fikir Adamları	66
1.4.1. Cemaleddin Efgânî (Esedabâdî)	66
1.4.2. Mirza Fethali Ahundzade	68
1.4.3. Mirza Melkum Han.....	69
1.4.4. Yusuf Han Müsteşarüddeve.....	71
1.4.5. Mirzâ Abdürrahîm Tâlibof (Tâlibzade) Tebrîzî (1834-1911)	72
1.5. Avrupa Seyahatleri ve Batıdaki Gelişmelerin Yakından Görülmesi	74

İKİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYET'İN İLANI

2.1. Nâsırüddin Şah'ın Katli ve Muzafferiddün Şah'ın Cülusu.....	78
2.2. Basında Muzafferiddün Şah ve Modernleşme.....	80
2.3. Muzafferiddün Şah'ın Avrupa Seyahatleri ve Muhalifler	85
2.4. Rus-Japon Savaşı ve Rusya'nın Mağlubiyetinin İran Meşrutiyetine Etkisi	97
2.5. Meşrutiyet Hareketi'nin Merkezileşmesi	100
2.5.1. Meykede Bağ Cemiyeti ve İnkılap Komitesi'nin Kurulması	101
2.5.2. Behbehânî ve Tabâtabâî İş birliği	105
2.6. Şah Mescidi Olayı.....	109
2.7. Küçük Göç (Muhaceret-i Suğrâ)	110
2.8. Büyük Göç (Muhaceret-i Kübrâ).....	116
2.9. Meşrutiyetin İlanı.....	129
2.10. Meclis-i Şûrâ-yı Millî'nin Açılması	145
2.11. Kanun-ı Esasi'nin Kabulü ve Muzafferiddün Şah'ın Ölümü	154

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED ALİ ŞAH VE İRAN MEŞRUTİYETİ

3.1. Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyet Karşısı Faaliyetleri	164
3.1.1. Veliahtlığı Döneminde Meşrutiyet ve Meşrutiyetçilere Karşı Tutumu	164
3.1.2. Taç Giyme Merasimi ve Meclise Karşı Tutumu	168
3.2. Tebriz Eylemleri ve Tebrizlilerin Talepleri	170
3.3. Tahran Olayları ve Şah'ın Tutumu	175
3.4. Meşrûta - Meşrûa Tartışmaları	179
3.5. Eminüssultan'ın İran'a Davet Edilmesi.....	186
3.5.1. Eminüssultan'ın Katli	191
3.6. 1907 İngiltere-Rusya İttifak Anlaşması.....	195
3.7. Kanun-ı Esasi Eki'nin Kabulü	200

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DA SİYASAL YOL AYRIMI: ŞAH ve MEŞRUTİYET TARAFTARLARI

ARASINDAKİ MÜCADELELER

4.1.Şah ve Meşrutiyetçilerin Birbirini Yok Etme Adımları	207
4.1.1. Tophane Meydanı Olayları	210
4.1.2. Muhammed Ali Şah’a Suikast Girişimi.....	220
4.2. Meclisin Topa Tutulması.....	225
4.3. İstibdâd-ı Sagîr Dönemi (Küçük İstibdat)	237
4.3.1. Hareketin Liderlerinin Akıbetleri	239
4.3.2. Matbuatın Durumu.....	241

BEŞİNCİ BÖLÜM

TEBRİZ DİRENİŞİ VE MEŞRUTİYETÇİLERİN ZAFERİ

5.1. Tebriz Direnişçilerinin Örgütlenmesi ve Şah’ın Önlemleri.....	245
5.2. Osmanlı Devleti’nde İlan Edilen II. Meşrutiyet’in Tebriz Direnişine Etkisi	251
5.3. İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin İran Meşrutiyetçilerine Fiili Desteği	253
5.4. Osmanlı Meşrutiyetinin Tahran’a Etkisi	259
5.5. Basında Tebriz- Osmanlı Yakınlaşması Üzerine Söylentiler	262
5.6. Mücahitlerin Zaferi ve Kamuoyunun Tepkisi	264
5.7. Rusların Tebriz’i İşgal Edeceği Söylentileri karşısından Basın	272
5.8. Tebriz’in İşgali: Şehir Basını ve Liderlerin Durumu.....	276
5.9. Tahran’ın Durumu	280
5.10. Bahtiyârî ve Gilân Ordusunun Harekete Geçmesi.....	283
5.11. Ahrâr Ordusunun Tahran’a Harekâtı	286
5.12. Tahran’ın Ele Geçirilmesi ve II. Meşrutiyet’in İlanı	289
SONUÇ	295
KAYNAKÇA.....	298
EKLER	308

SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Anabilim Dalı
AÜ	: Ankara Üniversitesi
Bkz	: Bakınız
ed	: Editör
ERÜ	: Erciyes Üniversitesi
MMTMİ	: Müessesesi-i Mütalaât-ı Tarih-i Muassır-ı İran
Örn	: örnek
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YÖK	: Yükseköğretim Kurumu
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknoloji Araştırma Kurumu

GİRİŞ

A. Araştırmanın Mahiyeti

Araştırmanın konusu, İran meşrutiyet hareketinin (1906-1909) Türk ve İran basınında neşredilen gazetelere yansımalarının bilimsel metotlar çerçevesinde, dönemin siyasi olayları da göz önünde bulundurularak değerlendirilmesidir. Avrupa’da, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Fransız İhtilali ile sonuçlanan anayasacılık hareketlenmelerin ardından ortaya çıkan *ulusçuluk*, *sekülerizm*, *eşitlik*, *adalet*, *özgürlük* ve *kanun* gibi kavramlar doğuya doğru hızlı bir yayılma gösterdi. 1876’da Osmanlı Devleti’nde Kanun-ı Esasi’nin ilanına sebep olacak bu kavramların İran’ı etkilemesi de kaçınılmazdı. Haberin ve bilginin hızlı bir şekilde taşınmasını sağlayan basının bu etkileşimde önemli rol üstlendiği görülmektedir. XIX. yüzyılın başlarında İran’da da ortaya çıkan bu yeni kavramlar ülkede batılılaşma ve yenileşmenin ilk adımları olarak kabul edilmektedir. Bahsi edilen kavramların İran’da yayılmasıyla fikri zemini oluşan İran Meşrutiyet hareketi, ülkede gazetecilik faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte ivme kazanacak ve 1906 yılında İran’da Muzafferiddün Şah’ın meşrutiyeti ilanı ile sonuçlanacaktı. İstanbul’da Ahter, Londra’da Kanun, Kâlküta’da Hablülmetin, Kahire’de Mecelle-i Hikmet gazeteleri Kaçar toplumunda meşrutiyet düşüncesinin oluşmasında ve yayılmasında önemli rol üstlenmelerinin yanı sıra Tahran’da gazetecilik faaliyetlerinin yaygınlaşmasına da ön ayak olmuşlardır.

Ancak Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyet karşıtı tutumları İran meşrutiyetçilerini güçlkle elde ettikleri meşrutiyeti, kanun-ı esasiyi ve meclisi muhafaza mücadelesine girişmek zorunda bırakacaktı. Gazetecilik faaliyetlerinin öneminin farkında olan meşrutiyet hareketinin liderlerinin meşrutiyetin ilanı ile birlikte kitleleri harekete geçirmek ve şaha karşı meşrutiyet idaresini muhafaza etmek için basının gücünden faydalandıkları görülecektir.

1876 ve 1908 yılları arası Türk basının zor günler geçirdiği bir dönemdi. Bu sebeple İstanbul gazeteleri ancak Osmanlı Devleti'nde 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İran Meşrutiyet hareketini düzenli olarak takip etmeye başlayacaklardı.

Türkiye'de, İran Meşrutiyeti ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde konunun doğrudan iki ülke basını açısından ele alınmadığı görülecektir. Marmara Üniversitesi'nde Rıza Kurtulmuş tarafından 2010 yılında hazırlanan *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi* adlı doktora tez çalışması, Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyetine etkisi kapsamında ele alınmıştır. Yine Marmara Üniversitesi'nde 2022 yılında Hasan Yenilmez tarafından hazırlanan *Osmanlı'da Muhalefet ve İktidarın İran Meşrutiyeti'ne Yönelik Siyaseti (1905-1908)* adlı doktora tezi İran Meşrutiyetini iktidar ve muhalefet açısından bir değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmada İrşâd ve Füyûzât gazeteleri incelenerek Kafkas Türklerinin İran Meşrutiyetine bakışı da ele alınmıştır.

2017 yılında Mümin Semercioğlu tarafından Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi bünyesinde hazırlanan *Osmanlı-Türk Basınında İran Meşrutiyet Devrimi* başlıklı yüksek lisans tezinde sadece Türk basını ele alınmıştır. Solmaz Hajizadeh'nin 2014 yılında Atatürk Üniversitesi'nde hazırladığı *Seçilmiş Siyasi Metinler Bağlamında Ahter Gazetesi ve İran Meşrutiyet Dönemine Etkisi* başlıklı yüksek lisans çalışmasında da sadece, İran'da meşrutiyet düşüncesinin oluşumunda önemli rol üstlenen Ahter gazetesi incelenmiştir. 2013 yılında İnönü Üniversitesi'nde *1906 İran Meşrutiyeti* adı altında Osman Karacan tarafından hazırlanan bir diğer yüksek lisans tezinde İran Meşrutiyeti genel olarak değerlendirilirken 1989 yılında Rasoul Salman Ghasem'in hazırladığı *Türk-İran Meşrutiyetleri'nin karşılaştırması* adlı yüksek lisans tezinde ise iki ülke meşrutiyetinin mukayesesi yapılmıştır.

Yapılan doktora ve yüksek lisans çalışmaları, İran meşrutiyet hareketine Türkiye'de bir ilgi olduğunu açıkça gösterse de İran meşrutiyetinin iki ülke basını göz önünde bulundurularak ele alınmamış olması bu çalışmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca basının toplum üzerindeki rolü, toplumsal olayları gözlemleyebilme gücü ve ahalinin düşüncesini yansıtabilme kabiliyeti gibi özellikleri dikkate alınırsa bu çalışma, bir halk hareketi olan meşrutiyetin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Çalışmanın temel kaynaklarını oluşturan Farsça gazetelerden Rûznâme-i Meclis, Rûznâme-i Hilâfet, Mecelle-i Hikmet, Rûznâme-i Kanun ve Rûznâme-i Ahter Tahran'daki Kitaphâne-i Meclis'ten; Rûznâme-i Hablülmetin, Rûznâme-i Temeddün, Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, Rûznâme-i Müsavât, Rûznâme-i Kevkeb-i Dürri, Rûznâme-i El-Cemal ve Rûznâme-i Hurşîd yine Tahran'da Tahran Üniversitesi yayınları satış noktasından temin edilmiştir. Ayrıca Tebriz'de neşredilen Rûznâme-i Encümen, Rûznâme-i Nâle-i Millet ve Rûznâme-i İstiklâl ise Tebriz'deki Kitabhâne-i Merkez-i Tebriz'den elde edilmiştir.

Bu gazeteler TÜBİTAK'ın 2018 / 1 -2214/A- 1059B141800321 kodlu Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında İran'da bulunulan zaman diliminde bizzat temin edilmiştir. Çalışmada kullanılan Türkçe gazetelerin Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim) hariç tamamı Milli Kütüphane'den temin edilmiştir. Sebîlürreşâd ise Bağcılar Belediyesi'nin erişime açık arşivinden temin edilmiştir.

Çalışmada kullanılan gazetelerin tercih edilmesinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca dönemin basını ile ilgili çalışmalar gözden geçirilmiş ve hangi gazetede İran meşrutiyeti ile alakalı köşe yazılarının veya haberlerin yoğun olabileceği saptanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada kullanılacak Farsça gazeteler tercih edilirken, İran meşrutiyeti ile ilgili yazılarında veya haberlerinde baskı altında olmadan neşriyatta bulunabileceği düşüncesiyle olabildiğince farklı şehirlerde hatta farklı ülkelerde Farsça çıkarılan gazetelerin tercih edilmesine gayret gösterilmiştir. Nitekim seçilen gazetelerden Ahter Osmanlı Devleti'nde, Hablülmetin Hindistan'da, Mecelle-i Hikmet Mısır'da, Kanun ve Rûznâme-i Hilâfet ise İngiltere'de çıkarılmaktaydı. Ancak aradaki mesafenin uzaklığı bazı olumsuzlukları da beraberinde getirmekteydi. Dışarıdaki gazetelerin Tahran'daki gündemi zaman zaman 2-3 ay kadar geç takip etmeleri çalışmayı zorlaştırmıştır. Tahran'daki güncel gündemi takip edebilmek için ise Tahran'da neşredilen Temeddün, Sûr-ı İsrâfil, Müsavât ve Kevkeb-i Dürri; İran meşrutiyet hareketinin kilit şehri olan Tebriz'deki gündemi ve Tebrizlilerin bu hareketteki rollerini yansıtabilmek amacıyla ise Tebriz'de farklı dönemlerde çıkarılan Encümen-i Tebriz, Nâle-i Millet ve İstiklâl gazeteleri tercih edilmiştir.

Türkçe gazeteler de ise öncelikle İran meşrutiyet hareketini yoğun bir şekilde gündemine alanlar tercih edilmiştir. 1876 ve 1908 yılları arasında özellikle İstanbul basını

siyasi ortamdan dolayı İran meşrutiyetine yabancı kalmıştır. Bu konuda Resulzâde'nin öz eleştirisi de oldukça önemlidir. Resulzâde, *Osmanlılarda İran Ahvaline Bigânelik* başlığı altında Osmanlı basını İran Meşrutiyet hareketine Avrupa basını kadar ilgi göstermemesinden ve Türklerin, İngiliz ve Fransızlar kadar İran'da neler olduğunu bilmediğinden yakınmıştır.¹ Beyânülhak gazetesi yazarı M. Safvet de öz eleştiri yaparak Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tuttuğunu duyduklarını ancak kendi dertlerine düşmüş oldukları için yeteri kadar İran meseleleri ile ilgilenemediklerini kaydeder.² Tanin ise Tahran ile aradaki mesafeden ve iletişim araçlarının kısıtlılığından dert yanarak İran olayları hakkında malumat alınamamasından dert yanmıştı.³ Ayrıca Türk basının 1908 yılından sonra İran meşrutiyetine yönelmesi bir başka problemi daha ortaya çıkarmıştır. Tanin, Sebîlürreşâd, Resimli Kitap mecmuası gibi yayım organları İran'daki ihtilali çoğunlukla 1906 yılından itibaren genel olarak değerlendirdikleri uzun yazılar yayımlamışlardır. Bu da 1906 yılındaki bir olayı üzerinden en az iki yıl geçtikten sonra değerlendirdikleri anlamına gelmektedir.

Tercih edilen gazetelerdeki tercüme edilecek haberlerin, makalelerin veya telgrafların tespit edilmesinde, bilimsel araştırma yöntemlerinden olup basın çalışmalarında sıkça kullanılan tarama yöntemine başvurulmuştur. Tarama yöntemi kaynakların tarih, isim veya bir istatistik gibi belirli bilgilerin bulunması amacıyla hızlı bir şekilde gözden geçirilmesi için kullanılan bir yöntemdir. Önceden tespit edilen anahtar kelimeler vasıtasıyla bilgiye veya yeni anahtar kelimelere ulaşabilmek için uygun bir yöntemdir. Bu çalışmada da daha önce araştırma ile alakalı incelenen eserler yardımıyla belirlenen *meşrutiyet*, *Kanun-ı Esasi*, *Meclis*, *Muzafferiddün Şah*, *Muhammed Ali Şah*, *özgürlük*, *adalet* gibi anahtar kelimeler aracılığıyla tercümesi gereken gazete yazıları veya yeni anahtar kelimeler tespit edilmiştir. Özellikle Farsça gazetelerin kullanımında uygulanan bu yöntem çalışmada kullanılacak yazıların tespiti problemini ortadan kaldırmıştır.

Farsça gazetelerde tespit edilen yazıların bazıları Literal (birebir) yöntem bazıları ise anlam-odaklı çeviri yöntemi ile Türkçeye aktarılmıştır. Çeviri tamamlandıktan sonra

¹ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzade Mehmet Emin, "Hayat-ı Akvam-ı İslamiyye (Osmanlılarda İran Ahvaline Bigânelik)", 19 Eylül 1912 7 Şevval 1330, 9.cilt, sayı 211, s. 54.

² Beyânülhak, M.Safvet, "İran'ın Tal'i", 31 Ekim 1910 (Miladi)/18 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi), 3. Sene, sayı 83, s.1582.

³ Tanin, "İran İhtilali Ahiri", 10 Eylül 1910, 3.Sene, 728.Sayı, s. 1.

her bir çeviriye yeni bir metin vurgu rengi atanarak (Örn: Hablülmetin siyah, Encümen mavi) tüm çeviriler tek bir başlık altında kronolojik olarak sıralanmış ve kullanıma hazır hale getirilmiştir. Renklendirme yöntemi “Tüm Çeviriler” başlığı altındaki yazının hangi gazeteye ait olduğunu ayırt etmede kolaylık sağlamıştır.

Türkçe gazeteler ise İran Meşrutiyet hareketini güncel bir şekilde ele alamadıkları için içerik analizi yöntemiyle konusuna göre sınıflandırılıp yorumlanmıştır.

B. Meşrutiyet’in Ortaya Çıkması ve İran’a Etkileri

Arapça “*şart*” kökünden türetilmiş bir kavram olan “*meşrûtiyyet*” kelimesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı siyasi literatüründe “anayasalı ve meclisli saltanat-hilâfet rejimi” karşılığında kullanılmıştır. Kök dili olan Arapça literatüre girmedığı anlaşılan meşrutiyet kavramı daha sonra Farsça’da “anayasalı monarşi” anlamıyla kullanılmıştır. Ancak bu kavramın ilk olarak kimin tarafından ve hangi tarihte türetildiği bilinmemektedir.⁴

Aynı kökten gelen *meşrût* kelimesi sözlükte “*şartlı, bir şart ile bağlı, vücudu diğer bir şeyin veya bir halin vücuduna bağlı olan*”⁵ şeklinde açıklanırken müennesi olan *meşrûta* ise “*eski sahibi tarafından satılmamak şartıyla veresesine terk olunmuş hane*”⁶ olarak ifade edilmiştir. M.Ş. Hanioğlu’na göre bu anlamıyla hukuk dilinde kullanılması, sorumlu hükümet için de benzer bir ifadenin ortaya çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Hanioğlu, XIX. yüzyılın ilk yarısında yayımlanan Handjêri lugatında, “*constitution*” kelimesiyle ilgili bilgi kaydedilirken Fransızca “*la constitution de l’état monarchique*” ifadesinin Türkçe karşılığı “*hükûmet-i münferide ile idare olunan mülk ve devletin nizamı*” olarak verildiğini belirtir.⁷

Meşruta kelimesi Lügatname-i Dihhüda’da⁸ ise “*meşrût’un müennesi*” ve “*meclis veya meclisleri (Sîna-Şûrâ) uhdesinde bulunduran bir çeşit idare şekli ve kanunların icrasıyla idare edilen devlet, istibdadın zıddı*”⁹ olarak açıklanmıştır. Cezmi

⁴ M. Şükrü Hanioğlu, “Meşrutiyet”, içinde *TDVİA* (Ankara, TDV Yayınları 2004/Güncelleme tarihi 2020), 29: 388.

⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006), 1352.; <https://abadis.ir/fatofa/%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B7/> .;

⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006), 1352.

⁷ M. Şükrü Hanioğlu, “Meşrutiyet”, 388.

⁸ Meşrutiyet dönemi gazetelerinden *Sûr-ı İsrâfil*’in köşe yazarı olan ve meclis topa tutulduktan sonra ülkeyi terk eden Ali Ekber Dihhüda tarafından hazırlanan sözlük.

⁹ <https://abadis.ir/fatofa/%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B7%D9%87/> .

Eraslan da bir yönetim biçimi olarak meşruti idareyi “*padişahın, bir diğer deyişle devleti yöneten icra gücünün iradesini muayyen bir kanunla sınırlamak, idarenin intizamını şahıslar ile değişmeyen salim bir tarza bağlamak*”¹⁰ olarak ifade etmiştir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında mutlak hükümdara karşı verilen mücadeleler, John Locke ve J. J. Rousseau gibi düşünürlerin geliştirdikleri Toplum Sözleşmesi kuramından etkilenerek anayasacılık hareketinin oluşmasına yol açtı.¹¹ Avrupa’da, daha demokratik bir yönetim biçimi istekleri sonucunda meydana gelen anayasacılık hareketi ise 1789 Fransız İhtilali ile sonuçlandı. Ardından ortaya çıkan sosyalist akımlar ve liberalizm düşüncesi¹² Avrupa ile sınırlı kalmayıp doğuya doğru hızlı bir yayılma gösterdi. Henüz XIX. yüzyılın başlarında İran’da da ortaya çıkan bu yeni kavramlar ülkede batılılaşma ve yenileşmenin ilk adımları olarak kabul edilmektedir.¹³ 1798 yılında Napolyon’un Mısır’ı işgali ve Rusya’nın Hindistan’a İran üzerinde geçme arzusu büyük devletlerin dikkatini bir anda İran’a çevirmişti. Kaçar Şahzadesi Abbas Mirza (1788-1833),¹⁴ ve Ebulkasım Kâimmakam ancak savaş tekniklerinde ve hayatın diğer alanlarındaki ilerlemelerin Avrupalıların İran karşısında üstün gelmelerinin sebebi olduğu anlamışlardı ve İran’ın da hayatını idame ettirebilmesi için artık yenileşme adımlarını atması gerektiği sonucuna ulaştılar. Bu sebeple onlara göre yenileşme; yeni bir ordu, yeni idari yöntemler ve yeni taşımacılık sistemlerinin İran’a getirilmesi idi. Ordunun, Avrupa tarzında modernleştirilmesi için İngiltere’den askerin eğitimi için görevliler getirtmişti.¹⁵ Dönemin önemli entelektüelleri arasında sayılan Abbas Mirza,

¹⁰ Cezmi Eraslan, “II.Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1, İstanbul, 5-18, (1999), 5.

¹¹ Hakan Uzun, “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, 6/2, (2005), 147.

¹² Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, (Tahran: İntişarât-ı Behzad, 1387), 168.

¹³ Abdülhadi Hâirî, Teşeyyü’ ve Meşrutiyet Der İran, (Tahran: Müessese-i İntişarât-ı Emir Kebir, 1381), 11.

¹⁴ Ahmet Ağaoğlu, Kaçar şahlarını ele aldığı makalesinde “bu sülalede Abbas Mirza’dan başka idare usulünü ve yönetme sanatını bilen başka bir zat yoktur” diyerek Kaçarlar arasında onu ayrı bir yere koyar. Bkz: Sebülreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 22 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 107, s. 45.; Şahzade Abbas Mirza ile ilgili bkz: Nâsir Necmi, Abbas Mirza ve Cenghâ-yı İran bâ Rusya Tezârî (İran: Çaphane-i Teceddüd-ü İran, 1326).; Kâçâr döneminde Mirza unvanı hem şahzadelere hem devlet erkânına hem de bazı eğitimli kimselere verilmekteydi. Mirza unvanı eğer bir isimden önce geliyorsa kişi devlet erkânından veya aydın kesimden (Mirza Taki Han, Mirza Melkum Han, Mirza Hüseyin Han Sipehsâlâr v.d.), isimden sonra geliyorsa kişi şahın ailesindendir, şahzadedir. (Feth Ali Mirza, Abbas Mirza, Nâsirüddin Mirza, Muzafferiddün Mirza, Muhammed Ali Mirza v.d.).

¹⁵ Kolemment Markam, Tarih-i İran Der Devre-i Kâçâr, çev. Mirza Rahim Ferzâne (: Çaphane-i Âsıman, 1367), 58.

reformcu kişiliğiyle ön plana çıkmış ve İran’da modernleşmenin özellikle de meşrutiyetin temellerinin atılmasının öncüleri arasında yer almıştır.¹⁶

Avrupa’yı yeniden sarsan 1848 İhtilali etkisiyle daha da gelişen sosyalist akımlar ve liberalizm düşüncesi Avrupa sınırlarını aştı.¹⁷ Osmanlı Devleti’nde İran’a göre daha erken bir dönemde görülen bu akımlar, 23 Aralık 1876’da I. Meşrutiyet’in ilanı ile neticelendi.¹⁸ Avrupa’da ve Osmanlı Devleti’nde meydana gelen anayasal hareketler ve diğer yenileşme hamleleri batıya gönderilen elçilerin yazdıkları rapor, mektup ve anılar ile İran dışında neşredilen Ahter ve Hablülmetin gibi gazeteler¹⁹ aracılığıyla İranlılar arasında yayılmıştır.²⁰

İran’da, önce İranlı aydınlar daha sonra ise Ervand Abrahamian’ın ifadesiyle XIX. yüzyılda cemaat içinde cemaat oluşturabilen ve sivil toplum örgütleri yönünden zengin olan²¹ İranlılar arasında yayılmaya başladı. Bunun yanı sıra Emir Kebir’in reformları, İranlıların uyanışında ve İran’ın seçkin okur-yazar sınıfının toplumsal, siyasi aksaklıklara dikkat çekmelerinde önemli bir rol oynadı. Emir Kebir, bu doğrultuda Nâsırüddin Şah’ın da teşvikiyle Darülfünûn’u kurarak İranlı gençlerin Avrupa medeniyeti ile aşina olmalarını ve zihin dünyalarının batı yönünde şekillenmesini sağladı.²² Yenileşme yolunda atılan bu adımlar, gerçek baskı ve idare araçlarından yoksun oldukları için sosyal bölünmeleri sistemli bir şekilde kullanarak ayakta kalan Kaçar şahlarının mutlak otoritelerini tehdit edecek düzeye Nasırüddin Şah saltanatının son dönemlerinde ulaşabildi. 1890 yılında meydana gelen Tütün Protestoları, Kaçar şahlarının mutlak hakimiyetini zedeleyen ilk önemli gelişmeydi. Toplum bir araya gelerek, Ahameniş ve Sâsânî hükümdarlarına öykünerek şahzadelerine Erdeşîr, Kâmran, Behmen, Cihangir gibi

¹⁶ İrec Pezeşgâzâd, Mürûrî Der İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran, (Frankfurt: Neşr-i Elburz, 1385), 9.

¹⁷ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 168.

¹⁸ Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çeviren Metin Kırıatlı, (Ankara: TTK, 2017), 163.

¹⁹ Ahter gazetesi ile ilgili daha detaylı bilgi “İran Basının Gelişimi ve Gazetecilik Faaliyetleri” başlığı altında Hablülmetin ile ilgili daha detaylı bilgi ise kullanılan kaynaklar kısmında verilmiştir.

²⁰ Osmanlı Devleti’nde meydana gelen demokratikleşme ve yenileşme hareketlerinin İran meşrutiyetine etkisi için bkz: Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010).

²¹ Ervand Abrahamian, “Modern İran Tarihi”, Çeviren Dilek Şendil, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), 41.

²² Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 168.

isimler veren ve hatta saraylarını bu devletlerin motifleriyle süsleyen²³ Kaçar şahlarına karşı zafer kazanmanın yolunu öğrenmişti.²⁴

Reformların tacı olarak adlandırılan Darülfünûn, 1900 yılına gelindiğinde 350'den fazla öğrenci sayısına ulaşmıştı. Fransa ve Belçika'dan gelen hocaların ders verdiği bu kurum yüz yılın sonunda bünyesinde yabancı dillerin de öğretildiği önemli bir kurum kimliğine bürünmüştü. Devlet matbaasında İran ile ilgili Avrupalıların yazdığı kitaplar ve batı klasikleri, Kral XIV. Louis, Napolyon gibi devlet adamlarının biyografileri tercüme edilmişti.²⁵

C. Basının Doğuşu

Almanya'da Johann Gutenberg tarafından XV. yüzyılın ortalarına doğru modern matbaanın icat edilmesi kültürel bir devrim niteliğindedir. İnsanlık tarihinin en önemli kültürel olaylarından birisi kabul edilen bu olay kitap, gazete ve mecmua gibi kitle haberleşme araçlarının basım yayımını da beraberinde getirdi.²⁶ Bu araçlar zamandan tasarruf edilmesini sağladığı gibi taşınabilir ve saklanabilir hale getirdiği bilginin etki alanını da genişletmişti. Bu nedenle kitle haberleşme araçlarının toplum üzerindeki etkisi geleneksel haberleşme yöntemlerine göre daha güçlüdür.

İnsanların gerek yakın gerekse uzak çevrelerinde olup bitenler hakkında bilgi almalarını sağlayan önemli bir kitle haberleşme aracı olan²⁷ gazete örnekleri de yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Fransa'da *occasional*, İtalya'da *gazetta* modern matbaanın icadından kısa bir süre sonra yayımlanan ilk süresiz gazetelerdir. İlk süreli gazetelerin çıkarılması ise daha geç bir döneme, XVII. yüzyılın başlarına, rastlar. 1609 yılında Ausburg şehrinde *Der Aviso*, Strasburg şehrinde ise *Die Strasbourger Relation* süreli gazeteciliğin ilk önemli örnekleriydi.²⁸ Mutlak monarşilerin hâkim olduğu yerlerden ziyade siyasi birliğin sağlanamadığı, bağımsız, ekonomik açıdan güçlü şehirlerin

²³ Ervand Abrahamian, "Modern İran Tarihi", 41.

²⁴ Nikkie R. Keddie, Religion And Rebellion In Iran The Tobacco Protest of 1891-1892 (New York: Routledge, 2012), 133.; Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, "İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)", 17 Ekim 1912 (Miladi) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.130.

²⁵ Ervand Abrahamian, "Modern İran Tarihi", 54-55.

²⁶ Salih Erol, "Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), 274.

²⁷ Oya Tokgöz, "Temel Gazetecilik", (Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981), 3.

²⁸ Ozan Sönmez, "Araştırmacı Gazeteciliğin Türk Basımındaki yeri ve Günümüzde Karşılaştığı Sorunlar", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yaşar Üniversitesi, İzmir), 7.

bulunduğu ülkelerde gazete basım ve yayım faaliyetleri daha erken başlamış ve daha kolay kök salmıştır. Hükümdar ve sarayın güçlü olduğu ülkelerde basın hürriyeti de oldukça güç bir şekilde elde edilmiştir.²⁹

Gazete, dergi ve mecmuaların, yüzlerce yıldır insanlar arasındaki ilişkilerin temeli olan haberleşmeye katkıları yakın geçmişte yaygınlaşmaya başladı. Aynı araçlar bugün haber verme, propaganda, eğitim, eğlence ve reklam yapma gibi önemli görevleri üstlenmişlerdir.³⁰

Temel işlevi haber vermek olarak³¹ açıklanan gazete giderek toplum üzerinde önemli bir etki alanı oluşturmuş ve önemli toplumsal olaylarda ön plana çıkmıştır. İran Meşrutiyet hareketi örneğinde de görüldüğü üzere eşitlik, adalet, özgürlük gibi kavramlarla ilgili kamuoyunu bilinçlendirerek mutlak otoritelerin yıkılmasında ve anayasal düzenin inşa edilmesi sürecinde önemli sorumluluklar üstlenmiştir.

Avrupa’da matbaacılık faaliyetlerinin Gutenberg’in icadı sayesinde 1450 yılından sonra başladığı göz önünde bulundurulursa Osmanlı Devleti³² ve İran’a uzun bir gecikmeyle³³ girdiği görülmektedir.

1. İran’da Basının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İran’da ilk matbaa Feth Ali Şah³⁴ (1771-1834) döneminde yenilikçi şahzade Abbas Mirza Naibüssaltana tarafından Rusya’dan getirilerek Tebriz’de, Mirza Hüseyin hatlı Kur’an-ı Kerim’in basılmasıyla faaliyete başladı. Tebriz’in ardından Tahran’da kurulan matbaada ise temel dini eserler ve hukuki metinler basılmaktaydı. İran’da matbaacılık faaliyetleri yaklaşık 50 yıl boyunca taş baskı yöntemiyle faaliyet göstermiş hurufata ise ancak Muzafferiddün Şah döneminde geçilebilmiştir.³⁵

²⁹ Nermin Abadan, “Gazeteciliğin Gelişim Safhaları”, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 16/1 (1961), 123.

³⁰ Oya Tokgöz, “Temel Gazetecilik”, 3-4.

³¹ Oya Tokgöz, “Temel Gazetecilik”, 5.

³² Nermin Abadan, “Gazeteciliğin Gelişim Safhaları”, 125.

³³ Hülya Özkan ve Mohammad Rigiderakhshan, “İran’da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, *Erciyes İletişim Dergisi*, 6 (2), 975-994 (2019), 978.

³⁴ Kaçar Hanedanı’nın kurucusu Ağa Muhammed Han’ın yeğeni Feth Ali Şah, 1797’de şahsî hizmetiyle görevli üç adamı tarafından öldürülmesinden sonra tahta geçmiştir. Kaçar şahlarının ikincisidir. Bkz: Faruk Sümer, “Kaçarlar”, içinde *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 24: 51-53.

³⁵ Hülya Özkan ve Mohammad Rigiderakhshan, 978.

İran'da ilk gazetecilik faaliyetleri de yine Abbas Mirza tarafından beş İranlının çeşitli alanlarda çalışmalar yapmaları amacıyla İngiltere'ye gönderilmesiyle başlamıştır. Bu beş kişi birisi Mirza Salih Şirazî Kazırûnî'ydi. Tebriz'den 19 Nisan 1815 tarihinde hareket eden Mirza Salih Şirazî ve arkadaşları Rusya yoluyla Londra'ya gittiler. Şirazî, İngiltere'de kaldığı zaman zarfında baskı ilmi, harflerin hazırlanması gibi basım yöntem ve tekniklerinin yanı sıra İngilizce, Fransızca ve Latinceyi de öğrendi. Gazetecilik faaliyetleri ile ilgili araştırmalar da yapan Şirazî'ye, İngiltere'deki son günlerinde basım tekniklerini öğreten hocası küçük bir baskı makinesi hediye etti. Şirazî bu aşamadan sonra tekrar İran'a döndü ve Abbas Mirza'nın müsteşarı ve mütercimi olarak onun yanında bulundu. İngiltere'den getirdiği baskı makinesini Tebriz'de kurdu ancak kısa bir süre sonra Tahran veziri olarak Tahran'a giden Şirazî, bu makineyi de Tahran'a naklettirdi³⁶ ve Tahran'da tek sayfadan oluşan ilk gazete Kağez-i Akhbar adıyla 1837 yılında onun denetiminde basıldı. 3 yıl boyunca neşredilen gazete şaha yakın devlet adamlarını eleştirdiği için 1840 yılında kapatıldı.³⁷ Bu gazete kapatıldıktan sonra Urmiye'de *Pertev-i Ruşenâyî* Tahran'da ise şahın fermanıyla *Rûznâme-i Ahbâr-ı Dârülhilafe-yi Tahran* adı altında bir gazete neşredildi.³⁸ Emir Kebir'in sadrazamlığı döneminde gazetecilik faaliyetlerine önem verilmiş ve ilk düzenli gazete de bu dönemde *Rûznâme-i Vekâyî-i İttifakîye* adıyla çıkmıştır.³⁹ Nitelik olarak Osmanlı Devleti'ndeki Takvim-i Vekâyî'ye benzeyen gazetenin ilk sayısı ondan yaklaşık 20 yıl sonra 5 Rebiyüssani 1267 (7 Şubat 1851) tarihinde çıkarılmıştır.⁴⁰

Nâsirüddin Şah dönemi aristokrat sınıfına mensup gençlerin Avrupa'ya seyahatleri İran'da matbuat faaliyetlerinin gelişmesinde önemli etkileri olmuştu. Özellikle şahın saltanatının son dönemlerinde yenileşme ve özgürlük taraftarları İran'da arzu ettikleri siyasi ortamı bulamayınca ıslahat taleplerini dile getirmek için Hindistan, Mısır ve Osmanlı Devleti'ne gitmek zorunda kaldılar.⁴¹ Bu muhaceret merkezlerinde özellikle büyük yerlerde İran inkılapçılarının birbirini takip eden gazetecilik faaliyetleri başladı. Hindistan'ın Kalküta şehrinde Müeyyidülislam tarafından ilk defa 1892 yılında

³⁶ Seyit Ferit Kasımî, *Rahnemayî-i Matbuât-ı İran Asr-ı Kâçâr*, (Tahran: Nîru-yi Çap, 1372), 12.

³⁷ Hülya Özkan ve Mohammad Rigiderakhshan, 978.

³⁸ Hülya Özkan ve Mohammad Rigiderakhshan, 978.

³⁹ Muhammed Sard Haşim, *Tarih-i Ceraid ve Mecellat-ı İran, Cild-i Evvel*, (İsfahan: Kemal Yayınları, 1327), 2.

⁴⁰ Gökhan Bolat, "Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)" *Belleten LXXVII*, no. 151-182 (2013): 171.

⁴¹ A. Zakir Hüseyin, *Matbuatı Siyasesi-i İran Der Asrı Meşrutiyet*, 29.

çıkarılan *Hablülmetin*, İstanbul'da kurulan *Ahter*⁴² ve Mirza Melkum Han tarafından Londra'da çıkarılan *Kanun* ve Kahire'de Mirza Muhammed Mehdi Han tarafından neşredilen *Mecelle-i Hikmet* bu gazetecilik faaliyetleri doğrultusunda çıkarılan gazetelerdendir.⁴³ Mısır'da neşredilen *Mecelle-i Hikmet*, kendileriyle birlikte *Ahter* ve *Hablülmetin*'in yıllarca İranlıları bilinçlendirmek için yayınlar yaptıklarını yazar.⁴⁴

Basım ve dağıtımı 1876 Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinin ilanı ile denk gelen⁴⁵ *Ahter*,⁴⁶ 7 Şubat 1877 tarihinde Şark milletlerinin mutluluğunun esası, Osmanlı evlatlarının şeref ve itibarı olarak gördüğü Osmanlı Devleti Kanun-ı Esasi maddelerinin tamamını Farsçaya tercüme ederek İranlıları bu kanunlardan haberdar etmiştir.⁴⁷ Gazete, sık sık kanundan bahsederek okurlarını bu kelime hakkında bilgilendirmeyi amaçlamaktaydı. *Ahter*, uyulduğu takdirde kanunun birlikte yaşamayı kolaylaştıracağını ve kanunun da zaten bu amaçla çıkarıldığını belirtmekteydi. Ayrıca *Ahter*, kanunun temelini adalet olduğunu adaletin devamlılığının da kanuna bağlı olduğunu söyler.⁴⁸ Toplumda düzeni ve güvenliği sağladığı için *Ahter* kanunu mukaddes bilir. Gazeteye göre

⁴² 13 Ocak 1876 tarihinden 8 Eylül 1896 tarihine kadar İstanbul'da neşredilen *Ahter* gazetesi yayın hayatına başlarken ilk sayısında "Lâcürm" başlığı altında İstanbul ile ilgili şu ifadelerle yer vermektedir: "Büyük bir İslam devletinin payitahtı, terakki etmiş ülkelerin gözü ve nuru, İlim ve marifet deryası olan İstanbul'da, farklı dillerde gazeteler yayımlanmakta ve insanlar onlardan yararlanmaktalar. Farsça, kadim diller arasında en güzeli ve en şirini olmasına ve Doğu ülkelerinde yaşayan birçok milletin dili olmasına rağmen şimdiye kadar İstanbul'da bu dilde bir gazete çıkmamıştır ve Farsça bilen birçok kişi bu büyük nimetten mahrum kalmıştır. Gelişmekte olan dünyada, ancak bilgi sayesinde ilerleme fırsatı bulunabilir. Medeniyete ulaşmak ve rahata ermek için dünyada olup bitenleri ve devrin ihtiyaçlarını bilmek gerekir. İhtiyaçlarımızı elde etmek için, o ihtiyaçlara ulaşma yollarını öğrenmeliyiz. Aksi takdirde medeniyete ulaşmak mümkün değildir. Bu payitaht, Batılı devletlerin ve milletlerin siyasi merkezidir. Aynı şekilde, Doğu ülkelerinin de ilerleme aracıdır." Bkz: *Ahter*, "Lâcürm" 13 January 1876, Sâl-i Evvel, Şomare-yi 1 (1.yıl, 1.sayı), 1.

⁴³ Ayın Tarihi Mecmuası, "İran Mevkuat Matbuatının Ellinci Yıl Dönümü", 29 Şubat 1928 (Miladi), 16.cilt, Sayı 48, s. 3058-3059.

⁴⁴ *Mecelle-i Hikmet*, "İran", 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 2.

⁴⁵ Fariba Zarinebaf, "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik", *Çeviren Hatice Uğur, Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*", 13/ 24 (2008/1), 49.

⁴⁶ *Ahter*, 1876-1896 yıllarında İstanbul'da yayımlanan ilk önemli Farsça gazetedir. İstanbul'daki İran büyükelçisi Muhsin Han Muînülmülk'ün teşviki ve desteğiyle ilk sayısı 16 Zilhicce 1292 (13 Ocak 1876) perşembe günü neşredilmiştir. Tahran'daki Osmanlı maslahatgüzarı İsmail tarafından daha önce gönderilen bir rapora göre, Tahran'da her hafta *Ahter*'in 20 nüshası dağıtılmakta, 8 nüshası da Şii ulema tarafından Tebriz, Hoy, Kirmanşah, Buşehr, Şiraz ve Reşt'e götürülmekteydi. Bazı nüshalar ise tüccar ve seyyahlar tarafından İran'ın diğer bölgelerine, Kafkaslara ve hatta Hindistan'a ulaştırılmaktaydı. Bkz: Fariba Zarinebaf, "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik", 49.; *Ahter* için ayrıca bkz: Rıza Kurtuluş, "Ahter", İçinde *TDVİA* <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahter> (13.01.2023).; Farzaneh Doulatatabadi, "Ahter Gazetesi Çerçevesinde İran-Türkiye Fikrî ve Edebî İlişkileri", (İzmir: Ege Üniversitesi 2005), (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

⁴⁷ *Ahter*, "Kanun-ı Esasi", 7 Fevriye 1877, Sâl-i Sevvom (3.yıl), 4.numara, 2-3.

⁴⁸ *Ahter*, "Hukuk -Şeriatha", 1 Mart 1876, Sâl-i Dovvom (2.yıl), 33.numara, 1.

kanun can, mal ve namus güvenliğinin üçünü birden ancak kanun muhafaza edebilir.⁴⁹ Ahter gazetesi, basın özgürlüğüne de dikkat çekmekteydi. “Âzâdî-i Matbuât” başlıklı makalesinde haberlerin yorumlanarak yazılması gerektiğini ifade etmekteydi.⁵⁰ Ahter; “Müsavât ve Beraberlik”,⁵¹ “Nifak-Bedbahtlık”,⁵² “Bilgi ve Âgâhî”,⁵³ “Âzâdî ve Hürriyet”⁵⁴ gibi makaleler kaleme alarak kamuoyunun dikkatini yeni kavramlara çekmeyi başarmıştır. Bu nedenle Ahter, *Hablülmetin* ve *Kanun* ile birlikte toplumda meşruiyet tohumlarını eken gazeteler arasında yer alır.

Melkum Han’ın neşrettiği Kanun gazetesi ise henüz İran’da toplumun *ittifak* (*birleşme*) kelimesinin manasını bilmediğini ileri sürüyordu. Kanun gazetesine göre, İranlılar ittifak kelimesinden sadece *bir araya gelmeyi* anlamaktaydılar. Oysa gazeteye göre İranlıların ihtiyacı olan bir şiar etrafında ittifakı sağlamak ve hep birlikte *kanun* talebinde bulunmaktı. İsminden de anlaşılacağı üzere gazetenin en önemli amacı İranlılarda kanun talebi bilincini oluşturmaktı.⁵⁵ Gazete ikinci sayısının üçüncü sayfasında İranlılardan ısrarla kanun talebinde bulunmalarını istiyor ve İranlılara şöyle sesleniyordu:

*Eğer dine inanıyorsanız kanun isteyin, eğer devlet tarafından dar boğaza sıkıştırılmışsanız kanun talep edin, eğer evinizi yıkmışlarsa kanun talep edin, eğer sizin haklarınızı başkalarına satmışlarsa kanun talep edin, fakirsenez kanun talep edin, eğer insan iseniz kanun talep edin*⁵⁶

Kanun gazetesi şahın adaletli olduğunu bildiklerini ancak şahın şahsi olarak adaletli olmasının kanunlar olmaksızın bir anlam ifade etmediğinin de tüm dünyaca ispatlanmış bir gerçek olduğunu vurgular.⁵⁷ Kanun gazetesi aracılığıyla İran’da şeriat kanunları karşısında yeni kanunlar çıkarılmak istendiği söylentileri üzerine Melkum Han, amaçlarının yeni kanunlar icat etmek olmadığını, Allah ve peygamber ve hikmet sahibi

⁴⁹ Ahter, “Emn u Emân”, 13 Mart 1876, Sâl-i Dovvom, (2.yıl), 34.numara, 1.

⁵⁰ Ahter, “Âzâdî-i Matbuât”, 1 Ağustos 1878, Sâl-i Çaharrom (4.yıl), Şomare-yi 40 (40.numara), 1044.

⁵¹ Ahter, “Müsavât ve Beraberî”, 28 Mart 1877, Sâl-i sevvom, (3.yıl), aded 15, 1.

⁵² Ahter, “Nifak-Bedbahtî”, 13 Mart 1876, Sâl-i Dovvom, (2.yıl), 34.numara, 1.

⁵³ Ahter, “Dâniş ve Âgâhî”, 26 Janviye 1876, Sâl-i Dovvom, (2.yıl), 10.numara, 1.

⁵⁴ Ahter, “Âzâdî ve Hürriyet”, 31 Janviye 1876, Sâl-i Dovvom, (2.yıl), 13.numara, 1.

⁵⁵ Kanun, Gurre-i Şaban 1307, Numro-yu Dovvom, 2.

⁵⁶ Kanun, Gurre-i Şaban 1307, Numro-yu Dovvom, 3.

⁵⁷ Kanun, Ramazanülmübarek 1307, Numro-yu Sevvom, 2.

kişilerin İslam ulemasına öğrettiği kanunların tamamını yeterli gördüklerini ancak bu kanunların devlet tarafından icra edilmediğini ifade eder.⁵⁸

Nâsirüddin Şah döneminde yayınlanan tüm gazeteler devlet gazetesiydi bundan dolayı gazetelerin teftiş edilmesine gerek duyulmuyordu. Muzafferiddün Şah döneminde ise dışardan gazetelerin gelmeye başlaması ve özel gazetelerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu gazetelerin teftişi de devlet açısından kaçınılmaz oldu. Farsça gazetelerin gelişimi Muzafferiddün Şah'ın, Mirza Ali Asgar Han Eminüssultan'ı sadrazamlık makamına getirene kadar devam etti. Eminüssultan, Farsça gazetelerin ilerde devlet için büyük tehlike oluşturacağını düşünüyordu ve bundan dolayı İran'da gazetecilik faaliyetlerinin gelişmesinden korkuyordu. İlk iş olarak Rûznâme-yi Resmî-i İran'da bir ilan yayınlatarak hariçten gelen Farsça gazetelerin ülkeye girişinin yasaklanması emrini verdi. İlanda İran'da gazeteciliğin yayılması, kalem özgürlüğü ve gazetecilerin düşüncelerinin şahın mukaddes amaçlarının gerçekleşmesine bir dereceye kadar katkı sağladığı belirtilmekteydi. Ayrıca İran'da Farsça gazete çıkarmak isteyenlerin de İran'a gelmesi durumunda her türlü kolaylığın sağlanacağını bildirmekteydi. Aynüddeve'nin (Sultan Abdülmecid Mirza) sadrazamlığı döneminde matbuata ciddi bir baskı uygulandı.⁵⁹ Bu baskılara rağmen matbuat inkılap düşüncesinin yayılmasında büyük rol üstlendi. Meşrutiyet taraftarları devletten talepleri karşılanınca matbuat yeni bir talebi gündeme getiriyordu. Böylece devlet kendini sürekli baskı altında hissediyordu.⁶⁰

Meşrutiyetin ilanına kadar sancılı bir süreç geçiren basın Muzafferiddün Şah'ın 5 Ağustos 1906 tarihinde meşrutiyet fermanını ilan etmesiyle birlikte rahatladı. Meşrutiyet ilan edildikten sonra ise her alanda olduğu gibi matbuat alanında da bir rahatlama söz konusu oldu ve basın faaliyetleri hızlandı. Sadece Tahran'da değil başta Tebriz olmak üzere İsfahan, Şiraz, Meşhed gibi şehirlerde de gazeteler çıkarıldı.⁶¹ Meclis-i Şûrâ-yı Millî'nin (Milli Şûrâ Meclisi) açılması ile birlikte basına da özgürlük verildi. Tebriz, Meşhed, Buşehr ve Hemedan gibi şehirlerde gazeteler çıkarılmaya başlandı. Tahran'da meşrutiyet hareketinin en önemli savunucusu olarak bilinen Sûr-ı İsrâfil, Müsavât,

⁵⁸ Kanun, Gurreüi Zilhicce 1307, Numro-yu Şişom, 1.

⁵⁹ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Ceraid ve Mecellat-ı İran, 11-12.

⁶⁰ A. Zakir Hüseyin, Matbuatı Siyasesi-i İran Der Asrı Meşrutiyet, 37.

⁶¹ Mecelle-i Hikmet, "Novbahâr-ı İran ve Âğâz-ı Novcevânî-i İranîyân", 28 Avril 1907/15 Rebiyülevvel 1325, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 884, s.2.

Tebriz’de Encümen, Meşhed’de Hurşîd gibi gazeteler de meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan gazetelerdendir.

Meşrutiyet döneminde matbuat, halk arasında özgürlük, adalet ve eşitlik gibi kavramların yanı sıra İran’dan ve dünyadan haberleri yaymak için önemli bir vasıta olarak kullanıldı.⁶²

1906 yılına gelindiğinde hem yukarıda zikredilen fikir adamlarının hem basının etkisiyle İran toplumunda özellikle aydın kesimde meşrutiyet düşüncesi büyük oranda şekillenmişti. İran aydınları, Şii toplumu üzerinde önemli bir nüfuzu olan ve öteden beri merkezi otorite ile mücadele halinde olan ulemayı da kendi saflarında çekerek meşrutiyet hareketinin dini bir zemine oturmasını sağlamışlardır. Basının etkisiyle radikalleşen meşrutiyet hareketi ulemanın etkisiyle daha çok taraftar topladı. Diğer taraftan İran meşrutiyetini dönemin siyasi ortamı da etkilemiştir. Özellikle Rusya’nın 1905 yılında Japonya’ya mağlup olması ve ülkede meydana gelen devrim iç karışıklıklar nedeniyle bir müddet kabuğuna çekilmesi⁶³ İran’da anayasal düzeni kendi menfaati doğrultusunda destekleyen İngiltere’yi İran’da daha etkin kılmıştı. Hablülmetin, İran’da meşrutiyet ilan edildikten sonra İran’a komşu devletlerin ve Kanun-ı Esasi ile idare edilen devletlerle ilgili şu ifadeleri kullanmıştı:

“Rusya’yi da Kanun-ı Esasi ile idare edilen bir devlet olarak sayacak olursak bugün Avrupa topraklarında 18 devlet Kanun-i Esasi ile idare edilmektedir. Müstebit bir devlet kalmıştır oda Osmanlı Devleti’dir. Kanun-i Esasi yani meşrutiyet idaresi Asya’da sadece Japonya tarafından benimsenmiştir. Japonya meşrutiyet idaresini benimseyerek istibdat idaresini terk etmiş ve kısa bir müddet içerisinde muazzam derecede bir gelişme göstermiştir. Böyle bütün dünya devletleri ve milletleri hayretle onları takip etmektedir.”

Meclisin açılmasıyla birlikte matbaa ve gazetelerin durumu ile ilgili de görüşmelerin yapıldığı Meclis gazetesi sütunlarına yansımıştı. Sadüddeve matbaa ve gazetelerin özgür olmaları gerektiğini ancak bu özgürlüğün suistimal edilmemesi için

⁶² A. Zakir Hüseyin, Matbuatı Siyasesi-i İran Der Asrı Meşrutiyet, 38.

⁶³ Janet Afary, İnkılab-ı Meşrute-yi İran, 177.; Yeni Tasvîr-i Efkâr, Süleyman Nazif, “İran’a Dair”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.1.

matbaa ve basına bir çerçeve çizilmesini önermekteydi. Ancak o günlerde henüz Kanun-ı Esasi hazır olmadığı için müzakerenin ötesine geçilememiştir.⁶⁴

2. Türkiye’de Basının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğunda gazetenin bir iletişim aracı olarak dikkat çekmesi, 18. yüzyıl sonlarında, özellikle yabancı elçilik bültenleri ve tüccarlar tarafından çıkarılan gazeteler sayesinde olmuştur. Bunların başında Fransız Devrimi’ni yurtdışında yaşayan Fransızlara iletmek ve yeni rejimi desteklemelerini sağlamak üzere Fransız elçiliği tarafından 1795 yılında çıkarılan *Bulletin des Nouvelles* ile 1821’de İzmir’de Fransız tüccarlar tarafından çıkarılmaya başlanan *Spectateur Oriental* gibi gazeteler gelmektedir. Bu gazetelerin faaliyetleri Fransa’nın Mısır’ı işgal etmesiyle birlikte durdurulmuş olsa da Osmanlı idaresinin Avrupa ile ilişkilerde gazetenin önemli bir araç olduğunu anlamaları bakımından önemli bir rol oynamışlardır.⁶⁵

1828 yılında Mısır’da Türk ve Arap dillerinde yayımlanmaya başlayan Vekâyi-i Mısıriye adlı gazete basın tarihimizde ilk Türkçe gazete olarak kabul edilmektedir. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın emriyle çıkarılan bu gazetede yurtdışındaki tarımsal, endüstriyel ve teknolojik gelişmelerin takip edilmesi için Fransa ve İtalya başta olmak üzere farklı ülkelerdeki gazetelerden haberler aktarılıyor, ayrıca Mısır’da yapılan yeniliklerin propagandası yapılıyordu.⁶⁶

Anadolu’da ilk Türkçe gazete ise 1831 yılında çıkarılmaya başlanan Takvim-i Vekâyi’dir. II. Mahmud, özellikle İzmir’de Fransızlar tarafından yayımlanıp, Osmanlı idaresinin uluslararası menfaatlerini destekleyen bazı gazeteler münasebetiyle basının önemini fark ederek, devletin kontrolünde, iç haberler, askeri meseleler, dış işleri, bilim ve iktisadi meseleler üzerine yazıların bulunacağı bir gazete çıkarılmasını emretmiştir. Sade ve halkın anlayabileceği bir dille çıkarılan gazetede Fransızca ve çeşitli azınlık dillerinde yazılar da yayımlanmıştır. Takvim-i Vekâyi 1860 yılından itibaren bir tür resmî gazete olarak çıkarılsa da zaman zaman baskılara maruz kalmıştır. Dizgideki bazı hatalar

⁶⁴ Rûznâme-yi Meclis, “Müzâkerât-ı Dârüşşura-yı Kebirî”, 2 Aralık 1906/15 Şevvalülmükerrrem 1324, Şomâre 5, s.1.

⁶⁵ Ali Budak, “Fransız Devrimi’nin Osmanlı’ya Armağanı: Gazete Türk Basınının Doğuşu”, *Turkish Studies*, Vol 7, Sayı 3, (2012): 666-681.; Oktay Demirtaş, “Başlangıçtan Günümüze Türk Basınında Alternatiflik Arayışları ve Alternatif Medya Olgusu”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi, 2016), 39.

⁶⁶ Hıfzı Topuz, II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 13-15.

nedeniyle 1879’da kapatılan ve 12 yıl yayımlanmayan gazete 1891’de yeniden çıkarılsa da bir yıl sonra aynı sebeplerle II. Meşrutiyet’in ilanına kadar kapalı kalmıştır. Temmuz 1908’de tekrar çıkarılmaya başlanan Takvim-i Vekâyi kesin olarak kapatılacağı 4 Kasım 1922’ye kadar yayımlanmaya devam etmiştir.⁶⁷

Bugünkü Türkiye sınırları içerisinde yayımlanan ikinci Türkçe gazete İngiliz muhabir Willam Churchill tarafından 1840 yılında İstanbul’da çıkarılan Cerîde-i Havâdis adlı gazetedir. Özel sermaye tarafından kurulmakla birlikte, başından itibaren devlet tarafından destek gördüğü için yarı resmi bir statüye sahip olan Cerîde-i Havâdis’te ülke içinde ve dışında meydana gelen olaylar başta olmak üzere çeşitli haberler yayımlanmıştır. Modern bir devlette gazetenin fonksiyonu ve değeri hakkında yeni bir kavrayış kazandıran⁶⁸ gazete İlk defa özel teşebbüs ile çıkarılarak Türk basın tarihinde önemli bir yeri olan bu gazete 1864 yılında tamamen kapatılmıştır.⁶⁹

Osmanlı İmparatorluğunda tamamen özel sermaye tarafından çıkarılan ilk gazete olan 1860 Ekim’inde yayın hayatına başlamıştır. Kurucusu Agah Efendi, Türkçe gazete çıkaran ilk Türk olarak, dönemin ediplerinden Şinasi’nin desteğiyle çıkardığı bu gazete içeriği itibarıyla daha önce çıkarılanlardan oldukça gelişmiş bir içeriğe sahipti. Kapsamı dahilinde sadece haberlerin yer almadığı, aynı zamanda fikir yazılarının da bulunduğu Tercüman-ı Ahval gazetesi Şinasi’nin ayrılmasından sonra 1866’da kapanmıştır.⁷⁰

Şinasi, Agah Efendi ile gazete çıkarma işine son verdikten bir yıl sonra 1862’de tek başına Tasvîr-i Efkâr adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Dizgi, teknik ve kapsamı bakımından oldukça ileri düzeyde olan Tasvîr-i Efkâr, dönemin gençlerini etrafında toplamayı başarmıştır. Şinasi burada halkoyu, özgür düşünce gibi meseleler üzerinde uyandırıcı başyazılar yazıyordu.⁷¹ Gazete siyasetten çok kültürel alanda

⁶⁷ Nesimi Yazıcı, “Takvîm-i Vekâyi’”, İçinde *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları 2010), 39: 490-492.; Suat Gezgin, “Gazeteciliğin ve Türk Yazılı Basınının Kısa Tarihsel Perspektifi (II)”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S.19,(2004), 13; Ali Budak, “Fransız Devrimi’nin Osmanlı’ya”, 674-676; Hıfzı Topuz, 100 Soruda Türk Basın Tarihi, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973), 5-7; Alim Kahraman, “Matbuat, Türk Edebiyat”, İçinde *TDVİA* (Ankara: 2003), 23: 121-122.

⁶⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 146.

⁶⁹ Perihan Ölker, “Ceride-i Havadis ve Hakayikül Vekayi Gazetelerinde Türk Dili ile İlgili İki Yazı”, *Turkish Studies*, Vol VIII/IX, (Ankara 2013): 2023; Ahmet Köksal, “2. Abdülhamid Döneminde Gazetecilik Mesleğine Dair Muhtelif Görüşler”, İçinde *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 2.Cilt*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 19-21 Ekim 2016), 819.

⁷⁰ Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, *Osmanlı’da Muhalif Basının Doğuşu 1828-1878*, (İstanbul: Yeditepe Yay., 2013.), 96.; Topuz, 100 Soruda Türk Basın Tarihi, 12.

⁷¹ Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, (İstanbul: İletişim Yayınları 1994), 35.

radikalleşmesiyle ön plana çıkar.⁷² Şinasi'nin çağdaş batı uygarlığının Osmanlı toplumuna anlatılması ve bu yönde ilerlemesini telkin eden yazıları, idarenin de bu konulara ağırlık vermesini sağlamıştı. Aynı zamanda bir devlet memuru olan Şinasi'nin, yazılarında devleti eleştirmesi görevine son verilmesi sebep olmuştur. 1865 yılında Paris'e kaçan Şinasi'nin yerine onunla hemen hemen aynı görüşleri dile getiren Namık Kemal, Tasvîr-i Efkâr'ın başına geçse de 1867'de yazdığı bazı yazıları yüzünden gazetecilik yapması yasaklanmıştır. Ülkemizde özellikle Tercüman-ı Ahval ve Tasvîr-i Efkâr gazeteleriyle başlayan özel sermayeli basın hayatı, Ali Suavi'nin 1866 yılında çıkarmaya başladığı Muhbir adlı gazetesi ile devam etmiştir. İdareye yapılan eleştirilerin daha set bir hal aldığı bu gazete inkılap ve demokrasi kavramlarını sık sık kullanarak Tanzimat sürecinin en ilerici fikirlerinin bulunduğu gazete olarak ön plana çıkmıştır.⁷³

1869 yılında Türk basın tarihindeki ilk mizah gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Teodor Kasap Efendi tarafından çıkarılan Diyojen adlı bu gazetede mizah yoluyla hükümete yönelik birçok eleştiri yapılmıştır. İlk başta Ermenice, Rumca ve Fransızca yayımlanan gazete sonradan Türkçe olarak çıkmaya başlamıştır. Gazetede yer alan eleştiri ve karikatürler Sultan Abdulhamit'i oldukça rahatsız etmiş ve mizah içerikli yayınları yasaklamak istemişse de Mebusan Meclisi bunu kabul etmemiştir.⁷⁴

Tanzimat döneminin en başarılı siyasi içerikli gazetelerinden biri olan Vakit gazetesinde, siyasi yazılardan başka, eğitim ve edebi konularla ilgili makaleler yer almıştır. Filip Efendi'ye ait olan gazetenin başyazarı Sait Bey idi. Dönemin en çok ilgi gören gazetelerinden olan Vakit 1884 yılında II. Abdülhamit tarafından kapatılana kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Gazete II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde farklı kişiler tarafından satın alınarak çıkarılmaya devam etmiştir. İrade-i Milliye, Hukuk-u Beşer, Hakimiyeti Milliye, Öğüt, İleri, Yenigün, Doğru Söz, Albayrak, İstikbal ve Emel gibi gazetelerle birlikte ulusal kurtuluş savaşını destekleyerek öncülük eden gazetelerden biri olmuştur.⁷⁵

⁷² Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 147.

⁷³ Orhan Koloğlu, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın, (İstanbul: İletişim Yayınları 1994), 35.

⁷⁴ Oktay Demirtaş, "Başlangıçtan Günümüze", 62-63; Suat Gezgin, "Gazeteciliğin ve Türk Yazılı", 17.

⁷⁵ Abdurrahman Yalçınkaya, "Vakit Gazetesinde Millî Mücadele (16 Mayıs 1919 – 20 Kasım 1922)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi 2019), 26-27.; Oktay Demirtaş, "Başlangıçtan Günümüze", 58.

Sultan II. Abdülhamit'in uyguladığı istibdat döneminde, 1894 Haziran'ında Ahmet Cevdet Oran tarafından çıkarılan İkdam gazetesi gazetecilik tekniği ve haber toplama işine verdiği önem bakımından Türkiye'de birçok ilke imza atmıştır. Dönemin önde gelen Türkçü isimlerini yazar kadrosunda bulunduran İkdam, Türkçülük üzerine eserlerin ana yayım organı olmuştur. Halkın büyük ilgi gösterdiği bu gazete 1926 yılına kadar yayım hayatını sürdürmüştür.⁷⁶

İkdam ile siyasi içerikli haber yayımlama konusunda rekabet halinde olan Sabah gazetesi 1875 yılında Papadapulos adlı bir Rum tarafından çıkarılmıştır. Sade bir dille çok ucuz bir ücret karşılığında satılan gazete büyük ilgi görmüştür. İçeriğinde yurtiçinden ve yurtdışından haberler olan gazeteye 1913 yılından itibaren İttihatçıların düşmanı olarak bilinen Ali Kemal'i başyazar olarak atanmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın karşısında yer alarak saray ve şeyhülislamlığın yanında yer almıştır.⁷⁷

Millî mücadelenin karşısında yer alan bir diğer gazete ise İstanbul'da 1909 yılında Refii Cevat Ulunay tarafından çıkarılan Alemdar gazetesidir. Hürriyet ve İtilaf partisi taraftarı olan gazete İngiliz mandasını destekleyen bu gazete 1915 yılından itibaren ara ara kapatılsa da farklı isimlerle yayım hayatını sürdürmüştür.⁷⁸

Basın tarihimizin en önemli fikir gazetelerinden olan Tercüman-ı Hakikat 1878 yılında Mehmet Cevdet Bey tarafından çıkarılmıştır. Gazetenin başyazarı dönemin önde gelen alimlerinden Ahmet Mithat Efendi idi. Yalın bir dille oluşturulan ve 34 yıl kesintisiz bir şekilde çıkmaya devam eden gazetede siyasi olaylar ağırlıkta olup aynı zamanda tarih yazıları ve romanların da bulunduğu bölümleri içermekteydi.⁷⁹

Millî Mücadele yıllarında Türk basınında İrade-i Milliye, Hakimiyet-i Milliye ve İleri gibi gazeteler ön plana çıkmıştır. Anadolu'nun milli bağımsızlık davasına dahil edilmesi ve Türk kamuoyunu tam bağımsızlık doğrultusunda şekillendirmek amacıyla yola çıkan Mustafa Kemal, Amasya, Sivas ve Erzurum kongrelerinde ülke içerisinde

⁷⁶ Suat Gezgin, "Gazeteciliğin ve Türk Yazılı", 18.

⁷⁷ Fatma Sena Yaman, "İkdam Gazetesi Üzerine Bir İnceleme: Basın-İktidar İlişkileri", *Uluslararası İletişim ve Medya Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (65-83), (2021): 66-74.

⁷⁸ Suat Gezgin, "Gazeteciliğin ve Türk Yazılı", 20.; Ayrıca bkz: Abdullah Acehan, "Refii Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 188, (2010): 119-138.

⁷⁹ Mehmet Tekin, "Tercümân-ı Hakikat", İçinde *TDVİA* Cilt 40, (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 497-498.; Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1976), 595-598.; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi: Her Yönüyle Basın*, (Ankara: Güven Matbaası, 1969), 146-151.

meydana gelen olayları, halkın bu yeni harekete olan teveccühünü hem yurtiçi hem de yurtdışındaki kamuoyuna haber vermek üzere önce İrade-i Milliye, hemen ardından da Hakimiyet-i Milliye adlı gazetelerin yayımlanmasını istemiştir. Buna göre Sivas ve Erzurum Kongrelerinde alınan kararların hemen yayımlanması için Sivas'ta, 14 Eylül 1919 tarihinde İrade-i Milliye gazetesi çıkarılmıştır.⁸⁰

Mustafa Kemal Sivas'ta kaldığı süre boyunca İrade-i Milliye'nin çıkarılmasıyla yakından alakadar olmuştur. 18 Aralık 1919'dan sonra Ankara'ya geçen Mustafa Kemal burada da İrade-i Milliye ile aynı amaçlarla yeni bir gazete çıkarılmasını istemiştir. Bu amaçla Hakimiyet-i Milliye gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. İrade-i Milliye'den farklı olarak bu gazetede yeni açılan meclisin faaliyetlerine ve alınan kararlara sıklıkla yer verilmiştir.⁸¹

Millî mücadeleyi destekleyen bir diğer gazete de 1918 yılında İstanbul'da Celal Nuri İleri ve Suphi İleri tarafından yayımlanan İleri gazetesi olmuştur. Yayınlarında İstanbul hükümeti ve İttihatçıları ağır bir dille eleştiren gazete, Anadolu hükümetinin de desteğini görmüş ve milli bağımsızlık hareketinin sözcüsü olmuştur. Mustafa Kemal'in gönderdiği yazılar İleri gazetesinde başka isimler altında yayımlanmıştır. İleri gazetesi 1924 yılına kadar yayım hayatını devam ettirmiştir.⁸²

D. Araştırmada Kullanılan Önemli Gazeteler

1. Farsça Gazeteler

1.1. Rûznâme-i Hablülmetin

Nâsirüddin Şah'ın saltanatının son yıllarında yayın hayatına başlayan Hablülmetin *çok kuvvetli ip*⁸³ Hablülmetin gazetesi Müeyyidülislam (Seyid Celaleddin Kâşânî) tarafından Nasreddin Şahın son döneminde Hindistan'ın Kâlkûta şehrinde neşredilmiştir. Gazete 28 Nisan 1907 Müeyyidülislam'ın kardeşi Seyid Hasan Kâşânî tarafından Kâlkûta'nın bir şubesi olarak aynı isimle Tahran'da da neşredilmiştir.

⁸⁰ Hüseyin Yıldırım, "İrade-i Milliye Gazetesi" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 8, S. 23, (1992): 325-330.; Suat Gezgin, "Gazeteciliğin ve Türk Yazılı", 20-21.

⁸¹ Suat Gezgin, "Gazeteciliğin ve Türk Yazılı", 22-23.; Yücel Özkaya, "Hâkimiyet-İ Milliye", İçinde *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 201-202; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982), 352-353

⁸² Recep Duymaz, "İleri", İçinde *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22: 86-88; Yücel Özkaya, *Millî Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1989), 36-38.

⁸³ <http://lugatim.com/s/habl>. Erşim Tarihi: 22.12.2022.

Hablülmetin'in Kâlkûta şubesi haftalık olarak neşredilmiş ve İran'da meşrutiyet hareketi düşüncesinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.⁸⁴ Mehmed Emin Rezulzâde, İran meşrutiyet hareketinin fikri safhasının oluşmasında önemli rol oynayan Seyhatname-i İbrahim Bey ile birlikte Hablülmetin'i de zikreder.⁸⁵ Hablülmetin'i diğer gazetelerden ayıran en önemli özelliği Hindistan'ın siyasi ortamından faydalanıp hiçbir müdahale olmaksızın yayın hayatına devam etmesidir.⁸⁶ Bu yönüyle gazete Muzafferiddün Şah ve Muhammed Ali Şah dönemi meşrutiyet Hareketi başta olmak üzere diğer siyasi olayları kronolojik olarak düzenli bir şekilde tahlil etme olanağı tanır. Dünya basınına yakından takip eden, hemen hemen her sayısında dış basında yer alan İran ile ilgili haberlere, telgraflara yer veren Hablülmetin, incelenen dönem zarfında (1906-1909) 24 sayfa olarak yayımlanmaktaydı. Hablülmetin gazetesi üzerinde çalışırken karşılaşılan en önemli güçlük, İran dışında neşredilmesinden dolayı Tahran'da meydana gelen siyasi gelişmeleri 15 gün veya bazen 1 ay sonra yayımlıyor olmasıdır.

1.2. Rûznâme-i Encümen

İlk sayısı 19 Ekim 1906 (1 Ramazanülmübarek 1324) tarihinde neşredilen Encümen gazetesi, Ali Ekber Vekilî ve Mahmud Ganizade Salmasî müdürlüğünde Tebriz'de yayımlanmıştır. Gazete, Tebriz'de meşrutiyet ilan edildikten sonra milletvekili seçimlerinin yapılabilmesi amacıyla kurulmasına rağmen daha sonra İran meşrutiyet hareketinin en önemli oluşumlarından biri haline gelen Encümen-i Tebriz'in yayın organı olarak faaliyet gösterdi. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Tebriz'de yayın hayatına başlayan ilk gazete olma özelliğini taşıyan gazete⁸⁷, Encümen-i Tebriz'in talebine göre haftada 2, 3 veya 4 sayı olarak neşredilmiştir.⁸⁸

Encümen gazetesinin başlangıçta *Meclis* adıyla çıkarılması düşünülmüşse de uygun görülmemiştir.⁸⁹ İlk üç sayısını *Rûznâme-i Millî*, dördüncü sayısını *Cerîde-i Millî*, beşin sayısından onuncu sayısına kadar yeniden *Rûznâme-i Millî* bu sayıdan otuz beşinci

⁸⁴ Bkz: Yevmiye-yi Hablülmetin Sâl-i Evvel, Be Kuşş-i Setâd Bozorgdaşt Yeksâdomîn Sâlgerd-i Meşrutiyet, Sâl-i Evvel, Cild-i Nohost, (Tahran: Müesses-i Çap ve İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1383)

⁸⁵ *Sebilürreşâd*, Mehmed Emin Resulzâde, "İran Tarihçe-i İnkılabı" 14 Zilka'de 1330/11 Teşrin-i Evvel 1328, 9/216, 154.

⁸⁶ Hamid Mevlanâ, Seyr-i İrtibatât-ı İctimaî Der İran Ez Meşruta Ta İnkılab-ı İslamî, (1391: Isfahan, Merkez-i Tahkikât-ı Râyâneüi Kâime-i Isfahan) 76.

⁸⁷ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Evvel, 286.

⁸⁸ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, 73.

⁸⁹ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Evvel, 286.

sayıya kadar bir kez daha *Cerîde-i Millî* adıyla çıkarılmış⁹⁰ ve nihayet *Rûznâme-i Encümen* isminde karar kılınmış ve gazete yayın hayatına bu isimle devam etmiştir.⁹¹

Muhammed Ali Şah'ın İran Tahtına oturmasıyla birlikte meşrutiyet hareketinin merkezi konumuna gelen Tebriz Tahran'a nispetle basın yayın açısından daha özgür olduğu dikkat çekmektedir. Encümen-i Tebriz gazetesi de bu andan itibaren meşrutiyet hareketinin İran'daki en önemli sözcüsü olarak dikkat çekmektedir. Şahın meclisi topa tutmasının ardından yayın hayatına yaklaşık iki ay ara verse de yeniden çıkarılmış ve neşriyatına daha sert bir dille devam etmiştir. Settar Han ile birlikte başlayan meşrutiyet hareketinin ikinci safhasında Tebriz Ruslar tarafından işgal edilene kadar Tebriz direnişinin Nâle-i Millet gazetesi ile birlikte İran'a ve dünyaya açılan penceresi olarak önemli bir misyon üstlenmiştir. Bu yönüyle çalışmaya önemli katkısı olan Encümen-i Tebriz gazetesi, İran Türklerinin meşrutiyet idaresi ile ilgili düşünce ve tavırlarını ortaya koyması bakımından da çalışmaya önemli katkılar sunmuştur.

1.3. Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil

Mirza Kasım Han Tebrizî ve Mirza Cihangir Han ile birlikte meşrutiyetin ilanından sonra çıkarılan gazetelerden biri olan Sûr-ı İsrâfil gazetesinde Ali Ekber Dihhüda Kazvinî⁹² de köşe yazarı olarak görev almaktaydı. İlk sayısını 28 Temmuz 1907 (17 Rebiyülahir 1325) tarihinde çıkaran gazete Muhammed Ali Şah idaresini en ağır dille eleştiren gazetelerden biriydi. Şah meclisi topa tuttuktan sonra kapatılan ilk gazete Sûr-ı İsrâfil gazetesi,⁹³ ilk katledilenlerden birisi ise Mirza Cihangir Han Sûr-ı İsrâfil idi.⁹⁴ Gazete meclis topa tutuluna kadar 32 sayı çıkarılabilmmişti. Muhammed Ali Şah'ın elinden kurtulan Dihhüda, İsveç'te aynı adla gazeteyi üç sayı daha çıkarmış ardından İstanbul'a yerleşip faaliyetlerine orada devam etmiştir.⁹⁵

⁹⁰ Bkz: Rûznâme-i Encümen-i Tebriz, Kitaphane-i Millî-i Cumhuri-i İslâmî-i İran ba Hemkârî-i Ostandârî-i Azerbaycan-ı Şarkî, (Tahran: Kitaphane-i Millî-i Cumhuri-i İslâmî-i İran, 1374)

⁹¹ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Evvel, 286.

⁹² Dihhudâ'ya asıl şöhretini kazandıran ise yirmi sekiz ciltten oluşan Lügatnâme'sidir. Ansiklopedik sözlük tarzında yazılan bu eserin mukaddimesinde belirtildiğine göre, çeşitli konularda yazılmış 2000'in üstünde eserden derlenen malzemeye dayanır. İlk fasikülü 1946'da neşredilen eserin yayımı 1973 yılında tamamlanmıştır. Bkz: Dâvud İbrahimî, "Dihhudâ", İçinde *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 9: 289.; Bugün Tahran'da onun hatırasına *Müessese-i Lügatname-i Dekhoda ve Merkez-i Beynelmileli-i Âmûzeş-i Zeban-ı Farsî* adı altında Tahran Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Farsça dil eğitim merkezi vardır. Bkz: <https://dehkhoda.ut.ac.ir/>

⁹³ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, s. 29.

⁹⁴ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Evvel, 24.

⁹⁵ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Evvel, 24.

1.4. Rûznâme-i Temeddün

Rıza Müdebbirülmemâlik müdürlüğünde Tahran’da neşredilen gazete 1 Şubat 1907 (17 Zilhiccetülharam 1324) tarihinde yayın hayatına başlamıştır.⁹⁶ 3 ay boyunca haftada bir, iki aydan sonra ise haftada iki kez çıkarılmıştır. İlk yılında 80 sayı çıkaran gazete Muhammed Ali Şah’a suikast düzenlediği iddia edilen iki kişinin tutuklanmasına sert bir dille karşı çıkmıştı. Müdebbirülmemâlik, meclisin topa tutulduğu tarihten (23 Haziran 1908) 12 gün evvel ülkeyi terk etti. Aynı günlerde Temeddün gazetesi ise son sayısı olan 94’üncü sayısını çıkarmıştı.⁹⁷

1.5. Rûznâme-i Müsavât

Yazılarında siyasi, ictimai ve tarihî olaylara yer veren Müsavât gazetesi, Muhammed Rıza Müsavât Şirazî müdürlüğünde Tahran’da⁹⁸ neşredilmiştir. İlk sayısı 13 Ekim 1907 (5 Ramazan 1325) tarihinde çıkarılan⁹⁹ gazete haftada bir kez neşrediliyordu.¹⁰⁰ Müsavât gazetesi birinci yılın 19.sayısında yeni matbuat kanunuyla ilgili bir eleştiri yazısı yazdı. Bu olayı matbuat kanununun ortaya çıkması bayramı olarak tanımlayan Müsavât gazetesi kinayeli bir dille bu kanunu eleştirmektedir. Bu yazıyı okuyanlar bu değişik bakış açısına şaşırmasınlar. Müsavât gazetesi eleştirel muhalif bir gazete iken neden bu kanunu eleştirmiştir? Kendilerinin bir kanun çıkarılarak kısıtlandığını savunan Müsavât “*Bu kanun gelmiş olsa da biz matbuat olarak bu kanunun çizdiği sınırlar dışına gene çıkamayacağız. Yani tam özgürlükten bahsetmek mümkün değil. Bundan dolayı biz bu kanunu eleştirdik*” demektedir.¹⁰¹

Muhammed Ali Şah’a yoğun muhalefeti ile bilinen Muhammed Rıza Müsavât meclis topa tutulduğu gün bir yolunu bulup Tebriz’e ulaşmış ve orada mücadelesini devam ettirmiştir. 29 Nisan 1909 tarihinde Tebriz Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Osmanlı Konsolosluğuna sığınanlar arasında yer alan Muhammed Rıza burada İstiklâl gazetesinin çıkarılmasına da ön ayak olmuştur.¹⁰²

⁹⁶ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, s. 110.

⁹⁷ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Evvel, 136.

⁹⁸ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, s. 110.

⁹⁹ Müsavât, 5 Ramazan 1325 (13 Ekim 1907), Sâl-i Evvel, 1.numara.

¹⁰⁰ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, s. 218.

¹⁰¹ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Evvel, 20.

¹⁰² Abdülhüseyin Nahidî Âzer, Tarihçe-i Rûznâmeha-yı Tebriz Der Sadr-ı Meşrutiyet, (Tebriz: Müessese-i İntişârât-ı Telâş), 74.

1.6. Rûznâme-i Hurşîd

Muhammed Sadık Tebrizî müdürlüğünde 13 Mart 1907 (28 Muharrem 1325) tarihinde Meşhed şehrinde neşredilen gazete¹⁰³ Horasan bölgesinin meşrutiyet hareketindeki rolünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Tebrizî gazetesinin ilk sayısında gazetesinin çıkarılış amacı izah etmektedir. “Vatan sevgisi imandandır” diyerek kendisinde bulunan vatan sevgisinin bu gazeteyi çıkarmasında etkili olduğunu belirtir.¹⁰⁴

1.7. Rûznâme-i Nâle-i Millet

Mirza Aga Tebrizî müdürlüğünde Tebriz’de neşredilen¹⁰⁵ Nâle-i Millet, Muhammed Ali Şah’ın meclisi lağvedip meşrutiyet idaresini askıya almasından sonra İran’da neşredilen ilk gazete olma özelliğine sahiptir. İlk sayısını Nevâ-yı Millet olarak çıkaran gazete bu sayıdan sonra Nâle-i Millet adını almıştır. Tebriz Mücahitleri’nin direnişini tüm dünyaya duyuran gazete bu direnişe destek sağlanmasında önemli rol oynamıştır. 24.sayıya kadar iki sayfa ondan sonra ise dört sayfa olarak neşredilmiştir.¹⁰⁶ Nâle-i Millet Osmanlı Devleti’nde meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul’daki İranlılarla da yakın ilişkiler kurmuş ve onların Tebriz direnişine destek olmalarında rol oynamıştır.

Rusların Tebriz’i işgal etme kararı almalarıyla birlikte Nâle-i Millet’in de yayın hayatı son bulmuştur. Mirza Aga Tebrizî ise Osmanlı Konsolosluğuna sığınıp İstiklâl gazetesini çıkaranlar arasındadır.

1.8. Rûznâme-i Hilâfet

Meşrutiyetin ilan edilmeden yaklaşık 1 ay önce Londra’da yayımlanmaya başlayan gazetesinin ilk sayısı 1 Temmuz 1906 (9 Cemâziyelevvel 1324) tarihinde çıkarılmıştır.¹⁰⁷ Hac Şeyh Hüseyin Tebrizî müdürlüğünde on beş günde bir neşredilen gazete¹⁰⁸ Londra’da yaşayan İranlıların meşrutiyet hareketindeki rol ve tavırlarını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Başta Tahran ve Tebriz olmak üzere İran’ın

¹⁰³ Bkz: Rûznâme-i Hurşîd, Sâl-i Evvel, Komite-i Pejûheş-i Setâd Bozorgdaşt Yeksâdomîn Sâlgerd-i Meşrutiyet, Sâl-i Evvel, Cild-i Nohost, (Tahran: Müesses-i Çap ve İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1383)

¹⁰⁴ Rûzname-i Hurşîd, 28 Muharrem 1325 (13 Mart 1907), Sâl-i Evvel, 1. numara, s.1.

¹⁰⁵ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, s. 227.

¹⁰⁶ Abdülhüseyin Nahidî Âzer, Tarihçe-i Rûznâmeha-yı Tebriz, 63-65.

¹⁰⁷ Rûznâme-i Hilâfet, 9 Cemâziyelevvel 1324/Mutabık-ı Evvel-i Temmuz 1906, Sâl-i Evvel, Number 1, s.1.

¹⁰⁸ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Evvel, 247.

farklı şehirlerinden, İstanbul'dan gönderilen mektuplara da yer veren gazete farklı ülkelerde neşredilen gazetelerden tercümeler de yaparak okurlarını hem İran meşrutiyeti konusunda bilinçlendirmiş hem de İran'daki meşrutiyet hareketine destek olmuştur.

1.9. Rûznâme-i Meclis

Tahran'da Muhammed Sadık Tabâtabâî¹⁰⁹ ve Muhsin Sadrülulema tarafından çıkarılan gazetenin müdürlüğünü Sadık Tabâtabâî, yazarlığını ise Edibülmemâlik Ferahânî ve Yahya Kâşânî'nin yapmaktaydı.¹¹⁰ İlk sayısı 25 Kasım 1906 (8 Şevvalülmükerrem 1324) tarihinde çıkarılmıştır.¹¹¹ İsminden de anlaşılacağı üzere gazete meclisin de yayın organıydı¹¹² ve buradaki tüm konuşmalar haftada dört kez çıkarılan¹¹³ bu gazetede yer almaktaydı. Başlangıçta meclis müzakerelerinin tamamına yer verilirken üçüncü sayıda müzakerelerin özet bir şekilde neşredileceği duyurulmuştur.¹¹⁴ Daha sonra aynı gazetede neşredilen meclis müzakerelerinden anlaşıldığı kadarıyla milletvekilleri Meclis gazetesinin çıkarılmasını önemsemişler ve yakından takip etmişlerdir.¹¹⁵ Her ne kadar meclis müzakerelerine yer verilse de İran'ın diğer şehirlerinden ve yurt dışından gelen telgraflara da gazetede yer verilmekteydi.¹¹⁶

2. Türkçe Gazeteler

2.1. Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim)

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilmesiyle birlikte birçok alanda olduğu gibi basında da bir özgürlük ortamı oluşmuştu. Sansürün de kaldırılmasıyla birlikte meşrutiyetin ilk altı ayında süreli yayım çıkarmak amacıyla 200'den fazla ruhsat alındığı gözlenmektedir.¹¹⁷ Sebîlürreşâd da bu zaman diliminde neşredilen dergilerden biridir. Ebül'ulâ Zeynelâbidin (Ebül'ulâ Mardin) ve H. Eşref Edip

¹⁰⁹ İran meşrutiyet hareketinin liderlerinden Seyid Muhammed Tabâtabâî'nin oğludur. Faaliyetleriyle İran meşrutiyetinin önemli simaları arasında sayılan Muhammed Sadık Tabâtabâî Kaçarlardan sonra İran'da hüküm süren Pehlevî saltanatının başlarında Türkiye'de İran Büyükelçiliğinde memuriyette de bulunmuştur. Bkz: Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Ceraid ve Mecellat-ı İran, Cild-i Çaharrom, (İsfahan: Kemal Yayınları, 1363), s.188.

¹¹⁰ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, s. 210.

¹¹¹ Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Çaharrom, s.183-187.

¹¹² Muhammed Sard Haşim, Tarih-i Cerâid, Cild-i Çaharrom, s.183-187.

¹¹³ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, s. 210.

¹¹⁴ Rûznâme-i Meclis, "İhtar", 29 Kasım 1906/12 Şevvalülmükerrem 1324, Şomâre 3, s.3.

¹¹⁵ Rûznâme-i Meclis, "Müzâkerât-ı Dârüşşura-yı Kebirî", 29 Kasım 1906/12 Şevvalülmükerrem 1324, Şomâre 3, s.1.

¹¹⁶ Rûznâme-i Meclis, "Telgrafât-ı Hariciye", 29 Kasım 1906/12 Şevvalülmükerrem 1324, Şomâre 3, s.4.

¹¹⁷ Adem Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)", *Marife*, yıl. 8, sayı. 2, güz (2008), 158.

tarafından kurulan dergi 27 Ağustos 1908’de (14 Ağustos 1324) Sırât-ı Müstakîm adıyla yayın hayatına başlamış 8 Mart 1912’de neşredilen 183.sayısından itibaren Sebîlürreşâd adıyla yayımını devam ettirmiştir. 5 Mart 1925 tarihinde 641.sayısı ile birlikte yayın hayatına son veren derginin yazar kadrosunda Mehmed Âkif, Mithat Cemal (Kuntay), Mehmed Tâhir (Bursalı), Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Akçuraoglu Yusuf, Said Halim Paşa, S. M. Tevfik, Bergamalı Ahmed Cevdet, Elmalılı Hamdi (Yazır), Eşref Edip, Hasan Hikmet, Ali Ekrem (Bolayır)¹¹⁸ Mehmed Emin Rezulzâde¹¹⁹ gibi önemli isimler bulunmuştur. Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet döneminin en yaygın düşünce akımı olan İslamcılık fikrinin *Beyânülhak*, *Mahfel*, *Liva-i İslam*, *Mekâtib* ve *Medâris* ile birlikte başlıca yayın organlarından birisi olarak dikkat çeken Sebîlürreşâd çizgisi, özgürlükten ve yenileşmeden yana tutumuyla diğerlerinden ayrılmaktadır.¹²⁰

Meşrutiyet dönemi Türk basınında İran meşrutiyet hareketine en fazla ilgi duyan basım yayım organıdır. Özellikle Ahmet Ağaoğlu,¹²¹ Mehmed Emin Rezulzâde, S. M. Tevfik, Mithad Cemal ve Mehmed Akif’in İran meşrutiyeti hakkında yazdıkları makaleler ve şiirler derginin İran’daki inkılap hareketine bakış açısını ortaya koymaktadır. Ahmed Ağaoğlu, 1910 yılında “*İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar*”¹²² adlı yazı dizisinde İran’da meydana gelen inkılabın fikri safhasını, 1905 Rusya İnkılabının etkilerini, Kafkas Müslümanlarının İran meşrutiyet hareketine katılımını açıklamaya çalışmıştır. İran’da meşrutiyet idaresinin yerleşememesinin sebeplerine de açıklık getiren Ağaoğlu’nun yazı dizisi İran meşrutiyet hareketinin Türk basını açısından değerlendirilmesi noktasında önem arz etmektedir. Ağaoğlu, Kaçar şahları döneminde

¹¹⁸ Adem Efe, "Sebîlürreşâd", İçinde *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009/Güncellenme Tarihi: 2021), 36: 251-252.

¹¹⁹ Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, İran Tarihçe-i İnkılabı I (Nasrettin Şah Devri), 17 Ekim 1912 (Miladi) 4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 215, sayfa 129.

¹²⁰ Abdullah Gündoğdu, Ümmetten Millete, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2007), 17.

¹²¹ Ahmet Ağaoğlu, gazeteci-yazar, düşünür, siyasetçi ve Türkçülük akımının önde gelen liderlerinden biridir. Ağaoğlu’nun hayatı ile ilgili ayrıca bkz: Abdullah Gündoğdu, Ümmetten Millete, 19-62.

¹²² Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar [1] 25 Ağustos 1910, 4.cilt, Sayı 103, s. 427.; Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar [1] 1 Eylül 1910, 4.cilt, Sayı 104, sayfa 452-45.; Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar [1] 1 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 105, sayfa 9-11.; Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 22 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 107, sayfa 45-46.; Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 29 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 108, sayfa 63.; Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 6 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 109, sayfa 80.; Sebîlürreşâd (Sırât-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 13 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 110, sayfa 97-99.

ülkede adaletsizlik ve kanunsuzluğun had safhaya eriştiğini İranlıların da buna tepki olarak bu hareketi başlattıklarını vurgular.

Rezulzâde ise 1912 yılında “*İran Târihçe-i İnkılâbı*”¹²³ başlıklı beş adet yazı dizisinde İran meşrutiyet hareketini tüm yönleriyle ele almaya çalışmıştır. Nâsirüddin Şah ve Muzafferiddün Şah dönemlerinde meydana gelen önemli olaylarını kendi bakış açısıyla değerlendiren Rezulzâde bu yazı dizisinden başka “*Osmanlılarda İran Ahvaline Bigânelik*” 19 Eylül 1912 tarihinde yayımladığı yazısında Osmanlı toplumu ve basınının İran’da meydana gelen değişikliklere ilgi göstermemesinden şikâyet etmiştir. Rezulzâde’ye göre Osmanlı kamuoyu ve basını İran ahvalinden bir İngiliz ya da Fransızdan daha az haberdardır. Osmanlı basının İran ile ilgili neşriyatının İngiliz, Fransız ve Rusya basınında neşredilenlerin yüzde birinde bile tekabül etmeyeceğini belirtmiştir.¹²⁴ Diğer taraftan Mithad Cemal ve Mehmed Akif’in “Acem Şahı”¹²⁵ şiiri ve Mithad Cemal’in “Settar Han”¹²⁶ şiiri de dergide İran inkılabı ile ilgili dikkat çeken detaylar arasındadır.

2.2. Tanin

Sırat-ı Müstakîm gibi II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte basın alanında oluşa özgür ortamın etkisiyle yayın hayatına başlayan gazetelerden biri de Tanin’dir. Tanin’i çıkarma fikri İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Hüseyin Kâzım ve Tevfik Fikret’ten gelmiş ve Hüseyin Cahit’in (Yalçın) de katılımıyla ilk sayısı 1 Ağustos 1908 tarihinde çıkarılmıştır.¹²⁷ Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım’ın ayrılmasıyla Hüseyin Cahit’in

¹²³ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Rezulzâde Mehmet Emin, İran Tarihçe-i İnkılabı (Nasrettin Şah Devri), 17 Ekim 1912 (Miladi) 4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 215, sayfa 129.; Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Rezulzâde Mehmet Emin, “Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, İnkılab-ı Mütfeffekirin ve Muharrirleri)”, 24 Ekim 1912 (Miladi) 11 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 216, sayfa 151.; Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Rezulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı 3 (Devr-i İstibdâdda Me’mûrîn ve Nizâm)”, 31 Ekim 1912 (Miladi) 18 Teşrin-i evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 217, sayfa 170-171.; Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Rezulzâde Mehmet Emin, “Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, Muzafferiddün Şah Devri, İsrâfât-İstikrazât-İmtiyazât)”, 7 Kasım 1912 (Miladi) 25 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 218, sayfa 192.; Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Rezulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı, (Muzafferiddün Şah Devri 2)”, 12 Aralık 1912 (Miladi) 29 Teşrin-i sâni 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 222, sayfa 252-255.

¹²⁴ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Rezulzâde Mehmet Emin, “Hayat-ı Akvam-ı İslamiyye (Osmanlılarda İran Ahvaline Bigânelik)”, 19 Eylül 1912 7 Şevval 1330, 9.cilt, Sayı 211, s. 54-55.

¹²⁵ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Mehmed Âkif-Midhat Cemal, “Acem Şahı”, 30 Kasım 1909 (Miladi) 10 Subat 1325 (Rumi), 1.cilt, Sayı 11, sayfa 164.

¹²⁶ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Mithad Cemal, “Settar Han”, 30 Kasım 1910 (Miladi) 4 Şubat 1326 (Rumi), 2./27, 9.

¹²⁷ Ömer Faruk Huyugüzel, “Tanin”, İçinde *TDVİA* (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 39:565.; Tanju Oral, “Tanin”, *TDEA*, Cilt VIII (İstanbul: 1976), 224-225.

yönetiminde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yarı resmi organı durumuna gelen Tanin buna rağmen zaman zaman cemiyetin icraatlarını da eleştirmekten kaçınmadı.¹²⁸ II. Meşrutiyet'in oluşturduğu siyasi atmosferde zaman zaman Cenin, Senin, Renin ve Hak gibi çeşitli adlarla çıkmak zorunda kalan Tanin, İran'daki gelişmelere kayıtsız kalmamış hatta 1910 yılında yayımladığı "İran İhtilâl-i Âhiri" başlıklı makalede Tahran ile mesafenin uzaklığından ve iletişim araçlarının kısıtlılığından dolayı orada meydana gelen olaylarla ilgili bilgi alamadıklarından yakınmıştır.¹²⁹

İran meşrutiyet hareketine ise daha fazla alaka gösterdiği görülen Tanin "İran Ahvâli",¹³⁰ "İran'da Cihad-ı Hürriyet",¹³¹ İran Vekâyii¹³² gibi yazı dizileri yayımlayarak kamuoyunu bu konuda aydınlatmıştır. Özellikle Tebriz mücahitlerinin direnişi ve Tahran'ın meşrutiyetçiler tarafından yeniden ele geçiriliş sürecini oldukça yakından takip etmiş ve Tahran'ı ele geçirmek üzere yola çıkan ahrâr ordusu için "*zalim bir şahın zulmü altında ezilen bir millet, düşmüş olduğu bu sefaletin intikamını almaya gidiyor*",¹³³ "*Abdülhamid'in duçar olduğu akıbetten, şah-ı zalimi de hissedâr etmeye hazırlanıyorlardı.*"¹³⁴ diyerek İran meşrutiyetçilerinden yana tavır takındığını açıkça belirtiyordu.

İttihad Terakki Cemiyeti'nin yarı resmi yayın organı olarak Tanin'in bu çalışmada tercih edilmesinin başlıca nedeni cemiyetin, İran meşrutiyetine bakış açısını ortaya koymaktır. Ayrıca Resulzâde'nin tabiriyle İran meşrutiyet hareketine yabancı kalan Türk basınında¹³⁵ Tanin'in özellikle Tebriz direnişi ve Tahran'da meşrutiyetin yeniden tesis edilmesi gündemini düzenli bir şekilde takip etmesi de gazetenin tercih edilme nedenleri arasındadır.

2.3. Beyânülhak Gazetesi

Başyazarlığını Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi'nin yaptığı Beyânülhak, İstanbul'da 5 Ekim 1908-4 Kasım 1912 tarihleri arasında 182 sayı yayımlanmıştır.

¹²⁸ Ömer Faruk Huyugüzel, "Tanin", 565.

¹²⁹ Tanin, "İran İhtilali Ahiri", 10 Eylül 1910, 3.Sene, 728.Sayı, s. 1.

¹³⁰ Tanin, "İran Ahvâli", 24 Şaban 1326/7 Eylül 1324, 1.yıl, Numara 51, s.7.

¹³¹ Tanin, "İran'da Cihad-ı Hürriyet", 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹³² Tanin, "İran Vekâyii", 24 Kanun-ı Sâni 1909/1 Muharrem 1327, 1.Yıl, Numara 173, s.4.

¹³³ Tanin, İran'da Cihad-ı Hürriyet", 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹³⁴ Tanin, İran'da Cihad-ı Hürriyet", 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹³⁵ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, "Hayat-ı Akvam-ı İslamiyye (Osmanlılarda İran Ahvaline Bigânelik)", 19 Eylül 1912 7 Şevval 1330, 9.cilt, sayı 211, s. 54.

Gazetenin içeriği daha çok dinî, edebî, siyasî ve fennî konulardan oluşmaktaydı. Bu konular ise “makâlât-ı dîniyye, ictimâiyye ve târîhiyye”, “kısım-ı edebî” ve “müteferrikât” bölümlerinde kaleme alınmaktaydı.¹³⁶ Murat Alandağlı’nın ifadesine göre II. Abdülhamid, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile İslamcı kimliğe sahip kişiler arasında yaşanan fikir ayrılıklarını resmetmesi Beyânülhak gazetesinin en önemli özelliklerinden birisidir.¹³⁷

Gazete; “İran’ın Tal’ii”,¹³⁸ “İran Müslümanları”,¹³⁹ “İran”,¹⁴⁰ “İran’ın Vaziyet-i Hazırası”¹⁴¹ başlıkları altında neşrettiği yazılarla İran meşrutiyetini Sebîlürreşâd ve Tanin kadar olmamakla birlikte Türk kamuoyuna yansıtmaya çalışmıştır. Gazetenin tercih edilme sebebi de budur. Beyânülhak, içinde doğduğu ortamın bir gereği olarak İran meşrutiyetçilerini destekleyen Beyânülhak, Tebriz direnişinden övgüyle bahsetmiş¹⁴² ve direnişin lideri Settar Han’dan ise Hürriyet Kahramanı olarak bahsetmişti.¹⁴³ Beyânülhak, İran’ın geleceği açısından Muhammed Ali Şah’ın saltanatının devamını Rusya ve İngiltere devletlerinden daha tehlikeli görmekteydi.¹⁴⁴ Gazetenin yazarı M. Safvet kendi dertlerine düştüklerinden İran’da meydana gelen gelişmelere odaklanamadıklarını söyleyerek bir öz eleştiri de yapmıştı.¹⁴⁵

2.4. Yeni Tasvîr-i Efkâr Gazetesi

Avrupa’daki öğreniminin ardından 1854 yılı sonlarında İstanbul’a dönen İbrahim Şinasi Efendi, basın alanındaki çalışmalarıyla Osmanlı Devleti’nde gazetecilik faaliyetlerinin öncüsü kabul edilmektedir.¹⁴⁶ 27 Haziran 1862 tarihinde Türk basın tarihinde çok önemli bir yeri olan Türkçe özel bir gazete “Tasvîr-i Efkâr” adıyla çıktı.¹⁴⁷

¹³⁶ Ekrem Bektaş, “Beyânülhak”, İçinde *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6:34.

¹³⁷ Murat Alandağlı, “Dün’ü Gazetede Aramak, Anlamak: Beyânü’l-Hak Gazetesi (Kuruluşu, Siyasi ve Dinî Mecrası, Ele Aldığı Konular)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37/104 (2021): 43.

¹³⁸ Beyânülhak, M.Safvet, “İran’ın Tal’ii”, 31 Ekim 1910 (Miladi)/18 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi), 3. Sene, sayı 83, s.1582.

¹³⁹ Beyânülhak, “İran Müslümanları” 16 Ramazân 1326 \ 29 Eylül 1324, 1.sene, Sayı 2, s. 14.

¹⁴⁰ Beyânülhak, “İran” 27 Zilkade 1326 \ 8 Kânûnievvel 1324, 1.sene, Sayı 12, s. 265.

¹⁴¹ Beyânülhak, Abdullah Davut, “İran’ın Vaziyet-i Hazırası (İran’ın Ekonomi Krizi)” 19 Mayıs 1910, 2.sene sayı 60, s. 1220.

¹⁴² Beyânülhak, “İran Müslümanları” 16 Ramazân 1326 \ 29 Eylül 1324, 1.sene, Sayı 2, s. 14.

¹⁴³ Beyânülhak, “İran” 27 Zilkade 1326 \ 8 Kânûnievvel 1324, 1.sene, Sayı 12, s. 265.

¹⁴⁴ Beyânülhak, Abdullah Davut, “İran’ın Vaziyet-i Hâzırası (İran’ın Ekonomi Krizi)” 19 Mayıs 1910, 2.sene sayı 60, s. 1220.

¹⁴⁵ Beyânülhak, M. Safvet, “İran’ın Tal’ii”, 31 Ekim 1910 (Miladi)18 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi), 3. Sene, sayı 83, s.1582-1583.

¹⁴⁶ Salih Erol, “Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi”, 279-280.

¹⁴⁷ Nesimi Yazıcı, “Tasvîr-i Efkâr”, *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40:138.

Yazar kadrosunda Şinasi (başyazar), Namık Kemal, Recaizade Mahmud Ekrem, Ahmet Vefik gibi güçlü kalemleri barındıran gazeteyi çıkaranların aynı zamanda devlet kademelerindeki görevleri beraberinde bazı zorlukları da getirmekteydi. Bu zorluklar nedeniyle 1869 yılı sonlarına doğru kapanan gazetenin toplamda kaç sayı çıktığı tartışmalıdır.¹⁴⁸ Tasvîr-i Efkâr kapanışından yaklaşık kırk yıl sonra Ebuzziyâ Tevfik tarafından imtiyaz hakkı Şinasi'nin varislerinden satın alınarak 31 Mayıs 1909 tarihinde *Yeni Tasvîr-i Efkâr* adıyla yeniden çıkarılmıştır.¹⁴⁹ Günlük olarak çıkarılan gazetenin yazarları arasında Ebuzziyâ Tevfik, Süleyman Nafiz, Keçecizade İzzet Fuad gibi isimler bulunmaktaydı.¹⁵⁰

Tasvîr-i Efkâr gazetesini bu çalışma açısından önemli kılan 1899'da Tahran ateşemiliterliğine atanan ve 1908 yılına kadar Tahran'da kalan Cemil Sadi Bey'in mektuplarını neşretmiş olmasıdır. Cemil Said Bey, Muzafferiddün Şah dönemi meşrutiyet hareketlerine, meşrutiyetin ilanına ve Muhammed Ali Şah dönemi Meşrutiyet taraftarları ile şah arasındaki uyuşmazlığa, meclisin topa tutulması olaylarına yakından tanık olmuş ve gözlemlerini de kaleme almıştır. Bu mektuplarla, Meşrutiyet taraftarı bir Osmanlı askeri gözüyle İran meşrutiyet hareketinin resmini çizen Cemil Said Bey, özellikle Muhammed Ali Şah tarafından Meşrutiyet askıya alındıktan ve basın faaliyetleri yasaklandıktan sonra İran basınının gözden kaçırdığı önemli olaylara da açıklık getirmiştir.

2.5. Resimli Kitap Mecmuası

İlk beş sayısı Faik Sabri'nin başyazarlığında çıkarılan Resimli Kitap mecmuası, onun Fransa'ya gönderilmesiyle son sayısı olan 51. sayıya kadar M. Rauf Bey'in başyazarlığında neşredilmiştir. Son sayısında M. Rauf Bey'in görevi nedeniyle başyazarlığı Cemil Süleyman'ın yürüteceği belirtilmişse de savaş şartlarının da artırdığı maddî zorluklar sebebi ile Resimli Kitap mecmuası bir daha yayın hayatına devam edememiştir.¹⁵¹ II. Meşrutiyet döneminin uzun soluklu süreli yayınlarından olan Resimli

¹⁴⁸ Salih Erol, "Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi", 284.

¹⁴⁹ Nesimi Yazıcı, "Tasvîr-i Efkâr", 139.; *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 31 Mayıs 1909/11 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 1, s.1.

¹⁵⁰ M.Abdulbasit Sezer, "Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi Üzerine Bir Araştırma", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 1997), 21.

¹⁵¹ Kemal Gurulkan, *Resimli Kitap Mecmuası Fihristi ve İndeksi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), VII.

Kitap zenginliğini fotoğraf ve resimlerle alır. Bu mecmua, Eylül 1908 / Ekim 1913-Şubat 1914 yılları arasında 9 cilt 51 sayı yayınlanmıştır.¹⁵²

İran meşrutiyet inkılabını tarihi seyri içerisinde kronolojik olarak anlatıp¹⁵³ fotoğraflar eşliğinde ele alması Resimli Kitap mecmuasını diğer basım yayım organlarından farklı kılmaktadır. Bu aynı zamanda mecmuanın bu çalışmada tercih edilmesinin de sebebidir.

¹⁵² Sümeyye Çelik, “Resimli Kitap Mecmuası Üzerine Bir İnceleme, Açıklamalı Dizin ve Seçilmiş Metinler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2017), V.

¹⁵³ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, “İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi”, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.760-786.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYETİNİN HAZIRLIK SAFHASI

1.1. İran Coğrafyası

Coğrafi bir terim olarak *İran*, güney ve güneydoğuda Hint Okyanusu Havzası'nın, kuzey ve kuzeydoğuda ise Hazar Denizi ve Aral Gölü Havzalarının sınırladığı yüksek platoyu ifade eder.¹⁵⁴ Kelime anlamı olarak ise *Arya Ülkesi* anlamına gelen İran sözcüğü, Rıza Şah Pehlevi'nin (1926-1941) askeri darbesi neticesinde bölgede idarenin bir Türk hanedanı olan Kaçarlardan Farslara geçmesi ve bununla birlikte ülkede ulus-devlet bilincinin oluşturulmak istenmesi amacıyla¹⁵⁵ 1935 yılından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bölge, 1935 yılına kadar tüm batı kaynaklarında Antik Yunan dönemlerinden beri olduğu gibi *Persiya* olarak adlandırılmaktaydı. Aynı şekilde geçmişte bölge ahalisi için kullanılan *Pers* tabirinin yerini de yine aynı yıllarda *İranlı* tabiri alıyordu.¹⁵⁶ İran/İranlı tabirinin kullanılması; Türk, Kürt, Arap, Lor ve Beluc gibi çok sayıda etnik unsuru bünyesinde barındıran bölge için daha kapsayıcı ve daha birleştirici olması bakımından da önem arz etmektedir.

İran/İranlı tabirlerinin kullanılmasıyla birlikte bölgede bulunan Türk, Kürt, Arap, Beluc ve Lor gibi farklı etnik unsurlar İranlı (İranî) üst kimliği altında bir araya getirilmeye çalışılmıştır. İzlenen bu politikanın nispeten amacına ulaştığına İran'ın değişik bölgelerine yapılan ziyaretler neticesinde şahit olunmuştur. Nitekim yukarıda zikredilen etnik unsurlar, her ne kadar kendi ait oldukları milli kimliklerinin farkında olsalar da *İranlı* olduklarını vurgulayıp antik dönem Pers İmparatoru Büyük Kuruş ile

¹⁵⁴ V.V. Barthold, İran Tarihî Coğrafyası, Çeviren Ömer Alkaç, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 13.

¹⁵⁵ Onur Okyar, İran ve Demokrasi, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 99.

¹⁵⁶ Gene R. Garthwaite, (Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze), Çev. Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2021), 1.

övünüp onun Şiraz yakınlarında yer alan Pasargad'daki kabrini büyük bir ihtiramla ziyaret etmektedirler.

İran coğrafyasının genel özelliklerini sıcaklık değerleri arasındaki büyük farklılık, yükseklik ve yağış miktarı belirler. Kuzey'den Güney'e gidildikçe iklim, toprak yapısı, şehirleşme ve nihayetinde de yaşam standartları belirgin derecede değişiklik göstermektedir. Bir tarafta ülkenin kuzey batısında Aras nehrinin suladığı uçsuz bucaksız Mugan Ovası (Deşt-i Mûgan) uzanırken diğer tarafta dünyanın en sıcak yerlerinden birisi olan Deşt-i Lût¹⁵⁷ ve ülkenin en büyük çöllerinden birisi olan Deşt-i Kevir uzanmaktadır. Hazar Denizi kıyılarında adeta göğü gizleyen ormanlar yükselirken Kum şehrinde Isfahan'a giden yol boyunca yeşil renk kendisini neredeyse unutturmaktadır.

İran; kuzeyden Hazar Denizi, güneyden ise tarih boyunca Sümerler, Akadlar gibi uygarlıkların hâkim olduğu ve sahillerini medeniyetin beşiği haline getirdikleri Basra Körfezi ve Umman Denizi gibi büyük sularla da kuşatılmıştır. Basra Körfezi ve Umman Denizi arasındaki bağlantı ise Hürmüz Boğazı aracılığıyla sağlanmaktadır.¹⁵⁸

Çok sayıda dilin konuşulduğu İran'da nüfusun büyük çoğunluğunu Farslar ve Türkler oluşturmaktadır. Bu iki önemli etnik unsura ilaveten İran'da; Kürtler, Lorlar, Beluclar ve Araplar nüfusun önemli bir kısmını oluşturan unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Bu unsurlar arasında İran Türkleri ve Farsların, İran nüfusunun kaçta kaçını oluşturduğu halen halk arasında tartışma konusudur. Bunda İran devletinin resmi bir sayım yapıp İran'ın etnik yapısının resmi ağızdan açıklanmamasının etkisi vardır. Yapılan bazı araştırmalarda elde edilen sonuç Türklerin İran nüfusunun %27'sini oluşturduğu yönündedir. Ancak 18 Ocak 2014 tarihinde dönemin İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihî Türkiye ziyareti esnasında yapmış olduğu basın toplantısında konuyla ilgili *"İran nüfusunun %40'ı Türk'tür ve bu rakam iki ülkenin ilişkilerini pekiştirmekte iyi bir potansiyele sahip etkindir"* şeklinde beyanda bulunmuştur. Salihî'nin bu açıklaması resmi bir açıklama olarak göz önünde bulundurularak İran'da, Türklerin nüfusun %40'ını oluşturduğu söylenebilir.¹⁵⁹ Ayrıca İran'da gerek başkent Tahran'da ve gerekse Türklerin yaşadığı Tebriz, Erdebil, Meraga, Zencan gibi şehirlerde halk arasında

¹⁵⁷ Hasan Pirniya-Abbas İkbâl Aştıyanî-Ali Asgar Tahirî, Tarih-i İran, (Meşhed: İntişarât-ı Daryuş, 1395), 36.

¹⁵⁸ Hasan Pirniya vd., Tarih-i İran, s. 37.

¹⁵⁹ <https://www.stratejikortak.com/2019/11/iran-etnik-yapi-turkler-nufus.html> , Erişim Tarihi:3 Mayıs 2021. Saat 01:12.

yapılan gözlemlerde de nüfusun 40 milyonunun Türklerden oluştuğu ifadeleri sıkça işitilecektir. Burada üzerinde durulması gereken diğer bir konu da İran’da Türklerin farklı boylarının farklı bir etnik unsur olarak değerlendirmeye alınmasıdır. Buna göre İran’da yaşayan Türkler; Azerî, Türkmen (Türkmen), Kaşgay, Halaç, Avşar vb. şeklinde sınıflandırılarak farklı bir etnik unsur gibi değerlendirilmektedir. Öyle ki bu sınıflandırmanın Türkler arasında dahi kabul gördüğü İran’ın değişik bölgelerinde yaşayan Türkler ile yapılan konuşmalarda açıkça gözlenmiştir. Örneğin İran’ın Gülistan bölgesinde yaşayan ve kendisini “*Türkmen*” olarak tanımlayan bir taksi şoförü, Tebrizlilerin hangi millettten olduğu sorusuna “*Onlar Azerîler biz Türkmeniz*” şeklinde cevap vermiştir.

Jeopolitik konum itibariyle Anadolu toprakları gibi önemli bir geçiş güzergâhı olan ve bundan dolayı tarih boyunca sürekli olarak istilalara maruz kalan¹⁶⁰ İran coğrafyasında Ahamenişler, İskender İmparatorluğu, Sasaniler, Araplar, Selçuklular, İlhanlılar, Timurlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar hüküm sürmüşlerdir. Kaçar idaresi altında İran, Avrupa’da meydana gelen siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelerden etkilenmiştir. Bir taraftan yönünü doğuya çeviren Avrupalı devletlerin nüfuz mücadelesi alanına dönüşen İran, bir taraftan da çağın gereksinimlerine ayak uydurabilmek için modernleşme sürecini başlatmak zorundaydı.

1.2. Yabancı Devletlerin İran Modernleşmesine Etkileri

1.2.1. Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları

Kaçarların Avrupalı devletlerle ilişkilerinin yoğunlaşmaya başladığı Feth Ali Şah (1797-1834) döneminin şüphesiz en önemli siyasi gelişmesi Rusya ile uzun müddet devam eden savaşlar neticesinde imzalanan ve İran’ın geleceğini doğrudan etkileyen 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmalarıdır. İngiltere’nin arabuluculuğu ile imzalanan Gülistan Anlaşması ile birlikte İran; Karabağ vilayetlerinin tamamı, Gence, Hânâtmûşekî, Şirvan, Derbent, Bakü, Taleş’in o tarihe kadar Ruslar tarafından işgal edilen yerleri, Hazar Denizi’ne kadar Dağıstan ve Gürcistan’ın Rusya’ya ait olduğunu kabul etti. Rusya ise buna karşılık dostluk nişanesi olarak İran’da şahzadeler arasında çıkabilecek mücadelelere, şahın bir talebi olmadığı müddetçe karışmamayı ve veliaht

¹⁶⁰ Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, İsmail Hami “İran İhtilafnamesi”, 22 teşrinievvel 1332(4 Kasım 1916), 1.sene, sayı 1 cilt 1, s. 10.

olarak belirlenmiş şahzade eğer Rusya'dan yardım isterse, bir başka devletin İran iç işlerine dâhil olmasını engellemek için o şahzadeye yardım etmeyi taahhüt etti.¹⁶¹ Gülistan Anlaşması'nın ağır maddeleri ve Rusya ile yapılan savaş esnasında ülkede baş gösteren karışıklıklar, İran'ın daha da zayıflamasına sebep oldu. Bu durumdan istifade etmek isteyen İngiltere ile İran arasında 1914 Kasım'ında siyasi açıdan Tahran sarayını Londra'ya bağımlı kılacak Tahran Anlaşması imzalandı.¹⁶² Bu anlaşma gereğince İngiltere, herhangi bir Avrupa devleti İran'a saldıracak olursa İran'a askeri yardımda bulunacaktı. Ayrıca İngiltere, İran'ın girmiş olduğu savaşlar uzun sürerse ister müttefiki olan bir devlet olsun isterse de düşmanı olan bir devlet olsun savaşı İran'ın başlatmamış olması koşuluyla İran ordusunun ihtiyaçları için yıllık iki yüz bin Tümen ödemeyi kabul etti. İran ise Afganistan üzerinden Hindistan'a saldırı olması durumunda ordusunu Hindistan'a yardım etmek üzere göndermeyi taahhüt etti.¹⁶³ İngiltere'nin amacı İran'da nüfuzunu artırıp Hindistan'ın güvenliği için kilit nokta konumunda bulunan Afganistan'ı kontrol etmektir.

Anlaşmadan sonra İngiltere, Tahran sarayında sürekli olarak bir elçi ve müstakil bir vezir-i muhtar bulundurdu. Tahran'da İngiltere elçiliği için hem yazlık hem de kışlık binalar inşa edildi. İngiltere elçiliği için Gulhak mevkiinde inşa edilen yazlık binaya yakın bir yere Ruslar için de bir elçilik binası inşa edildi. Böylelikle İran, Feth Ali Şah ile birlikte Avrupa politik hayatına resmen dâhil oldu.¹⁶⁴

Gülistan Anlaşmasında, anlaşmanın imzalandığı tarihe kadar Rusya tarafından işgal edilen yerlerin Rusya'ya bırakılması kararlaştırılmıştı. Ancak bu ifade İran-Rusya sınırını kesin olarak belirleyebilecek ifadelerden yoksundu. Bu sebeple sınır belirleme esnasında her iki devletin memurları arasında anlaşmazlıklar çıkıyordu. Rusya, Çar I. Aleksandr ölümü sebebiyle İran ile yeni bir savaşa girmekten kaçınıyordu. İran da Rusya ile yeni bir savaşı göze alacak durumda değildi. Bundan dolayı her iki devlet de ortaya çıkan bu anlaşmazlıkların giderilmesi için çabaladı. Ancak İran'da cihat yanlısı olan ulema ve bazı yerel idareciler, Rusya tarafından Gülistan Anlaşmasının ihlal edildiğini öne sürerek şahı savaş lehine kışkırttı. Rusya'nın hanedan üyelerinden seçerek gönderdiği

¹⁶¹ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 85.

¹⁶² Hasan Pirniya vd., Tarih-i İran, 866.

¹⁶³ Kolemment Markam, 1367, 52.

¹⁶⁴ Kolemment Markam, 1367, 52.

elçinin bu tahrikler sebebiyle Feth Ali Şah tarafından kabul edilmemesi ve Rusya'ya gönderilmesi iki ülke arasında savaşı kaçınılmaz kıldı ve böylece İran ile Rusya arasında 1826 tarihinde İkinci Devre savaşları başlamış oldu.¹⁶⁵

İran ve Rusya arasında meydana gelen muharebelerde İran ağır bir yenilgi aldı. Ruslar Tebriz'e kadar işgal ettiler ve payitahta doğru harekete geçtiler. Bunun üzerine 1828 yılında İran, Rusya ile Türkmençay Anlaşmasını¹⁶⁶ imzalamaya mecbur kaldı. Türkmençay Anlaşması ile birlikte İran daha önce Gülistan Anlaşması gereğince Rusya'ya terk ettiği yerlere ilaveten Erivan, Nahcivan ve Mugan'ın bir kısmını Rusya toprağı olarak kabul etti. Aras Nehri iki ülke arasında sınır olarak kabul edildi. Ayrıca Rusya savaş gemileri Hazar Denizi'nde serbest dolaşım hakkı elde etti. İran'da bulunan Rus tebaasına Rusya kanunlarına göre yargılanma hakkı getirilerek İran kanunlarından muaf tutulmaları kararlaştırıldı. Bundan sonra Rusya, İran'ın farklı şehirlerinde kuracağı konsolosluklar aracılığıyla Rus vatandaşların haklarını gözetmek bahanesiyle sürekli olarak İran'ın iç işlerine müdahale etme fırsatını elde etti. İran'ın bağımsızlığını yok sayan bu haklar diğer Avrupa devletleri tarafından da talep edilecekti.¹⁶⁷ Ayrıca anlaşma ile İran, Rusya'ya savaş tazminatı ödemeyi de kabul etti. Toplamda 20 milyon gümüş Manat'ın 6 ay içerisinde Rusya'ya ödenmesi kararlaştırıldı. İran bu parayı ödemenin son gününde İngiliz elçisi Mc Donald'ın da yardımlarıyla ödeyebilecekti.¹⁶⁸

Türkmençay Anlaşması'nın, İran'ın bağımsızlığını gölgeleyen bir diğer maddesi ise şahzade Abbas Mirza'nın veliahtlığının Rusya tarafından tanınması ve kendisinin Rusya'nın güvencesi altında saltana ulaştırılacağı garantisinin verilmesidir.¹⁶⁹ Ayrıca İngiltere ile 1812 ve 1814 tarihli yapılan anlaşmalarda da Abbas Mirza'nın veliahtlığı tanınmış ve saltanat yürüyüşünde yardım edileceği garanti edilmişti.¹⁷⁰ Bu madde Kaçar tahtına geçecek şahın doğrudan doğruya İngiltere ve Rusya'nın tesiri altında kalabileceğinin göstergesiydi. Hablülmetin gazetesi yıllar sonra bu anlaşma için

¹⁶⁵ Hasan Pirniya vd., Tarih-i İran, 872-873.

¹⁶⁶ Türkmençay Antlaşması ile ilgili bkz: Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 36, 2008, 187-199.

¹⁶⁷ Karadeniz, 2012, 292.

¹⁶⁸ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 194.

¹⁶⁹ Hasan Pirniya vd., Tarih-i İran, 879.

¹⁷⁰ Said Nefisî, Tarih-i İctimaî-i ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muassır (Tahran: Çaphane-i Mahâret, 1383), 494.

*“Türkmençay Anlaşması, İran’ın namuslu milletini zelil eden bir anlaşmadır”*¹⁷¹
ibaresini kullanacaktı.

1.2.2. Herat Meselesi

Muhammed Şah, Kaçar tahtında kaldığı 14 yıl boyunca önce kendisine karşı isyan eden amcalarıyla mücadele etti. Sadrazam olarak göreve getirdiği Ebul Kasım Ferahânî devlet işlerinde mahir, siyasi olarak da oldukça nüfuz sahibi idi. Şahın ve etrafındakilerin yetersiz olduğunu bildiği için devlet işlerini görevde olduğu müddetçe kendisi yürütmüştür. Sadrazamın İngiltere ve Rusya karşısı politika izlemesi ve yenileşmeden yana olması kendisinin de sonunu hazırlamıştır.¹⁷²

Muhammed Şah döneminin önemli siyasi gelişmelerinden birisi de Herat’ın kuşatılmasıdır. Herat meselesi, İran siyasi tarihi açısından özellikle de meşrutiyet hareketinin zeminini oluşturması bakımından önemli bir etkiye sahiptir. Herat şehri, Hindistan’ın kontrol edilebilmesi için stratejik bir öneme sahipti ve bu yüzden Rusya ile İngiltere arasında önemli bir rekabete alanına dönüşmüştü. İngiltere, Herat’ı ele geçirip Hindistan üzerindeki menfaatlerini korumak isterken Rusya ise İngiltere’nin bölgede nüfuzunun artmasından rahatsız oluyordu. Diğer taraftan Rusya’nın Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları ile İran’da geniş haklar elde etmesi ve İran limanlarında Rus gemilerinin rahatlıkla dolaşmaları İngiltere’nin bölgedeki, nüfuzunu gölgeliyordu. İngiltere Asya’daki hâkimiyetini güçlendirmek adına sürekli yeni yollara başvuruyordu.

Rusya ise Afganistan ve Hindistan’ın anahtarı konumunda olan Herat’ın kendi güdümündeki İran’da kalmasından yana idi. Hatta İngiltere; İran’ın Herat’ı Rusya’nın teşviki ile kuşattığını iddia ediyordu. Herat Meselesi ve Rusya’nın İran politikasına dair İran basınında; İstanbul, Avrupa hâkimiyetinde ne derece önemliyse Asya hâkimiyeti için de İran’ın aynı derecede önemli olduğu ve Avrupalı Devletlerin Asya’da hâkimiyet sağlamaları için İran’a mutlak surette hâkim olmaları gerektiği belirtiliyordu. Bu doğrultuda Rusya’nın İran ile perde arkasında yaptığı anlaşmalarla İngiltere’nin İran’daki nüfuzunu kaybetme noktasına getirdiği ve bu durumun İngiltere’yi Rusya ile yakınlaşmaya sevk ettiği değerlendirildi yapılmıyordu. Aynı şekilde İngiltere’nin, İran’da kaybettiği otoritesini yeniden kazanmak adına İran halkını bilinçlendirme siyaseti izleyip

¹⁷¹ Rûznâme-i Hablülmetin, “İran ve İranlılar”, 17 Haziran 1907, 14 Yıl, 42.Sayı, 3.

¹⁷² Karadeniz, 2012, 325.

saltanat idaresinden meşrutiyet idaresine geçiş sürecinde önemli rol oynadığı da söyleniyordu. Ayrıca gazeteye göre Hindistan'a geçiş için Herat'ın eski önemini kaybettiği onun yerine Rusya ve İngiltere'nin Hindistan'a geçmek için yine İran toprağı olan Belucistan'ı kullanmak zorunda oldukları da belirtilmekteydi.¹⁷³

Netice itibariyle İran, Herat'ı kuşattı ancak İngiltere'nin güneyden İran'ı işgal etmesi, Afgan kuvvetlerine askeri ve lojistik destek sağlaması ve İran'a göndermiş olduğu casuslar vasıtasıyla İran'ın çeşitli bölgelerinde şaha karşı isyanlar çıkarması üzerine İran ordusu geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁷⁴ Herat, İngiltere'nin güdümündeki Afganistan'a verilmiş dolayısıyla da İngiltere bölgedeki üstünlüğünü muhafaza etmiştir. Hablülmetin gazetesi, İran'ın İngiltere ve Rusya'nın kısılcacında kalmasından rahatsız olduğunu dile getirmesine rağmen Herat'ın, Rusların elinde olmasındansa Müslüman olan Afganistan'a verilmesinin daha iyi olduğunu savunmuştur.¹⁷⁵

Nâsırüddin Şah, İran'ın Herat üzerinde kaybettiği hâkimiyeti yeniden tesis etmek amacıyla 1856 yılında şehri kuşattı. Bu kuşatma sonucunda Herat ele geçirildi ve Nâsırüddin Şah adına hutbe okutuldu. Ancak İngiltere'nin devreye girmesi ile birlikte olayın seyri tamamen değişti İran Herat'ı ele geçirdikten bir ay sonra İngiltere elçisi İran'ı terk etti. Ardından da İngiliz gemileri Basra Körfezinde bulunan Buşir şehrini işgal etti.¹⁷⁶

Emir Kebir'in yerine sadrazamlık makamına getirilen Ağa Han Nuri İtimadüddeve, Farrah Han Kâşânî'yi İstanbul ve Paris'teki İngiliz elçileri ile görüşmeler yapması için görevlendirdi. İstanbul'da yapılan görüşmelerde olumlu bir sonuç alınmadığı gibi İngiliz elçi, Sadrazam Ağa Han Nuri'nin görevden alınmasını talep etti. Ancak Sadrazam'ın Fransa'dan arabulucu olmasını talebi üzerine Kâşânî ile İngiliz elçi arasında Paris'te görüşmeler yeniden başladı ve iki devlet arasında H.7 Recep 1273/ M. 3 Mart 1857 tarihinde Paris Anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre İngilizler İran limanlarını ve adalarını boşaltacaklar bunun karşılığında İran ise ordusunu Herat'tan ve Afganistan'dan çekecek ve Afganistan'ın bağımsızlığını tanıyacaktı. Afganistan ve İran

¹⁷³ Rûznâme-i Temeddün, "İran Politikası", 1 Recebülmu'reccab 1325, 1.Yıl, Numara 29, 1-2.

¹⁷⁴ Karadeniz, 2012, 337.

¹⁷⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, "Bir Muhterem Yazıyor", 15 Ekim 1906, 14 yıl, 11. sayı, 20.

¹⁷⁶ Abdullah Mustevfî I, 1377, 84.

arasında anlaşmazlık çıkması durumunda ise İran İngiltere'nin rızası dâhilinde hareket edecekti.¹⁷⁷

Paris Anlaşması ile birlikte İran'ın Afganistan üzerindeki hâkimiyeti tamamen bitmiştir. İngiltere'nin bölgedeki ve özellikle de İran'daki nüfuzu daha da artırmıştır. Bu anlaşmadan sonra İngiltere'nin İran'dan büyük ekonomik ayrıcalıklar elde edeceği süreç başlamıştır.¹⁷⁸ Herat meselesi üzerine Temeddün gazetesi 1907 yılında yapmış olduğu değerlendirmede şu ifadelerle yer vermektedir:

*Bu ülkede bazı insanlar ülkeyi beladan belaya soktular, ülkeyi karış karış sattılar. Hindistan'ın anahtarı, Afganistan'ın kapısı olan ve uğrunda ne kadar insanın öldüğü Herat para karşılığında İngilizlere verildi.*¹⁷⁹

Aynı gazetede bir başka makalede Afganistan'ın kaybedilmesinin İran açısından gurur meselesi olduğu ve yeniden İran topraklarına katılması gerektiğini ise şu cümlelerle ifade ediliyordu:

*Bir vezirin kölesinin olması malının mülkünün olması bir iftihar kaynağı değildir bir vezir için iftihar kaynağı ülkenin menfaatine olmayan bir sözleşmeyi bir anlaşmayı yırtmak, halkını tüm kötülüklerden muhafaza etmek, Afganistan'ı yeniden İran toprağına katmak, eski sınırlarımız olan Arabistan sınırlarını Osmanlılardan kurtarmaktır.*¹⁸⁰

Sadrazam Ağa Nuri Han'ın İran'ın Herat'ı kuşatmasından önce 1853'te İngiliz görevli Scheil ile gizli bir anlaşma yaptığı ortaya çıktı. Sadrazam bu anlaşma ile İran'ın Herat'a saldırmayacağını, Herat paraları üzerine Nâsirüddin Şah'ın isminin yazılmayacağını ve Tahran'da esir bulunan Heratlı askerlerin serbest bırakılacağını taahhüt etmiştir. Anlaşmaya rağmen Nâsirüddin Şah'ı Herat kuşatmasına teşvik etmesi ve İngiltere'nin bu anlaşmayı ileri sürerek İran'ın bölgeyi boşaltmasını talep etmesi sadrazam Ağa Han Nuri'nin görevden alınmasına sebep oldu.¹⁸¹ Nâsirüddin Şah, Ağa Han Nuri'yi görevden aldıktan sonra 1865 yılına kadar sadrazam tayin etmedi. Bunun yerine Dâhiliye, Hariciye, Savaş, Maliye, Adliye, Vakıflar ve Vazifeler vezâretleri olmak

¹⁷⁷ Hasan Pirniya vd., Tarih-i İran, 906-907.

¹⁷⁸ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 228.

¹⁷⁹ Rûznâme-i Temeddün, "İsimsiz Makale", 20 Rebîülevvel 1325/ 2 Haziran 1907, 1.Yıl, Numara 14, Sayfa 3.

¹⁸⁰ Rûznâme-i Temeddün, "İsimsiz Makale" 27 Rebîülevvel 1325/9 Haziran 1907, 1.Yıl, Numara 15, Sayfa 2.

¹⁸¹ Karadeniz, 2012, 364.

üzere altı bakanlıktan oluşan ve başkanlığını kendisinin sürdüreceği İran'ın ilk kabinesini kurdu. Şah, 1865 yılında ise daha önce Savaş Bakanlığı görevini vermiş olduğu Mirza Hacı Hüseyin Sipehsâlâr'ı sadrazam olarak göreve getirdi.¹⁸² Sipehsâlâr, Avrupa'da farklı ülkelerde vezir-i muhtar unvanıyla görevlerde bulunmuştu. Son olarak İstanbul'da büyükelçi olarak görev yapan Sipehsâlâr bu görevleri esnasında Avrupa'da meydana gelen modernleşme hareketlerini de gözlemlemişti.¹⁸³

1.2.3. İngiltere'nin Elde Ettiği Önemli İmtiyazlar

Rusya ve İngiltere, İran'da imtiyaz elde etme yarışına girişmişti. Her iki devletin de amacı bir diğerinden daha fazla imtiyaz dolayısı ile de nüfuz elde etmektir. Bundan dolayı İran'ı sürekli olarak baskı altında tutuyorlardı.¹⁸⁴ Yahya Devletâbâdî'ye göre ülkede güçlü bir iradenin olmaması ve devlet adamlarının yetersizliği nedeniyle ülkede her iki tarafı da razı etmeye dayalı bir denge politikası izleniyordu. Bu da İran'ın yükünü günden güne daha da artırıyordu.¹⁸⁵ Safâî'ye göre ise İran sanayi alanında ve fen bilimlerinde yetişmiş elemana sahip değildi ve İran'ın ekonomisi tarıma dayalı bir ekonomi idi. Devlet en büyük gelirini vergilerden sağlıyordu. Bu vergiler devletin kurumlarını ayakta tutmaya yetecek düzeyde değildi bundan dolayı devlet yeni kurumlar inşa etmek ve çağın gereksinimlerine ayak uydurmak için yabancı uzmanlar istihdam etmeye ve yabancı devletlere imtiyazlar vermeye mecburdu. Bu yabancılar büyük oranda devletlerinin İran'daki nüfuzlarından dolayı Ruslar ve İngilizlerdi.¹⁸⁶

1.2.3.1. Reuter Anlaşması

Sadrazam Sipehsâlâr, Rusya ile yapılan anlaşma gereğince Ruslara ödenmesi gereken savaş tazminatı için bir kaynak arayışındaydı. Bunun için 1872 yılında Baron

¹⁸² Abdullah Mustevfi I, 1377, 88.

¹⁸³ Muhammed Mehdi Şerif Kâşânî, Vâkıât-ı İttifakiye-i Der Rûzgâr-ı Tarih-i Meşrûta, c.1, (Tahran: Neşr-i Tarih-i İran, 1362), 13.

¹⁸⁴ İran tarafından yabancı devletlere verilen imtiyazlarla ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar: Yılmaz Karadeniz, "İran'da Nâsırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)", Asia Minor Studies , 7 (2), 2019, 231-243.; Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nâsırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalcık p. 397-410, March, 2013.

¹⁸⁵ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.1, (Tahran: İntişârât-ı Attar, 1362), 105-106.

¹⁸⁶ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, (Tahran: İntişârât-ı İran Yârân, 1381), 23-24.

Julius Reuter¹⁸⁷ adında bir İngiliz vatandaşına Melkum Han'ın da çabasıyla¹⁸⁸ bazı imtiyazlar verildi. Bu, o ana kadar İran'ın yabancılara vermiş olduğu en büyük imtiyazdı. Bu imtiyaz ile tüm İran topraklarında demir yolu yapımı, madenlerin çıkarılması ve bir milli banka kurulması hakkı Baron Julius Reuter'e verildi.¹⁸⁹ Petrol de dâhil diğer tüm madenleri arama yetkisini elde eden Reuter,¹⁹⁰ bulunacak madenlerden elde edilecek gelirlerin yüzde 16'sını, demiryollarından gelecek gelirlerin ise yüzde 20'sini İran Devleti'ne verecekti.¹⁹¹ Ayrıca Reuter vergilerden muaf tutulacak yapacağı yatırımlar için devlet arazilerini ücretsiz alabilecekti. Eğer istediği yer özel mülk ise o günün değerine göre istimlak edip kullanabilecekti. 70 yıllığına imzalanan bu anlaşma ile İran gümrüğü de 25 yıllığına Reuter'e kiralandı.¹⁹² İbrahim Safâi'ye göre Reuter bu anlaşmanın imzalanması karşılığında şaha, Sadrazam Müşirüddeve'ye¹⁹³ ve bazı devlet adamlarına yaklaşık 200 bin lira para vermiştir.¹⁹⁴

Rusya, Türkmençay Anlaşması ile elde ettiği imtiyazlar sayesinde İran'da tek etkin güç konumuna gelmişti. Ancak İngilizlerin İran ile yaptıkları yeni anlaşmalar yoluyla İran'da haklar elde etmeye devam etmesinden ve nüfuzunu artırmasından endişe ediyordu. Bu sebeple Reuter ile yapılan anlaşma en çok Rusya'yı rahatsız etmişti. Rusya, bu rahatsızlığını Avrupa seyahati esnasında şaha açıkça belli etmişti.¹⁹⁵ İran'da ise şahzadelerin çoğu, Rusya yanlısı devlet adamları, başta şahın eşlerinden Enisüddeve

¹⁸⁷ Kendisi bir Haham'ın oğlu olarak Almanya'da Israel Beer Gosaphat ismiyle dünyaya gelmiş ve Hristiyan olduktan sonra Baron Julius de Reuter adını almıştır. Alman asıllı bir İngiliz vatandaşı olan Reuter aynı zamanda Reuters Haber Ajansı'nın da kurucusudur. Seda Çolakoğlu, Nâsirüddin Şah Dönemi (1848-1896) ve Tütün İmtiyazı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019, 22.; Reuter ailesi ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Ceren Uçan, "A Tale Of Two Railways And The Reuter Family", Middle Eastern Studies, 55:1, 22-32, 2018.

¹⁸⁸ Mikail Devedakan, "İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyet'e Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Melkum Han (1833-1908)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, 69.

¹⁸⁹ Peter Avery, 171.

¹⁹⁰ Gökhan Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 57-77, March, 2013, 58.

¹⁹¹ İbrahim Safâi, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 21.

¹⁹² Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nâsirüddin Şah ve Muzafferiddün Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar" Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 397-410, March, 2013, 401.

¹⁹³ Müşirü'd-Devle, Sadrazam Mirza Hüseyin Han'ın unvanlarından birisidir. Mirza Hüseyin Han, Reuter Anlaşmasından sonra Nâsirüddin Şah tarafından sadrazamlık makamından azledilip Savaş Bakanlığına getirilmiş ve kendisine Sipehsâlâr unvanını verilmiştir. Kâçâr dönemi devlet adamlarına verilen unvanlarla ilgili bkz: Kerim Süleymanî, Elgâb-ı Rical-i Devre-i Kâcâr, (Tahran: Neşr-i Ney, 1379).

¹⁹⁴ İbrahim Safâi, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 21.

¹⁹⁵ Mahmud Ferhad Mu'temed, Sipehsâlâr-ı Âzâm, (Tahran:Şirket-i Çaphâne-i Hurşid, 1325) 162-163.; Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 229.

olmak üzere Sipehsâlâr'ın muhalifleri Reuter Anlaşması'na tepki gösterdiler. Sadrazamın ülkeyi Frenk memleketleri gibi yapmaya çalıştığını ileri sürerek Avrupalıların İran'da bulunmalarından rahatsız olan dönemin önde gelen din adamları Seyit Salih ve Hacı Molla Ali'yi de yanlarına çektiler.¹⁹⁶

Şah, Avrupa seyahatini tamamlayıp Enzeli şehrine girdiğinde Tahran'daki olaylardan haberdar oldu. Şah her ne kadar başlarda sadrazamdan yana tavır takınmış olsa da etrafındaki devlet adamlarının Sipehsâlâr'a muhalif olduklarını biliyordu. Ayrıca şah mollaların gücünün de farkındaydı. Eylemciler sadrazamın azlini ve Reuter Anlaşmasının lağvedilmesini istiyorlardı. Talepleri yerine getirilmezse Tahran'ı hatta İran'ı terk edeceklerini saltanat naibi Ferhat Mirza'ya bildirdiler. Ferhat Mirza her ne kadar Sipehsâlâr'a muhalif olsa da eylemcilere nasihat edip gönderdi ve şaha vaziyeti içeren bir mektup yolladı.¹⁹⁷ Mektup şahın eline Reşt¹⁹⁸ şehrinde ulaştı. Şah çaresiz sadrazam Sipehsâlâr'ı sadrazamlıktan azledip Gilân¹⁹⁹ valisi olarak tayin etti ve onu Reşt şehrinde bırakıp kendisi Tahran'a döndü.²⁰⁰ Birkaç gün sonra ise Reuter Anlaşması'nın görüşülmesi için anlaşma taraftarı olanlardan ve muhaliflerin oluşturduğu bir meclisin toplanmasını emretti. Sipehsâlâr da bu meclise davet edildi. Uzun süren görüşmelerden sonra meclisten anlaşmanın lağvedilmesi yönünde bir karar çıktı ve bu karar şaha rapor edildi. İbrahim Safâi'nin Ali Ekber Velâyeti'den naklen verdiği bilgiye göre ise zaten şah, Rusya'ya gittiğinde onlara anlaşmayı feshedeceğine dair vaatte bulunmuştu. Reuter Anlaşmasının feshedildiğini ilan eden şah, Sipehsâlâr'ı ise Dış İşleri Bakanı olarak atadı.²⁰¹ Şah'ın bu anlaşmayı feshetmesinde Rusya ve İranlıların tepkisi kadar İngiltere'nin tepkisi de etkili olmuştur. Şah, İngiltere'yi ziyareti esnasında hiç beklemediği bir şekilde Kraliçe'nin ve İngiliz devlet adamlarının bu anlaşmadan dolayı soğuk davrandıklarını hissetmişti. Anlaşma feshedildiği için Baron Reuter tarafından

¹⁹⁶ Ahmed Kesrevî, Tarih-i Meşrute-i İran, (Tahran: Müessese-i Çap u İntişârât-ı Emir Kebir, 1344),10. Ahmet Kesrevî eserinde Nâsirüddin Şah'ın Avrupa seyahatleri ve Reuter Anlaşması ile ilgili detaylı bilgi vermemiştir.; (İran Meşrutiyet Dönemi adına önemli bir kaynak niteliğindeki eser Mehdi Kamruz ve Hamit Zafer Kars tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Kaynak Yayınları tarafından da 1 Ocak 2021 tarihinde yayınlanmıştır.)

¹⁹⁷ Abdullah Mustevfi I, 1377, 128.

¹⁹⁸ İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinde bir şehir.

¹⁹⁹ İran'ın kuzeyinde yer alan Gilân eyaleti on bir şehristan ve yirmi iki kısımdan oluşur. İlleri Reşt, Benderenzeli, Lâhicân, Rûdşer, Tavâliş, Fumin, Lengerûd, Savmaaserâ, Âstârâ, Âstâneieşrefiye ve Rûdbâr'dır. Reşt eyâletinin yönetim ve ticaret merkezidir. Tahsin Yazıcı, "Gilân", İçinde *TDVİA* <https://islamansiklopedisi.org.tr/gilan> (30.09.2021).

²⁰⁰ Ahmed Kesrevî, Tarih-i Meşrute-i İran, 1344, 43.

²⁰¹ İbrahim Safâi, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 22.

şaha daha önce verilen 40000 Lira'yı²⁰² ise Reuter, 1889'da Bank-ı Şehinşahî'nin kurulması imtiyazını almak için bir koz olarak kullanacak ve petrol, maden arama imtiyazı da dâhil olmak üzere istediği imtiyazları elde edecekti.²⁰³

Her ne kadar Reuter Anlaşması ile Sadrazam Sipehsâlâr'ın İran topraklarını İngilizlere peşkeş çektiği ve İran'ın anahtarını yabancılara teslim ettiği iddiaları ortaya atılsa da Safâî'ye göre bu anlaşma yürürlüğe girmiş olsaydı İran'ın gelişmesi için büyük bir aşama kaydedilmiş olacaktı. Ayrıca bu anlaşmanın özellikle Rusya'nın dayatması ile lağvedilmiş olması İran'ın Rusya'ya tamamen teslim olduğu anlamına gelmekteydi.²⁰⁴ M.F. Mûtekid'e göre ise sadrazamın azledilmesi İran modernleşmesi açısından büyük bir talihsizliktir. Çünkü sadrazam ve şah ülkede yeni kanun ve yeni düzen getirmek istiyorlardı. Yabancılar halkı kışkırtıp sadrazamın azline sebep olarak bu düşüncenin ortadan kalkmasına sebep oldular. Birkaç yıl sonra ise halk yeni bir düzen talep etti ve bu yeni düzen (meşrutiyet) halka yabancı devletlerin elçilikleri aracılığıyla takdim edildi. Yani İran milletine başkalarının zevkine göre palto dikildi ve bu palto hiçbir şekilde İranlıların ölçüsüyle uyuşmadı.²⁰⁵ Diğer taraftan İtimadüssaltana; Sipehsâlâr'ın, ilimden yoksun olduğunu ve Osmanlı Devlet adamları Ali ve Fuat Paşaları taklit etmeye çalıştığını ancak beceremediğini ileri sürer. Ayrıca İran'ın Sipehsâlâr döneminde yabancıların müstemlekesi haline getirildiğinin de altını çizer.²⁰⁶ Kaçarlar devrinde yabancılara verilen imtiyazlar hakkında yaptığı çalışmalarıyla bilinen İbrahim Timurî ise Sadrazam Sipehsâlâr'ın yabancılarla olan dostluğunun İran'a bir fayda getirmediğini belirtmektedir. Ona göre İngilizler, İran'da istedikleri imtiyazları elde edebilmek adına Sipehsâlâr'dan daha iyi bir bağlantı bulamazlardı.²⁰⁷

1.2.3.2. Telgraf Hatlarının Tesisi İmtiyazı

1857 Paris Anlaşmasından sonra İngiltere, İran üzerindeki nüfuzunu artırmış ve yeni yeni imtiyazlar elde etmeye başlamıştı. İngilizler ayrıca Nâsırüddin Şah'ın Avrupa'daki yeniliklere olan temayülünden de istifade ediyorlardı. İran'ın güneyinde

²⁰² Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 229-230.

²⁰³ Yılmaz Karadeniz, Islahat Görünümlü İngiliz İşgalinin Safhaları İran Örneği (1800-1925), (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 183.

²⁰⁴ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 22-23.

²⁰⁵ Mahmud Ferhad Mu'temed, Sipehsâlâr-ı Âzâm, 183-184.

²⁰⁶ M. H. Han İtimadüssaltana, 1348, 47-48.

²⁰⁷ İbrahim Timurî, Asr-ı Bîhaberî ya Tarih-i İmtiyazât-ı İran, (Tahran:Çap-ı İkbâl, 1332), 50.

telgraf hattı çekmesi²⁰⁸ için istihdam edilen İngiliz vatandaşı Ser Frederic Goldsmid'in tavsiyesi ile 1863 yılında İran'ın güney sınırlarının belirlenmesi için İngilizler ve İranlılardan bir heyet oluşturuldu. İngiliz mühendisler İranlılara danışmadan İran'ın güney sınırlarını belirlediler ve hazırladıkları sınır anlaşmasını Nâsirüddin Şah'a kabul ettirdiler. Böylelikle İngiltere İran'daki nüfuzunu biraz daha artırmıştı. İngiltere'nin İran üzerindeki etkinliğini artıran bir diğer gelişme Hint-Avrupa Telgraf hattının çekilmesi işi idi. Kızıl Deniz telgraf hattının Bağdat'a bağlanması için Osmanlı Devleti İngilizlerle özel bir anlaşma yapmıştı. Bunun üzerine Nâsirüddin Şah da 1870 tarihinde Buşir²⁰⁹ ve Bender Abbas²¹⁰ yolundan Hint-Avrupa Telgraf hattının tesis edilmesi imtiyazını İngilizlere verdi. Böylelikle İran dâhilinde telgraf hattının kontrolü İngilizlerin eline geçmiş oldu.²¹¹

1.2.3.3. Bank-ı Şehinşâhî'nin Kurulması

İngiliz vatandaşı Reuter ise daha önce elde ettiği ancak İranlıların ve Rusya'nın tepkisi ile şah tarafından feshedilen imtiyazlarını yeniden elde etme gayretindeydi. Reuter Anlaşmasını feshettiği için daha önce Reuter'den aldığı 40000 Lira'yı da ödemesi gereken şah hem bu para karşılığında hem de Reuter Anlaşması'nı telafi etmek için 1889 yılında Bank-ı Şehinşâhî'nin kurulması imtiyazını Reuter'e verdi. Şah ayrıca kâğıt para basma, altın, gümüş gibi kıymetli taşlar hariç İran madenlerini çıkarma imtiyazını da kurulacak olan Bank-ı Şehinşâhî'nin tasarrufuna bıraktı.²¹² 1891 yılında ise daha önce Sipehsâlâr'ın kardeşi Mirza Yahya Müşirüddeve'ye verilen Tahran-Basra Körfezi arası demiryolu imtiyazı Mirza Yahya tarafından Bank-ı Şehinşâhî'ye devredildi. Böylelikle

²⁰⁸ İran'da ilk telgraf hattı Safâi'ye göre Nâsirüddin Şah'ın saltanatının üçüncü yılında (1851) Darü'l-Fünûn ve Bağ-ı Lâlezâr arasına Siemens şirketi tarafından; Şemim'e göre deneme amaçlı olarak Gülistan Sarayı ve Lâlezâr arasına; Hüseyin Nevâi'ye göre ise Dârü'l-Fünûn'un Avusturyalı muallimi Kerşîş tarafından Darü'l-Fünûn ve Lâlezâr bağı arasına çekilmiştir. Nâsirüddin Şah telgraf hattından oldukça memnun kalmış ve seri bir şekilde ülkenin geri kalanına da telgraf hattı çekilmesi emrini vermiştir. İbrahim Safâi, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 23.; Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 178.; Dr. A. Nevayî, İran ve Cihan Ez Asr-ı Kâcârîye Ta Pâyân-ı Ahd-i Nâsirî, 1329, 509.

²⁰⁹ Buşir, İran'ın güneyinde Basra Körfezi'ne kıyısı olan önemli bir liman şehridir.

²¹⁰ Benderabbas Hürmüz Boğazı'nda Basra Körfezi ile Umman Denizi'nin birleştiği kesimde, Kişim Larek ve Hürmüz adalarının karşısında yer alır. Safevi Şahı Şah Abbas tarafından kurulan Benderabbas İran'ın dışarıya açılan en önemli kapılarından birisidir. Petrol ve tarım ürünlerinin ihracatında önemli rol oynayan Benderabbas ulaşım ticaret ve balıkçılık faaliyetleri açısından da İran için önem arz etmektedir. Davut Dursun, "Benderabbas", İçinde *TDVİA* <https://islamansiklopedisi.org.tr/benderabbas> (30.09.2021).

²¹¹ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 228-229.

²¹² Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 230.; Peter Avery, 171.

İngilizler Tahran'dan Basra Körfezi'ne kadar demiryolu hattı imtiyazını da elde etmiş oldular. Bu durum İngilizlerin İran'ın güneyinde tek güç unsuru olarak ortaya çıkmasında etkili oldu.²¹³ Ayrıca Reuter'e verilen bu imtiyazlar ile birlikte İran, bütün iç pazarlarda hâkimiyetini ve para üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir.²¹⁴

1.2.3.4. Piyango İmtiyazı

Nâsirüddin Şah İngiltere'nin İran'daki kazanımlarını artırmak isteyen İngiliz diplomat Sir Henry Drummond Wolff'un da teşvikiyle 1889 yılında üçüncü Avrupa seyahatine çıktı.²¹⁵ Şah İskoçya'nın Agusta şehrinde iken İran'ın Londra'daki elçisi Melkum Han tarafından Şah'a piyango idaresinin kurulması fikri teklif edildi. İbrahim Timurî'ye göre Melkum Han şaha 1000 lira altın takdim ederek bu imtiyazı almayı başarmıştı. Yapılan anlaşmaya göre Melkum Han, piyango şirketinin kuruluşu, piyango biletlerinin satışı ve diğer piyango oyunlarının oynatılması gibi imtiyazları 75 yılına elde etmişti. Ancak bu anlaşma İran'da tepkilere neden oldu. Devlet adamları ve ulema şeriata aykırı bularak bu anlaşmanın iptal edilmesini istediler. Diğer taraftan Sadrazam Eminüssultan ile Melkum Han'ın arası da açılmıştı. Melkum Han bu anlaşmadan elde ettiği gelirin bir kısmını sadrazama göndereceğini vaat etmişti. Ancak Melkum Han bu vaadini yerine getirmedi. Bundan dolayı sadrazam da bu anlaşmanın iptalinden yana tavır takındı. Nâsirüddin Şah özellikle ulemanın tepkisi üzerine piyango imtiyazını 10 Aralık 1889 tarihinde lağvettiğini bildirdi. Gelişmeleri takip eden Melkum Han, şah anlaşmayı feshetmeden evvel elde ettiği imtiyazı "*Persian Investment Corporation ve Anglo-Asiatic Syndicate*" adlı iki İngiliz şirkete satmıştı. Melkum Han'a imtiyazı satması karşılığı aldığı parayı ödemesi bildirildi ancak türlü bahaneler göstererek ödemeyi kabul etmedi.²¹⁶ Bunun üzerine daha önce şah tarafından üstün hizmetlerinden dolayı kendisine verilen "Nazımüddeve" ve "Prens" unvanları alınmış ve tüm görevlerinden de azledilmiştir. Melkum Han bu gelişmeler üzerine Londra'da çıkarmış olduğu "*Kanun Gazetesi*" aracılığıyla şah aleyhinde yazılar yayımlamaya başladı. Şah, yazıları nedeniyle saltanatı müddetince Melkum Han'ın İran'a girişini yasakladı.²¹⁷

²¹³ Melike Sarıkçıoğlu, 2013, 401.

²¹⁴ Yılmaz Karadeniz, 2019, 235.

²¹⁵ Nikkie R.Keddie, Modern Iran Roots and Result of Revolution, 59.

²¹⁶ Timurî, Asr-ı Bîhaberî, 213.

²¹⁷ Mikail Devedakan, 2018, 50.

Piyango imtiyazı, Reuter Anlaşması'ndan sonra şahın tepkiler üzerine feshettiği bir diğer imtiyaz anlaşmasıdır. Bu bakımdan özellikle meşrutiyet hareketinin provası niteliğindeki “Tütün İmtiyazı” (1890) öncesi ulemanın şah üzerindeki nüfuzunu artırması açısından önem arz etmektedir.

1.2.3.5. Tütün ve Tömbeki İmtiyazı

1872 yılında imzalanan Reuter Anlaşması kısa bir süre içinde feshedilmiş olsa da İngiltere ve Rusya'nın hâkimiyet sahasına dönüşen İran'ın bu iki devlete verdiği imtiyazların ardı kesilmedi. İngiltere İran'da hangi imtiyazı elde etse Rusya, o imtiyaz sözleşmesinin iptali veya benzer bir imtiyazı elde etmek için mücadele ediyordu. İki devlet arasındaki rekabet Nâsırüddin Şah tarafından İngiltere'ye verilen tütün ve tömbeki imtiyazı ile iyice tırmandı.

1880'lerin sonlarında dünya çapında meydana gelen enflasyonun ve gümüş bazlı para birimlerinin çöküşünün neden olduğu mali sıkıntılar ve buna ilaveten şahın ve devlet adamlarının lüks içinde yaşama arzusu devleti yeni gelir kaynakları temin etme çabasına düşürdü.²¹⁸ Yeni kaynak arayışlarında olan Şah, Lambton'a göre İran'ın bağımsızlığına ve tahtına yönelik tehditlere karşı adeta kör gibiydi ve 20 Mart 1890 tarihinde İran tütününün satış tekeli ve üretimi üzerindeki kontrolü elli yıllığına İngiliz vatandaşı Major Gerald Talbot'a verdi.²¹⁹ Talbot, şah Avrupa seferinden döndükten sonra Tahran'a gizli bir şekilde geldi. Onun gelişi sadece İngiliz Elçiliği personeli ve dönemin sadrazamı Eminüssultan tarafından biliniyordu. Daha önceden hazırlana imtiyaz sözleşmesi bazı düzeltmelerin ardından Eminüssultan tarafından şahın onayına sunuldu.²²⁰ Reji imtiyazı olarak da bilinen bu anlaşma ile Talbot, İran'da tütün üretimi, dağıtımı ve ihracatı üzerinde elli yıllık bir tekel elde etti. Karşılığında ise şah 25.000 sterlinlik bir hediye yanı sıra devlete yıllık 15.000 sterlin kira ve yıllık kârın %25'inin verilmesi taahhüt edildi.²²¹ Ayrıca şirket tütün üzerinden alınan vergiyi sabit tutacak, tüm tütün ve tütün ürünlerinin fiyatlarını kendisi belirleyecekti. Ekilebilecek tütün miktarı İran devleti ve

²¹⁸ Abbas Amanat, İran Modern History, (London: Yale University Press, 2017), 409-410.

²¹⁹ Lambton, “The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I”, *Studia Islamica*, No. 22 pp. 119-157, (1965): 120.; İmtiyaz Anlaşmasının metni için bkz: Hasan Isfahanî Kerbelâyî, Tarih-i Dehaniye, (Tahran: İntişârât-ı Merkez Esnad-ı İnkılab-ı İslamî, 1382), 76.

²²⁰ İbrahim Timurî, Tahrir-i Tömbeki, (Tahran: Çaphane-i Sipehr, 1357), 27.

²²¹ Ervand Abrahamian, “The Causes Of The Constitutional Revolution In Iran” *Int. J. Middle East Stud.* 10 381-414, (1979): 399-400.; Rûznâme-i Hatirât-ı İtimadüssaltana, Bâ Mukaddime ve Feharis-i İrec Afşar, (Tahran, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, 1350), 697.

İngiliz şirket tarafından belirlenecekti. Üreticilerin parasını peşin ödemeyi kabul eden şirket ile üretici arasında anlaşmazlık çıkması durumunda ise iki tarafın belirlediği mahkemeler çözüm arayacaktı.²²² Bu anlaşma, Tahran’da bulunan İngiliz bürokrat Henry Drummond Wolff’un İngiltere namına elde ettiği en önemli diplomatik zaferdi.²²³ Wolff, İngiltere’ye çektiği telgraflarda bu anlaşmanın tütünlerinin ücretlerini nakit olarak alacak İranlı çiftçileri refaha ulaştıracağını yazıyordu. Ayrıca o, bu imtiyaz ile üreticiye taahhüt edilen mahsul yetiştirmek için avans alma hakkının üreticiyi yerli tefecilerin baskısından kurtaracağını belirtiyordu. Ancak Wolff, böyle bir imtiyazın tüccarların hareket özgürlüğünü kısıtlayacağını ve bahsini ettiği yerel tefecilerin ve bu denli kapsamlı bir imtiyazın yabancı bir girişimciye verilmesini kabullenemeyecek dindar kesimin bu anlaşmaya muhalif olacaklarını hesaba katmıyordu.²²⁴

İngilizlerin İran’da elde ettiği bir başka imtiyaz ise İngiliz Lynch Brothers Taşımacılık Şirketi’ne²²⁵ verilen Karun Nehrinde²²⁶ taşımacılık yapma imtiyazı idi. Daha önce Türkmençay Anlaşması ile Ruslara tanınan imtiyazların aksine iş yeri arsası, her çeşit bina, depo, dükkân, kervansaray vb. satın alma hakkı Lynch Brothers Taşımacılık Şirketi’ne tanınmamıştı. Bundan dolayı İngiliz tarihçiler bu imtiyazı şirket için yeterli derecede kârlı bir anlaşma olarak görmemişlerdir.²²⁷ Buna rağmen Karun Nehri, Zagros Dağları ticaret yolunu Isfahan’a bağlaması bakımından önem arz etmekteydi.²²⁸

1.2.4. Rusya’nın elde Ettiği Bazı İmtiyazlar

İngiltere’nin güneyde nüfuzunu artırması en çok Rusya’yı rahatsız etmekteydi. Rusya, Reuter Anlaşması’na da tepki göstermiş ve anlaşmanın feshedilmesinde büyük rol oynamıştı. Bununla da yetinmeyen Rusya, İran’da yeni imtiyazlar elde etme çabasına girişti. İngiltere hangi alanda ne imtiyaz elde etmişse Rusya’da aynı imtiyazın kendisine

²²² Seda Çolakoğlu, 2019, 48.

²²³ Thomas P. Brockway, “Britain and the Persian Bubble, 1888-92”, *The Journal of Modern History*, Vol. 13, No. 1 (Mar., 1941), pp. 36-47, 43.

²²⁴ Lambton, “The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I”, 121.

²²⁵ Lynch Brothers Taşımacılık Şirketi 1898’de Ahvaz ile Isfahan arasında 434 km uzunluğunda demiryolu yapmıştır. Huzistan bölgesi ile de bağlantı kurulmasını sağlayan şirket 1900’lerin başında bölgenin petrol sanayisinin merkezi olmasıyla birlikte sondaj makinelerinin ve işçilerin taşınması işlerini de üstlenmiştir. Şirket, İran’da 1960’a kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Peter Avery, 172.

²²⁶ İran’ın Huzistan bölgesinden doğan Karun Nehri İran’ın en önemli nehirlerinden birisidir. Üzerinde taşımacılık da yapılabilen nehrin havzasında Ahvaz, Yezd, Kirman ve Isfahan gibi İran’ın önemli şehirleri yer almaktadır. <https://www.orsam.org.tr/tr/iran-da-behest-abad-projesi-ve-etkileri/> Erişim Tarihi: 30.09.2021.

²²⁷ Ali Asgar Şemim, *Kaçar Saltanat Devrinde İran*, 230

²²⁸ Peter Avery, 172.

verilmesini bekliyordu. İran adeta iki ülkenin imtiyaz kapmaca oyununa sahne oluyordu. 1869 yılında Nâsırüddin Şah tarafından Rusya vatandaşı Lianazov'a Hazar Denizi sahillerinde balıkçılık yapma imtiyazı verilmişti. Bu o ana kadar Rusların elde ettiği ilk önemli imtiyazdı. Daha sonra sermayesinin yüzde 51'i Rusya'ya ve yüzde 49'u ise İran'a ait olan Şilat (شيلات) şirketi Hazar Denizi sahillerinde balıkçılık yapma hakkını eline geçirdi.²²⁹ 1872'de sigorta ve taşımacılık yetkisini, 1875'te Edsa-Tiflis-Tebriz ve Rusya hattını döşeme imtiyazını elde eden Rusya, 1881'de ise İran'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgesindeki telgraf hatlarını denetleme hakkına sahip oldu. Rusya'nın elde ettiği bir diğer imtiyaz ise 1892 yılında görevine *Rus İstikraz Bankası (Rus Kredi Bankası)* olarak devam edecek olan bir kredi şirketinin İran'da kurulması imtiyazıdır.²³⁰

Rusya, İran'daki nüfuzunu sadece ekonomik açıdan elde ettiği imtiyazlarla pekiştirmekle kalmadı. Nâsırüddin Şah'ın Rusya'da Kafkasya Kazak muhafız alayını gördükten sonra imparatorun İran ordusunu da Kazak tarzında eğitmesi ve özel bir muhafız birliği kurulması için subay talep etmesi üzerine İran'a üst düzey askeri yetkililer gönderen Rusya burada 1879'da bir Kazak Tugayı²³¹ kurdu. Ruslar böylece hem İran'ın savunma gücünü eline geçirmiş hem de İran üzerindeki siyasi nüfuzunu da pekiştirmiş oldu.²³²

1.2.5. Meşrutiyet Hareketinin Provası: İmtiyazlara Tepkiler ve İranlılarda Protesto Kültürünün Oluşması

20 Mart 1890 tarihinde imzalanan tütün ve tömbeki imtiyazı anlaşması birçok üst düzey İranlı yetkiliye ve yabancı diplomatlara bildirilmesine rağmen İran kamuoyundan yaklaşık bir yıl gizlenmiştir. İranlılar bu imtiyazdan ilk olarak İstanbul'da sürgün İranlı entelektüellerin neşrettiği Farsça özel gazete Ahter aracılığıyla 11 Kasım 1890'da haberdar oldular.²³³ Ahter, bu tarihten iki gün önce Osmanlı gazetesi Sabah ve Avrupa

²²⁹ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 245.

²³⁰ Seda Çolakoğlu, 2019, 42-43.

²³¹ İran Devleti'nin savaş bakanlığı için istihdam ettiği Rusya'dan gelen askerlerden oluşan bu tugay yavaş yavaş şahın özel birliği haline gelmiş ve doğrudan doğruya şah ve Rus sarayına bağlı olarak çalışmaya başlamışlardır. Birliğin amacı ülkenin egemenliğini yabancıların saldırılarından korumaktır. Daha sonra ise sadece şahın istibdat idaresini muhafızları olmuşlar ve İran meşrutiyet hareketinin karşısında yer almışlardır. Özellikle Muhammed Ali Şah döneminde meclisin topa tutulması meselesinde başrol üstlenmişler ve o dönem neredeyse reisleri Liyakof liderliğinde Tahran'ın idaresini ele almışlardır.

²³² Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 245.; Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, İran Tarihçe-i İnkılabı 3 (Devr-i İstibdâdda Me'mûrîn ve Nizâm), 31 Ekim 1912 (Miladi)/18 Teşrin-i evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 217, s.170.

²³³ Rûzname-i Ahter, "İnhisâr-i Tütün Der İran", 11 November 1890, Sâl-i Hifdehom, Şomare-yi 13 (17.yıl, 13.numara), 5113.

gazetelerinde yayımlanan yazılardan oluşan bir makale ile hem bu imtiyaz anlaşmasını eleştirdi hem de İran kamuoyuna duyurdu.²³⁴ Ahter'in bu makalesinden sonra İran'da muhalif kesim tütün imtiyazına odaklanmaya başladı. 1891 yılı ocak ayının sonlarında Ahter gazetesi tütün imtiyazı ile alakalı ikinci bir makale yayımladı. Gazetenin editörlerinden birisinin Talbot ile yaptığı bir görüşmeyi aktaran makale İranlı üreticilerin, tüccarların ve ihracatçıların bir tekel ile uğraşmak zorunda kalmalarının büyük dezavantajlarına dikkat çekti. Makalede yer alan bilgilere göre imtiyaz sahibi küçük bir sermaye ile işe başlayacak, tütünü çiftçilerden satın alıp tüccarlara ve imalatçılara daha yüksek fiyatlara satacak ve böylelikle de tüm kâr İngilizlerin cebinde kalacak. Ayrıca makalede İranlı tüccarların İran'dan tütün ihraç etme hakları olmadığı için, kendilerine başka bir iş bulmaları tavsiye edilmekteydi.²³⁵ Şubat 1891'de Talbot, şirketi kurmak üzere İran'a geldi. Daha sonra Nâsirüddin Şah'ın emriyle tüm vilayetlere İngilizlerle tütün imtiyazı anlaşmasının imzalandığını bildiren ferman gönderildi. Metinde anlaşmanın tütün üreticilerinin endişelenmemeleri gerektiği bu anlaşmanın onların yararına olacağının altı çizildi. Diğer taraftan şirket de İran devletinin bilgisi dâhilinde bir bildiri ilan etti. Bildiride İran'da bundan sonra başka bir şirkete tütün satılamayacağı, hiç kimsenin şahsi ihtiyacından fazla tütün alamayacağı, bu kararlara muhalefet edenlerin ise cezalandırılacağı yazıyordu.²³⁶

Şirket temsilcileri İran'ın başlıca tütün bölgesi olan Şiraz'a gelir gelmez şiddetli bir protesto ve grevle karşılaştılar. Halkın tepkisi üzerine temsilciler şehirden uzak bir yerde ikamet etmek zorunda kaldılar. Şiraz'da başlayan yerel grev telgraflar aracılığıyla Tahran, İsfahan, Tebriz, Meşhed, Kazvin, Yezd ve Kirmanşah gibi ülkenin en önemli pazarlarına yayılarak genel greve dönüştü.²³⁷

Başta tütün üreticileri olmak üzere üreticiler, aydınlar ve ulema bu imtiyaza şiddetle karşı çıktılar. Köylere kadar giderek İran vilayetlerinde ahaliye baskılarını artıran idarecilere karşı ulemadan bazı kimseler ve durumun fakında vatandaşlar “*bugün tütün kısıtlandı, yarın tuz ertesi gün odun, kömür, su ve dahası*” diyerek halkı galeyana

²³⁴ Ranin Kazemi “The Tobacco Protest in Nineteenth-Century Iran: The View from a Provincial Town” *Journal Of Persianate Studies* 7, 251-295, (2014): 253.

²³⁵ Nikkie R.Keddie, Religion And Rebellion, 49.; Ranin Kazemi “The Tobacco Protest in Nineteenth-Century Iran” 254.; Rûzname-i Ahter, “Suhen-i Çend der İnhisar-ı Tömbeki ve Tütün-ü İran”, 20 January 1891, Sâl-i Hifdehom, Şomare-yi 23 (17.yıl, 23.numara), 5194.

²³⁶ İbrahim Timurî, Tahrir-i Tömbeki, 39.

²³⁷ Ervand Abrahamian, “The Causes Of The Constitutional” (1979), 399-400.

getirmeye başladılar. Protestocular, memleketin zenginliklerinin şahzadelere, ağazadelere, Avrupa seyahatlerine harcandığına dikkat çekiyorlardı.²³⁸ Bir tütün tüccarı durumu şu cümlelerle izah ediyordu:

*Tütün ticareti bizdeydi ve şimdi bir Avrupalıya kaptırdık. İranlılar bundan sonra ne yapmalı? Hiçbir şey yapmayıp hizmetçi ya da hırsız mı olacaksınız? Yapacak başka ne var? Yarın başka bir yabancı gelecek ve afyon, pamuk, sakız, buğday ve pirinç ticaretinin tekeli alacak.*²³⁹

Reuter anlaşmasına tepkisi bilinen Rusya'nın bu anlaşmaya da muhalif olacağı muhakkaktı. Beklendiği gibi anlaşma imzalandıktan kısa bir süre sonra Tahran'da bulunan Rus diplomat Evengii Karlovich Biutzov, bu imtiyaz anlaşmasına ve son zamanlarda İran Devleti'nin izlediği İngiliz yanlısı politikaya karşı diplomatik protesto başlattı.²⁴⁰ Ruslar diğer taraftan ise afyon tekeli elde etmek için girişimlerde bulundular. Wolff da bir İngiliz tebaasının böylesine geniş bir tekele sahip olmasını Rusya'nın kabul edemeyeceğinin farkındaydı ve Rusya'nın tepkisini hafifletmek amacıyla kurumun uluslararası bir şirket tarafından yönetilmesi fikrini ileri sürdü. Buna göre Fransa, Almanya, Rusya gibi Avrupa ülkeleri şirketin idaresi noktasında iş birliğine davet edilecekti. Ruslara afyon tekelinin verilmek istendiğini öğrenen Wolff 8, 9 ve 10 Nisan tarihli telgraflarında İngiltere'nin yaptığı imtiyaz anlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle İngiliz yetkililerden İran'ın vermek istediği afyon tekeli protesto etmek amacıyla yetki talebinde de bulunmuştur. Major Gerald Talbot da İran başbakanı Eminüssultan'a yazdığı mektupta şirketin uluslararası düzeyde yönetileceğinin sözünü vermişti. Ayrıca İngilizler Rus maslahatgüzarının Eminüssultan'a iki Rus vatandaşı Bay Poliakoff ve Raffalovitch'in, afyon tekeli verilmesi planlarını protesto ettiklerini de bildirmişlerdir. Eylül ayında Rus bakan M. de Biützow, Rusya'nın imtiyazı toplu olarak protesto etme yetkisine sahip olduğunu açıkladı ve İran dışişleri bakanı Kavamüddeyle'ye imtiyazı yazılı ve resmi olarak protesto ederek imtiyazın iptal edilmesini talep etti. Wolff, Rusya'nın Türkmençay Antlaşması'nın birinci maddesine dayanarak ticari imtiyazları protesto ettiğini ve daha önce verilen imtiyazların tamamının feshedilmesini talep ettiğini

²³⁸ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, (Tahran: Neşr-i Peykan, 1376), 19.

²³⁹ Farshad Araghi, "The Local In The Global: Agriculture, State And Revolution In Iran", International Journal of Sociology of Agriculture and Food, vol.8 (1999): 121.

²⁴⁰ Ranin Kazemi "The Tobacco Protest in Nineteenth-Century Iran, 253.

bildiren bir telgraf çekti.²⁴¹ Rusya'nın İngilizlerin elde ettikleri imtiyazlar karşısındaki net tutumu bilirse de Tütün protestosu konusunda yapılan çalışmalarda Rusların etkisinin abartıldığını savunan Ranin Kazemî'ye göre Ruslar bazı üstü kapalı tehditlerde bulunmuşlarsa da güneyde Rusya'nın etki alanından uzak bir eyalet kasabası olan Şiraz'da başlayan protestolara Rusların veya anlaşmanın maddelerini ağır bulan bazı İranlı devlet adamlarının ne derece etkilerinin olduğu bilinmemektedir.²⁴²

Tütün protestosu sadece bu imtiyaza duyulan bir tepki olmakla kalmamış başta yabancıların ülkede giderek artan nüfuzuna, israfa, adaletsiz gelir dağılımına duyulan bir öfkeye dönüşmüştür. Tütün üreticileri, tüccarlar ve esnafın etrafında toplanan ahalinin tepkisi giderek şiddetlendi. Ahali; Tahran'da Hasan Aştıyanî, Tebriz'de Ayetullah Mirza Cevad, Isfahan'da ise Ağa Isfahanî önderliğinde protestolarını sürdürüyordu. Eminüddeve de insanların yavaş yavaş kendi haklarının farkına varmaya başladıklarını dile getiriyordu. Artık konuşulacak bir şey kalmamıştı ve ok yaydan çıkmıştı. Şahın Fransız doktoru o günlerde payitahtta yaşananları şöyle nakletmektedir:

*Bu günlerde tüm İran'da ahali bir İngiliz şirketine verilen tütün imtiyazı sebebiyle ayaklanmış durumdadır. Şiraz'da iş iyice çığırından çıkmış birkaç kişinin yaralanmasına varan olaylara dönüşmüştür. Tahran'da da insanların bu anlaşmaya razı olmadıkları alenidir. Her gün tehdit içerikli kâğıtlar enderuna kadar ulaşmakta. Bu kargaşa ortamı bazı dedikoduların da çıkmasına sebebiyet verdi. Mesela birkaç gündür gözünden rahatsız olan Eminüssultan'ın tedavisiyle meşgulüm. Halk arasında onun gözlerini şahın kör ettiği dedikodusunu yayıldı. Ahval bu şekildedir ve hiç kimse ne olacağını bilmiyor. Bilinen bir şey var ki vaziyet hiç iyi bir yere gitmeyecek. Şah düşünceli, Eminüssultan ızdırap içindedir. Konuştuğum insanlar gelecekte ümidini kesmiş vaziyetler.*²⁴³

Payitaht dışında bazı vilayetlerden de şikâyet ve tehdit dolu mektuplar gönderiliyordu. İtimadüssaltana, bazı mektupların şahın bulunduğu imarete kadar ulaştığını işittiğini söyler. Bu protestolar karşısında tedbir amaçlı olarak Avrupa basınında neşredilen gazetelerin ve İran ile ilgili yazıların önce şaha takdim edilip ondan

²⁴¹ Lambton, The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I, 121-123.

²⁴² Ranin Kazemi "The Tobacco Protest in Nineteenth-Century Iran" 253.

²⁴³ Dr. Feuvrier, Se Sal Der Derbâr-ı İran Hatırat-ı (Pezeşg-i Vîje-i Nâsırüddin Şah Kâcâr), Çev. Abbas İkbâl Aştıyânî, (İntişârât-ı Por, 1395), 280.

sonra ahaliye dağıtılması kararlaştırıldı. Diğer taraftan şah aleyhinde mektup yazdıklarından şüphelenilen şahıslar da tutuklandı.²⁴⁴

1891 yılı başlarında Tahran'da isimsiz imzasız üç ilamname yayınlandı. Bu ilamnamelerin ilki doğrudan şahı hedef alıyordu. Şah başta Emir Kebir'in azli ve katledilmesi meselesi olmak üzere birçok konuda sert bir şekilde eleştirildi.²⁴⁵ İkinci ilamnamede ise İranlıları uyandırmaya yönelikti. İsyan ruhunun hayır getireceğinden bahsedilerek halk şaha ve onun idaresine karşı galeyana getiriliyordu. Zulmü kabul etmeyin, zalime itaat etmeyin ki sizi koyun sanmasınlar. Eğer bizim babalarımız zulmü kabul etmemiş olsaydılar biz bugün huzurlu olurduk. Onlar üzerlerine düşeni yapmadılar. Bizim bugün onların borçlarını ödememiz lazım. Siz dünya milletlerinin nasıl bir güven içinde yaşadıklarını bilmiyorsunuz. Zavallı günahsız İranlılar burada zulme maruz kalıyorlar. Emir Kebir öldürüldü kimse nedenini sormadı.²⁴⁶ Üçüncü ilamnamede ulema hedef alındı. Ulema, devletin kötü gidişatına ve devlet adamlarının hukuksuz işlerine ses çıkartmamakla itham ediliyordu.²⁴⁷ Bu ilamnameleri yazanlar ahaliyi zulmün pençesinden kurtulmaları ve kendi haklarını elde etmeleri konusunda bilinçlendirmekteydi. Diğer taraftan ulema ağır bir dille tenkit ediliyor şah ise doğrudan doğruya hedef gösteriliyordu. Bu ilamnameleri yazıp yabancı ülkelerin elçiliklerine göndermekle itham edilen Mirza Abdullah tutuklandı.²⁴⁸

Özellikle Tahran'daki protestolar sadece tütün imtiyazının verilmesine duyulan tepkinin ötesine geçmişti. Muhalifler arasında özgürlük, adalet, reform gibi modern Avrupa'nın siyasi söylemleri dillendiriliyordu. Ahali bu demokratik kavramlar ve hatta demokrasi konusunda bilinçlendiriliyordu.²⁴⁹

Günden güne tepkisini artıran ahali buna rağmen kesin bir netice elde edemiyordu. Bunun için ulemanın da desteğine ihtiyaçları vardı. İran'da ulemanın otoritesinin üstünde başka bir güç yoktu. Ancak bir müddetten beri merkezi otorite ile devam eden bir nüfuz mücadelesi vardı. Ahali ise İslam milletinin ve devletin namusunun sahibi olarak gördüğü ulemaya durumu şikâyet etmişti.²⁵⁰ Resulzâde, ulemanın şaha ağır bir darbe indirmek

²⁴⁴ Rûznâme-i Hatırât-ı İtimadüssaltana, 747-748.

²⁴⁵ Hatırât-ı Hac Seyyah, Zir Nazar-ı İrec Afşar, (Tahran, Müessese-i İntişarât-ı Emir Kebir), 333.

²⁴⁶ Hatırât-ı Hac Seyyah, 336.

²⁴⁷ Hatırât-ı Hac Seyyah, 338.

²⁴⁸ Hatırât-ı Hac Seyyah, 363-364.

²⁴⁹ Feridun Ademiyet, Şureş Ber İmtiyazname-yi Reji, (Tahran: Peyam, 1360), 6-7.

²⁵⁰ İbrahim Safâi, Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kâcâriye, (Tahran: İntişarât-ı Bâbek, H. 1292), 10.

isteyen ulemanın bu imtiyazı fırsat olarak gördüğünü belirtir.²⁵¹ İran’da bulunan ulemanın mektupları sayesinde durumdan haberdar olan ulemanın reisi Müçtehit Mirza Şirazi 3 Ağustos 1891 tarihinde Sâmerrâ’dan Nâsirüddin Şah’a gönderdiği telgrafta başta tüccarlar olmak üzere her sınıftan ahalinin yabancıların artan nüfuzundan, tütün ve tömbeki imtiyazından duyduğu rahatsızlığı dile getirdi.²⁵² Şirazi, yabancılara verilen imtiyazları doğrudan doğruya memleketin bağımsızlığı için bir tehdit ve milletin sefaletinin gerekçesi olarak gördüğünü belirtti²⁵³ ve şahtan bu konularla ilgili önlem almasını talep etti.

Şah, Mirza Şirazi’nin bu telgrafına cevap vermedi. Ancak şirketin ahali üzerindeki baskısını artırması buna karşılık da protestoların şiddetlenmesi ve ahalideki huzursuzluğun tırmanması üzerine şaha Kasım ayında ikinci bir telgraf daha göndermiş ve memnuniyetsizliğini tekrar dile getirmiştir. Şirazi’nin ikinci telgrafına İran’ı ve İranlıları yabancıların boyunduruğu altına sokmadıklarını belirten bir cevap verildi.²⁵⁴ Şirazi’nin bu çabaları bir sonuç vermedi. Şirketin ve yabancıların İranlılar üzerindeki baskıları daha da ileri gitti. Ulema da reisleri Mirza Hasan Şirazi’nin dahi saray üzerinde bir tesirinin olmadığını görmüştü. Ulema artık tek çözüm yolu olarak tütün ve tömbeki ürünlerinin kullanımının yasaklanması olarak görülmüyordu. Bu konuda İlk adımı Isfahan’da Ağa Necefî Isfahanî attı.²⁵⁵ Isfahan’da tütün ürünlerinin yasaklandığını ve ahalinin yabancılara karşı tutumunu öğrenen Nâsirüddin Şah, Fars bölgesinin idaresinden sorumlu olan Zillüssultan’a çektiği telgrafta bölgede meydana gelen huzursuzluğun sebebini sordu ve insanların tepkisini yersiz ve manasız gördüğünü bildirdi. Şah, devletin ve kendisinin halkın huzurunu herkesten çok istediğini ve eğer memleketin, dinin ve ahalinin zararına bir durum söz konusu olduğunda sorun çözecek merciinin devlet olduğunun altını çizdi. Şah ayrıca protestocuları “*Devletin hükmüne karşı gelen cahiller bilsinler ki devletin hükmünün dışına kimse çıkamaz*” sözleriyle ikaz etmiştir. Şah telgrafta tütün ve tömbeki imtiyazı ile ilgili ise şunları söylüyordu:

²⁵¹ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)”, 17 Ekim 1912 (Miladi) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.130.

²⁵² İbrahim Safâî, Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kâçâriye, (Tahran: İntişarât-ı Bâbek, H. 1292), 10.

²⁵³ Feridun Ademiyet, Şureş Ber İmtiyazname-yi Reji, 27.

²⁵⁴ H. Isfahanî Kerbelayî, Tarih-i Dehaniye, 111-114.

²⁵⁵ H. Isfahanî Kerbelayî, Tarih-i Dehaniye, 122.

*Şirketle yapılan imtiyazname metni elinizdedir. Neden bu anlaşmanın faydalarını öğrenmeleri için bu metni ahaliye vermiyorsunuz? Metni okuduklarında ne kadar faydalı bir anlaşma olduğunu göreceklerdir.*²⁵⁶

Ayrıca şah telgrafta bu gösterilerin İngiltere ve İran arasında anlaşmazlıklara sebep olacağını ifade etmiş ve ulemanın tütün ve tömbeki konusundaki açıklamalarıyla ilgili ise şu ifadelere yer vermiştir:

*Neden tömbeki haram olsun? Eken Müslüman, alan ve satan Müslüman. Tüketiminin haram ilan edilmesi ne demektir? Tömbekinin üzerinde İngiliz şirketinin adının yazıyor olması onun necis sayılması için sebep midir? Bu durumda, tüm dünya pazarlarında satılan ve herkes tarafından tüketilen çay, şeker gibi yabancı ürünlerinin tamamı İran'da ve tüm dünyada necis sayılması gerekmez mi? Yabancılar 100 yıldır ülkeye gelebiliyorlar, her türlü ticaretlerini yapabiliyorlar.*²⁵⁷

Nâsırüddin Şah göndermiş olduğu telgrafın ulemaya hatta tüm ahaliye dağıtılmasını ve protestolara devam edilmesi durumunda ise devletin cezalandırma yöntemine başvuracağını ilan etti.²⁵⁸

Zillüssultan, 19 Kasım 1891 tarihinde şaha cevaben Isfahan'da ahalinin Avrupalılara karşı tahammülünün tükendiğini onları her gördükleri yerde bağırıp çağırdıklarını, meydanlarda devlet ve tütün imtiyazı aleyhine konuşmalar yapıldığını bildiren bir telgraf çekti. Ayrıca telgrafta, Ağa Necefî Isfahanî ve beraberindekilerin emriyle bazı yerlerde nargile içilmesi ve tömbeki tüketilmesinin yasaklandığı, Avrupalıların necis, kâfir olduklarına ve katillerinin vacip olduğuna dair söylentilerin Isfahan'da hızla yayıldığı da yazıyordu.²⁵⁹ Şah ise bir gün sonra Zillüssultan'a protestocuların cezalandırılmaları için gereken her şeyin kendisine gönderileceğini bildirmiştir.²⁶⁰

Nâsırüddin Şah'ın tüm bunlara rağmen geri adım atmaya niyeti yoktu. Ulema ise son çare olarak tütün ve tütün ürünlerinin kullanımının haram olduğuna dair fetva yayımladı. Müçtehid Hasan Şirazî, “bugünden itibaren tütün ve tömbeki kullanımı İmam-

²⁵⁶ İbrahim Safâî, Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kâçâriye, 13

²⁵⁷ İbrahim Safâî, Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kâçâriye, 14.

²⁵⁸ İbrahim Safâî, Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kâçâriye, 14.

²⁵⁹ İbrahim Safâî, Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kâçâriye, 22-23.

²⁶⁰ İbrahim Safâî, Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kâçâriye, 25-26.

ı zaman²⁶¹ ile savaş hükmündedir” diyerek tütün ve tömbeki kullanımını yasakladı.²⁶² Müslüman ahali Mirza Şirazî’nin bu hükmüne riayet etmeyi bir dini vecibe olarak gördü. Çünkü söz konusu olan dini hassasiyetleriydi.²⁶³ Tahran da dâhil tüm beldelerde çubuk, kalyon, sigara vb. kullanmayı bırakmaya başladı. Kahvehaneler kapatıldı, tiryaklar kırıldı.²⁶⁴ İtimadüssaltana günlüğünde, Eminüddeve’nin işçilerinin evde nargile var diye işi bırakıp gittiklerini anlattığını yazar.²⁶⁵ Hatta fetvanın tesiri saraya kadar gitmişti. Saraydakiler de tütün ve tömbeki tüketimini durdurmuşlardı. Şahın hizmetinde bulunanlar şaha dahi nargile hazırlamaktan sakınmışlardır.²⁶⁶

İngilizler ise bu durumdan oldukça rahatsızlardı. Şirket temsilcileri şaha şikâyetle bulundular.²⁶⁷ Şah Tahran ulemasından Mirza Hasan Aştîyanî’ye yazdığı telgrafta durumdan duyduğu memnuniyetsizliği açıkça dile getirmiştir. Şah Aştîyanî’ye hiddetini şu sözlerle dile getirdi:

“...bu imtiyazın şeriata aykırı olup olmadığının belirlenmesi üzerine yapılmasını emrettiğim toplantıya davet ettik ancak ilk toplantıya katılmadınız. İkinci toplantıda ise demir yolları ve banka konusunda rahatsızlığınızı dile getirdiğiniz. Tütün imtiyazı ile ilgili rahatsızlığınız bize sonradan ulaştı. Siz bilmez misiniz ki eğer devlet olmazsa kadınlarınız, çocuklarınız Rusların, Osmanlı askerlerinin, İngiliz ordusunun ve Türkmenlerin eline düşecek. Size yazıklar olsun bu ilim ve akıl ile talebelerin, rezillerin, şehir eşkıyalarının lafıyla hareket eder olmuşsunuz.”²⁶⁸

Şah, Aştîyanî’ye ahalinin gözü önünde nargile içmesini aksi takdirde ise İran’ı terk etmesini ister. Şah’ın bu isteği karşısında şehri terk etmek isteyen Aştîyanî’ye Tahran ahalisi sahip çıktı. Şehirde protestolar daha da şiddetlendi tüm dükkânlar ve pazarlar kapatıldı.²⁶⁹ Halk yeniden galeyana geldi. Aştîyanî’nin evinin etrafını sardılar. Tahran

²⁶¹ İmam-ı zaman: Şii dünyasının gâibde olan ve bir gün zuhur edeceğine inandıkları son imamı.

²⁶² H. İsfahanî Kerbelâyî, Tarih-i Dehaniye, 139.; Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 19.

²⁶³ Rûznâme-i Hablülmetin, 19 Cemâziyessani 1324/M. 10 Ağustos 1906 Cuma, 14 yıl, 2. sayı, s. 9.

²⁶⁴ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)”, 17 Ekim 1912 (Miladî) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.130.; Hatırat-ı Siyasi-i Eminüddeve, Be Gûşe-i Hafız Ferman Fermaiyan, Zir Nazar-ı İrec Afşar, (Tahran: Müessesesi-i İntişarât-ı Emir Kebir, 1370), 147.

²⁶⁵ Rûznâme-i Hatırat-ı İtimadüssaltana, 782.

²⁶⁶ Abdurrahim Zakir Hüseyin, Matbuatı Siyasî-i İran Der Asrı Meşrutiyet, (Tahran: İntişarât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1395.), 9.

²⁶⁷ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 19.

²⁶⁸ Hatırat-ı Siyasi-i Eminüddeve, 149.

²⁶⁹ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 20.

sokaklarında “milletin şifacısı, müçtehidiniz şehrinizden kovuluyor denilerek ahali yeniden isyana çağrıldı. Talebeler cihat için harekete geçtiler. Askerler ve protestocular arasında çatışmalar çıktı.²⁷⁰ Tahran'daki protestolarda silahsız bir kalabalığın üzerine ateş açılması sonucunda çok sayıda kişi öldü.²⁷¹

Ulema ve ahalinin Aştîyânî'den yana tavır takınmaları ve şaha karşı öfkenin gittikçe artması şahı geri adım atmaya mecbur bıraktı. Eminüssultan İngiliz sefaretiyle yaptığı görüşmede İran halkının bu anlaşmayı kabul etmediğini, bu durumun devam etmesi durumunda İran'da bulunan yabancıların da hayatlarının tehlikede olacağını ve onların güvenliğinin sağlanamayacağını bundan dolayı bu anlaşmayı lağvetmeye mecbur olduklarını söylemiştir.²⁷² Şah, 18 Aralık 1891 (16 Cemâziyelevvel 1309) tarihinde imtiyazın lağvedildiğini ilan etti. Ulemanın ve ahalinin emin olması için de bu fermanın dağıtılmasını emretti. Aştîyânî'ye de bizzat kendisi bir mektup yazarak imtiyaz anlaşmasının feshedildiğini bildirdi.²⁷³

Anlaşmanın feshedilmesinden sonra İngilizler Eminüssultan aracılığıyla zararlarının tazmin edilmesini talep ettiler. Eminüssultan İngilizler rencide oldular, İran'ın Avrupa'daki itibarı zedelendi diyerek İngilizlerin talebini şaha ilettiler. Şah ve Eminüssultan'a muhalif olan vezirler şirketin bu talebini reddettiler. Eminüddeve'ye göre şah baskılara dayanamayarak İngilizlerin teklifini kabul etmek zorunda kaldı.²⁷⁴ Şirkete İngiliz sermayesi ile kurulan Imperial Bank'tan alınan 500.000 sterlinlik borç ile fahiş bir tazminat ödendi.²⁷⁵

Tütün protestosu İran siyasi tarihinde toplum dinamiklerini harekete geçirmesi ve meşrutiyet hareketine zemin hazırlaması bakımından önemlidir. Tütün imtiyazına karşı başlayan protestoların zamanla başta yabancıların ülkede giderek artan nüfuzuna, israfa, adaletsiz gelir dağılımına ve hatta doğrudan şah idaresine duyulan bir öfkeye dönüştüğü gözlenmiştir. Şah olmazsa İran da olmaz anlayışı artık yerini özgürlük, adalet, eşitlik gibi daha demokratik söylemlere bırakmaktaydı. Homa Katouzian'a göre Tütün İsyanı İran tarihinde neredeyse eşi görülmemiş bir olaydı. Halk ilk kez barışçıl bir şekilde, açık ve

²⁷⁰ Hatırat-ı Siyasi-i Eminüddeve, 151-155.

²⁷¹ Nikkie R.Keddie, Modern Iran Roots and Result of Revolution, 62.

²⁷² İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 54.

²⁷³ H. Isfahanî Kerbelâyî, Tarih-i Dehaniye, 213.

²⁷⁴ Hatırat-ı Siyasi-i Eminüddeve, 159-160.

²⁷⁵ Nikkie R.Keddie, Modern Iran Roots and Result of Revolution, 62.; Hüseyin Baykara, İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri, (Ankara: Emek Matbaacılık, 1978), 45.

iyi tanımlanmış bir amaç için ayaklandı. Ayrıca devlet ilk kez, bir kamu talebini bastırmak ya da şiddete başvurmak yerine boyun eğmiştir.²⁷⁶ Nıkkıe R.Keddie'ye göre ise tütün imtiyazı, modern İran'da ulemayı, modernistleri, tüccarları ve sıradan kasaba halkını hükümet politikasına karşı koordineli bir harekette birleştiren ilk başarılı kitle protestosuydu. Hareketin kitlesel bir gösteriye dönüşmesinde, Irak'ta bulunan müçtehitlerle irtibatın kurulması ve protestoların koordineli bir şekilde yürütülmesinde telgrafın yaygın bir şekilde kullanılması önemli rol oynadı.²⁷⁷

Tütün anlaşması ile birlikte İran üzerindeki İngiliz nüfuzu önemli bir noktaya ulaşmıştı. Başbakan Eminüssultan'ın Tahran'daki bağında meydana gelen ve İtimadüssaltana tarafından nakledilen şu olay ülkedeki İngiliz nüfuzunun hangi noktaya geldiğini ve devlet adamlarının içinde bulundukları trajikomik vaziyeti açıkça göstermektedir. Başbakan Eminüssultan'ın bağında Tahran'da bulunan çoğunluğu İngiliz olmak üzere yabancı kadınlara verilen ziyafette madam Kendi (کندی) adında bir İngiliz kadın Eminüssultan'ın selametine şarap kadehi kaldırırken ona, *size nasihatimdir. İngilizler için mühim olan sadaretinizin bekası için düşmanlarınızı saraydan uzak tutun. Onları ya saraydan uzaklaştırın ya da başlarını kesin* demektedir. İtimadüssaltana günlüğüne bir İngiliz kadının İranlıların ölüm fetvasını vermesini şaşkınlıkla karşıladığını yazar.²⁷⁸ Tütün imtiyazının İngilizlere verilmesinde önemli rol oynayan Eminüssultan'ın Hablülmetin gazetesine göre dik başlılığı Şah'ın son zamanlarında öyle bir noktaya gelmişti ki eğer Şah'ın biraz daha ömrü olsaydı bu güç ile onu dahi yok edebilirdi. Kendisi imtiyaz anlaşması imzalandığı sırada Rusya ile dirsek temasında olmasına rağmen perde arkasından imtiyazın İngilizlere verilmesini sağlamıştır.²⁷⁹ Eminüssultan anlaşma feshedildikten sonra Ruslara kendileri lehinde politika izleyeceğinin güvencesini verdi. Gerçekten de hem şah hem de Eminüssultan protestolardan sonra Rus yanlısı bir politika izlemeye başlamışlardır.²⁸⁰ Bundan dolayı tütün protestolarının en önemli

²⁷⁶ Homa Katouzian, The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran, "Middle Eastern Studies" (2011): 759-760.

²⁷⁷ Nıkkıe R.Keddie, Modern Iran Roots and Result of Revolution, 62.

²⁷⁸ Rûznâme-i Hatırât-ı İtimadüssaltana, 702.

²⁷⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, "İran'da Mirza Ali Asgar Han Eminüssultan" 1 Rebiülevvel 1325/M. 15 Nisan 1907 Pazartesi, 14. yıl, 34. sayı, s 2.

²⁸⁰ Timurî, Asr-ı Bîhaberî, 242.

sonuçlarından biri İran'da İngiliz nüfuzunun azalması buna karşılık Rus nüfuzunun artmasıdır.²⁸¹

Eminüssultan, Tütün protestolarında İran devletinin tüm düşmanlarının şahı devirmek için bir araya gelme fırsatını kullandıklarını söyler. Ona göre bu düşmanlar arasında Babîlerin etkisi azımsanamayacak derecededir. Diğer taraftan Cemaleddin Efgânî'nin müritleri, Ruslar ve Ahter gazetesi protestoların seyrinin etkileyen önemli unsurlar olarak dikkat çeker.²⁸² Lambton, imtiyazın verilmesi ve feshedilmesine yol açan olayların entrika ve siyasi rekabet yumağı ile çevrili olmasına rağmen bu gelişmelerin ardından halk arasında yeni bir ruhun doğuşunun işaretleri olduğunu ifade eder.²⁸³ Ervand Abrahamian da bu protestoların, on dokuzuncu yüzyıl İran'ında meydana gelen temel değişiklikleri gözler önüne serdiğini belirtir. Abrahamian'a göre tütün protestosuyla birlikte artık bölgesel eylemlerin ulusal isyanlara dönüşebileceği, entelijansiya ve mülk sahibi orta sınıfın birlikte hareket edebileceği anlaşıldı. Ayrıca yüce bir şahsiyet olduğu iddia edilen şahın aslında kilden ayakları olan bir titan gibi toplumun üzerinde yükseldiği ve büyük ölçekli olaylar karşısında geri adım atabileceği de gün yüzüne çıktı. Tütün protestosu aslında yaklaşan anayasal devrim için bir prova niteliğindeydi.²⁸⁴ İran'da ulemanın siyasete doğrudan doğruya dâhil olduğu ilk olay olan²⁸⁵ tütün meselesi, Timurî'ye göre de İran tarihinin en önemli safhalarından birini oluşturmaktadır. İranlıların kendi haklarını elde etmek adına, yabancılara ve şahlarına karşı tepki gösterdikleri tabiri yerindeyse uyandıkları ilk olay olması bakımından dikkate değerdir. Ayrıca Nâsirüddin Şah'ın öldürülmesi ve meşrutiyet idaresinin tesis edilmesinin asıl sebepleri de tütün meselesinde aranmalıdır.²⁸⁶ A. Zâkir Hüseyin'e göre de bu isyan İran halkının ulema önderliğinde ilk uyanışı, ilk irkilmesiydi ve bu olayla birlikte İranlılar istibdadın direğini de titretmişlerdir.²⁸⁷ Resulzâde, birçok eksiği olmasına rağmen bu protestoların istibdadın esasına darbe vurarak İranlılarda önemli bir etki oluşturduğuna dikkat çeker. Ona göre İranlılar bu olayla birlikte istibdadın pek de önemli bir kuvvet

²⁸¹ Edward Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, 55.; Nikkie R.Keddie, *Modern Iran Roots and Result of Revolution*, 62.

²⁸² Nikkie R.Keddie, *Religion And Rebellion*, 107-108.

²⁸³ Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution II", *Studia Islamica*, No. 23 pp. 71-90, (1965): 90.

²⁸⁴ Ervand Abrahamian, "The Causes Of The Constitutional" (1979), 400.

²⁸⁵ Peter Avery, 175.

²⁸⁶ İbrahim Timurî, *Tahrir-i Tömbeki*, 10.

²⁸⁷ Abdurrahim Zakir Hüseyin, *Matbuatı Siyasî-i*, 9.

olmadıklarını anlamışlardı. Ulemanın fetvasının önemli bir yankı uyandırmasında ise ahalinin şahın zulmünden bıkmalarının etkiliydi. Resulzâde, Tütün ve Tömbeki protestolarını inkılap usulü bilmeyen, siyasi önderlerden yoksun mazlum İranlıların kıyamı olarak değerlendirir. Eğer bu protestoların sebepleri tam olarak anlaşılabilseydi çöküşe doğru giden İran o zaman bile kurtarılabilirdi.²⁸⁸

Safâî, tütün protestolarını farklı bir açıdan değerlendirmektedir. Ona göre İran sanayi alanında ve fen bilimlerinde yetişmiş elemana sahip değildi ve İran'ın ekonomisi tarıma dayalı bir ekonomi idi. Devlet en büyük gelirini vergilerden sağlıyordu. Bu vergiler devletin kurumlarını ayakta tutmaya yetecek düzeyde değildi bundan dolayı devlet yeni kurumlar inşa etmek ve çağın gereksinimlerine ayak uydurmak için yabancı uzmanlar istihdam etmeye ve İran'da önemli bir nüfuz elde eden Ruslara ve İngilizlere imtiyazlar vermeye mecburdu.²⁸⁹ Anlaşmanın feshedilmesinin İran devleti açısından olumsuz sonuçlar doğurduğunu ileri süren Safâî meseleye farklı bir bakış açısı getirmektedir. Safâî'ye göre bu anlaşmanın iptali İran devletinin Avrupalı devletleri nezdinde güvenilirliğini sarsmış ve İran'a yatırım yapmak isteyen Avrupalı ülkelerin İran'a yatırım yapmaktan vazgeçmelerine sebep olmuştur. Nitekim İran'da şeker fabrikası kuran Belçikalılar akıbetlerinin aynı olmasından korkmuşlar ve fabrikalarını kapatıp gitmişlerdir. Tütün anlaşmasının kısa sürede iptal edilmesi İran'ı ekonomik açıdan zor durumda bırakırken İran'ın gelişimini de doğrudan etkilemiştir.²⁹⁰

Meşrutiyet hareketi esnasında İran basını, sık sık tütün protestolarını örnek göstererek ahaliyi motive etmeye çalışmıştır. Tebriz'de neşredilen Encümen gazetesi “Siz Türkler himmetin ve gayretin kaynağısınız. Tütün meselesini biliyorsunuz. Gayretinizle varınızı yoğunuzu ortaya koydunuz. Dinin namusu elden gidiyor. Şimdi de vakit namus vaktidir”²⁹¹ diyerek bölgede yaşayan Türkleri meşrutiyet hareketine desteğe davet etmiştir. Ayrıca Mirza Şirazi'nin tütün ve tömbeki kullanımını yasakladığı fetvası ile Nâsirüddin Şah'ı imtiyazı feshetmek zorunda bırakması²⁹² basın tarafından ulemayı

²⁸⁸ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)”, 17 Ekim 1912 (Miladi) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.130.

²⁸⁹ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 23-24.

²⁹⁰ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 79.

²⁹¹ Rûznâme-i Encümen, “Tahran'dan Gelen Mektup” 3 Safer 1325, 1.yıl, numara 55, 2.

²⁹² Ervand Abrahamian, “Modern İran Tarihi”, 53.

meşrutiyet hareketi saflarına çekmek ve onlara sahip oldukları gücü hatırlatmak amacıyla sık sık kullanılmıştır.²⁹³

Tütün İmtiyazı anlaşmasının feshedilmesini sağlayarak iktidara karşı önemli bir zafer elde etseler de İranlıların asıl özgürlük, adalet ve demokrasi mücadeleleri bundan sonra başlayacaktır. Tütün protestoları ile birlikte şaha karşı zafer kazanmanın yolunu öğrenen²⁹⁴ İranlılar bundan sonraki süreçte şahlarından kudretini kendileriyle paylaşmasını isteyeceklerdir. Meşrutiyet dönemi matbuatında meşrutiyet hareketi, İranlıları 1000 yıllık gaflet uykusundan uyandıran önemli bir gelişme olarak nitelendirilmektedir. Tütün meselesinin de meşrutiyet hareketinin bir denemesi başka bir deyişle ilk adımı olarak değerlendirildiği göz önünde bulundurulursa İran'ın demokratikleşme çabalarının ilk adımı olarak tütün protestoları kabul edilmelidir.

1.3. İran Modernleşme Sürecinde Etkili Olan Önemli Devlet Adamları

1.3.1. Şahzade Abbas Mirza

Abbas Mirza, Feth Ali Şah tarafından saltanat naibi olarak atanmıştı. Aynı zamanda onun saltanatı döneminde Ruslar ve Afganlarla yapılan savaşlarda ordunun başında bulunan Abbas Mirza iki devlete karşı da zaman zaman üstünlük sağlamıştı. Kendisi bu savaşlarda ordunun yetersizliğini gördükten sonra ordunun Avrupa tarzında modernize edilmesi gerektiği düşüncesine kapılmıştı. Bunun için İngiltere'den ordunun eğitimi için görevliler dahi getirtmişti.²⁹⁵ Abbas Mirza sadece askeri alanda değil kültürel alanda da yaptığı reformlarla dönemin önemli entelektüelleri arasında sayılmaktadır. Şahzade, reformcu kişiliğiyle İran'da modernleşmenin ilk adımlarını atarak meşrutiyet düşüncesinin oluşmasında da önemli bir rol oynamıştır.²⁹⁶ Özellikle İran'da matbaanın kurulması ve gazetecilik faaliyetlerinin başlamasına ön ayak olması İran'da modernleşme hareketlerine yeni bir ivme kazandırmıştır.²⁹⁷

²⁹³ Rûznâme-i Hablülmetin, 21 Rebiüssani 1325/M. 3 Haziran 1907 Pazartesi, 14 yıl, 40. sayı, s. 4

²⁹⁴ Nikkie R.Keddie, Religion And Rebellion, 133.; Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, "İran Tarihçe-i İnkılâb-ı (Nasrettin Şah Devri)", 17 Ekim 1912 (Miladi) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.130.

²⁹⁵ Kolemert Markam, 1367, 58.; Abbas Mirza'nın askeri alandaki reformları için bkz: Eralp Yaşar Azap, "İran'da Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Askerî Reformları ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 62/2 (2022), 1104-1129.

²⁹⁶ İrec Pezeşgâd, Mürûrî Der İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran, (Frankfurt: Neşr-i Elburz, 1385), 9.

²⁹⁷ Abbas Mirza'nın İran'da matbaacılık faaliyetlerinin başlaması adına faaliyetlerinden "İran'da Basının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi" başlığı altında bahsedilmiştir.

Feth Ali Şah'ın yerine tahta geçeceği Ruslar tarafından da taahhüt edilen Abbas Mirza, 1834 yılında babasından önce vefat etti. Ağa Muhammed Han'ın Feth Ali Şah'a vasiyeti Kaçar tahtına hem ana hem de baba tarafından Kaçar boyuna mensup birinin geçmesiydi.²⁹⁸ Bu yüzden annesi Kaçar boyuna mensup olan veliaht Abbas Mirza'nın ölümünden sonra Feth Ali Şah, Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza'yı veliaht olarak tayin edip Tebriz'e gönderdi. Aynı yıl içinde Feth Ali Şah 37 yıllık saltanatının ardından 68 yaşında vefat etti ve onun yerine Kaçar tahtına Muhammed Şah geçti. Muhammed Şah'ın Tebriz'den Tahran'a doğru gerçekleşen saltanat yürüyüşünde İngiltere ve Rusya elçileri de kendisine eşlik etmişlerdi.²⁹⁹

1.3.2. Mirza Taki Han Ferahânî (Emir Kebir)

Muhammed Şah'ın 1848 yılında Nikris hastalığı nedeniyle ölümü üzerine yerine daha 16 yaşında olan oğlu Nâsırüddin Mirza geçti. Muhammed Şah öldüğünde Tebriz'de bulunan Nâsırüddin Mirza,³⁰⁰ kendisini yetiştiren Emri Kebir'in desteğinin yanında tıpkı Muhammed Şah gibi Rus ve İngiltere elçileri ile birlikte³⁰¹ Tahran'a ulaştı ve 20 Ocak 1848 tarihinde resmen İran tahtına oturdu. Mirza Taki Han'ı ise Emir Kebir,³⁰² Emir Nizam³⁰³ unvanları ile sadrazamlık makamına getirdi.³⁰⁴ Emir Kebir, kısa süren sadrazamlığı döneminde İran modernleşmesi adına önemli adımlar attı. Asgar Şemim'e göre Emir Kebir ülkede meydana gelen karışıklıklara ve şaha karşı baş gösteren kıyamlara karşı ciddi tedbirler alarak Nâsırüddin Şah'ın saltanatının güçlenmesinde önemli rol oynamıştı. Bundan dolayı Emir Kebir'in sadrazamlık makamında bulunması henüz 16 yaşında olan Nâsırüddin Şah için büyük bir şans idi.³⁰⁵

Emir Kebir, Nâsırüddin Şah'ın kız kardeşi Melekzâde Hanım ile (İzzetüddeve) evlenerek şah ile bir akrabalık bağı da kurmuştu. Şah tahta çıktıktan birkaç gün sonra

²⁹⁸ Said Nefisî, 1383, 395.

²⁹⁹ Michael Axworthy, A History of Iran (New York: A Member Of The Perseus Books Group, 2008), 185.; Hasan Pirniya vd., Tarih-i İran, 886-887

³⁰⁰ Nâsırüddin Şah'ın gündelik hayatı, haremi vb. ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: Abdullah Mustevfi, Şerh-i Zendeğânî-i Men ya Tarih-i İdarî ve İctimaî-yi Kacarîye I, (Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1377), 380-387.

³⁰¹ Michael Axworthy, 2008, 188.

³⁰² Mirza Taki Han ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Abbas İkbâl Aştîyânî, Mirza Taki Han-ı Emir Kebir (Tahran: İntişârât-ı Şîr-i Muhammedî, 1396); Gökhan Bolat, "Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848 - 1851)" Belleten LXXVII, no. (2013): 151-182.

³⁰³ Kolement Markam, 1367, 138.

³⁰⁴ Abbas İkbâl Aştîyânî, Mirza Taki Han-ı Emir Kebir, 71.

³⁰⁵ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 144.

Emir Kebir'e İran'ın tüm işlerini kendisine bıraktığını, adaletine ve hayırlı işlerine güvendiğini ve kendisinden başkasına güveninin olmadığını belirten bir mektup yazmıştı. Böylelikle Emir Kebir şahın da tam desteğiyle görevine başladı. Emir Kebir'in reformcu kimliğinin oluşmasında, İran modernleşme hareketinin öncülerinden Abbas Mirza'nın reform hareketlerinin ve yanlarında yetiştiği Kâim-i Makâm ailesinden olan ve Abbas Mirza'ya da başvezirlik yapan Ebulkasım'ın yenilikçi bir zihniyette olmasının önemli derecede etkisi olmuştur. Diğer taraftan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın yenileşme hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'da yaptığı diplomatik görevler esnasında idari, ekonomik reformlarla, modernleşme adımlarını görme fırsatı yakalaması da Emir Kebir'in reformcu kişiliğinin oluşmasında etkili olmuştur.³⁰⁶

Emir Kebir hayal ettiği reformları hayata geçirebilmek için ülke genelinde merkezi otoritenin güçlü olması gerektiğinin farkındaydı. Bunun için önce Muhammed Şah döneminin sonlarına doğru Horasan bölgesinde başlayan Sâlâr İsyanı ve Nâsırüddin Şah'ın saltanatının ilk günlerinde başlayıp İran'ın büyük bir bölümünü kapsayan Bâbî İsyanı,³⁰⁷ Fars ve Bahtiyârî isyanlarını bastırdı. Emir Kebir, nüfuz sahibi saray erkânının etkinliğini azaltıp sebepsiz yere verilen maaşları kesti. Vergileri denetleyip devletin gelir gider dengesini gösteren ilk bütçeyi hazırladı. Diğer ülkelerdeki elçilikleri ıslah etti. İran'da yabancı ülkelerin nüfuzunu azaltmak adına casusluk faaliyetlerini engellemek istedi.³⁰⁸ Ayrıca o güçlü bir saltanatın güçlü bir devletin ancak güçlü bir ordu ile olabileceğinin farkında idi. Bunun için 1851'de Darülfünunun kurulmasını sağladı ve ordunun modernleştirilmesi için mücadele etti.³⁰⁹ Ticaretin gelişmesi için de bazı girişimlerde bulundu. Tüccar ile yakın ilişkiler kuran Emir, Büyük Tahran pazarını inşa etti.³¹⁰

Reformcu sadrazam kültürel alanda da bazı önemli adımlar atmıştır. 1851 yılında darülfünunun kurulmasını ve burada mühendislik, tıp, kimya, fizik gibi fen bilimlerine önem verilmesini sağlamıştır.³¹¹ Burada yetişen öğrenciler daha sonra Avrupa'ya

³⁰⁶ Gökhan Bolat, "Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları, 154-157.

³⁰⁷ Kölemen Markam, 1367,140.; Babilik ile ilgili bakınız: Yasin İpek, "İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahâilik", (İstanbul: Ekim Yayınları, 2010).; Muhammed Cafer Hurmucî, Tarih-i Kâçâr (Tahran: Hakâyikü'l-Ahbar-ı Nasrî, H. 1344), 56-79.

³⁰⁸ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 164.

³⁰⁹ Karadeniz, 2012, 354-355.

³¹⁰ Peter Avery, Tarih-i Muassır-ı İran, Ez Tesis-i ta İnkıraz-ı Kâçâriye, Çev. Muhammed Refîği Mihrabâdî (Tahran: Müessese-i İntişarât-ı Atâyî, 1373), 126.

³¹¹ Abdullah Mustevfî I, 1377, 70.

gidecekler ve İran modernleşmesinin devam ettirilmesinde özellikle İran meşrutiyet hareketinin şekillenmesinde önemli bir rol oynayacaklardı.³¹² Kültürel alandaki yeniliklerin bir devamı olarak İran'ın ilk resmi gazetesi 1851 yılında Rûzname-i Vekâyî-i İttifakiye adı altında tamamen Emir Kebir'in tasarrufunda yayın hayatına başlamıştır.³¹³

Emir Kebir'in faaliyetleri İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmekteydi. Bundan dolayı İngiltere ve Rusya, şahın annesi Mehdi Ulya ve yapılan reformlardan rahatsız olan devlet adamlarını Emir Kebir aleyhinde kışkırttılar. Onlar da Mirza Taki Han'ın saltanatta gözü olduğunu ileri sürerek şah tarafından azledilmesini sağladılar.³¹⁴ 3 yıl boyunca kaldığı sadrazamlık makamından 11 Kasım 1851'de Şahın emri ile azledilen Emir Kebir memleketi Kâşân'a gönderildi. Orada 10 Ocak 1852 tarihinde bir Fin hamamında Nâsırüddin Şah'ın gönderdiği askerler tarafından katledildi.³¹⁵ Önce memleketi Kâşân'a defnedilen Emir Kebir, daha sonra şahın emri ile Kerbela'ya nakledildi.³¹⁶

Nâsırüddin Şah, Emir Kebir'i düşmanlarına karşı uzun bir müddet desteklemiş ve onun yapmış olduğu ıslahatların da arkasında durmuştu. Ancak zamanla bu düşüncesinin yerini etrafındakilerinde kışkırtması sonucu korku almıştı. Çünkü Emir Kebir'in ordu üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Bundan dolayı şah, onu sadrazamlıktan azlettiği zaman ordudaki görevine dokunmamıştı.³¹⁷ Ayrıca Nâsırüddin Şah'ın, Emir Kebir'in öldürülmesinden sonra büyük üzüntü duyduğu ve her yıl onun ölüm yıl dönümünde ibadet ederek büyük vezirini yâd ettiği bilinmektedir.³¹⁸

Asgar Şemim'e göre İran modernleşme hareketinin öncülerinden sayılan Mirza Taki Han'ın katledilmesi, Kaçar sultanlarının istibdadının ve onların etrafında bulunan devlet adamlarının ihanetinin bir nişanesidir. Ayrıca Şemim eserinde Nâsırüddin Şah'ın en büyük oğlu Zillüssultan Mesud Mirza'nın Emir Kebir'i Selçukluların büyük veziri

³¹² Rûznâme-i Hablûlmetin, "Cenab-ı Müşirü'd-Devle" H.26 Cemâziyelsani 1324- M. 17 Ağustos 1906 Cuma, 14 yıl, 3. sayı, 3.; Garthwaite, 2021, s.183.

³¹³ Abbas İkbâl Aştîyânî, 1396, 115.; Gökhan Bolat, 2013, 171.

³¹⁴ Peter Avery, 130.; Abdullah Mustevfi I, 1377, 71-72.; Gökhan Bolat, 2013, 174.; S.C. ve Benjamin, İran ve İranlılar, Çev.Mühendis Muhammed Hüseyin Kerdebçe (کردبچه), (Sazman-ı İntişarât-ı Cavidân,1363), 132-133.

³¹⁵ Mecelle-i Hikmet, "İran", 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 1.; Gökhan Bolat, 2013, 175.

³¹⁶ M. Cafer Hurmucî, H. 1344, 105.

³¹⁷ Hasan Pirniya vd., Tarih-i İran, 903-904.

³¹⁸ Robert Grant Watson, Tarih-i İran Der Devre-i Kacariye, çev. Vahid Mazenderânî, (Tehran: İntişarât-ı Emir Kebir, H. 1354), 377.

Nizamülmülk'e benzettiğini de belirtmiştir.³¹⁹ A. Hüseyin Nevâî'ye göre Nâsırüddin Şah, Emir Kebir'i katlettiği gibi büyük bir hatanın pişmanlığını, üzüntüsünü ömrünün sonuna kadar yaşamakta haklıydı. Çünkü bir daha onun gibi kifayetli, yenilikçi sadrazam bulamayacaktı.³²⁰ Cafer Hurmucî'ye göre ise Emir Kebir kendi yapmış olduğu işlerine, damatlığına güvenerek padişahla küstah bir şekilde konuşabilecek kadar ileri gitmiş, memleket işlerini şaha bildirmeden kendi bildiği şekilde idare etmeye başlamıştı. Emir Kebir'in bu davranışlarına artık şahın tahammülü kalmamıştı.³²¹

Nâsırüddin Şah dönemini çalışan İranlı tarihçilerin çoğu şahı müstebit olarak tanımlamakta ve onun siyasetten, yenilikten, modernleşmeden habersiz olduğunu ileri sürüp şahı ağır bir dille eleştirmektedirler. Celâleddin Medenî, Nâsırüddin Şah'ın Mirza Rıza Kirmanî tarafından bir suikast sonucu öldürülmesini, Kirmanî'nin İran milleti için yapmış olduğu hayırlı bir iş olarak değerlendirmiştir.³²² Nâsırüddin Şah ve II. Abdülhamid dönemlerini idari bakımdan birbirine benzeten Rezulzâde³²³, Emir Kebir ve

³¹⁹ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 152.

³²⁰ Doktor Abdülhüseyin Nevayî, İran ve Cihan Ez Asr-ı Kâcârîye Ta P'ân-ı Ahd-i Nâsırî, (Tahran: Müessesesi-i Neşr-i Hüma, 1329), 503.

³²¹ M. Cafer Hurmucî, H. 1344, 238-239.

³²² Seyid Celâleddin Medenî, Tarih-i Siyasî-i Muassır-ı İran (Kum: Çaphane-i Defter-i İntişarât-ı İslamî, 1378), 59.

³²³ Resulzâde, Nâsırüddin Şah ve II. Abdülhamid dönemlerini sadece idare tarzları açısından benzetmez. Her ikisinin de kendilerine yönelik yenilikçi hareketleri dini bir zemine taşımaya çalıştıklarını, ıslahatçıları da din karşıtı olarak ilan ettiklerini ifade eder. Resulzâde, şah ve sultanın ortak yönlerini belirtirken şu cümlelere yer verir: *"Bâbîlik töhmetiyle birçok Bâbî olmayanlar da öldürülüyordu. Zamanının ta'birince kendilerine "kânûn-hâh" nâmı veren ahrârdan birçokları da "Bâbî rüesâsındandır" diye alâ-mele'i'n-nâs (halkın gözü önünde) i'dâm ediliyor, işkencelere uğratılıyor idiler. Louislerin, Charlesların aleyhine kıyâm edenlerin Katoliklik'in düşmanı olduklarını, Sultan Hamîd'e karşı hareket edenlerin Şeriat'ı istemediklerini, mukadderât-ı memleketi şahların keyfi değil kânûnunun ta'yîn etmesini talep edenlerin de Bâbî olduğunu iddiâ etmişler! Tuhaf değil mi?.. Dini, şahların istibâdına vesîle olmak dereke-i inhutâtından kurtarmak, şahların keyfi idârelerini kavânîn-i medenîyye ile takyîd etmek isteyen "kânûn-hâhlar" ale'l-ekser Bâbîlikle müttehem oluyorlardı"* Bkz: Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, "İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)", 17 Ekim 1912 (Miladi) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.129.; Bâbîlik, İran'da 1800'lerin başında Ahmet Ahsaî (1753-1826)'nin kurduğu ve talebesi Kazım Reştî'nin (1783-1843) geliştirdiği Şiîliğin içerisinde bir tarikat olan Şeyhîlik, yüz yıllık süreç içinde ilk önce Bâbîlik daha sonra Bahâîlik hareketini ortaya çıkartmıştır. Gaib imamın kaybı üzerinden yaklaşık bin yıl geçtiğinden, o günkü Şiî çevrelerinde hâkim olan milenyum inancı ve Mehdi'nin zuhuru düşüncesi Şeyhîlikte de görülmekteydi. Seyyid Kazım Reştî'nin beklenen zuhurun çok yakın olduğunu duyurması, Şirazlı Mirza Ali Muhammed'in kendisini Bâb olarak ilan etmesi ile sonuçlanmıştır. Seyyid Kazım Reştî'nin öğrencisi olan Seyyid Ali Muhammed Şeyhîliğin görüşlerini yeniden yorumlayarak, Kayıp İmamla Şiî müminler arasındaki insanî bağın bizzat kendisi olduğunu ilan etmiştir. Seyyid Ali Muhammed'in muğlak fikirleri kırsal kesimdeki yoksullaşmış köylüler ile kentlerdeki yoksul kesimlerde etkili olmuştur. Bâbî hareketinin kurucusu Ali Muhammed, taraftarları arasında "Kapı" anlamına gelen "Bâb" taraftarları ise "Bâbî" sıfatıyla anılmaya başlanmıştır. Ali Muhammed'in başlattığı bu harekete de "Bâbîlik" olarak adlandırılmıştır. Bkz: Zikrullah Aykaç, "Bâbîlerin Irak'taki Faaliyetleri ve Osmanlı- İran İlişkilerine Etkisi (1844-1922)", *Journal of Social*

Mithad Paşa'yı³²⁴ da reformcu karakterleri ve akıbetleri bakımından birlikte değerlendirmektedir.³²⁵ Her ne kadar Melikzade, Emir Kebir'in zihninde bir anayasal düzen olmadığını³²⁶ ileri sürse de Resulzâde onun İran'da kanuni bir hükümet düzen kurmak düşüncesinde olduğunu ve bu sebeple de şah tarafından katledildiği belirtir. Resulzâde'ye göre Mithat Paşa'nın sürgünü ve şehadetiyle II. Abdülhamid'in; Emir Kebir'in katliyle de Nâsirüddin Şah'ın istibdat idaresi başlamıştır.³²⁷

Emir Kebir şüphesiz yakın dönem İran tarihine adını kalın harflerle yazdıracak, etkileri bugünün İran'ında dahi hissedilecek reformlar yaparak İran yenileşme hareketinin öncülerinden biridir.³²⁸ Ancak unutulmamalıdır ki şahı yetiştiren Emir Kebir'dir ve Emir Kebir'e güvenini net bir biçimde belirtip sadrazamlık makamını tevdi eden ise Nâsirüddin Şah'ın kendisidir. Nitekim Şah, Emir Kebir'i göreve getirdiğinde; İran'ın tüm işlerini kendisine bıraktığını, her türlü iyi ve kötü işten kendisini sorumlu

Sciences and Humanities 6 (2022).; Kaçar devri Bâbilik hareketi için ayrıca bkz: Yasin İpek, İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahailik, (Ekim Yayınları, 2010).

³²⁴ Asıl adı Ahmed Şefik olan Mithat Paşa 1822'de İstanbul'da doğdu. 1849'da dönemin en nüfuzlu kuruluşu olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye bağlı mazbata odasında görevlendirildi. Buradaki başarılarından dolayı ikinci yılında mütemâyiz rütbesiyle serhalifelîğe yükseltildi. 1834'te Reisülküttâb Âkif Paşa'nın aracılığı ile Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'ne girdi. "Midhat" mahlasını aldığı bu büroda divanî yazısını altı ayda iyi derecede öğrenmekle kalmayıp aynı zamanda Arapça ve Farsça dersleri almaya başladı. Şam'daki görevindeki başarıları sayesinde Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad paşaların dikkatini çekti. Çeşitli görevlerde bulunduktan sonra ilki 1873'te ikincisi ise 1875'te olmak üzere iki kez Adliye nâzırlığı görevine getirildi. İlkinde Meclis-i Meb'ûsan'ın açılması konularında bir lâyiha hazırladığının öğrenilmesi üzerine Sultan Abdülaziz tarafından görevden alındı. İkincisinde ise kendisi istifa etti. Kurtuluşu ancak meşrutî rejimde gören ulemâ, sivil ve askerî bürokrasiye mensup çevrelerle temas içinde oldu, anayasa ve parlamento fikrini tartıştı. 1876 ilkbaharında İstanbul kamuoyunda hoşnutsuzluk tırmadıkça Midhat Paşa alternatif iktidar odağı haline geldi. Nihayetinde veliaht Murad Efendi ile temas kurulduktan ve meşrutî bir idare teşkiline engel olmayacağına dair söz alındıktan sonra Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa'nın başını çektiği "erkân-ı hal" Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdi (30 Mayıs 1876). Diğer taraftan Mithat Paşa Kanun-ı Esasi çalışmalarına devam etti. Bu arada sağlık sorunları nedeniyle V.Murad'ın yerine Kânun-ı Esâsî'yi ilân edeceğine söz veren veliaht Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da tahta çıkarıldı. Mithat Paşa da 19 Aralık 1876'da sadrazamlığa tayin edildi ve 23 Aralık 1876'da Kanun-ı Esasi ilân edildi. 30 Ocak 1877 tarihinde, konumuna uygun olmayan tarzda sert ve ağır bir dille kaleme alınmış ve muhtevası basına sızdırılmış olan tezkiresini saraya sunduktan sonra konağına çekilen ve padişahın davetlerini cevapsız bırakan Midhat Paşa, sadâretinin kırk dokuzuncu günü olan 5 Şubat 1877'de azledilerek yurt dışına sürgüne gönderildi. Abdülaziz'in katline iştirak suçlamasıyla Haziran 1881'de Yıldız Sarayı içinde kurulan özel bir mahkemede yargılandı. Verilen idam cezası II. Abdülhamid tarafından ömür boyu hapse çevrildi ve Temmuz 1881'de diğer hükümlülerle birlikte Tâif'e gönderildi. Buna rağmen Mithat Paşa, 7-8 Mayıs 1884 gecesi hücresinde boğularak öldürüldü. Bkz: Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Mithat Paşa (1822-1884)", İçinde *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30:7-11.

³²⁵ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, "İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)", 17 Ekim 1912 (Miladi) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.129.

³²⁶ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 144-145.

³²⁷ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, "İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)", 17 Ekim 1912 (Miladi) 4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, Sayfa 129.

³²⁸ Mecelle-i Hikmet, "İran", 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 1

tuttuğunu, adaletine ve hayırlı işlerine inandığını ve kendisinden başka kimseye güvenmediğini bundan dolayı da kendisini *Şahs-i Evvel-i İran*³²⁹ yaptığını belirten bir mektup yazmıştır.

1.3.3. Mirza Hüseyin Han (Sipehsalar-ı Âzâm)

Avrupa’da farklı ülkelerde vezir-i muhtar unvanıyla görevlerde bulunan Mirza Hüseyin Sipehsâlâr,³³⁰ (1826-1881) da İranlı aydınlar arasında ve kamuoyunda meşrutiyet fikrinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Özellikle İstanbul’da büyükelçi olarak görev yaptığı sırada Avrupa ve Osmanlı modernleşmesini yakından gözlemleme fırsatı yakalamıştı.³³¹ Dönemin Osmanlı aydınları Ali Paşa, Fuat Paşa ve Mithat Paşa ile yakın ilişkiler kuran Sipehsâlâr Osmanlı modernleşme hareketinin etkisi altında kalmıştır. İstanbul’da bulunduğu dönemde İran sarayı ve hariciyesi ile mektuplaşmalarında sık sık Osmanlı yenileşmesinden bahsetti. Sipehsâlâr’ın amacı Osmanlı Devleti’nde başlayan modernleşme çabalarının İran’da da başlamasını sağlamaktı.³³²

Sipehsâlâr, Avrupa tarzında değişme ve yenileşmeyi İran’ın tek kurtuluş reçetesi olarak görüyordu.³³³ Bu nedenle şahın davetiyle İran’a dönüp sadrazamlık makamına getirildikten sonra *Derbar-ı Âzâm* adında bir kabine ve *Meclis-i Meşveret-i* (Meşveret/Danışma Meclisi) kurdu. Ancak bu meclisin ömrü çok kısa sürdü. Buna rağmen bu meclis, İran’ın meşrutiyet usulü ile tanışmasının önemli bir adımıydı.³³⁴ Diğer taraftan Sipehsâlâr Nâsırüddin Şah’ı Avrupa’ya seyahate çıkması konusunda teşvik etti.³³⁵ Amacı şahın Avrupa’da anayasa ile idare edilen ülkelerde meydana gelen değişiklikleri yerinde görmesini sağlamaktı. Böylece şahın daha sonra pişman olacağı adımlar atmasını engelleyecekti.³³⁶ Sipehsâlâr, şahın Avrupa’yı daha yakından tanımasını ve İran’da modernleşme sürecinin hızlanmasını sağlamıştır.³³⁷

³²⁹ Gökhan Bolat, 2013, 158.

³³⁰ Mirza Hüseyin Sipehsâlâr ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Mahmud Ferhad Mu’temed, *Sipehsâlâr-ı Âzâm*, (Tahran: Şirket-i Çaphâne-i Hurşid, 1325).

³³¹ Muhammed Mehdi Şerif Kâşânî, *Vâkıât-ı İttifakiye-i Der Rûzgâr-ı Tarih-i Meşrûta*, c.1, (Tahran: Neşr-i Tarih-i İran, H.Ş. 1362), 13.

³³² A. Zakir Hüseyin, *Matbuatı Siyasesi-i İran Der Asrı Meşrutiyet*, 23.

³³³ Dr. A. Nevayî, *İran ve Cihan Ez Asr-ı Kâcârîye Ta Pâyân-ı Ahd-i Nâsırî*, 1329, 503.

³³⁴ Abdülhadi Hâirî, *Teşeyyü’ ve Meşrutiyet Der İran*, 33.

³³⁵ Muhammed İsmail Rızvanî, *İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, (İntişarât-ı Kitabhane-i İbn-i Sînâ, 1345), 17.

³³⁶ Abdullah Mustevfi I, 1377, 125.; Michael Axworthy, 2008, 194.; Peter Avery, 1373, 169.

³³⁷ Hasan Pirniya vd., 913.; Janet Afary, *İnkılab-ı Meşrute-yi İran*, çev.Rıza Rızayî, (Tahran: Neşr-i Bîsütun, 1385), 169.

1.4. İran’da Meşrutiyet Düşüncesinin Oluşmasında Etkili olan Fikir Adamları

1.4.1. Cemaleddin Efgânî (Esedabâdî)

İran’da ilk kez *Kanun ve meşrutiyet* kavramlarından bahsederek İranlılara meşrutiyet idaresi düşüncesini aşılayan Cemaleddin Efgânî³³⁸ idi. Resulzâde’nin beyanına göre kendisi *İttihad-ı İslam’ın* (İslam Birliği) en önemli savunucularındandı ve bu fikre son şeklini veren de oydu.³³⁹ Ahmed Kesrevi, Nâsırüddin Şah zamanında Efgânî’nin kitlelere gönül veren, onların sorunlarıyla ilgilenen, halkı uyandırmaya, bilinçlendirmeye çalışanlardan biri olduğunu yazar.³⁴⁰ Resulzâde onu İran hürriyetçileri arasında düşüncelerini özgürce ifade edebilen ilk kişi olarak tanımlar.³⁴¹ Efgânî’nin doğuda kişisel özgürlüklerin lideri ve İran meşrutiyet hareketinin mimarı olduğunu ileri süren Edward Browne’ye göre Müslüman milletlerin özgürleşmesi ve ittihadına hiç kimse ondan daha çok katkı sağlamamıştır.³⁴² Ancak Yılmaz Karadeniz bir İngiliz misyoneri olarak Edward Browne’nin, Efgânî’yi batılı siyaset ve değerler gözüyle ele aldığını ve onun en etkili hamilerinden biri olduğunu belirtir.³⁴³ Nikkie R. Keddie ise Efgânî’nin, muhalif grup içerisinde dini eğitimi ve görevleri olan ve geniş halk kitlelerini harekete geçirmek için dini bir kisveye bürünen gizli laiklerden birisi olarak nitelendirilebileceğini ifade eder.³⁴⁴ A. Ahmad Fekri ise Efgânî’yi gelenekselci-muhafazakar İslamcı düşünürlerden Hasan al-Banna,³⁴⁵ Abul Ala al-Mevdudî³⁴⁶ ile

³³⁸ Cemaleddin Esedabadi’nin doğum yeri ve mezhebi sonu gelmez bir tartışma konusudur. Bazıları onun İran uyruklu olduğunu kabul ederken, bazıları da Afganistanlı olduğunu savunur. Doğum tarihi ve yeri olarak kimisi 1838 (1254 h.) yılında Hemedan’ın Esedabad köyünde doğduğunu öne sürerken, kimisi ise Kabil yakınlarında Kuner kasabasının Esedabad köyünde doğduğunu iddia edilmektedir. Bkz: Abdolvahid Soofizadeh, “Cemaleddin Afgânî’nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD) IV*, 2, (2020): 118-127.

³³⁹ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı 2 (İnkılab-ı Mütfeffekirin ve Muharrirleri), 24 Ekim 1912 (Miladi)/11 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 216, s. 151.

³⁴⁰ Ahmet Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, çev. Mehdi Kamruz- Hamit Zafer Kars, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021), 44.

³⁴¹ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı 2 (İnkılab-ı Mütfeffekirin ve Muharrirleri), 24 Ekim 1912 (Miladi)/11 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 216, s. 151.

³⁴² Edward Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, (London: Cambridge University Press), 2.

³⁴³ Yılmaz Karadeniz, *Osmanlı ve İran’ın İngiliz Paraleli Cemaleddin Esedabâdî (Afgani)*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 159.

³⁴⁴ Nikkie R.Keddie, *Modern Iran Roots and Result of Revolution*, (London: Yale University, 2006), 175.

³⁴⁵ İhvân-ı Müslimîn teşkilâtının kurucusu Mısırlı fikir ve mücadele adamıdır. Bkz: İbrâhim El-Beyyûmî Gânim, “Hasen Ahmed Abdurrahmân El-Bennâ (1906-1949)”, İçinde *TDVİA* 16/307-310 (1997).

³⁴⁶ Pakistanlı âlim ve düşünür, Cemâat-i İslâmî teşkilâtının lideri. Bkz: Anis Ahmad, “Mevdûdî (1903-1979)”, İçinde *TDVİA* 29/432-437 (2004).

tamamıyla modern eğilimli Seyyed Ahmad Khan³⁴⁷ gibi düşünürler arasında eleştirel ve ıslahatçı bir konumda yer aldığını vurgular.³⁴⁸

1861’de Kâbil’den Tahran’a gelen Cemaleddin Efgânî, burada kaldığı altı aylık süre zarfında dinde reform ve terakki konularında vaazlar vermiş ve toplumu meşrutiyet ve batılı kanunlar hususunda tahrik etmiş ve bu sebeple de Bağdat’a sürgün edilmişti.³⁴⁹ Efgânî, İran’a ikinci gelişinden önce Münih’te Nâsirüddin Şah ile karşılaşmış ve onun tarafından İran’a davet edilmişti.³⁵⁰ 1989 yılında İran’da bulunan Efgânî, Eminüssultan’ın aç gözlülüğünü ve şahın istibdadını eleştirmiş ve kendisine inanları etrafında toplamayı başarabilmişti.³⁵¹ Bu söylemleri ve kitleleri etrafından toplaması şah tarafından tehlikeli bulunmuş ve Sebîlürreşâd’ın ifadelerine göre şahın iradesi ile bir kış günü semerli bir katır sırtında Tahran’dan sürülmüştü.³⁵² Bazı müritleri Efgânî’nin şah tarafından sadrazamlık makamına getirilmek üzere davet edildiğini ileri sürseler de Kesrevi, onun Eminüssultan’ın bilgisi dahilinde davet edildiğini belirterek bu yaklaşıma karşı çıkar.³⁵³ Tüm bu tartışmaların yanı sıra kendisinin İngilizlerin adamı olduğu da ifade edilen³⁵⁴ İstanbul’da bulunduğu dönemde kendisine tâbi olanlarla birlikte gizli bir komite teşkil ederek Nâsirüddin Şah aleyhinde faaliyet yürütmeye başladılar. İran ulemasına saygı duymayı ve onlara itaat etmeyi her şeyden elzem gören komite Necef ve Kerbela ulemasıyla da iletişime geçtiler. Şahın tahttan indirilmesi için güçlü bir hareket meydana getirmek için çaba sarfederken İran’da Tütün ve Tömbeki İmtiyazının hatırı sayılır bir meblağ karşılığında İngilizlere satılması onlar için önemli bir fırsat ve bahane oldu. Her

³⁴⁷ Hindistanlı tanınmış fikir adamı ve yazar. Bkz: Mustafa Öz, “Ahmed Han, Seyyid (1817-1898)”, İçinde *TDVİA* 2/73-75 (1989).

³⁴⁸ Amir Ahmad Fekri, Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi, Yayına Hazırlayan Sait Çakır, (İstanbul: Mızrak İletişim ve Yayıncılık, 2011), 111.

³⁴⁹ Yılmaz Karadeniz, Osmanlı ve İran’ın İngiliz Paraleli, 183; Ali Asgar Şemim, 169.

³⁵⁰ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı 2 (İnkılab-ı Mütfeffekirin ve Muharrirleri), 24 Ekim 1912 (Miladi)/11 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 216, s. 151.

³⁵¹ Ahmed Kesrevi, İran Meşrutiyet Tarihi, 45.

³⁵² Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim) Edebiyat Yahud İran Tarihi İnkılabından Bir Yaprak, 11 Nisan 1912 (Miladi)/29 Mart 1328 (Rumi), 8.cilt, Sayı 188, sayfa 100.

³⁵³ Ahmed Kesrevi, İran Meşrutiyet Tarihi, 45.; Resulzâde’de Efgânî’nin “vekâlet makamına tayin edileceği vaat edilerek şah tarafından davet edildiğini yazar. Bkz: Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı 2 (İnkılab-ı Mütfeffekirin ve Muharrirleri), 24 Ekim 1912 (Miladi)/11 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 216, s. 151.

³⁵⁴ Yılmaz Karadeniz, Osmanlı ve İran’ın İngiliz Paraleli, 146.

ne kadar şahı tahttan indirmeyi başaramasalar da Samara’da ikamet eden Mirza Hasan Şirazî’nin tütün ve tömbeki tüketimini haram kılan fetvayı ilan etmesini sağlamışlardır.³⁵⁵

Efgânî, ileri sürdüğü fikirlerle hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde meşrutiyet hareketinin şekillenmesinde önemli rol oynayan İran entelektüellerini etkilemeyi başarmıştır. Ayrıca ileride de bahsedileceği üzere Nâsirüddin Şah, Efgânî’nin müritlerinden Mirza Rıza Kirmanî tarafından öldürülmüştür.³⁵⁶ Efgânî ise Sebîlürreşâd’ın ifadelerine göre ağzında çıkan kanser illeti nedeniyle veya bir başka güçlü rivayete göre II. Abdülhamit tarafından kendisine yaptırılan aşının sebep olduğu hastalıkla Nişantaşı’nda vefat etmiştir.³⁵⁷

1.4.2. Mirza Fethali Ahundzade

İran’da meşrutiyet düşüncesinin oluşmasına katkı sağlayan önemli aktörlerden biri diğeri ise Mirza Fethali Ahundzade,³⁵⁸ idi. Ahundzade, “*Hindistan şehzadesi Kemalüdde’le’nin İran Şehzadesi Cemalüdde’le’ye Mektupları*” adlı sembolik eser başta olmak üzere gericiliği eleştiren diğer eserleri ile İranlı aydınlar üzerinde önemli bir etki oluşturmuştur. Mektuplarında, Çarlık Rusya’sı döneminde sözlüklerden çıkartılan ve kullanılması yasaklanan “*Konstitutsiya (Anayasa /Demokrasi), Revolyutsiya (İnkılap), Despotizm (İstibdad), Sivilizasyon (medeniyet), Fanatizm (Gericilik), Proğres (İlericilik), Siyaset-Politika, Parlamento, Patriyot (Yurtsever)*” gibi kavramları kullanarak İran ve

³⁵⁵ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim) Edebiyat Yahud İran Tarihi İnkılabından Bir Yaprak, 11 Nisan 1912 (Miladi)/29 Mart 1328 (Rumi), 8.cilt, Sayı 188, s. 101.

³⁵⁶ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim) Edebiyat Yahud İran Tarihi İnkılabından Bir Yaprak, 11 Nisan 1912 (Miladi)/29 Mart 1328 (Rumi), 8.cilt, Sayı 188, s. 101.

³⁵⁷ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim) Edebiyat Yahud İran Tarihi İnkılabından Bir Yaprak, 11 Nisan 1912 (Miladi)/29 Mart 1328 (Rumi), 8.cilt, Sayı 188, s. 102.; Resulzâde’nin ifadelerine göre ise İslam memleketlerinde kanun ve adalete dayalı bir düzen kurmak isteyen Efgânî İran, Mısır ve Hindistan’da bir çok taraftar kazansa da düşman da edinmişti. Ve düşmanları taraftarlarından güçlü idi. Bu düşmanlar arasında Nâsirüddin Şah, dolayısıyla Sultan Hamîd olduğu gibi, İngiltere devleti de vardı. Bu sonuncu düşmanın (İngiltere) tazyiki yüzünden muhterem mücahit bütün dünyada rahat yüzü göremedi. İttihâd-ı İslâm fikrini tervîc etmek üzere Arapça neşrettiği “Urvetü’l-Vüskâ” adlı risâle-i mevkutesi, İngiliz hükûmetinin İngilizlerin takibinde olmasına neden oldu. Bundan dolayı Şeyh Cemâleddîn gazetesini ne Mısır’da ne Londra’da ne de Paris’te neşredebilmiştir. Resulzâde Efgânî’nin ölümüyle ilgili ise “şahı katlettiren bir adam sultanı da katlettirir” korkusuyla zehirli bir kahve içirtilerek II.Abdülhamit tarafından ortadan kaldırıldığını söyler. Bkz: Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı 2 (İnkılab-ı Mütfeffekirin ve Muharrirleri), 24 Ekim 1912 (Miladi)/11 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 216, s. 152.

³⁵⁸ Azerbaycanlı tiyatro yazarı ve alfabe reformu taraftarı; İslâm dünyasında Batı felsefesi tesirinde ortaya çıkan ilk ve en meşhur ateistlerden birisidir. Bazı kaynaklar doğum yılı olarak 1811 ve 1814’ü göstermekle beraber otobiyografisine göre Ahundzâde (Sovyetler’de ve Âzerî söyleyişi ile Mirze Feteli Ahundov) 1812’de, Azerbaycan’ın 1828’de Rusya’ya ilhak edilen bölgesindeki Şeki (Nuha) kasabasında doğdu. Bkz: Hamid Algar, “Ahundzâde, Mirza Feth Ali (1812-1878)” içinde *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:186-190.

Hint idaresini eleştiren Ahundzade İranlı aydınların bu kavramlarla tanışması sağlamıştır.³⁵⁹ Birinci mektubuna Celalüddeve'ye İngiltere, Fransa ve Amerika seferinden sonra İran'a geldiğini belirten *Kemalüddeve*, İran'da gördüğü yoksulluk üzerine geldiğine pişman olduğunu dile getirir. Ona göre ülkedeki yoksulluğun sebebi İran tarihinin büyük hükümdarlarının koyduğu *kanunlardan* burada bir eser kalmamasıdır.³⁶⁰

Ahundzade, maruz kaldığı zulüm idaresinin sorumlusu olarak halkın kendisini görmekteydi ve ona göre ancak toplum kendi kendisini kurtarabilirdi. Toplum, meşrutiyet idaresini de sadece liderlerin organize ettiği bir ayaklanma ile değil toplumun bizzat kendisinin başlattığı bir inkılap ile elde etmesi gerektiğini savunuyordu.³⁶¹ Nâsirüddin Şah'ın idaresine dikkat çekerek 1863 yılındaki bir yazısında şöyle der: “Ey İranlılar eğer siz özgürlüğün ve insan haklarının faydasını ve insan hakkını bilseydiniz anlasaydınız hiçbir zaman köleliği ve itilmişliği kabul etmezsiniz, bilginin peşine düşerdiniz, gizli encümenler kurar bir araya gelirdiniz ve müstebidlerin istibdat idaresinden kurtulurdunuz.”³⁶² Tiyatro yazarı ve nasyonalist olarak bilinen Ahundzade eserleriyle özellikle Melkum Han, Mirza Ağa Han Kirmanî ve Talibof'u etkilemiştir.³⁶³

1.4.3. Mirza Melkum Han

Mirza Melkum Han,³⁶⁴ Fransa'da eğitimini tamamladıktan sonra 1850 senesinde İran'a dönmüştür. Bu dönemde İran'da kurulan ilk modern eğitim kurumu olan

³⁵⁹ Hüseyin Baykara, İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri, (Ankara: Emek Basımevi, 1978), 65.

³⁶⁰ Mirza Fethali Ahundzade, Mektubât, (Tebriz: Neşr-i İhya, 1351)15-16.; Ahundzade ve Mektubât eseri ile ilgili ayrıca bkz: Mirza Feth Ali Ahundzade, Mektubat, Be Kuşç ve Mukadime-i Bahram Choubine, (Frankfurt 2006).

³⁶¹ A. Zakir Hüseyin, Matbuatı Siyasesi-i İran Der Asrı Meşrutiyet, 5.Baskı, (Tahran: Danişgah-ı Tehran Yayınları, 1395), 21-22.

³⁶² Abdülhadi Hâirî, Teşeyyü' ve Meşrutiyet Der İran, 27.

³⁶³ Yılmaz Karadeniz, “İran'da Malkum Han ve Feth Ali Ahundzâde'nin Arap Alfabetini Değiştirme Teşebbüsleri (1860-1880)”, *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, (2012): 216.

³⁶⁴ Mirza Melkum Han, İsfahan şehrine bağlı Culfa kasabasında 1833 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Ermeni asıllı Mirza Yakup İsfahanî'dir. İran dışişlerinde çeşitli görevlerde bulunan İsfahanî, gençlik yıllarında ülke dışına seyahatler yapmıştır. Melkum Han eğitim için 1843 yılında Paris'e gönderilmiştir. Melkum Han, Paris'te hukuk, siyaset bilimleri ve mühendislik gibi alanlarda bilgiler edinmiştir. Bunun yanında Paris Politeknik okulunda da çeşitli alanlarda dersler almıştır. Paris'te iken ünlü sosyolog Auguste Comte'nin fikirlerinden etkilenmiştir. Ayrıca pozitivizm ekolü ilgisini cezbetmiştir. Mirza Melkum Han ile ilgili ayrıca bkz: İsmail Rain, Mirza Melkum Han, Zendeği ve Kûşîsha-yı Siyasi-yi O, (Tahran: İntişârât-ı Nigah, 1353).; Fereşte Nûrânî, Tahkik der Afkar-ı Mirza Melkum Han Nazımüddeve, (Tahran: İntişârât-ı Kitabha-yı Cibi, 1352).; Mikail Devebakan, “İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyet'e Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Melkum Han (1833-1908)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Darülfünun'daki Batılı hocalara tercümanlık yapmıştır. Darülfünun'da görev yaptığı zaman Avrupa'dan getirdiği teknik aletler ile fizik ve kimya deneyleri yapmıştır. Ayrıca Darülfünun'da çalışırken Avrupa'dan getirdiği telgraf aletleriyle Gülistan Sarayı ile Darülfünun arasında ilk telgraf hattını kurmuştur. Bu çalışmalarıyla Nâsirüddin Şah'ın ilgisini üzerine çekmiştir.³⁶⁵ Melkum Han bu süreçte devlet adamlarıyla yakın ilişkilere kurmuştur. Bu doğrultuda modernleşmenin gerekliliği üzerine *Kitâbçe-yi Gaybî* eserini yazarak Mirza Cafer Han Müşirüddeve vasıtasıyla Nâsirüddin Şah'a sunmuştur. 1856 yılında Herat'ı kuşatmasından dolayı İngiltere ile kesilen ilişkileri düzeltmek için Paris'e gönderilen İran heyetinde tercüman olarak yer almıştır. Mirza Melkum Han, İran'a döndükten kısa bir süre sonra Nâsirüddin Şah'ın izniyle "*Feramuşhâne*" (mason) teşkilatını Tahran'da kurmuştur. Bu teşkilata, şehzadeler, devlet adamları, tüccarlar ve ulemeden katılanlar olmuştur. Teşkilatın meşrutiyetçilerin merkezi haline geleceğinden çekinen Nâsirüddin Şah, 1861 yılında teşkilatı yasaklamıştır. Teşkilata üye olanların bir kısmı sürgün edilmiş bir kısmı ise yakalanmıştır. Teşkilatın mimarisi Mirza Melkum Han Şah tarafından Bağdat'a sürdün edilmiştir.³⁶⁶ Bağdat'ta da faaliyetlerine devam etmek istemiş ama Osmanlı valisi tarafından İstanbul'a gönderilmiştir.³⁶⁷ Dönemin İran İstanbul elçisi Mirza Hüseyin Han, Melkum Han'ı İstanbul'da himaye etmiştir. Daha sonra İran konsolosu olarak Mısır'a göndermiştir. Ancak Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan rüşvet aldığı için tekrar İstanbul'a geri çağırılmıştır.³⁶⁸

Melkum Han İstanbul'da yaşadığı yaklaşık dokuz yıllık sürede kendisi gibi meşrutiyet fikrini taşıyan ve mason teşkilatlarına üye olan bazı Osmanlı aydınlarını yakında tanıma fırsatını yakalamıştır. Melkum Han, bu süreçte Arap harfleri hakkında Münif Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi Osmanlı aydınlarıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir.³⁶⁹ Aynı zamanda İstanbul'da bulunan ve sosyalist fikirleriyle ön plana çıkarak Arap alfabesini kaldırmaya çalışan Feth Ali Ahundzade'den de etkilenmiştir.³⁷⁰

Mirza Hüseyin Han, 1871 yılında sadrazam olunca Melkum Han'ı kendi danışmanlığına getirdikten kısa bir süre sonra olağanüstü yetkili İran elçisi olarak 1873'te Londra'ya

³⁶⁵ Feridun Ademiyet, Emir Kebir ve İran, (Tahran: Harezmi, 1355), 366; Muhammed Muhit Tabâtabâî, Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han, (Tahran: Heyderi, 1327), ج (Cim).

³⁶⁶ İsmail Rain, Mirza Melkum Han, 14-15.

³⁶⁷ Yılmaz Karadeniz, Osmanlı ve İran'ın İngiliz Paraleli, 133.

³⁶⁸ Muhammed Muhit Tabâtabâî, s. ی-ی (Ye-ya).

³⁶⁹ Yılmaz Karadeniz, 133.

³⁷⁰ Hüccetullah Asil, Mirza Melkum Han, s. 24; Muhammed Muhit Tabâtabâî, s. ی-ی (Ye-ya).

göndermiştir. Burada görev yaptığı dönemde İngilizlere Reuter (*Baron Julius de Reuter*) İmtiyazının³⁷¹ verilmesinde önemli rol oynamıştır. Melkum Han'ın, bu imtiyaz karşılığında rüşvet aldığı söylenmektedir. Nâsirüddin Şah'ın üçüncü Avrupa seyahatinde Melkum Han, bin lira karşılığında Şah'tan İran'da kendi adına piyango imtiyazını almıştır. Ancak şah İran'a döndükten sonra piyango ve şans oyunlarının şeriata uygun olmadığı gerekçesiyle imtiyazı iptal etmiştir.³⁷² Buna rağmen Melkum Han imtiyazı bir İngiliz şirkete satmıştır. İran Devleti bundan haberdar olduğunda onu tüm görevlerinden azletmiştir.³⁷³ İran Devleti'nin bu girişimine karşı Londra'da çıkardığı *Ķânûn Gazetesi*'nde (1890-1898) İran devlet adamlarını sert bir dile eleştirmiştir.³⁷⁴

1907 yılında Müdebbirülmemâlik müdürlüğünde Tahran'da neşredilen Temeddün gazetesinde Melkum Han'ın tecrübesinden faydalanılması için İran'a davet edilmesi yönünde yazılar kaleme alınmıştır. Temeddün'ün Melkum Han'ın ömrünü bilimle geçirdiğini, İranlıları gaflet uykusundan uyandırmak ve İran'ın gelişime katkıda bulunmak için çabaladığını belirterek ülkenin bugün ona ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Temeddün'e göre İran Melkum Han'dan tam olarak faydalanamamıştır.³⁷⁵

1.4.4. Yusuf Han Müsteşarüddeve

Aslen Tebrizli olan Müsteşarüddeve, İran'da meşrutiyet düşüncesinin yayılmasında en etkili simalardan biridir. Müsteşarüddeve, Hariciye Vezaretinde önemli görevlerde bulundu ardından ise Petersburg, Tiflis ve Paris gibi önemli şehirlerde İran elçilikleri ve konsolosluklarında bürokrat olarak görev yaptı. Paris'teki görevi esnasında dört kez Londra'yı ziyaret etti. Bu görevleri ve seyahatleri esnasında tanık olduğu gelişmelerden fazlasıyla etkilendi. En büyük arzusu bir gün İran'ın Rusya gibi olmasıydı. Paris ve Londra seyahatinden sonra Fransa ve İngiltere'nin Rusya'dan daha gelişmiş

³⁷¹ Reuter İmtiyazına ileride değinilecektir.

³⁷² Maşallah Acudanî, *Meşruta-yi İranî*, (Tahran: Ahtaran, 1396), 304-305; Feridun Ademiyet, *Fikri-i Azad-i ve Mukaddime-i Nühzet-i Meşrutiyet*, (Tahran: Neşr-ı Gostere, 1340), 72; Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan: A Study in the History of Iranian Modernism*, (London: University Of California Press, 1973), 113-114.

³⁷³ İbrahim Timurî, *Asr-ı Bîhaberî*, 213-214; Hüccetullah Asil, *Zindegi ve Endişe-i Mirza Melkum Han*, 26.

³⁷⁴ Hüccetullah Asil, *Risâleha-yı Mirza Melkum Han Nazımüdd-devle*, Tahran: İntişârât-ı Ney, 1381, s. 8-9; Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadî*, s. 72; Maşallah Acudanî, 304-305.; Sebîlürreşâd (*Sırat-ı Müstakim*), Resulzade Mehmet Emin, *Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, İnkılab-ı Mütefekkirin ve Muharripleri)*, 24 Ekim 1912 (Miladi) 11 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 216, sayfa 152.

³⁷⁵ Rûznâme-i Temeddün, "Vekâyî-i Nigâreş Yeki Ez Seyyâhân ve Siyaset-i Avrupa", 12 Şevvalülmükerrrem 1325, 1.Yıl, Numara 44, s.1.

olduğuna tanık olmuştu. Bu gelişmelerin sadece “kanun” kelimesinde gizli olduğu sonucuna ulaşan Müsteşarüddeve, İran’ın da bu gelişmeyi gösterebilmesi için kanun devleti olması gerektiğini düşünmekteydi.³⁷⁶ Kaleme almış olduğu “Yek Kelime”³⁷⁷ adlı risalesinde de sıkça Avrupa’daki gelişmelerden³⁷⁸ bahsederken İslam kanunları ve Fransa kanunlarını da mukayese etmiştir.³⁷⁹ Fransa’daki meşrutiyet hükümetinin İran’da da uyarlanması Müsteşarüddeve, Fransız kanunlarında İslam ile alakalı bir şeyler bulmaya çalışmış ancak herhangi bir şey bulamamıştır. Benzer şekilde İslam kanunu ile Avrupa kanunlarının ortak noktalarını bulmaya çalışmış ancak herhangi bir ortak yön bulamamıştır. Çünkü İslam kanunları ile batı kanunları birbirinden çok farklıydı. İran halkının kanununu yapmak için İslami bakış açısını göz ardı etmek mümkün değildi. Halka ve devlete kabul ettirebilmek için Kuran ayetleri ve hadislerle Avrupa kanunları arasında ilgi kurmaya çalışıyordu. Ahundzade’ye bu vesileyle bir mektup yazmış ve şöyle demiştir:

*“Kimse demesin ki falanca şey İslam karşıtıdır veya İslam ilerleme ve modernleşmeye muhaliftir.”*³⁸⁰

Halk arasında büyük bir yankı uyandıran “Yek Kelime” devlet tarafından yasalandı Müsteşarüddeve ise tutuklandı.³⁸¹ Kitabı daha sonra meşrutiyetin ilanında önemli rol oynayan Encümen-i Mahfi’nin³⁸² programını belirlemiştir.³⁸³

1.4.5. Mirzâ Abdürrahîm Tâlibof (Tâlibzade) Tebrîzî (1834-1911)

Tebriz’de dünyaya gelen ve 17 yaşında Tiflis’e giden Tâlibof³⁸⁴, 50 yılı aşkın burada yaşamış ve Rusya’nın gelişimini yakından takip etmiştir. İranlı olduğunu ve Tebrizi asla unutmayan Tâlibof’un yazılarında Jean-Jacques Rousseau, Voltaire gibi

³⁷⁶ Mirza Yusuf Han Müsteşarüddeve, Risale-i Yek Kelime, (haz. Areş Cûdekî ve Emir Hekimî), (Tahran: 1393), 4.

³⁷⁷ Yıllarca Meşrutiyet, özgürlük ve İran meşrutiyetçileri ile ilgili en önemli kaynaklardan biri oldu. Onun yazıları gizli encümenlerin programlarını oluşturdu. Bkz: Maşallah Acudanî, Meşrûte-i İranî, Tahran: Neşr-i Ahterân, 1382).

³⁷⁸ Mirza Yusuf Han Müsteşarüddeve, Risale-i Yek Kelime, 2.

³⁷⁹ Mirza Yusuf Han Müsteşarüddeve, Risale-i Yek Kelime, 9.

³⁸⁰ A. Zakir Hüseyin, Matbuatı Siyasesi-i İran Der Asrı Meşrutiyet, 24.

³⁸¹ A. Zakir Hüseyin, Matbuatı Siyasesi-i İran Der Asrı Meşrutiyet, 24.

³⁸² Encümen-i Mahfi ile ilgili çalışmanın ileriki bölümlerinde bilgi verilecektir.

³⁸³ Abdülhadi Hâirî, Teşeyyü’ ve Meşrutiyet Der İran, 39.

³⁸⁴ Mirzâ Abdürrahîm Tâlibof (Tâlibzade) Tebrîzî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Feridun Ademiyet, Endişeha-yı Talibof Tebrizî, (Tahran: İntişarât-ı Demavend, 1363).; Cemalzade Nâsır, “Vîjegiha-yı Tarihi ve Camia Şinahtî-i Endişe-yi Siyasî Talibof Tebrizî”, Pejuheşnâme-i Ulûm-ı Siyasî, Sal-i Çaharrom, şomare-yi 1, Zemistan(1387).;

Ernest Renan gibi Avrupa burjuvazisine bağlı liberal aydınlardan sık sık bahsetmiştir. Talibof ayrıca *vatan*, *millet*, *devlet* gibi kavramlara yazılarında sıkça yer vererek İranlıların uyanışında önemli rol oynamıştır. *Kişi*, *kural (akaid)*, *konusma*, *matbuat*, *toplanma* ve *seçme özgürlüğü* olmak üzere özgürlüğü altı kısımda açıklayan Talibof tıpkı Müsteşarüddeve gibi *kanun*, *kanunun manası*, *kanun çıkarma* hususlarına ayrıca dikkat çekmiştir.³⁸⁵ Ona göre padişahlık düzeninin buhranından kurtulmanın tek yolu kanundur ve kanun, meşrutiyet veya cumhuriyetin siyasi düzeninde ancak anlamını bulur.³⁸⁶ Kanun çıkarma hususunda ise şeffaf olunması gerektiğini düşünen³⁸⁷ Tâlibof, toplumsal sözleşmenin temini ve yurttaşlık hakkının tahakkuku olan toplumsal iradeyi kanunun menşei olarak görür.³⁸⁸

İran meşrutiyet hareketinin ortaya çıkması ve şekillenmesinde Efgânî, Ahundzade, Melkum Han, Müsteşarüddeve ve Talibof'un yanı sıra Şeyh Ahmed Ruhî, Hacı Zeynel Abidin Merâgayî, Mirza Ağa Han Kirmanî,³⁸⁹ Muhammed Han Sînekî (Mecidülmülk), Melikülmütekellimin, Seyid Cemal İsfahanî gibi aydınların da etkisi olmuştur.

Hacı Zeynel Abidin Merâgayî tarafından yazılan *Seyhatname-i İbrahim Bey*³⁹⁰ kitabının da İranlılar üzerinde önemli bir tesiri olmuştur. Resulzâde'ye göre İran'daki istibdat idaresini, cehaleti, ahlaki çöküntüyü edebi bir dille eleştiren bu kitap o dönem İran'ın son yarım asrının baş yapıtıdır.³⁹¹ Kitap, Mısır'da yaşayan Azerbaycanlı büyük bir tüccarın oğlu olan İbrahim Bey'in, babasının ölümüyle birlikte İran'a döndükten sonra İran şehirlerine seyahatleri esnasında edindiği izlenimleri içermektedir. Mısır'da yetişmiş olmasına rağmen babası sayesinde İran aşığı olarak yetişen İbrahim Bey, Nâsirüddin Şah döneminde gerçekleştirdiği bu seyahatleri sırasında şehirlerdeki yoksulluğu, kanunsuzluğu, toplumun cahilliğini, ticari hayatın pespayeliğini, ülkedeki rüşveti tüm

³⁸⁵ A. Zakir Hüseyin, *Matbuatı Siyasesi-i İran Der Asrı Meşrutiyet*, 26.

³⁸⁶ Mirzâ Abdürrahîm Tâlibof Tebrîzî, *İzahât Der Husus-ı Âzâdî ve Mesailülhayat*, Be kuş-ı Yahya Nuri Vekilabâd, (Erdebil: İntişarât-ı Unvan, 1396), 7.

³⁸⁷ Abdürrahim Talibof, *Âzâdî ve Siyaset*, Be kuş-ı İ'rec Afşar, (Tahran: İntişarât-ı Seher, 1307), 121.

³⁸⁸ Mirzâ Abdürrahîm Tâlibof Tebrîzî, *İzahât Der Husus-ı Âzâdî*, 7.

³⁸⁹ Mirza Ağahan Kirmanî'nin hayatı ve fikir dünyası için bkz: Feridun Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Ağahan Kirmânî*, (Tahran: İntişarât-ı Peyam, 1357).

³⁹⁰ Eserin Türkçe tercümesi için bkz: Hacı Zeynel Abidin Merâgayî, *Seyhatname-i İbrahim Bey*, çeviren Mustafa Çiftçi, (Ankara: AlterYayınları, 2019).

³⁹¹ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, "Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı 2 (İnkılab-ı Mütfekkirin ve Muharrirleri), 24 Ekim 1912 (Miladi)/11 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 216, s. 153.

çıplaklığıyla gözler önüne sermekteydi. Eser bu yönüyle İranlıların kendilerini görmelerini sağlamış ve toplum üzerinde önemli bir etki oluşturmuştur. Özellikle Mirza Ali Han Eminüddeve'nin sadrazamlığı ile birlikte ülkenin her tarafından okunmaya başlanmıştı.³⁹²

1.5. Avrupa Seyahatleri ve Batıdaki Gelişmelerin Yakından Görülmesi

Kaçarların Avrupa ile ilişkileri Feth Ali Şah döneminde Fransız askerlerin İran ordusunu ıslah için gelmeleriyle birlikte başlamıştı. Ardından Abbas Mirza'nın İngiltere ve Rusya'ya eğitim amacıyla öğrenciler göndermesi, Avrupa ile ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Nâsirüddin Şah'ın yenilikçi sadrazamları Emir Kebir ve Mirza Hüseyin Han Sipehsâlâr döneminde ise Avrupa ile kurulan ilişkiler daha da geliştirilmiştir. Özellikle Sipehsâlâr'ın teşviki ile Nâsirüddin Şah'ın Avrupa'ya düzenlemiş olduğu seyahatler şahın Avrupa'yı daha yakından tanınmasını ve İran'da modernleşme sürecinin hızlanmasını sağlamıştır.³⁹³ Sipehsâlâr, Avrupa tarzında değişme ve yenileşmeyi İran'ın tek kurtuluş reçetesi olarak görüyordu.³⁹⁴ Diplomat olarak İstanbul'da bulunduğu sıralarda Osmanlı Devleti Tanzimat hareketlerinden etkilenmiş İran'da da bu yeniliklerin yapılması gerektiği fikrine kapılmıştı ve şahın Avrupa'da anayasa ile idare edilen ülkelerde meydana gelen değişiklikleri yerinde görmesini istiyordu. Böylece şahın daha sonra pişman olacağı adımlar atmasını engelleyecekti. Sipehsâlâr, bu sebeplerle şahı bir Avrupa seyahatine çıkmaya ikna etti.³⁹⁵

Nâsirüddin Şah'ın kendisi de seyahat etmeyi seviyordu. Bundan dolayı kendisi *Padişah-ı Seyyah* olarak anılmaktadır. İran dışına ilk seyahatini daha veliahtlığı döneminde Erivan'a gerçekleştirmişti.³⁹⁶ Ülkenin uzak ve yakın farklı bölgelerine de seyahatlere çıkan Nâsirüddin Şah, Kaçar tahtına oturduktan sonra ilk yurt dışı ziyaretini Irak'a gerçekleştirdi. İran şahının Osmanlı toprağı olan Irak'a seyahat edebilmesi için Osmanlı Devleti'nin izni gerekmektedir. O sıralar İstanbul'da olan Sipehsâlâr ziyaret için

³⁹² Abdullah Mustevfi, Şerh-i Zendegâni-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimai-yi Kacariye II, (Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1377), 18-19.

³⁹³ Hasan Pirniya vd., Tarih-i İran, 913.; Peter Avery, 169. Ayrıca Nâsirüddin Şah'ın Avrupa seyahatlerinin İran'daki etkileri için bakınız: Soner İşimtekin, "Nâsirüddin Şah Kaçar'ın Avrupa Seyahatleri ve İran Üzerindeki Sonuçları," Nüşa, vol.1, no.31, pp.173-190, 2010.

³⁹⁴ Dr. A. Nevayî, İran ve Cihan Ez Asr-ı Kâcârîye Ta Pâyân-ı Ahd-i Nâsirî, 1329, 503.

³⁹⁵ Abdullah Mustevfi I, 1377, 125.; Michael Axworthy, 2008, 194.; Peter Avery, 169.

³⁹⁶ Fatime Kaziha, Rûzname-i Hatrât-ı Nâsirüddin Şah der Sefer-i Dovvom u Frengistan H.K.1295, (Tahran: İntişârât-ı Sâzmân-ı Esnâd-ı Millî-i İran, 1379), 9.

gerekli izinleri aldı.³⁹⁷ 1870 tarihinde Şii İslam dünyası açısından önem arz eden Kâzımeyn, Necef ve Kerbelâ'ya³⁹⁸ giden şah, Bağdat'ta Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi Mithat Paşa'nın reformlarını yakından gördü ve Osmanlı'da başlamış olan meşrutiyet hareketlerinden haberdar oldu. Peter Avery'e göre şahın Avrupa seyahatine çıkmasında Bağdat'ta gördüğü yeniliklerin etkisi büyüktü.³⁹⁹

Nâsırüddin Şah ilk Avrupa seferine ise Avusturya-Macaristan imparatoru Franz Joseph'in (1848-1916) resmi daveti üzerine 1873 tarihinde çıkmıştır.⁴⁰⁰ İmparator'un daveti şaha ulaştıktan sonra seyahat için gerekli hazırlıklara başlandı. Ülke dâhilinde çıkılan gezilerin aksine ahali yaklaşık bir yıl önceden seferle ilgili bilgilendirildi. Nâsırüddin Şah'ın bu dostane yaklaşımı İran üzerinde ortak çıkarları olmasına rağmen Rusya ve İngiltere tarafından da olumlu karşılandı. Osmanlı Devleti, Almanya, Fransa, İtalya, Belçika ve İsviçre de şahı ağırlamak için hazırlıklara başlamışlardı.⁴⁰¹

Nâsırüddin Şah yola çıkmadan 4 ay önce Melkum Han, Avrupa'da gerekli hazırlıkların yapılması amacıyla Sipehsâlâr tarafından Londra'ya gönderilmişti. Şah Rus gemisiyle Enzeli Limanı'ndan⁴⁰² 20 Nisan 1873 tarihinde hareket ederek önce Moskova'ya gitmiş ve Rus Çarı II. Aleksander (1818-1881) ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Buradan Berlin'e giden şah, Alman İmparatoru I.Wilhelm ve Bismarck ile de görüşüp Belçika ve İngiltere'ye doğru hareket etmiştir. Brüksel'de Belçika kralı II. Leopold (1865-1909), Londra'da Kraliçe Victoria (1837-1901), Fransa'da Cumhurbaşkanı Mac Mahon (1873-1879) İtalya'da ise Emanuelle ile görüştüktan sonra Sultan II. Abdulhamid ile görüşmek üzere İstanbul'a hareket etmiştir.⁴⁰³ İstanbul'da bir hafta kalan Nâsırüddin Şah, Sultan II. Abdulhamid ile de

³⁹⁷ Muhammed Hasan Han İtimadü's-Saltana, Helse-i (خلسه) Meşhur Be Hâbnâme, Be Kûşeş-i Mahmut Ketirâyî, (Kitaphane-i Zuhûrî, 1348), 46-47.

³⁹⁸ Necef'te Hz. Ali'nin, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin ve diğer Kerbelâ şehitlerinin, Kâzımeyn'de ise yedinci İmam Muza Kâzım'ın mezarlarının bulunmasından dolayı bu üç şehir Şii dünyası açısından kutsal kabul edilse de Safevî şah'ı Şah Abbas'ın izlediği politika gereğince bu topraklara ziyaret gerçekleştirilmiyordu. Şah Abbas, İranlıların İran parasını ülke dışına çıkarmasını engellemek amacıyla Osmanlı Devleti topraklarında bulunan Kerbelâ ve Necef'in yerine İran sınırlarında bulunan İmam Rıza (Meşhed) ve Hazreti Masûme'nin (Kum) kabirlerinin ziyaret edilmesi politikasını izlemişti. Kolemment Markam, 1367, 167.

³⁹⁹ Peter Avery, 170.

⁴⁰⁰ Mâlûmât, İran Şahı Mağfurlehu Nâsırüddin Kaçar Hazretleri, 15 Mayıs 1895 (Miladi)/2 Mayıs 1311 (Rumi), 2. Cilt 2. Sene, sayı 35-36, s.765.

⁴⁰¹ Nâsırüddin Şah, "Sefername-i Nâsırüddin Şah Be Frenk", (İsfahan: İntişârât-ı Gazel, 1362), 1.

⁴⁰² Enzeli: İran'ın kuzeyinde Gilan ilinin merkezi Reşt'e yakın, Hazar Denizi kıyısında bir liman şehridir.

⁴⁰³ Karadeniz, 2012, 364.

görüşerek 25 Ağustos 1873 tarihinde İstanbul'dan İran'a hareket etmiş ve 6 Eylül 1873 günü Enzeli Limanı'na ulaşmış⁴⁰⁴ ve birinci Avrupa seyahatini tamamlamıştır.⁴⁰⁵

Nâsirüddin Şah'ın Avrupa'ya ikinci seferi gayr-i resmi bir şekilde 1878 yılında gerçekleşti. İlk seferin aksine ahali daha önceden seferle ilgili bilgilendirilmedi. Basında şahın ilk seyahatinde sadece resmi görüşmeler gerçekleştirdiği ve Avrupa sanayisini incelemeye fırsat bulamadığı bundan dolayı da Avrupa'ya yeni bir seyahat kararı aldığı bilgisi verildi.⁴⁰⁶ Bu seferde kendisine Sipehsâlâr, Eminüssultan ve bazı Kaçar şehzadeleri eşlik etti. Tiflis üzerinden Kafkasya, Moskova, Petersburg, Berlin ve Paris'e gitti. Avusturya-Macaristan ve Rusya üzerinden ise İran'a döndü. Şah üçüncü ve son seferini ise Eminüssultan ile beraber gayri resmi bir şekilde 1889 tarihinde gerçekleştirmiştir.⁴⁰⁷

Nâsirüddin Şah'ın Avrupa seyahatleri ile ilgili araştırmacılar ve basın tarafından oldukça farklı yorumlar yapılmıştır. Bazılarına göre bu seyahatler Emir Kebir ile başlayan ıslahat hareketlerini devam ettirmek için düzenlenmişti. Bu düşüncenin oluşmasında Sadrazam Sipehsâlâr'ın da Emir Kebir gibi Avrupa tarzında yenileşmeden yana olmasının etkisi büyüktür. Şahı, Avrupa seyahatine çıkmaya ikna eden Sipehsâlâr idi. Ancak her ne kadar İran'da telgraf hattı çekilmesi, demir yolu yapımı, polis teşkilatının kurulması gibi bazı adımlar atılmış olsa da Nâsirüddin Şah'ın bu seyahatleri tam anlamıyla amacına ulaşamadı. M. Rıza Kâşânî'ye göre şahın Avrupa seferlerinin İran'a bir faydası dokunmamıştır. Ona göre bu seferler esnasında verilen imtiyazlar İran'ın daha fazla yabancıların eteği altına girmesine, sadrazam Sipehsâlâr hakkında da fitne hareketlerinin başlamasına neden olmuştur. Ayrıca bu seyahatlerden sonra şahın etrafındakilerin yaşamı tamamen değişmesi önce Tahran ve ardından da diğer şehirlerde ahalinin tepkisine yol açmıştı.⁴⁰⁸ Yazılarında şahın adı yerine *Müstebid* tabirini kullanan Ahmed Ağaoğlu, onun tüm İran'ı ve İranlıları adeta bir pabuç gibi kendi malı olarak

⁴⁰⁴ Nâsirüddin Şah, 1362, 252.

⁴⁰⁵ Nâsirüddin Şah, birinci Avrupa seyahatini ilk günden son güne kadar günlük olarak not etmiştir. İran'da "Sefername-i Nâsirüddin Şah Be Frenk" adı altında yayınlanan bu seyahatname Türkiye'de 2005 yılında Soner İşimtekin tarafından Prof. Dr. Mürsel Öztürk danışmanlığında "Nâsiru'd-din Şâh'ın Avrupa Seyahatnâmesi (Sefername-i Firengistan-ı Nâsiru'd-din Şâh) İnceleme ve Çeviri" adı altında Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır.

⁴⁰⁶ Abdullah Mustevfi I, 1377, 146.

⁴⁰⁷ Karadeniz, 2012, 365-366.

⁴⁰⁸ M. Mehdi Şerif Kâşânî, c.1, H.Ş.1362, 13.

gördüğünü, ülkenin tüm varlıklarını telef ve israf ettiğini yazar.⁴⁰⁹ Resulzâde de şahın emriyle katledilen Emir Kebir ve Bâbîlik ithamıyla öldürülen ıslahatçılardan bahsettikten sonra onun “*gurbe-i hümâyûn*” veya “*Berber Han*” adındaki kedisine verdiği ehemmiyetten dem vurur. Resulzâde'nin ifadesine göre bir başvekil kadar debdebe ve celâle sahip olan bu kedi öldükten sonra şahın kederi dillere düşmüş ve ancak “*Menîçe*” adında bir çocuğun muhabbetiyle acısını unutabilmiştir. Ayrıca Resulzâde, ahaliden toplanan vergileri şahın zevk ve sefası için harcadığını onun harem hayatına dikkat çekerek müsrifliğini sert bir dille eleştirir. *300'lük bir kadın sürüsüne horozluk ettiğini* ve bu kadınlara sarayda şatafatlı daireler hazırlandığından ve emirlerine sayısız hizmetçiler verildiğinden bahseder.⁴¹⁰ Şahın şatafatlı özel hayatı ve külfetli Avrupa seyahatleri onun müsrif olarak eleştirilmesinde büyük etkendi.

Asgar Şemim'e göre de Rusya, Alman ve Avusturya-Macaristan imparatorlarının, dönemin istibdatçı ve kudretli hükümdarları olmaları şahın zihninde saltanatı güçlendirmenin yolunun istibdat idaresinden geçtiği fikrini uyandırmıştı. Şah artık ülke genelinde otoriteyi istibdat idaresi ile sağlayacağına inanmaya başlamıştı.⁴¹¹

Hablülmetin'de şahın şahın her Avrupa seferinden dönüşünde birtakım ıslahatlar yapmaya karar verdiği ancak İranlıların akidelerinin şahın ıslahatlarına engel olduğu ifade edilirken⁴¹² İran'da meşrutiyet ilan edildikten hemen sonra Mecelle-i Hikmet'te kaleme alınan makalede bu seyahatlerde edinilen tecrübelerle modernleşmenin ve ilerlemenin hızlandığını belirtilir.⁴¹³

⁴⁰⁹ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 22 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 107, s. 45.

⁴¹⁰ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)”, 17 Ekim 1912 (Miladi) / 4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.130.

⁴¹¹ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 175.

⁴¹² Rûznâme-i Hablülmetin, “İran'da Mirza Ali Asgar Han Eminüssultan”, 15 Nisan 1907, 14 yıl, 34.sayı, 1.

⁴¹³ Mecelle-i Hikmet, “Güşâyeş-i Meclis-i Millî Der Tahran”, 19 October 1906/ 1 Ramazan 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 875, s.5.

İKİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYET'İN İLANI

2.1. Nâsırüddin Şah'ın Katli ve Muzafferiddün Şah'ın Cülusu

Tütün imtiyazı anlaşması feshedilmesine rağmen ahalinin hoşnutsuzluğu bitmedi. Ulema ise bu protestolar neticesinde elde ettiği gücü kullanmaya devam etse de Nâsırüddin Şah'ın son dönemlerinde tütün protestoları kadar önemli bir olay meydana gelmedi. Tütün ve Tömbeki protestolarından sonra önemli bir nüfuz kaybeden⁴¹⁴ ve devlet işlerinden yorulan şah, saltanatının son günlerini İran'ın farklı bölgelerine seyahatler düzenleyerek ve avlanarak geçirdi.⁴¹⁵ Yorgun ve ihtiyar şah, bir taraftan da saltanatının 50. yılı kutlamalarına hazırlanıyordu. Ancak 1 Mayıs 1896 tarihinde cuma günü münasebetiyle ziyaret amacıyla gittiği Rey şehrindeki Şah Abdülazîm Türbesinde Seyid Cemaleddin Efgânî'nin müritlerinden Mirza Rıza Kirmanî tarafından tabancayla vurularak öldürülmüştür.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)”, 17 Ekim 1912 (Miladi) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.130.

⁴¹⁵ Abdullah Mustevfi I, 1377, 490.

⁴¹⁶ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 103.; Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı-1 (Nasrettin Şah Devri)”, 17 Ekim 1912 (Miladi) /4 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.Cilt, Sayı 215, s.131.; Ahmed Ağaoğlu 22 Eylül 1910 tarihinde Sebîlürreşâd'da yer alan yazısında saltanatını sert bir dille eleştirdiği ve müstebid olarak isimlendirdiği Nâsırüddin Şah'ın öldürülmesi ile ilgili şöyle söyler: “*Bilâhare ahâlinin sabr u tahammülü kırılarak yarım karn müddetinde icrâ edilen zulümlerin, fesâdların intikâmını almak şerefi Rızâ (Mirza Rıza Kirmânî) nâm bir zâta düştü.*” Ağaoğlu, yazının devamında ise Mirza Rıza Kirmânî'nin hayat hikayesinden bahseder. Bkz: Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, “İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar”, 22 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 107, s. 45. Ağaoğlu Nâsırüddin Şah dönemini sadece siyasi anlamda ele almaz. Şahın uzun süren saltanatı müddetince beynelmilel bir lisan olan Farsça'dan onun döneminde bir eser kalmadığını, zulm ve baskı altında ezilmiş cesetlerde zekâ ve dehaya dair bir emare görülmediğini bu sebeple de İran'ın milli hayatının da büyük zararlar gördüğünü yazar. Edip ve aydın geçinenlerin ise şaha yaranmak için çabaladıklarını ifade eder. Bkz: Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, “İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar”, 29 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 108, s. 63.; Sebîlürreşâd'da yer alan bir başka makalede ise İstanbul'da Efgânî'nin müritlerinden oluşan komitenin Nâsırüddin Şah'ı öldürmeye karar verdikten sonra onun katledilmesi için kendilerinden birini kura çekmek yöntemiyle belirlemişlerdi. Kura ise Molla Rıza Kirmânî'ye

Nâsırüddin Şah'ın saltanatı 49 yıl sürmüştü. Ağaoğlu'na göre saltanatını döneminde bıraktığı tahribat 1910 yılında dahi İran'ı boğmaktaydı.⁴¹⁷ Ağaoğlu, şah döneminde verilen maddi tahribatın yanında manevi tahribatın da derinliklerine değinir. Ona göre maddi tahribat bir şekilde tamir edilebilirdi ancak manevi tahribatın millet üzerinde bıraktığı etkiyi, insanların zihin dünyalarındaki hasarları tamir etmek için uzun bir müddet çalışmak gerekiyordu. O ayrıca, şah döneminde avam tabakanın meyhanelerde, tiryakhanelerde, ayan ve eşrafın ise gündüzleri uyuyarak geceleri ise Şiraz Şarabı, Paris Konyağı tüketerek geçirdiklerini ve bunların etkisiyle ülkedeki belaları musibetleri unutmaya çalıştıklarını nakleder. Ulemanın da memleketin duçar olduğu dertlere çare aramak yerine bir takım devlet adamlarının, ediplerin etkisiyle şahın istibdat idaresine yaranmaya çalıştıklarını ve önemli görevler elde ettiklerini ifade eder.⁴¹⁸ Resulzâde, Nâsırüddin Şah'ın müstebit idaresi noktasında Ağaoğlu ile hemfikir olmakla birlikte bu dönemde İran'ın bürokrasiden bîhaber olduğuna da ayrıca dikkat çeker. Ona göre İran'da belirli bir usul ve nizama dayalı bir idarenin yokluğundan dolayı sadrazamlıktan, memuriyetlere hatta en küçük köy idareciliğine kadar makamlar müzayedeye çıkarılmakta ve en fazla bedel ödeyen tayin edilmekteydi. Vezirler ve valiler her ne kadar şahın fermanı ile resmen tayin edilseler de verdikleri paralar karşılığında sadrazam tarafından belirleniyorlardı. Bu sistem yukarıdan aşağıya doğru böyle devam ediyordu. Kaza, kasaba ve köylere yüklü miktarda paralar ödeyerek tayin olunan memurlar bu meblağı ahaliden temin yoluna gidiyorlardı.⁴¹⁹

Müşavât gazetesini de şahın ölümünden yıllar sonra onun istibdat idaresine değinerek şu ifadelerle yer vermektedir:

Nâsırüddin Şah kendi halkının düşmanıydı ve kendi döneminde İran sınırlarını bilgi ve bilime kapattı ve mümkün olduğu kadar bilgi ve bilime ait olan şeylerin İran'a ulaşmasına izin vermedi. Eğer bir bilim insanı Hazar'dan ya da Fars

isabet etmiş ve memur olduğu vazifeyi ifa için darsaadetten Rusya yoluyla İran'a (Tahran'a) gitmişti. Bkz: Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim) Edebiyat Yahud İran Tarihi İnkılabından Bir Yaprak, 11 Nisan 1912 (Miladi)/29 Mart 1328 (Rumi), 8.cilt, Sayı 188, sayfa 101.

⁴¹⁷ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 22 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 107, s. 46.

⁴¹⁸ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", 29 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 108, s. 63.

⁴¹⁹ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, İran Tarihçe-i İnkılabı 3 (Devr-i İstibdâda Me'mûrîn ve Nizâm), 31 Ekim 1912 (Miladi)/18 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 217, sayfa 169.

*Haliç'inden gizli gizli koşup İran'a gelirse saltanat kanunları önünde ölümden başka cezası yoktu.*⁴²⁰

Şah her ne kadar müstebit bir şah olarak tanımlansa da⁴²¹ döneminde İran'da meydana gelen gelişmeler onun yenilikçi yönünü de ortaya koymaktadır. Fotoğraf çekme merakı ile de bilinen şah suikast sonucu öldürüldüğü için bazı kesimlerce *Şehit Şah* olarak adlandırılmaktadır. Avrupa'ya yaptığı seyahatler ve döneminde İstanbul, Londra, Paris, Petersburg ve Tiflis gibi şehirlerde açılan elçilikler Avrupa ile ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.⁴²² Şahın idaresi altında İran'ı terk ederek Osmanlı, Rusya ve Hindistan'a iltica eden İranlılar⁴²³ yürüttükleri faaliyetlerle İranlıların uyanışında önemli bir rol oynamışlardır.

2.2. Basında Muzafferiddün Şah ve Modernleşme

Nâsirüddin Şah'ın ölümü üzerine Azerbaycan'ı idare etmek üzere Tebriz'de⁴²⁴ ikâmet eden Muzafferiddün Mirza, sadrazam Eminüssultan tarafından Dârülhilâfe'ye⁴²⁵ davet edildi.⁴²⁶ Suikast ahali tarafından işitilince Tahran'da ciddi anlamda bir ekmek kıtlığı meydana gelmişti. Ahali pazarları ve dükkanları yağmalamaya başladı.⁴²⁷ Eminüssultan, Muzafferiddün Şah gelene kadar Kazak Tugayı Komutanı Kolonel Kasakovski'ye şehirde nizamın sağlanması emrini verdi.⁴²⁸

⁴²⁰ Müsavât Gazetesi, "İstibdat ve Cehalet", 16 Şubat 1908, 1.yıl,13. sayı, s. 4.

⁴²¹ Müsavât Gazetesi, "İstibdat ve Cehalet", 13 Muharrem 1325/16 Şubat 1908, Pazartesi, 1.yıl,13. sayı, s. 4.; Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", 22 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 107, s. 45.; Servet-i Fünûn Dergisi, Kemal Derviş, "İran İhtilali 1905-1909", 8 Aralık 1910 (Miladi)/25 Teşrin-i Sâni 1326 (Rumi, 40. Cilt, s. ayı 1018, s. 82.

⁴²² Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), "Edebiyat Yahud İran Tarihi İnkılabından Bir Yaprak", 11 Nisan 1912 (Miladi) 29 Mart 1328 (Rumi), 8.cilt, Sayı 188, s.100-101.; Abdullah Mustevfi I, 1377, 91.;

⁴²³ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", 29 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 108, s. 63.

⁴²⁴ Darüssaltana olarak da adlandırılan Tebriz Kaçarlar devrinde veliaht sancağıydı.

⁴²⁵ Nâsirüddin Şah kendisini Şii İslam dünyasının halifesi olarak görüyordu bundan dolayı Tahran, bazı Kaçar tarihçileri tarafından Dârülhilâfe olarak adlandırılır.

⁴²⁶ Hatırat-ı Siyasi-i Eminüddeve, 199.; Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, Muzafferiddün Şah Devri, İsrâfât-İstikrazât-İmtiyazât), 7 Kasım 1912 (Miladi) 25 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 218, s. 192.

⁴²⁷ Colonel Kasakovski, Hâtırat-ı Kolonel Kasakovski 1896-1898, tr. 'Abbâsqoli Jali, (Tahran: 1976), 24.

⁴²⁸ Abdullah Mustevfi, 1377, 2.

37 yıllık veliahtlık dönemi boyunca Tebriz’de bulunan⁴²⁹ Muzafferiddün Mirza’nın bazı sağlık problemleri vardı. Ağaoğlu’na göre, fitraten zayıf karakterli⁴³⁰ birisiydi ve veliahtlığı döneminde kafes arkasında, harem hanede sefa sürmüştü bu yüzden de idare kabiliyetinden yoksun yetişmişti. Etrafında ise Emir Bahadır gibi cahiller vardı.⁴³¹ Babasının bir suikast sonucu öldürülmesi ise 43 yaşındaki Muzafferiddün Mirza’yı daha evhamlı bir hale getirmişti. Öyle ki Abdullah Mustevfi’ye göre Muzafferiddün Mirza, o yıl Kamerî 1313 yılı olduğundan iki 13’ün uğursuzluk getireceği hurafesine inanmakta ve 1314 yılı Muharrem ayında taç giymek için Tahran’a gelişini ertelemekteydi.⁴³² Tebriz ve Tahran arasında yapacağı yolculuğu da kendisi için tehlikeli bulan Muzafferiddün Şah, Eminüssultan’ın karşılama merasimi hazırlıklarına rağmen Tahran’a beklenmedik bir anda 20 Zilhicce 1313 (2 Haziran 1896) tarihinde geldi.⁴³³ Aynı gün gayriresmi bir merasimle Gülistan Sarayı’nda taç giyen şah 2 ay sonra resmi bir merasimle İran tahtına oturdu.⁴³⁴ Muzafferiddün Şah Tahran’da İran tahtına otururken oğlu Muhammed Ali Mirza ise veliaht sancağı olan Tebriz’e gönderildi. Muzafferiddün Şah’ın cülus merasiminde dikkat çeken bir detay vardı. Nâsirüddin Şah’ın saltanatının son yıllarında başına taktığı Kazak külâhı yeni şahın başında yoktu. Bu, Muzafferiddün Şah’ın Rus yanlısı politika izlemeyeceği şeklinde yorumlanmış,⁴³⁵ İran’da bulunan Kolonel Kasakovski ve Rus diplomatları şaşkınlığa düşürmüştü.⁴³⁶ Yıllar sonra basın, Muzafferiddün Şah’ın saltanatının başlangıcını İranlılar için gaflet uykusunun sonu,⁴³⁷ hakikat güneşinin doğuşu ve yedi bin yıllık İran gemisinin girmiş olduğu girdaptan çıkışı⁴³⁸ olarak değerlendirmişti. Elbette bu değerlendirme şahın demokrat veya yenilikçi kişiliğinden değildi. Onun zayıf mizacı meşrutiyet taraftarlarına önemli bir fırsat sunacaktı. Nâsirüddin Şah devrini İran tarihinin en zalim devri olarak tarif eden

⁴²⁹ Rûznâme-i Hilâfet, “Muzafferiddün-i Âdil, 15 Febrayer 1907, Sâl-i Evvel, Number 13, s.1.

⁴³⁰ Muzafferiddün Şah’ın karakteri ve şahsi özellikleri için ayrıca Bkz: Rûznâme-i Hilâfet, “Muzafferiddün-i Âdil, 15 Febrayer 1907, Sâl-i Evvel, Number 13, s.1.; Servet-i Fünûn Dergisi, Kemal Derviş, İran İhtilali 1905- 1909, 8 Aralık 1910 (Miladi)25 Teşrin-i Sâni 1326 (Rumi), 40. Cilt, Sayı 1018, s. 82.

⁴³¹ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, “İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar”, 6 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 109, s. 80.;

⁴³² Abdullah Mustevfi II, 1377, 9.

⁴³³ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 267.

⁴³⁴ İbrahim Safâi, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 133.

⁴³⁵ Hatırat-ı Siyasi-i Eminüddeve, 212-213.

⁴³⁶ Colonel Kasakovski, Hâtırât-ı Kolonel Kasakovski, 15.

⁴³⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, “Bugün millet ıslahat istemektedir”, 19 Cemâziyessani 1324/M. 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s.7.

⁴³⁸ Mecelle-i Hikmet, “İran”, 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 2.

Resulzâde, Muzafferiddün Şah devrinde aşırı zulüm ve vahşetin yaşanmadığını belirtir. Resulzâde şahın iradesizliğine, müsrifliğine ve halim karakterine dikkat çekerek İran'ın en sefil günlerini Muzafferiddün Şah zamanında yaşadığını yazar.⁴³⁹

Melikzâde'ye göre Muzafferiddün Mirza etrafındakilerin tesiri altında kalan, müsrif ve güçlü bir iradede yoksun bir karaktere sahipti. Buna rağmen veliahtlığı döneminde bazen aydınlarla bir araya geliyor ve ülkenin gelişmesinden, ilerlemesinden yana olduğunu gösteren yaklaşımlarda bulunuyordu. Ancak güçlü bir iradeye sahip olmadığı için düşüncelerini hayata geçiremiyordu. İranlılar, bazı sağlık sorunları da olan Muzafferiddün Şah'ın İran'ı içinde bulunduğu keşmekeşten çıkarabileceği konusunda şüpheliydiler.⁴⁴⁰ Veliahtlığı döneminde hizmetinde bulunan Aynüddeve, Hüseyin Paşa Han (Emir Bahadır Cenk) ve doktoru Mirza Mahmud Han (Hekimülmülk) şahın en yakınında bulunan kişilerdi.⁴⁴¹

Abdullah Mustevfi'ye göre de Muzafferiddün Şah iyi bir insan ancak iyi bir padişah değildi ve etrafını Tebrizliler sarmıştı. Şah bir müddet Nâsirüddin Şah'ın devlet adamlarından faydalandı. Nâsirüddin Şah döneminde devlet adamları üzerinde ve İran'da önemli bir nüfuz elde eden Sadrazam Eminüssultan da görevine devam etti. Eminüssultan kendisine rakibi olarak gördüğü Mirza Ali Han Eminüddeve'nin de veliaht Muhammed Ali Mirza ile birlikte Tebriz'e gönderilmesini sağladı. Nâsirüddin Şah döneminde yapılan gereksiz harcamalara ve özellikle Eminüssultan'ın devlet işlerinde başına buyruk hareket etmesine tepkili olan ahali yeni şahıdan harcamaların azaltılmasını, Eminüssultan'ın kontrol altına alınmasını ve gerekli ıslahatların yapılmasını bekliyordu.⁴⁴² Eminüssultan ise yeni şahın çevresindekilerin gönlünü kazanmak için Türkler⁴⁴³ ve şaha yakın Farslarla iyi geçinmeye gayret ediyordu.⁴⁴⁴ Eminüssultan, Nâsirüddin Şah döneminde özellikle onun son yıllarında önemli bir nüfuz elde etmişti. Öyle ki Kaçar şehzadeleri ve devlet

⁴³⁹ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, "Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, Muzafferiddün Şah Devri I (İsrafât-İstikrazât-İmtiyazât)", 7 Kasım 1912 (Miladi)25 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 218,s. 192.

⁴⁴⁰ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, (Tahran: İntişârât-ı Sahn, 1383), 112.

⁴⁴¹ Yahya Devletâbâdi, Hayat-ı Yahya, c.1, 150-151.

⁴⁴² Abdullah Mustevfi II, 1377, 9-10.

⁴⁴³ Muzafferiddün Şah'ın beraberinde Tebriz'den gelenler için Türkler tabiri kullanılmaktaydı. Bkz: Rûznâme-i Hatîrât-ı Aynüssaltana II, Be Güşş-i İrec Afşar, (Tahran: Esatir, 1379), 1032.

⁴⁴⁴ Abdullah Mustevfi II, 1377, 10.

adamları neredeyse hiçbir işe karışmıyorlar hatta çoğu zaman saraya dahi gelmiyorlardı.⁴⁴⁵

Zayıf mizaçlı Muzafferiddün Şah'a davranışları bazen şahın gururuna dokunacak boyuta ulaşmaktaydı. Sadrazam'ın bu nüfuzundan rahatsız olan şahın yakın çevresi özellikle Abdülhüseyin Mirza Fermanfermâ, Aynüddeve ve Mirza Mahmud Han Hekimülmülk şaha onun azledilmesi konusunda telkinlerde bulundular.⁴⁴⁶ Muhalifleri tarafından Nâsırüddin Şah'ın öldürülmesinden de sorumlu tutulan⁴⁴⁷ Eminüssultan'ın bu tavırlarından rahatsız olan şah bu telkinlere uyarak 23 Kasım 1896 tarihinde onu sadrazamlık makamından azletti. Kudretli sadrazamın azli ve yerine Eminüddeve'nin sadrazamlık makamına getirilmesi Muzafferiddün Şah'ın İranlıları özellikle ıslahat ve modernleşmeden yana olanları geleceğe dair ümitlendiren ilk icraatıydı.⁴⁴⁸ Ayrıca Eminüssultan aynı gün uhdesinde bulundurduğu hazine, maliye ve gümrük bakanlığı görevlerinden de azledilerek⁴⁴⁹ devlet işlerinden tamamen uzaklaştırıldı. Eminüssultan'ın azledilmesi Rusya'yı rahatsız etmişti. O sadareten azledildikten sonra İran'da bulunan Rus diplomat Mösyö Yotsef, Muzafferiddün Şah'ı ziyaret ederek Eminüssultan'ın İran'ın yetiştirdiği önemli bir devlet adamı olduğunu ve Rusya'nın bu durumdan duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiş ve sadarete yeniden getirilmesini talep etmiştir.⁴⁵⁰ Eminüssultan bazı önemli makamlara kendi akrabalarını getirmişti. Onun yerleştirdiği bazı devlet adamlarının da görevine de son verildi.⁴⁵¹ Eminüssultan sadaret makamından uzaklaştırılacağını beklemiyordu. İran'ın ve İranlıların kurtuluşunun kendisi eliyle olacağını sanıyordu. Ayrıca yeni şahın da kendisinin tarafında olduğunu zannediyordu.⁴⁵² Aynüssaltana, Eminüssultan'ın azledildiği günün Muzafferiddün Şah ve İranlılar için önemini şu cümlelerle ifade eder:

Haberin gelmesi görevlerinden alınanlar hariç ki onlar haklılar toplumun her tabakasını mutlu etmiştir. Devlet işlerinin düzeleceğine dair ahalinin ümitlerini

⁴⁴⁵ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.1, 152.

⁴⁴⁶ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 134.

⁴⁴⁷ Hatırât-ı Siyasi-i Eminüddeve, 207.

⁴⁴⁸ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 112.; Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 129.; Mecelle-i Hikmet, "İran", 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 2.

⁴⁴⁹ Hatırât ve Esnâd-ı Zâhirüddeve, Be Gûşe-i İrec Afşar, c.1, (Tahran: İntişârât-ı Zerrin, 1367), 50.

⁴⁵⁰ Ali Asgar Şemim, Kaçar Saltanat Devrinde İran, 269.; Colonel Kasakovski, Hâtırât-ı Kolonel Kasakovski, 132.

⁴⁵¹ Hatırât ve Esnâd-ı Zâhirüddeve, 50-51.

⁴⁵² Hatırât-ı Siyasi-i Eminüddeve, 210.

*artırmıştır. Bugün Nâsırüddin Şah'ın öldüğü ve Muzafferiddün Şah'ın saltanatının başladığı belli oldu, Muzafferiddün Şah'ın saltanatının başlangıcı olarak bugün kabul edilmelidir. Şah 6 aydır müstakil bir sultan gibi hareket edemedi. Sürekli bir kuşatma altındaydı.*⁴⁵³

Eminüddevle hatıralarında Eminüssultan'ın sadrazamlık makamından azledilmesinde Kirman'dan Tahran'a gelen Fermanfermâ'nın çabalarının etkili olduğunu yazar.⁴⁵⁴ Azledildikten sonra Kum şehrine yerleşen Eminüssultan'ın makamı bir müddet boş kalmıştı. Yenileşme ve modernleşmeden yana tavır takınan Muzafferiddün Şah'ın tercihi ıslahatçı kimliği ile bilinen Eminüddevle oldu. Tebriz'de Muhammed Ali Mirza'nın yanında bulunan Eminüddevle Tahran'a davet edildi 1897 yılı aralık ayında resmen sadrazamlık makamına getirildi. Eminüddevle göreve başlar başlamaz bazı vezirlerin görevden aldı. Devlet hazinesinin giderlerin ve gelirlerin incelenmesini talep etti. Gümrük idaresinin düzene sokulması ve gümrük gelirlerinin artırılabilmesi amacıyla Belçika ile bir anlaşma imzalayarak Nause ve beraberinde iki müsteşarı istihdam etti. Belçikalılar Eminüddevle sadrazamlık makamından azledildikten sonra gelip çalışmalarına başlayabildiler. Kültürel alanda da çalışmalar yapan Eminüddevle, Rüştîye Medresesi ve Maarif Encümeni'ni kurdu.⁴⁵⁵ Emir Kebir'in sadrazamlığında başlayan gazetecilik faaliyetleri onun döneminde hız kazandı. Şahın ve sadrazamın reformist yaklaşımı İran dışında yaşayan İranlı aydınları cezbedti. Hablülmetin gazetesi Kalküta'da; Süreyya, Perveriş ve Hikmet gazeteleri Mısır'da; Terbiyet gazetesi ise İran'da yayın hayatına başladı. Kafkasya'da yaşayan Tebrizli Talibof'un yazıları, Hintli İkbâlüddevle'nin konuşmaları, Seyahatname-i İbrahim Bey kitabı İranlılar arasında dolaşmaya başladı. Darülfünûn'da Fransızca eğitimi verilmeye başlandı.⁴⁵⁶ Ancak muhalifleri sadrazamın Cumhuriyetçi olduğunu ve dinsiz olduğunu ileri sürerek aleyhinde propaganda yapmaya başladılar.⁴⁵⁷

Diğer taraftan Şah, tedavi için doktoru Hekimülmülk'ün teşvikiyle Avrupa'ya seyahate çıkmak istiyordu. Ancak devlet hazinesinin Avrupa'ya yapılacak resmi bir ziyaretin masraflarını karşılayacak durumda olmamasından dolayı Sadrazam bu

⁴⁵³ Rûznâme-i Hatîrât-ı Aynüssaltana II, 1097.

⁴⁵⁴ Hatîrat-ı Siyasi-i Eminüddevle, 217.

⁴⁵⁵ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.1, 196.

⁴⁵⁶ Abdullah Mustevfî II, 1377, 18-19.

⁴⁵⁷ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutîyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 134-138.

seyahatin en azından gayri resmi yapılmasından yanaydı.⁴⁵⁸ Şah buna rağmen sadrazamdan seyahat masrafları için borç para bulmasını talep etti. Eminüddeve önce tarafsız bir ülke konumundaki Belçika'dan borç istediye de sonuç alamadı.⁴⁵⁹ İngiliz sermayedarlardan borç talepleri karşılıksız kaldı. Bu kez sadrazamın saraydaki muhalifleri Şah'a Eminüddeve'nin Avrupa seyahatine karşı olduğunu ve bundan dolayı borç almak istemediği söyleyerek onu kışkırttılar. Neticede Şah ile Eminüddeve'nin arası açıldı ve Eminüddeve 5 Haziran 1898 tarihinde sadrazamlık görevinden azledildi.⁴⁶⁰

2.3. Muzafferiddün Şah'ın Avrupa Seyahatleri ve Muhalifler

Eminüddeve'nin azlinden sonra kısa bir süreliğine Şeyh Muhsin Han Müşirüddeve sadrazamlık makamına getirildi ancak o da şahın Avrupa seyahatini karşılayabilecek parayı temin edemedi. Rusya sefaretinin tavsiyesi ve İngiltere sefaretinin de onayı ile şahın mali sıkıntısını çözebilecek tek kişi olan Eminüssultan, şaha bağlı kalacağına dair Kur'an'a el basarak yemin etti ve sadrazamlık makamına daha güçlü bir şekilde yeniden geldi.⁴⁶¹ Muzafferiddün Şah 27 Eylül 1906 tarihinde Kaçar şehzadelerine ve hanedanın ileri gelenlerine hitaben yaptığı konuşmada Eminüddeve'nin azli ve Eminüssultan'ın yeniden sadaret makamına getirilmesiyle ilgili şu ifadelerle yermektedir:

*Mirza Alihan Eminüddeve'nin bizimle aynı düşüncede olduğunu biliyordum sadareti ona verdim ve mukaddes amacımıza ulaşmak için onu görevlendirdim gerçek bu ki bundan sonra düşündüklerimizi icra edeceğimize daha çok inandım ve amaçlarımızı hayata geçirmek için hazırlandık ama bizim önümüzde bazı engeller vardı. Daha sonra Eminüddeve'nin bizim maksatlarımızla örtüşmeyen birkaç beyanı oldu. Bunun üzerine mukaddes amaçlarımızın önündeki engelleri kaldırmak adına sadareti ondan alıp tekrar Eminüssultan'a verdim.*⁴⁶²

Eminüssultan yapılan görüşmeler sonucunda Ruslardan yetmiş beş yılda ödenmek üzere yüzde beş faizle yirmi iki buçuk milyon Rus Manatı (altmış milyon frank) kredi

⁴⁵⁸ Hatırat-ı Siyasi-i Eminüddeve, 248.

⁴⁵⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 57.; Rûznâme-i Hablülmetin, Hitab-ı Mülûkâne", 3 Ağustos 1906, 14 yıl, 1. sayı, s. 7.

⁴⁶⁰ Abdullah Mustevfi II, 1377, 30.

⁴⁶¹ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 139.

⁴⁶² Rûznâme-i Hablülmetin, "Mübarek Şahın Hitabesi", 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. sayı, s. 3.

aldı. Yapılan anlaşmaya göre Tütün ve Tömbeki İmtiyazının iptali için Bank-ı Şehinşahi'den alınan miktar bu krediden ödenecek ve İran bu borç ödenene kadar Rusya'dan başka bir ülkeden borç alamayacaktı. Ayrıca İran'ın kuzey gümrüklerinin geliri de Ruslara ipotek edildi.⁴⁶³ Böylece Sir Arthur Hardinge'ye göre kalben Rusya taraftarı olmayan ancak siyaseten Ruslarla yakın ilişkiler kuran⁴⁶⁴ Eminüssultan'ın sadarete tekrar gelmesi ve alınan bu kredi vasıtasıyla Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzu perçinleşti. İran'da Rusya'nın nüfuzunu artıran her bir gelişme doğal olarak İngiltere'nin nüfuzunu azaltmaktaydı. Hardinge hatıralarında Rusya'ya bu şekilde geniş ayrıcalıkların verilmesi ve şahın mizacının da sert olmaması İran'da Rus siyasetinin daha da baskın hale gelmesine yardımcı olduğunu belirtir.⁴⁶⁵

İngilizlerin ve Rusların Nâsırüddin Şah zamanından beri sarayda kendilerine günlük rapor veren hafiyeleri vardı. Bu vesileyle Gülistan sarayında olup biten her şeyden anında haberdar oluyorlardı.⁴⁶⁶ Anlaşmayı haber alan İngilizler büyük rahatsızlık duydular. Anlaşma İngiliz basınında ve parlamentosunda gündeme geldi ve İran'daki İngiliz temsilcilerden anlaşmayla ilgili bilgi istendi. İngiltere ile Rusya arasında ipler gerildi ve Basra Körfezi'ne İngiltere iki Rusya ise bir adet savaş gemisi gönderdi. Rusya Dış İşleri bakanı Petersburg'da bulunan İranlı diplomatlara savaş gemisini İngiltere'nin körfezin sahibi olmadığını anlaması için gönderdiklerini bildirmişti. Bir müddet sonra önce İngiltere ardından ise Rusya körfezden savaş gemilerini çekmişlerdir.⁴⁶⁷ Körfezdeki bu gerilim Gülistan Sarayındaki Rusya nüfuzunu daha da artırdı.

Muzafferiddün Şah yaz mevsiminde Eminüssultan'ın da dahil olduğu ilk Avrupa seyahatine 12 Nisan 1900 tarihinde çıktı. Yaklaşık yedi ay süren bu seyahatte Rusya, Avusturya, İsviçre, Almanya, Belçika, Fransa gibi Avrupa ülkelerini ziyaret etmiş dönüşte de yaklaşık bir hafta Sultan II. Abdülhamit'in özel misafiri olarak İstanbul'da kalmıştır.⁴⁶⁸ Şah Paris'te iken bir de silahlı saldırıya uğradı fakat mermi isabet etmedi.⁴⁶⁹

⁴⁶³ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzade Mehmet Emin, Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, Muzafferiddün Şah Devri I (İsrafât-İstikrazât-İmtiyazât), 7 Kasım 1912 (Miladi)/25 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 218, s. 192.; Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 57.

⁴⁶⁴ Hatırât-ı Siyasî Sir Arthur Hardinge, çev. Cevad Şeyhülislamî, (Tahran: Sazmân-ı İntişarât-ı Keyhan, 1370), 176.

⁴⁶⁵ Hatırât-ı Siyasî Sir Arthur Hardinge, 173.

⁴⁶⁶ Hatırât-ı Siyasî-i Eminüddevlî, 255.

⁴⁶⁷ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 172.

⁴⁶⁸ Muzafferiddün Şah'ın İstanbul ziyareti için bkz: Ayşe Osmanoglu, Babam Sultan Abdülhamit, (İstanbul: Selis Kitapları, 2008), 57-59.

⁴⁶⁹ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 130.

İngiltere ile yaşanan gerilim nedeniyle şah her ne kadar Londra'ya da gitmek istediye de bu mümkün olmadı. Rusya'dan alınan borcun neredeyse tamamı bu seyahat için harcandı. İranlılar şahın neredeyse tüm maiyeti ile gittiği ve oldukça pahalıya mâl olan bu seyahate büyük tepki gösterdiler. Muzafferiddün Şah birkaç yıl sonra bir konuşmasında bu seyahat esnasında kudretli sadrazamı Eminüssultan ile birlikte kafasında kurguladığı modernleşme adımlarını nasıl uygulayacaklarını tasarladıklarını ve Eminüssultan'ın Tahran'a döner dönmez bu doğrultuda çalışmalara başlayacağına dair söz verdiğini söylemişti.⁴⁷⁰

1902 yılında şah etrafındakilerin de arzusuyla tekrar Avrupa seferine çıkmak istedi. Doktoru Hekimülmülk yine şahın sağlık sorunlarını ileri sürerek tedavi için Avrupa'daki kaplıcalara gitmesi gerektiğini söylüyordu. Şahın Avrupa seyahatine çıkmasından daha çok seyahatin maliyetini katladığı için Avrupa'ya kalabalık bir şekilde gidilmesine tepki gösteriliyordu. Abdullah Mustevfi şahın ikinci Avrupa seferiyle ilgili şu soruları sorar:

*Avrupa'daki doğal suları tüketmenin ve kaplıcaların şahın sağlığı için faydalı olduğunu kabul edelim. Saray erkanının bu seyahate dahil olmasına ne gerek vardır? Şahın etrafında bu seyahatlerin gayri resmi bir şekilde değil de resmi bir şekilde düzenlenmesinin maddi ve manevi zararlarının olduğunu söyleyebilecek bir vezir yok mudur? Alınan bu borçların küçük bir kısmı birkaç kişi ile düzenlenecek seyahate geri kalan kısmı da milletin menfaatine harcansa daha iyi olmaz mı?*⁴⁷¹

Şahın ikinci Avrupa seyahati için bir kez daha Rusya'dan borç alınması gerekiyordu. Şah daha önceki seyahati için Rusya'dan borç alınmasına ve alınan paranın seyahat esnasında keyfi bir şekilde harcandığını ileri sürerek bazı devlet adamları ve ahalinin tepki göstermesine dair Eminüssultan'ı da ikaz eden bir mektup yazdı. Mektuptan anlaşıldığına göre Eminüssultan da Rusya'dan borç alma taraftarı değildi.⁴⁷² Ancak şahın ısrarı üzerine Rusya'dan yeniden borç talep edildi. İngiliz Sir Arthur Hardinge, Eminüssultan'a bir mektup yazarak Rusya ile bir önceki borç anlaşmasında yer alan “İran, Rusya'dan başka bir ülkeden borç alamaz” maddesinin yapılacak yeni

⁴⁷⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, “Mübarek Şahın Hitabesi”, H. 24 Ramazan 1324- M. 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. sayı, s. 3.

⁴⁷¹ Abdullah Mustevfi II, 1377, 52.

⁴⁷² İbrahim Safâî, Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kâçâriye, 218.

anlaşmadan çıkarılmasını talep etti.⁴⁷³ Anlaşmanın imzalanması için Ruslarla yakın ilişkileri olan Belçikalı gümrük veziri Mösyö Nause görevlendirildi. Böylece 25 Ağustos 1901 tarihinde İran ile Rusya arasında Türkmençay Anlaşması'nı devre dışı bırakacak yeni bir ticari anlaşma imzalandı. Yapılan anlaşmaya göre Rusya İran'a 50 yıl içinde taksitler halinde ödenmek üzere yüzde 5 faizle 10 milyon Manat verecek buna karşılık Azerbaycan Culfası ve Kazvin arasında demiryolu yapım imtiyazı Rus bankası Bank-ı İstikrazi'ye verilecek, Fars eyaleti gümrükleri ve Basra Körfezindeki limanlar hariç tüm gümrüklerin vergileri Rusya lehine değişecekti.⁴⁷⁴

Muzafferiddün Şah, Aynüddeve'yi yerine vekil olarak tayin edip 7 Nisan 1902 tarihinde Avusturya, İtalya, Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya'yı kapsayan ikinci Avrupa seyahatine çıktı. Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde kaplıcalara giden şah ordunun ihtiyacını karşılamak üzere silah, top, tüfek gibi mühimmat da satın aldı. Şah aynı yılın ekim ayında Tahran'a döndü.⁴⁷⁵

Hilafet gazetesi şahın Avrupa seyahatlerinin şahın Avrupa devletleri ve hükümdarlarını yakında tanınmasında önemli bir etken olduğunu söylese⁴⁷⁶ de şahın borç olarak düzenlediği bu seyahatler İran'ı mali açıdan daha da zor duruma soktu. Diğer taraftan ahalide ülkenin haline bakılmadan borç alınarak düzenlenen bu seyahatleri müsriflik olarak değerlendiriyordu. Özellikle şah ile birlikte seyahate gidenlerin bu gezileri ballandıra ballandıra anlatmaları ahaliyi şaha ve devlet adamlarına karşı daha da öfkeliyordu. Şahın kendi gül bahçesi için Avrupa'dan toprak sipariş ettiği dillerdeydi. Ahalinin düşüncesine göre şah maiyeti ile birlikte hazineyi borçlandırarak Avrupa'da geziyor, eğleniyor ve dönüyorlardı. Bu durum şahın ve devletin halk nezdindeki saygınlığını da azaltmıştı. Melikzâde şahın Rusya'dan aldığı borçlara tepkileri değerlendirirken İranlı aydınların, eğer bir kurtuluş yolu bulamazlarsa Kaçar istibdadı ile İran devletinin devamının olamayacağını anladıklarını ve bu doğrultuda artık tepkilerini dile getirmeye başladıklarını ifade eder.⁴⁷⁷ Nâsirüddin ve Muzafferiddün şahların Avrupa seyahatlerini birlikte değerlendiren Resulzâde, dönemin tarihçilerinin seyahatlerin

⁴⁷³ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 184.

⁴⁷⁴ Abdullah Râzî, Tarih-i Mufasssal-ı İran (ez Tesis-i Silsile-i Med ta Asr-ı Hâzır), (Tahran: Şirket-i Neseb-i Hacı Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şürekâ, 1335), 557.

⁴⁷⁵ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 188-190.

⁴⁷⁶ Rûznâme-i Hilâfet, "Muzafferiddün-i Âdil, 15 Febrayer 1907, Sâl-i Evvel, Number 13, s.1.

⁴⁷⁷ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 127.

Avrupa medeniyeti ve modernleşmesini İran’a getirmek için düzenlendiği düşüncelerine karşı çıkar⁴⁷⁸ ve seyahatler ile ilgili şu ifadelere yer verir:

*Bîtarâfâne yürütülen tahkîkât ve tedkîkât-ı târîhiyye ‘şu taçlı seyyâhların’⁴⁷⁹ tuhfe (hediye)olarak İran’a getirdiklerinin çocuk oynacağı bir takım lüzumsuz şeylerden hariç bir şey olmadığını teslim etmekten başka bir hüküm veremez.*⁴⁸⁰

Meşrutiyetin ilanına doğru İran genelinde huzursuzluk iyiden iyiye tırmanmıştı. Tebriz’de Muhammed Ali Mirza, Şiraz’da ise şahın diğer oğlu Şûcâüssaltana ahalî üzerinde baskı kurmuştu. Tebrizliler, Muhammed Ali Mirza’nın kurmuş olduğu hafiye teşkilatı nedeniyle onun aleyhinde hiçbir söylemde bulunamıyorlardı. Şûcâüssaltana ise Şiraz’da ahalinin topraklarını devlet arazisi diye kendi zimmetine geçiriyordu. Bu sebeple İran’ın güneyinde istikrarsızlık ve huzursuzluk hakimdi. Benzer şekilde İran’ın diğer vilayetlerinde de valilerin ve şahzadelerin baskılarına tepkiler yükselmekteydi. Ülkede açlık, sefalet, yoksulluk had safhadaydı. Ancak bu huzursuzluk ve asayişsizlikten şahın haberi olmuyordu. Gülistan Sarayındakiler Tebriz, Şiraz şöyle dursun Tahran’da yükselen sesleri bile duymuyorlardı.⁴⁸¹

Diğer taraftan Belçikalı gümrük memurlarının tutumları da ahaliyi rahatsız etmekteydi. Gümrükler Genel Müdürü olarak istihdam edilen Nause’nin sadrazama bağlı olarak görev yaparken Eminüssultan’ın Avrupa gezisinde olmasını bahane ederek Gümrük Veziri unvanını alması ve bu alanda tek yetkili olması İranlıların tepkisine yol açtı.⁴⁸² Belçikalılara en sert tepkiyi gösterenlerin başında Tebrizliler geliyordu. Tebriz ahalisi, Avrupalı bir reisin kontrolü ve zulmü altında çalışmayacaklarını belirterek iş bırakma eylemine başladılar. Tebriz’den sadrazama aracılığıyla şaha vaziyeti bildirmek için gönderilen telgrafta, Gümrük ve Posta İdaresi’nde çalışanların dinen ve şahsen hakarete uğradıkları, bazılarının işten kovulduğu bildiriliyordu. Ayrıca Tebrizlilerin gayri

⁴⁷⁸ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, Muzafferiddün Şah Devri I (İsrafât-İstikrazât-İmtiyazât), 7 Kasım 1912 (Miladi)25 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 218, s. 192.

⁴⁷⁹ Nâsirüddin ve Muzafferiddün Şahlar kastedilmektedir.

⁴⁸⁰ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, Muzafferiddün Şah Devri I (İsrafât-İstikrazât-İmtiyazât), 7 Kasım 1912 (Miladi)25 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 218, s. 192.

⁴⁸¹ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı, (Muzafferiddün Şah Devri 2)”, 12 Aralık 1912 (Miladi) 29 Teşrin-i Sâni 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 222, s.253.

⁴⁸² Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı, (Muzafferiddün Şah Devri 2)”, 12 Aralık 1912 (Miladi) 29 Teşrin-i Sâni 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 222, s.253.; Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 60.

müslimlerin zulümlerine tahammüllerinin kalmadığı ve kurumun başına İranlı bir idareci atanana kadar sakinleşmeyecekleri belirtiliyor bu konuda şahın gerekli adımı atması talep ediliyordu.⁴⁸³

Mösyö Nause ve arkadaşları başlangıçta İran gümrük işlerini bir düzene sokmuşlardı. Kesrevî'ye göre özellikle tüccarların memleket işlerinin başına yabancıların getirilmesini istememesi, her yenilikten ürken mollaların da onlara dahil olması, Belçikalıların belirledikleri gümrük tarifelerinin kendilerinin zararına olduğunu düşünmeleri ve Hristiyan tüccarlar ile Müslüman tüccarlar arasında ayırım yapmaya başlamaları zaten şahın borç alarak seyahate çıkmasına tepkili olan İranlıları öfkesini şiddetlendi.⁴⁸⁴ Hablülmetin gazetesinde 1906 yılında kaleme alınan bir makalede yabancıların istihdam edilmeleri konusunda Belçikalılar örneği verilmiştir. Makaleye göre yabancılar istihdam edilecekse bile en azından İranlı müdürlerin, yöneticilerin idaresi altında görevlendirilmeleri, onlara yardımcılıktan daha yüksek bir makam tevdi edilmemesi ve onların görev alanlarının dışına çıkmalarına müsaade edilmemesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁸⁵

İflas eden ekonominin, yine borç alarak düzeltileceği zannediliyordu. Şah sarayın ve devletin bütçesini rahatlatmak adına bu kez İngilizlere ait olan Bank-ı Şehinşahi'den iki yüz bin lira borç alınmasını emretti. Bu para, Kuzey kıyılarının balıkçılıktan elde edilen geliri ipotek edilerek yüzde beş faizle alındı ancak devletin ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamaya yetmedi. Gümrük işlerini düzene koyması için istihdam edilen Belçikalıların Almanya'nın Tahran'da bir banka kurarak İran'da nüfuz alanı oluşturması adına çabaları, Eminüssultan'ın Rusya lehine çalışması ve Basra Körfezi'nde bulunan iki Rus savaş gemisinin Hindistan'ı tehdit etmesi İngiltere'nin bölgedeki siyasi çıkarlarına ters düşüyordu. Eminüssultan'ın nüfuzundan şah ve Fermanferma gibi bazı devlet adamları da rahatsızdı. Ayrıca Mirza Melkum Han gibi İran dışında yaşayan bazı İranlı aydınlar da süreci yakından takip etmekte ve Eminüssultan'ın azledilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Melkum Han, devlet ricalinden bir dostuna yazdığı mektupta özetle modernleşmenin ve yenileşmenin önünde yegâne engelin Eminüssultan'ın olduğunu ve

⁴⁸³ Rûznâme-i Encümen, "Aga-yı Siggatülislam'ın Telgraf Metni" 6 Saferülmuzaffer 1325, nu: 57, 1.yıl, s.1.

⁴⁸⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 59-61.

⁴⁸⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, 17 Ağustos 1906, 14 yıl, 3. sayı, s. 7.

ondan sonra gelecek hiçbir sadrazamın bundan daha çok zarar vermesinin mümkün olmadığını belirterek şahsi hesapların bir kenara bırakılıp sadrazamın görevden alınmasının lüzumunu bildirmiştir. Özellikle kendisine rakip olarak gördüğü ve Gilan valisi olarak tayin ettirip saraydan uzaklaştırılmasını sağladığı şahın en sadık adamlarından Hekimülmülk'ün Reşt'te katledilmesinden ve ondan sonra ülkede meydana gelen her olumsuzluktan Eminüssultan sorumlu görülüyordu. Bu olay ulemanın da sadrazama tepki göstermesine vesile olmuştu.⁴⁸⁶ Ahmed Kesrevî sadrazam hakkındaki tutumları ile ilgili şu ifadelere yer verir:

*Ulema eskisi gibi değildir. Artık onların içinden de dünya siyasetinden dünya ahvalinden haberdar ve Eminüssultan'ın izlediği politikanın ülkeye verdiği zararın farkında olanlar çıkmakta. Tahran'da Tabâtabâi sadrazama düşmandır. Hatta Mekke'den yeni dönen muteber ve meşhur Tahranlı müçtehit Şeyh Fazhullah Nuri de Tabâtabâi ile birlikte hareket etmektedir. Diğer taraftan Necef'te yeni yeni ünlenen Muhammed Kâzım Horasanî ve Hacı Mirza Tahranî de ülke meselelerine dahil olmaya başlamışlar ve Tahran'ın ileri gelenlerine sadrazamın siyasetini şikâyet eden ve ona duydukları öfkeyi dile getiren mektuplar yazmışlardır. Ayrıca sadrazamın izlediği politikalardan en çok etkilenen Hablülmetin Gazetesi de Necef ve çeşitli şehirlerdeki temsilcileri aracılığıyla sadrazam aleyhinde propaganda yürütüyordu.*⁴⁸⁷

İran'da önemli bir nüfuza sahip Necef uleması İran'ı Rusya'nın güdümüne soktuğu gerekçesiyle sadrazamın izlediği politikadan hoşnut değillerdi. Necef uleması Eminüssultan'ı kafir ilan etti⁴⁸⁸ ve birkaç kez Tahran'a onun ihanetlerini içeren telgraflar göndererek azledilmesini talep ettiler. Eminüssultan ayrıca kendi otoritesini sağlamlaştırmak adına Kavamüddevle ve selefi Eminüddevle gibi kendisine muhalif olanlarında Avrupa'ya sürgüne gönderilmesini sağlamıştı.⁴⁸⁹ Tüm bunların yanında Kazvin, Şiraz, Kirman gibi şehirlerde gösterilerin meydana geldiği ve bu huzursuzluğun gittikçe yayılmaya başladığı haberleri geliyordu.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 192-194.

⁴⁸⁷ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 63.

⁴⁸⁸ Ahmet Kesrevî'ye göre o günlerde elden ele dolaşan bu mektup sahtedir. Bkz:

⁴⁸⁹ Rûznâme-i Hatırât-ı Aynüsaltana II, 1608.; Ahmet Kesrevî'ye göre o günlerde elden ele dolaşan ve Eminüssultan'ı kafir ilan eden bu mektup sahtedir. Bkz: Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 63.

⁴⁹⁰ Rûznâme-i Hatırât-ı Aynüsaltana II, 1620.

Yaşanan bu gelişmelerin ardından sadrazam 1903 eylül ayında azledildi. Eminüssultan istifa ettikten sonra yakınları ile birlikte İran'ı terk etmiştir.⁴⁹¹ Resulzâde tarafından *Rusperest* olarak adlandırılan⁴⁹² Emünüssultan'ın istifasının ardından İran idaresinin yavaş yavaş Rusya'ya teslim edildiği, ülkenin Rusya'nın toprak parçası olması yolunda adımlar atıldığı ve Rusya'dan onun baskısıyla alınan borçlar⁴⁹³ vasıtasıyla Gülistan Sarayında oluşturduğu nüfuz daha net anlaşıldı.⁴⁹⁴

Diğer taraftan Rusya sadece İran'da değil Uzak Doğu'da da nüfuzunu genişletmek için çabalamaktaydı. Rusya'nın bölgedeki işgalci konumunu devam ettirmesi üzerine Japonya Şubat 1904'te Rusya'ya savaş ilan etmiştir. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı sonrasında Japonlar Rusları hezimete uğratmıştır.⁴⁹⁵ Bu savaşın başlamasıyla Rusya'nın dikkatini Uzak Doğu'ya çevirmesi İngiltere'nin İran'da işlerini kolaylaştırmıştır. Savaşın kazananın Japonya olması da İranlı aydınlar için ayrıca ehemmiyet arz etmektedir. Şûrâ-yı Ümmet dergisine göre Japonya'nın Rusya gibi muazzam bir devleti büyük bir zaferle karada ve denizde mağlup ederek Mançurya'dan çıkarması ülkede Kanun-i Esasi, Meclis-i Mebusan ve meşveret usulü sayesindeydi.⁴⁹⁶ Aynı dergi Rusya'nın mağlubiyetini ise mutlak hükümetin varlığına dolayısıyla meşrutiyet idaresinin yokluğuna bağlamaktaydı.⁴⁹⁷ İranlı aydınlar da Japonya'nın gelişimini yakından takip etmekte Rusya karşısında Japonya'nın galip gelmesini arzu etmekteydiler. Meşrutiyet ilan edildikten sonra yayım hayatına başlayan *Meclis* gazetesi henüz ikinci sayısında Japonların istibdat idaresinden meşrutiyet yönetimine geçişlerini ve devamında başlattıkları kalkınma hamlelerini anlatan Japoncadan tercüme edilmiş bir makaleye yer vermişti. Makalede Japonların, Ruslar karşısında elde ettikleri zaferin hem Rus hem İran hem de Çin ahalisini şaşkınlığa düşürdüğü belirtilmekteydi. Japonya'daki hürriyet hareketinin İran'ı ağır uykudan uyandırdığı da vurgulanmaktaydı.⁴⁹⁸

⁴⁹¹ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 130.

⁴⁹² Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, Tarih (İran Tarihçe-i İnkılabı, Muzaferiddün Şah Devri I (İsrafât-İstikrazât-İmtiyazât), 7 Kasım 1912 (Miladi)25 Teşrin-i Evvel 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 218, s. 192.

⁴⁹³ Rûznâme-i Hilâfet, "Muzaferiddün-i Âdil, 15 Febrayer 1907, Sâl-i Evvel, Number 13, s.1.

⁴⁹⁴ Rûznâme-i Hablûlmetin, 7 Eylül 1906, 14 yıl, 6. sayı, s. 22.

⁴⁹⁵ M.S. Özel Özcan ve Ravshan Goziev, "XIX. Yüzyılda Doğu Asya'da Rus-Japon İmparatorluklarının Güç Mücadelesi: 1905 Rus-Japon Savaşı", Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi 1/2 (2019): 46-65, 63.

⁴⁹⁶ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, "İran", 30 Teşrin-i Sani 1906, 5.Sene 104.Sayı-0106, s. 3.

⁴⁹⁷ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, "İran", 30 Teşrin-i Sani 1906, 5.Sene 104.Sayı-0106, s. 3.

⁴⁹⁸ Rûznâme-i Meclis, "Nakl Ez Ceride-i mısır ve Tercüme-i Ez Rûznâme-i Japon", 27 Kasım 1906/10 Şevvalülmükherrem 1324, Şomâre 2, s.2.

Melikzade'ye göre de bu savaşın kazananı Rusya olsaydı yıllardan beri arzuladıkları Basra Körfezi'ne sahip olma emellerini gerçekleştirecekti. Bu da İran'ın yok olması anlamına gelmekteydi. Rusya'nın Japonya ile yaptığı savaşı kaybetmesi kendi içinde zaten var olan muhalif kesimi cesaretlendirecek bu da iç karışıklıklara sebep olacaktı. Rusya kendi iç problemleriyle meşgul olurken İran üzerinden bir müddet elini eteğini çekecekti.⁴⁹⁹ İran'da; meşrutiyet taraftarı olan İngiltere'nin Rusya karşısında, nüfuzunun baskın olması buna bağlı olarak sadrazam Eminüssultan'ın sadaret makamından azledilmesi, İran meşrutiyet hareketinin seyrini de doğrudan etkileyecekti. Diğer taraftan Eminüssultan'ın azledilmesinde ulemanın önemli rol oynaması onların devlet üzerindeki nüfuzunu da artırdı. Sadrazamlık makamına Eminüssultan'ın yerine Aynüddeve'nin getirildiği kararının açıklanmasının ardından Necef uleması şaha teşekkürlerini bildiren bir telgraf yolladı.⁵⁰⁰

Sir Arthur Hardinge'ye göre yeni sadrazam Aynüddeve ve Dış İşleri Bakanı Mirza Nasrullah Han Müşirüddeve kalben İngiliz taraftarı değildi.⁵⁰¹ Yeni sadrazam göreve başladıktan sonra Eminüssultan döneminde İran'ın içinde bulunduğu durumdan rahatsız olan ve sürekli olarak devlet adamlarını eleştirdiği için ülkeye girişleri yasak olan Kalküta'da yayımlanan *Hablülmetin* ve Mısır'da yayımlanan *Süreyya* gazetelerinin İran'da dağıtılmalarında müsaade etti.⁵⁰² Aynüddeve göreve başladığında İran'da hayat pahalılığı hat safhalara ulaşmıştı. Devlet ağır borçlar altındaydı ve kendi memurlarının maaşını dahi ödeyemeyecek durumdaydı.⁵⁰³ Diğer taraftan Tahran'da ilginç bir gelişme yaşandı. Şehirde bulunan iki medrese öğrencileri arasında çıkan kavga, Cuma imamı ve Seyid Abdullah Behbehânî gibi şehrin nüfuzlu ulemasının dahil olmasıyla birlikte büyük bir gösteriye dönüştü. Behbehânî talebelerin saldırısına maruz kalmış ve onlar tarafından aşağılanmıştı. Sadrazam Aynüddeve Behbehânî'nin kendisinin karşısında olduğunu bildiğinden ona yapılanlara sessiz kalmıştı. Bu durum şehrin diğer ulemasının tepkisini çekmiş ve Aynüddeve'ye karşı ulemanın nefretini artırmıştı. Aynüddeve mollalardan bu işe karışmayacakları sözünü alarak olaya müdahale etmek zorunda kalır ve olaya karışan 14 talebenin tutuklanıp zincire vurularak katır sırtında Erdebil'e sürülmelerini

⁴⁹⁹ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 133.

⁵⁰⁰ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 211.

⁵⁰¹ Hatırât-ı Siyasî Sir Arthur Hardinge, 270.

⁵⁰² Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 65.

⁵⁰³ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 212.

emreder. Bu kez de Aynüddeve'nin talebelere tutumu ahalinin tepkisine neden olur. Bir ahundun⁵⁰⁴ ayakkabısına dahi kötü bir söz söyleyenin kafir olduğuna inanılan İran'da mollalara ve talebelere özellikle Seyid iseler ayrıca saygı duyuluyordu. Ahali Tahran'da ve diğer şehirlerde talebelerin bu muameleye tabi tutulmasına tepki gösterdi. Bunun üzerine Behbehânî Aynüddeve'ye talebeleri affettiğini ve onların serbest bırakılmalarını talep eden bir mektup gönderdi. Aynüddeve ise Behbehânî'ye talebeleri sizi memnun etmek için tutuklatmadım diye cevap verdi. Ancak gösterilerin yayılması üzerine talebeler serbest bırakıldı.⁵⁰⁵ Talebe olayları ile birlikte Mösyö Nasue'ye tepkili olan tüccarlar da Rey şehrine gidip Şah Abdülazim'de oturma eylemi yapıyorlardı. Nause'nin faaliyetlerinden rahatsız olan İngiltere elçiliği hem tüccarların eylemlerini hem de talebe olaylarını perde arkasından destekliyorlardı.⁵⁰⁶ Tamda o günlerde Mösyö Nause'nin düzenlenen bir baloya İranlı Ruhani kostümüyle katıldığı fotoğrafı elden ele yayıldı. Bu fotoğraf ahalinin Belçikalılara olan öfkelerini daha da artırdı.⁵⁰⁷

1903 Eylül-Ekim aylarında meydana gelen bu olay daha sonra meşrutiyet hareketinin önderlerinden birisi olan Behbehânî'nin sadrazamla olan düşmanlıklarının derinleşmesine sebep oldu. Bu olay ayrıca sadrazamın istibdadını gözler önüne sermesine, Behbehânî gibi nüfuzlu bir ruhaninin özgürlükçüler tarafında yer almasına ve onları örgütlemesine sebep olması bakımından önem arz etmektedir.

Basra Körfezi'nde de beklenmedik bir olay yaşanmıştı. Lord Curzon'un, körfezi ziyareti esnasında İran Dış İşleri ile Buşehr valisi arasındaki iletişimsizlik nedeniyle İranlı yetkililer tarafından karşılanmaması İngiltere kanadının tepkisine yol açtı. Ancak şahın İngiltere'de bulunan temsilcisi aracılığıyla İngiltere kralından özür dilemesi sonucu ilişkiler normal döndü.⁵⁰⁸

1904 yılı şubat ayında Rusya ile yapılan anlaşmaların da yürürlüğe girmesiyle ülkede ticaret, tarım ve hayvancılık durma noktasına geldi. Bu anlaşmalarla birlikte İran'a giren mallara düşük, İran'dan giden mallara ise yüksek gümrük tarifesi uygulanmaya başlandı.⁵⁰⁹ Aynı zamanda yerel yöneticilerin keyfi uygulamaları da halkı zor durumda

⁵⁰⁴ İran'da Şiî din adamları için kullanılan bir tabir.

⁵⁰⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 66.

⁵⁰⁶ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel) (Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1363), 178.

⁵⁰⁷ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel), 120.

⁵⁰⁸ Lord Curzon hadisesi hakkında detaylı bilgi için bkz: İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 212-221.

⁵⁰⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 68.

bırakmaktaydı. Horasan hakiminin koyduğu ağır vergileri ödeyebilmek için bölge ahalisinin kızlarını Türkmenlere sattıkları söyleniyordu.⁵¹⁰

Ahalinin heyecanının gittikçe arttığını ve yoksulluğun İran'ın tamamını sardığını vurgulayan Hablülmetin gazetesi o günleri köşesine şu şekilde taşımıştı:

*Rusya ve Japonya arasında savaş ilan edilmesi Rusya'nın Tahran'daki baskısını biraz hafifletmişti ancak Rusya'nın da kendisini çekmesi ile birlikte tüm İran genelinde düzensizlikle birlikte yoksulluk da gittikçe artmaya başlamıştı. Tahran'da oldukça önemli bir nüfuza sahip olan ulema, devletin içinde bulunduğu çöküntüyü ve halkın ıslahat talebini daha tehditkâr bir üslupla alenen dile getirmeye başladı. Tüm bunlara rağmen 1905 yazında Avrupa'ya bir yolculuk söylentileri başladı.*⁵¹¹

Bu söylentiler üzerine Şûrâ-yı Ümmet, şahın bir önceki seyahatinde Paris'te uğradığı suikast girişimini, yakın zamanda İspanya Kralı XIII. Alfonso'ya düzenlenen bombalı saldırıyı ve II. Abdülhamid'in korkudan silahsız bekçisiz harem dairesinden mabeyn-i hümayuna çıkamadığını hatırlatarak onun böyle tehlikeli bir zamanda korkusuzca başka bir ülkeye seyahat etme düşüncesini takdir eder.⁵¹² Aynı dergi yazının devamında ise “tebaanın şahın seyahatinden beklediği siyasi menfaattir ancak şah Acemlere borçtan başka ne yadigârı oluyor?”⁵¹³ şahın borç para ile Avrupa seyahatine çıkma düşüncesini eleştirmiştir.

Aynüddeve ekonomik sorunları çözmek aynı zamanda da şahın planladığı üçüncü Avrupa seyahatinin masraflarını karşılamak amacıyla yeni mali kaynak arayışına girişti. Eminüssultan tarafından Rusya'dan alınan borçlar ağır bir şekilde eleştirildiği ve Eminüssultan hain ilan edildiği için Rusya'dan borç alınmasını doğru bulmuyordu. Bu nedenle Mösyö Nause aracılığıyla önce İngiltere'den daha sonra ise Tahran'daki İngiliz bankasından talep edilen yüz bin liralık borç reddedildi. Aynüddeve bu kez Tahran'da bulunan İngiliz diplomat Hardinge aracılığıyla İngiltere'den borç talep etti. Hardinge, Ahvaz şehrinde Karun Nehrinde verilecek imtiyaz karşılığında İngiltere'yi razı etse de Muzafferiddün şah kabul etmedi.⁵¹⁴ Sadrazam sorunu İranlı sermayedarlardan borç

⁵¹⁰ Mehdi Davudî, Aynüddeve ve Rejim-i Meşrute, (Tahran: Sazman-ı Kitapha-yı Cîbî, 1341), 87.

⁵¹¹ Rûznâme-i Hablülmetin, 4 Mart 1907, 14 yıl, 28. sayı, s.18.

⁵¹² Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, “Şundan Bundan”, 31 Ağustos 1905, 4. Sene Sayı 35, s. 3.

⁵¹³ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, “Şundan Bundan”, 31 Ağustos 1905, 4. Sene Sayı 35, s. 3.

⁵¹⁴ Hasan Muassır, Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet Der İran, Cild-i evvel (Tahran: İntişârât-ı İbni Sina), 15.

alarak çözdü. Başta Dış İşleri Bakanı Müşirüddeve ve Erfeüddeve olmak üzere İranlı sermayedarlardan bu para temin edildi. Ayrıca İran'dan yurt dışına seyahat edecek kimselerden de çıkış ücreti alınması kararlaştırıldı.⁵¹⁵ Böylece Muzafferiddün Şah üçüncü kez Avrupa seyahatine çıkabildi. Saltanat naibi olarak Muhammed Ali Mirza Tebriz'den davet edildi. Seyahate katılanların masraflarını kendilerinin karşılayacağı ilan edildiği için diğerlerine nazaran bu seyahate daha az kişi katıldı.⁵¹⁶ Şah seyahate çıkmadan önce Şeyh Fazlullah Nuri aracılığıyla Behbehânî'den devlet aleyhinde konuşmalar yapmayacağına dair söz aldı. Diğer taraftan veliaht Muhammed Ali Mirza da Behbehânî'yi ziyaret edip ona bir miktar nakit para da hediye ederek kendisinden aynı sözü aldı. Şah böylece seyahate çıkmadan payitahtın güvenliğini sağlamaya çalışıyordu.⁵¹⁷ 6 Haziran 1905 tarihinde başlayan seyahatte şah; Lehistan, Almanya, Avusturya, Fransa, Belçika, İtalya ve Hollanda'yı ziyaret etti. Fransa ve Avusturya'da kaplıcalara uğradı. Dönüşte Rusya'ya uğrayan şah bir müddet de burada ikamet ettikten sonra 6 Ekim 1905 tarihinde Tahran'a döndü. Bu ülkelerin sadece birkaçında resmi olarak karşılandı.⁵¹⁸

Muzafferiddün Şah'ın önceki seyahatlerinden sonra ülkedeki mali çöküntüye karşın borç alarak şahın ve devlet adamlarının Avrupa'ya seyahate çıkmaları Tahran'da yoğun bir şekilde eleştiriliyordu. Ancak bu son seyahatten sonra İran'da artık yeni bir dönemin başlayacağını kestirebilmek mümkündü. Seyahatin ardından meydana gelen gelişmeler bir öncekilerden çok farklıydı. Ülkedeki Rusya ve İngiltere nüfuzundan, Belçikalıların İran'da bulunmasından rahatsız olan ve aynı zamanda sadrazamla da araları iyice açılan İran'ın en nüfuzlu birkaç ulemasından Seyid Abdullah Behbehânî ve Seyid Muhammed Tabâtabâî'nin birlikte hareket etmeye karar vermeleri İran'da meydana gelecek büyük bir inkılabın adeta ayak sesiydi. Artık insanlar köşe başlarında, sokaklarda şahı, sarayı ve idare tarzını rahatlıkla eleştirebiliyorlardı.

Şûrâ-yı Ümmet de “*Şah Avrupa seyahatiyle; parlak bir medeniyete, zengin bir edebiyata sahip bir zamanlar cihanın gıpta ettiği Acemlerin başında miskin, budala bir âdem bulunduğunu tüm aleme gösterdi*” sözleriyle borç alarak

⁵¹⁵ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 223-225.

⁵¹⁶ Abdullah Mustevfî II, 1377, 61.

⁵¹⁷ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel), 120.

⁵¹⁸ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 228-229.

Avrupa'ya seyahate çıkan Muzafferiddün Şahı ülkesini cihana rezil etmekle itham etmekteydi.⁵¹⁹

İngiltere'nin İran'da izlediği politika da İran'da değişim arzusunu kuvvetlendiren bir diğer unsurdu. Hablülmetin gazetesi İngiltere'nin İran'da Feth Ali Şah döneminden beri izlediği politikayı şu cümlelerle özetler:

*İngiltere politik çıkarlarını göz önünde bulundurarak İran'da siyasi birliğin sağlanması, gerekli ıslahatların yapılması ve kanuna dayalı bir sistemin oluşturulması gerektiğine inanıyordu. İngiltere açısından gelişmiş ve güçlü bir orduya sahip İran devletinin olması Rusya'nın burada rahatça hareket edemeyeceği anlamına geliyordu.*⁵²⁰

2.4. Rus-Japon Savaşı ve Rusya'nın Mağlubiyetinin İran Meşrutiyetine Etkisi

1904-05 Rus-Japon Savaşı ve 1905 Rus Devrimi de hakkını isteyen bir millete hakkını vermeyen devletin ne hale geleceğini, mutlakiyet idaresi ile yönetilen milletlere göstermişti. Bu savaş ve bu ihtilal sayesinde bütün Asya uyanmaya başlamıştı.⁵²¹ Şûrâ-yı Ümmet'e göre bu uyanış medeniyetin ve marifetin beşiği iken asırlardan beri bir mezarlık haline gelen Asya'yı medeniyet mahşeri yapacaktır. Derginin ifadesine göre İranlılar, Çinliler, Karadağlılar bu gelişmelerden etkilenmişler ve haklarını elde etmek için mücadeleye giriştiler. Etkilenmeyen ve uyanmayan millet Osmanlı milletidir.⁵²²

Nikkie R.Keddie de 1904-05 Rus-Japon Savaşı ve 1905 Rus Devrimi⁵²³ İranlılardaki devrimci duyguyu güçlendirdiğini ifade eder. Ona göre İranlılar, Rusya'nın Kaçar hükümetini devirmeye veya zayıflatmaya yönelik herhangi bir girişime müdahale edeceğini biliyorlardı. Rus hükümetinin önce savaşıyla, sonra da kendi sınırlarındaki devrimle meşgul olması İran'da harekete geçmek için koşulları elverişli hale getirdi. İranlılar artık devrim ve ıslahat düşüncelerini gerçekleştirmek için planlar yapmaya

⁵¹⁹ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, "Acem Türk İhtilâfı", 15 Ağustos 1906, 5.Sene, Sayı 96-97. s. 2.;

⁵²⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Ekim 1906, 14 yıl, 11.sayı, s.18.

⁵²¹ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi", 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.766.

⁵²² Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, "İran", 30 Teşrin-i Sani 1906, 5.Sene 104.Sayı-0106, s. 3.

⁵²³ 1905 Rus Devrimi ile ilgili genel bir değerlendirme için bkz: Kezban Acar, "1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (2008): 79-98.

başladılar.⁵²⁴ Ağaoğlu, Rusya'daki devrimin İran meşrutiyetine etkisi üzerine 1910 yılında yaptığı değerlendirmede; 1905 inkılabından önce Rus hükümetinin Kafkasya Müslümanlarının gazete, risale, mecmua neşretme gibi faaliyetlere müsaade etmediğini bu sebeple Müslümanların ellerinde *Kaspi*⁵²⁵ adında sadece bir gazete olduğu ifade eder. Rusya'da inkılabından sonra ise Bakü'de önce *Hayat*⁵²⁶ ardından *İrşâd*⁵²⁷ gazetelerini çıkardıklarını belirtir.⁵²⁸ 1907 yılında Çarlık rejimi tarafından tehlikeli bulunarak kapatılan *İrşâd*, 1908 yılında yeniden çıkarılsa da bir müddet sonra tamamen kapatıldı.⁵²⁹ Azerbaycan'daki gazetecilik faaliyetlerine *Terakkî* adı altında çıkardığı gazete ile devam eden⁵³⁰ Ağaoğlu, İran'da meydana gelen değişiklikleri ilk olarak bu gazetelerin dile getirdiğini yazar.⁵³¹ Azerbaycan milli uyanış hareketinin ortaya çıkmasında ve gelişiminde önemli rol oynayan bu gazeteler İran Türklerinin de eşitlik, özgürlük, adalet gibi demokratik kavramlar hakkında bilinçlenmelerini sağladı. Ağaoğlu'nun ifadelerine göre Kafkasya Türkleri ile irtibat halinde olan İran Türkleri, Bakü'de Türkçe gazete neşredildiğini duyar duymaz bu gazetelere alaka gösterdiler. Çıkarılan gazetelerin Rusya'da meydana gelen inkılabın etkisiyle Rus entelektüellerinin düşüncelerinin Müslümanlar arasında yayılmasına hizmet ettiğini belirten Ağaoğlu, bu sayede İran'da yavaş yavaş inkılap düşüncesinin filizlendiğini ve Tebriz başta olmak üzere İran

⁵²⁴ Nikkie R.Keddie, *Modern Iran Roots and Result of Revolution*, 66.; Rus-Japon Savaşı'nın İran'daki ihtilalci düşünceyi tetiklediğine dair ayrıca bkz: Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", 6 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 109, sayfa 80.; Mecelle-i Hikmet, "Cümbüş-i İran", 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 12.

⁵²⁵ Kafkas Müslümanlarının haklarını muhafaza etmek için Rusça neşredilen *Kaspi*, Zeynel Abidin Tagiyev tarafından çıkarılmaktaydı. Daha sonra yazar kadrosuna katılan Ağaoğlu, Rusça gazete okuyan Müslüman sayısının oldukça sınırlı olmasına ve Rus hükümetinin baskılarına rağmen mümkün olduğunca Müslümanların aydınlanması için hizmet ettiklerini söyler. Bkz: Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", 6 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 109, s. 80.; Abdullah Gündoğdu, *Ümmetten Millete*, 40.

⁵²⁶ *Hayat* gazetesi, 1905 yılında Çarlık Rusya'sı tarafından sansürün kaldırılmasıyla Bakü'de faaliyet göstermeye başladı. Bu gazetenin imtiyaz sahibi Ali Merdan Bey Topçubaşı idi. Gazetenin başyazarlığını ise Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağayev yapmaktaydı. Bkz: Abdullah Gündoğdu, *Ümmetten Millete*, 41.; Chingiz Asadov, Ahmet Ağaoğlu'nun *İrşâd* Gazetesi'ndeki Yazıları (1905-1906), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, (2019), 25.

⁵²⁷ *İrşâd* gazetesi, 17 Aralık 1905-25 Haziran 1908 tarihleri aralığında Bakü'de faaliyet göstermiştir. Gazete, "Edebi, Siyasi, İlmi, İktisadi ve İçtimai, Türk dilinde Müslüman gazetesidir" başlığıyla, Arap alfabesiyle yayınlanmıştır. Gazetenin *İrşâd* başlığının altında "Hürriyet, Müsavat, Adalet" kelimeleri yer alıyordu. Türk dilinin dışında gazete ayrıca Fars dilinde de toplam 13 sayı çıkarmıştır. Bkz: Chingiz Asadov, Ahmet Ağaoğlu'nun *İrşâd* Gazetesi'ndeki Yazıları (1905-1906), 26.

⁵²⁸ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", 6 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 109, s. 80.

⁵²⁹ Abdullah Gündoğdu, *Ümmetten Millete*, 42.

⁵³⁰ Abdullah Gündoğdu, *Ümmetten Millete*, 42.

⁵³¹ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", 6 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 109, s. 80.

şehirlerinde gazetelerin çıkarılmaya başlandığını yazar. Kafkasya’da bulunan İranlılar da İran’a dönerek bu ortamı değerlendirip memleketlerini istibdat idaresinden kurtarmak için mücadeleye başladılar.⁵³² Mısır’da neşredilen Mecelle-i Hikmet’te yer alan bir haber de Kafkas Müslümanları ile İran basını arasındaki bağlantıyı doğrulamaktaydı. Mecelle, 1906 yılı mayıs ayında Londra basınından tercüme ettiği bir haberinde, Kafkas Müslümanlarının İran’daki Rus nüfuzunun, İngiliz hilelerinden daha fazla zararlı olduğunu düşündüklerini yazar. Bu sebeple Kafkas Müslümanları bazı Farsça gazetelerle bağlantı kurarak onların Rusya aleyhinde yazılar yazmalarını sağlamışlardır.⁵³³

Resulzâde de Rus inkılabının İran meşrutiyet hareketi üzerine etkisini açıklarken daha evvel Rusya ve Kafkasya’ya iltica eden İranlılara dikkat çeker. Rusya’da devrimi gerçekleştiren ahrârdan etkilenen İranlı tüccar ve işçiler İran’a dönerek burada inkılap ve hürriyet düşüncesini yayılmasında önemli rol oynadılar. Kurdukları gizli komiteler (Merkez-i Gaybî) ve buralarda düzenledikleri gizli toplantılar sonucu yayınladıkları bildirilerle Kaçar idaresini eleştirmişler ve İran’da merkezi otoriteye karşı ahaliyi bilinçlendirmişlerdi.⁵³⁴ İran meşrutiyetçilerinin çıktıkları bu yolculuktan dönmeye niyetleri yoktu. İranlıların o günlerdeki ıslahat taleplerindeki kararlılığı Hablülmetin gazetesi şu şekilde dile getiriyordu:

Yapılacak ıslahatlar devletin de faydasına olacaktır. 100 yıldan beri her gün geri gitmemiş miyiz? Şimdi on yıldır devlet ıslahatlarla ilgili nutuklar atmakta ancak gerçekten de bir adım atabilmiş midir bu konuda? Bugün modern dünyanın bir gereği olarak ıslahatlar engellenemez. Bugün bizim memleketimiz üzerindeki tabii modernleşmeye Ye’cûc ve Me’cûc’ün seddi bile engelleyemez. Bundan sonra milletin gücünü göreceğimize dair şüphemiz yoktur. Bundan öncesinde İran milleti bebek gibiydiler. Sahipleri alamayacağı şeylerin sözünü veriyorlar ve sonra yemek dahi vermeyi unutuyorlardı. Bundan önce yani 20 yıldır 30 yıldır İran milleti uyuyordu. Yavaş yavaş Şehit Şah’ın 50 yıllık hükümdarlığının sonlarında ve

⁵³² Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, “İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar”, 6 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 109, s. 80.

⁵³³ Mecelle-i Hikmet, “Mukavemet-i Nüfûz-ı Rusya Der İran”, 24 Mah-ı mey (Mayıs) 1906/1 Rebiüssânî 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 868, s. 7.

⁵³⁴ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzâde Mehmet Emin, “İran Tarihçe-i İnkılabı, (Muzafferiddün Şah Devri 2)”, 12 Aralık 1912 (Miladi) 29 Teşrîn-i Sâni 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 222, s.253.

*şimdiki şahımız Muzaferiddün Şah'ın tahta geçmesi ile birlikte İranlıların gaflet uykusunu da tamamlanmaya başladı.*⁵³⁵

İranlılar, yeni açılan medreselerde yetişen talebeler ile dahilde ve hariçte neşredilen gazete, dergi gibi yayın organları aracılığıyla mevcut Avrupa devletlerinin sistemlerinden haberdar oldular ve artık İranlılar da değişimden yana tavır almaya başladılar. Avrupa seyahatlerinden sonra Muzaferiddün Şah'ın kendisi de batı kültüründen etkilenmişti. Öyle ki İranlılar artık sadece Muzaferiddün Şah tahtta olduğu müddetçe hayal ettikleri özgürlüğe erişebileceklerine inanıyorlardı.⁵³⁶ Muhbirüssaltana'ya⁵³⁷ göre ise Muzaferiddün Şah'ın zihninde meşrutiyet idaresi zaten vardı. Kendisi anılarında şahın yaratılış itibariyle demokrat olduğunu ve kendisine Japonya'da meclis olup olmadığını sorduğunu söyler. Ayrıca düzenlenen bir askeri gösteriyi daha yakından görmek isteyen kalabalığın görevliler tarafından engellendiğini görünce Muzaferiddün Şah şöyle emir verir: *Söyleyin engel olmasınlar. Bu topluluk bizden değil bu halktandır.*⁵³⁸

İranlılarda, *şah olmazsa İran da olmaz* düşüncesinin yerini yavaş yavaş *meşrutiyet idaresi düşüncesi* almaktaydı.

2.5. Meşrutiyet Hareketi'nin Merkezileşmesi

İran modernleşmesinin temelleri her ne kadar Nâsırüddin Şah'ın kudretli sadrazamı Emir Kebir döneminde atılmış olsa da Mehdi Melikzâde, Emir Kebir'in hiçbir zaman anayasal düzen fikrinde olmadığını ifade eder. Melikzâde'nin ifadesine göre İran meşrutiyet hareketi üzerine araştırma yapan yerli ve yabancı tarihçilerin çoğu meşrutiyetin temellerinin Nâsırüddin Şah'ın sadrazamı Emir Kebir döneminde atıldığını ifade ederler. Bundan dolayı da onu meşrutiyetin ilk bânîsi ve meşrutiyet hareketinin başlamasına neden olan kişi olarak bilirler. Şüphesiz Emir Kebir büyük bir devlet adamıdır ve döneminde İran için önemli işlere imza atılmış ve böylelikle İran dünyada önemli bir yer edinmiştir. Ancak Emir Kebir'in aklında hiçbir zaman meşrutiyet idaresi veya başka bir demokratik idare olmadı. Hiçbir zaman milli bir inkılap hareketi düşüncesinde değildi.⁵³⁹ İran'da milli bir inkılap düşüncesi Nâsırüddin Şah'ın son

⁵³⁵ Rûznâme-i Hablûlmetin, "Bugün Millet Islahat İstemektedir", 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2.sayı, s.7.

⁵³⁶ Abdullah Mustevfi II, 1377, 63.

⁵³⁷ Mehdi Kulî Hidayet

⁵³⁸ Mehdi Kulî Hidayet, Gozareş-i İran, (Tahran: Neşr-i Nokre, 1363), 162-163.

⁵³⁹ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 144-145.

dönemlerinde filizlenmeye başlamış ve Muzafferiddün Şah'ın tahta geçmesiyle birlikte ivme kazanmıştır. Yabancı devletlerden alınan borçlarla yapılan Avrupa seyahatleri, alınan borçlar karşılığında verilen imtiyazlar, yabancıların devlet kurumlarında önemli makamlara getirilmesi, ülkede baş gösteren ekonomik buhran genel olarak İranlıların Kaçar idaresine tepkilerinin zamanla milli bir inkılap yani meşrutiyet idaresi düşüncesine dönüşmesinde etkili olmuştur. Bir araya gelerek oluşturdukları cemiyetler sayesinde muhalifler artık daha örgütlü bir şekilde hareket etmeye ve fikirlerini açıktan açığa dile getirmeye başlamışlardır. Belçikalı Nause gibi yabancıların önemli makamlara getirilmeleri ve Sadrazam Aynüddeve ile Behbehânî arasındaki anlaşmazlık ulemanın da meşrutiyet hareketinin bir parçası olmasını sağlamıştır.

Özgürlük taraftarları İran'da istibdadın kökünün kazınmasını yani bir kişinin iki dudağı arasından çıkan diktelerle idare edilmek yerine millet iradesiyle teşkil edilmiş bir meclisin olduğu kanuna dayalı bir devletin kurulmasını istiyorlardı. Ruhaniler ve onlara tâbi olanlar, Aynüddeve ve onun en büyük destekçileri Şeyh Fazlullah, Tahran Cuma İmamı, Tahran valisi Alâüddeve'yi ortadan kaldırmak istiyorlardı. Tüccar ise Belçikalı Nause ve ekibinin devlet işlerinden uzaklaştırılması ve hatta İran'dan gönderilmelerini talep ediyordu.⁵⁴⁰ Bu sebeple merkezi idareye muhalif olanların bir araya gelmelerini sağlayacak ortam hazırды.

2.5.1. Meykede Bağ Cemiyeti ve İnkılap Komitesi'nin Kurulması

Ahmed Ağaoğlu (Agayef), İran meşrutiyet hareketinin *İttihad Terakki Cemiyeti*⁵⁴¹ gibi bir cemiyete sahip olamamasını İranlılar açısından büyük bir şansızlık olarak değerlendirir.⁵⁴² Ağaoğlu'nun bu yerinde değerlendirmesini destekleyecek çok sayıda gerekçe sıralanabilir. Başlarda sadece birkaç kişilik küçük gruplar hâlinde toplantılar yapıp memleketi içinde bulunduğu vaziyetten kurtarmanın yollarını arayan muhalifler, yapılması gereken ıslahatlar ile ilgili bazı yazılar kaleme alarak Hablülmetin gibi İran

⁵⁴⁰ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 261-262.

⁵⁴¹ 1908 İhtilâlî'ni düzenleyen ve bu tarihten itibaren 1918'e kadar devletin yönetiminde birinci derecede rol oynayan siyasî cemiyet. Bkz: M.Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", İçinde *TDVİA* 23/476-484(2001).; İhsan Şerif Kaymaz, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti" *Atatürk Ansiklopedisi*, (03/01/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ittihat-ve-terakki-cemiyeti-firkasi/?pdf=3907> adresinden erişilmiştir.); Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, (İstanbul: 1993).; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki*, (İstanbul 1975).

⁵⁴² Sebülreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar [1]" 1 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 105, s. 11.

dışında neşredilen gazetelere gönderebiliyorlardı. Muhalif grupların birbirlerini daha yakından tanımalarını ve aralarında karşılıklı güven ortamının oluşmasını sağlayan bu toplantılar sonucunda muhalifler daha büyük ve genel bir toplantı yapılması konusunda uzlaştılar. Alınan karara göre herkes ıslahat yanlısı olduğundan emin olduğu güvenilir kimseleri, yollarına daha güçlü bir şekilde devam edebilmek, ıslahat yanlılarını bir araya getirebilmek ve daha örgütlü hareket edebilmek amacıyla yapılacak genel toplantıya davet edecekti. Muhalifler güvenilir bir yer olan Mirza Süleyman Han Meykede'nin bağında 27 Mayıs 1904 tarihinde toplanma kararı aldılar. Hacı Şeyh Mehdi Şerif başkanlığında düzenlenen toplantı, aralarında daha sonra meşrutiyetin ilan edilmesinde önemli rol oynayacak olan Melikülmütekellimin, Seyyid Cemaleddin Vaiz, Mirza Cihangir Han, Seyyid Muhammed Rıza Müsavât, Süleyman Han Meykede, Mirza Muhammed Ali Han Nusretüssultan'ın bulunduğu yaklaşık 60 kişinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Toplantıda başkan ve dönemin en seçkin vâizlerinden Melikülmütekellimin ve Cemaleddin Vâiz birer konuşma yapmışlardır. Konuşmacıların dikkat çektikleri hususların başında ülkedeki yabancı nüfuzu, özgür, bağımsız ve adalete dayalı bir kanun devletinin kurulması geliyordu. Amaçlarının vatanın kurtarılması ve ülkede huzur ortamının tesis edilmesi olduğunu, bunun da ancak vatansever vatan evlatlarının İran'da işleri ele almalarıyla mümkün olacağını dile getiren hatipler, hedeflerine ulaşana kadar her türlü vasıtayı kullanılacaklarını ifade etmekteydiler.⁵⁴³

Toplanmasında, Melkum Han tarafından Feramuşhane'nin⁵⁴⁴ kurulmasıyla İran'da faaliyetlerini artıran Mason localarının doğrudan etkisi olan⁵⁴⁵ ve meşrutiyet hareketinin merkezileşmesini sağlayan bu toplantı ile Meykede Bağ Cemiyeti de kurulmuş oldu. Cemiyet üyeleri ilk bu toplantıda çalışma programcılarını oluşturacak 18 maddeden oluşan bir mutabakat metni imzaladılar. Bu mutabakat metni şu maddeleri içermekteydi:

1. Nüfuz sahibi kimseler ve ıslahatçıların bu cemiyete katılımları sağlanacak.
2. Aynüddeve ve Ali Asgar Han Atabek taraftarları arasındaki anlaşmazlıktan mümkün olduğu kadar istifade edilecek.

⁵⁴³ Ömer Alkaç, "Meykede Bağ Cemiyeti", *Modern İran Ansiklopedisi*, (İram Yayınları 2022) 633-634.

⁵⁴⁴ Feramuşhâne (Mason Locası) ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: İsmail Rain, *Ferâmuşhâne ve Framasonâri der İran*, Cilt 2, (Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, 1357).

⁵⁴⁵ İsmail Rain, *Ferâmuşhâne ve Framasonâri der İran*, Cilt 2, s.227- 232.

3. Bir yandan iki grup arasındaki anlaşmazlık körüklenirken diğer yandan da Aynuddevle'ye muhalif olanlara yardım edilecek.
4. İsteddiği halde devlet idaresinde görev alamayanlar, devlete ve devlet kurumlarına karşı kışkırtılacak.
5. Necef uleması ile irtibat kurulup cemiyetin amaçları ve devletin içinde bulunduğu vaziyet konusunda bilgilenmeleri sağlanacak.
6. Ülkenin vaziyetinden memnun olmayan devlet adamları ve Kaçar şehzadeleri ile fikir birliği yapılacaktır.
7. Tahran'daki nüfuzlu din adamlarıyla cemiyetin maksadı belli edilmeden iş birliği yapılacaktır.
8. Dünya siyasetine vâkıf devlet adamları ile gizli görüşmeler gerçekleştirilecek ve hedefe ulaşıldıktan sonra yürürlüğe konulacak ıslahat nizamnamesi önceden hazırlanacaktır.
9. Cemiyet üyeleri her türlü vasıtayı kullanarak insanları istibdat idaresinin tehlikelileri, adalet ve kanun konusunda bilgilendirmekle görevlidir.
10. Cemiyette eli kalem tutanlar İran'ın vaziyetini ve idarecilerin zulümlerini içeren yazılar kaleme alıp dünyanın önemli gazetelerine özellikle de özgür düşünce ortamının olduğu ülkelerin basınına gönderecekler.
11. Tüm üyeler anayasa ile idare edilen ülkelerdeki asayiş ve düzeni anlatan bildiriler hazırlayıp halk arasında dağıtmakla yükümlüdürler.
12. Yabancı dil bilen üyeler yabancı ülkelerde meydana gelen inkılapların tarihi süreçlerini anlatan kitaplar tercüme edip yayınlayacaklar.
13. Cemiyetin hatipleri ve vaizleri her şeyden önce halkı gaflet uykusundan uyandıracak ve onlara kurtuluş yolunu gösterecek konuşmalar yapacaklar.
14. Riyakâr mollaların, istibdatçıların saldırılarına maruz kalmamak için yapılan konuşmaların ve yazılacak yazıların tamamının *İslam şeriatına uygun* olmasına özellikle dikkat edilecek ve art niyetlilere malzeme verilmeyecek.

15. Üyeler mümkün olduğu kadar saray, sadrazamlık makamı ve diğer önemli devlet adamları hakkında bilgi toplayacak ve bu bilgileri cemiyet üyeleri ile paylaşacaklar.
16. Doğu ve Asya ülkelerindeki harekete katılmak isteyenlerden istifade edilecektir. Ayrıca kendi şahsi çıkarlarını her şeyin önünde tutan devlet adamları ve şehzadeler tahrik edilecek ve gerçekleştirmeyi düşündüğümüz *İnkılap* ve ulaşmaya çalıştığımız diğer amaçlarımız doğrultusunda onlardan istifade edilecektir.
17. Şu andan itibaren üyelerin, art niyetli kimselere malzeme verilmemesi adına İslami toplantılar hariç diğer dinlerin toplantılarına katılmamaları tavsiye edilir.
18. Yurt içi ve yurt dışındaki ıslahat taraftarları ile irtibat kurulmalı ve onlar zalimlere karşı ayaklanmaları konusunda teşvik edilmelidir.

Toplantıda, her hafta bu kadar kalabalık bir grubun toplanmasının güçlüğü göz önünde bulundurularak dokuz kişiden oluşan ve karar alıp uygulama yetkisine sahip bir *İnkılap Komitesi* kuruldu. Cemiyetin idaresini de üstlenen bu komiteye oybirliği ile Melikülmütekellimin, Cemaleddin Vaiz-i İsfahani, M. Rıza Müsavât, Seyyid Esedullah Harakani, Şeyhürreis Ebu Hasan Mirza, Ağa Mirza Muhsin, Süleyman Han Meykede, Hacı Mirza Yahya Devletâbâdî ve M. Ali Han Nusretüssultan seçildi.⁵⁴⁶

Toplantıda alınan kararlar incelendiğinde cemiyetin inkılap düşüncesinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İnkılap yolunda ulemanın gücünden faydalanmak isteyen komite hem Necef uleması ile iyi ilişkiler kurarak hem de Tahran'da bulunan ve Aynüddeyle'ye muhalif Behbehânî ile Tabâtabâî'yi bir araya getirerek inkılap düşüncesini daha geniş bir tabana yaymayı amaçlamışlardır. Bu nedenle İnkılap Komitesi'nin ilk faaliyeti Necef ulemasına bir temsilci göndererek kanun ve adalete dayalı yeni düzenin tesis edilmesi gerektiğini izah etmek oldu. Komite daha sonra ise Tabâtabâî ve Behbehânî arasında ittifak yapılmasını sağladı.⁵⁴⁷

Meykede Bağlı Cemiyeti'nin üyeleri, 23 Şubat 1905 tarihinde Tabâtabâî'nin önerisiyle İran'da meşrutiyetin ilan edilmesinde aktif rol oynayan Encümen-i Mahfi'yi

⁵⁴⁶ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 242-243.

⁵⁴⁷ Ömer Alkaç, "Meykede Bağlı Cemiyeti", 635-636.

(Gizli Cemiyet) kurdular.⁵⁴⁸ Her ne kadar bazı yönleriyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni anımsatsa ve meşrutiyetin ilan edilmesinde önemli rol oynasa da Ağaoğlu'nun da ifade ettiği gibi bu cemiyet hiçbir zaman İttihat Terakki kadar kapsamlı ve etkili olamamıştır.⁵⁴⁹

2.5.2. Behbehânî ve Tabâtabâî İş birliği

İran'da Şii ulema otorite ve meşruiyetini, İmamiye Şiiliğinde Hz. Muhammed'in nasla tayin edilmiş yegâne meşru temsilcileri olan on iki masum imamın devamı olarak onların adına içtihatla bulunma yetkilerinden alırlar. Şia'da imameti kabul etmek iman esaslarından biri olarak kabul edilir. Onların temsilcisi olan ulema da ilim sahibi olmanın ötesindedir. Şii inancındaki *Taklid Kurumu* (Merci-i Taklid), ulemanın toplum ve otorite ile olan ilişkisini belirler. Buna göre bir Şii'nin dini görevlerini yerine getirebilmek için içtihatlarını takip ve taklid etmesi gereken bir müçtehit vardır.⁵⁵⁰ İran'daki ilk Amerkan temsilci olan Samuel Benjamin, müçtehitlerin nüfuzunu ifade ederken “*Tahran'daki en kıdemli müçtehit, her ne kadar katıra binse ve yanında bir tek hizmetkârı da olsa büyük bir nüfuza sahipti, ağzından çıkacak tek bir sözcükle şahı devirebilirdi*”⁵⁵¹ ifadelerini kullanır. Abrahamian, biraz abartılı da bulsa, Benjamin'in bu tespiti eserinde yer verir.⁵⁵² London Times gazetesinden tercüme edilerek Hablülmetin gazetesinde yayımlanan makalede ise ulemanın nüfuzuna dair şu ifadeler yer almaktaydı:

*Osmanlı'da sultanı Müslümanların halifesi olarak bilirler. İran'da ise ulemayı peygamberin yerine geçen kişi olarak görürler.*⁵⁵³

Bu sebeple ulema İran coğrafyasında toplum ve devlet üzerindeki nüfuzunu her dönem muhafaza edebilmiştir. İran'da devlet ve ulema uzun bir müddetten beri bir anlaşmazlık içerisindeydi. Ahmet Ağaoğlu, öteden beri toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip ulema ve eşrafın nüfuzlarını ortadan kaldırmak için Kaçar şahlarının, özellikle seçtikleri vezirler ve devlet adamları aracılığıyla büyük bir çaba sarfettiklerini belirtir. Amaçları ise kendi otoritelerine gölge düşüren bu sınıflardan kurtulmak idi. Buna karşılık ulema da kendi nüfuzlarını muhafaza etmek için Kaçar şahlarını toplum nazarında

⁵⁴⁸ Nâzımülislam Kirmânî, *Tarih-i Bidâr-ı İraniyan*, 246.

⁵⁴⁹ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, “İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar [1]” 1 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 105, s. 11.

⁵⁵⁰ Volkan Atuk, “Osmanlı Devleti ve İran'da Ulemanın Meşrutiyet Algısı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 75, No.2, (2020): 443.

⁵⁵¹ Ervand Abrahamian, “Modern İran Tarihi”, 21.

⁵⁵² Ervand Abrahamian, “Modern İran Tarihi”, 21.

⁵⁵³ Rûznâme-i Hablülmetin, “London Times'dan Tercüme”, 7 Eylül 1906, 14. yıl, 6. sayı, 17.

itibarsızlaştırma mücadelesine giriştiler.⁵⁵⁴ Toplum ise bu iki kudretin kısılcacında kalmıştı. Devletin zulmünden kaçanlar ulemaya sığınır ulemanın zulmünden kaçanlar ise devlete müracaat ederlerdi. İran toplumu ise bu iki gücün etkisi altında yaşamaya alışmıştı. Ulema ve devlet ise bu durumu bir gelir kapısına dönüştürmüşlerdi. 1899 yılında Tahran Büyükelçiliği'ne Ateşemiliteri olarak atanan ve İran'da meşrutiyetin ilanına kadar yaşanan sürece yakından tanıklık eden Cemil Said Bey'e göre bu durum Nâsirüddin ve Muzafferiddün Şah dönemlerinde gerçekleşen Avrupa seyahatlerinin akabinde Avrupalıların ülkeye gelmesine kadar böyle devam etti. Avrupalılar, ulemanın manevi nüfuzlarını maddi bir kuvvete dönüştüremeyeceklerini ve İran ahali gibi miskin, cahil bir halktan mürekkep ulema ordusunun Şah'ın her ne kadar düzensiz de olsa silahlı ve toplara sahip ordusu ile baş edemeyeceğini telkin ediyorlardı.⁵⁵⁵ Son zamanlarda meydana gelen gelişmeler ulema ve devlet arasındaki anlaşmazlığı daha da derinleştirdi. Ulema sarayı ve devlet adamlarını şeriata ve şariat erbabına yani kendilerine muhalif olmakla itham ediyordu. Daha önce olduğu gibi yine sadrazamı azlettirmek istiyorlardı. Bunun için de ahali üzerindeki nüfuzlarını onları ayaklandırma yolunu tercih ettiler.⁵⁵⁶

Devlet ve ulema arasındaki anlaşmazlığı kullanmak isteyen İnkılap Komitesi üyeleri de ulemanın bu nüfuzun farkındaydı. Aynüddeve'nin sadrazam olarak kalmasını istemeyen Behbehânî İnkılap Komitesi'nin de çabasıyla en az kendisi kadar kudretli ve toplum nezdinde itibarı olan bir diğer müçtehit Tabâtabâî ile görüşerek onu kendisi ile birlikte hareket etmeye ikna etti.⁵⁵⁷ Behbehânî'nin amacı görünürde Nause'nin görevden alınmasını sağlamak olsa da asıl amaç Aynüddeve'nin sadrazamlıktan azledilmesi idi.

Nause'nin uygulamalarına tepkili olan ahali de pazarlara, kervansaraylara astıkları afişlerle aracılığıyla seslerini duyurmaya çalışıyorlardı. Bu afişlerden birinde ahalinin artık kethüdasından sadrazamına tüm idarecilerin zulmünden bıktıkları ancak korkudan seslerini çıkaramadıkları belirtiliyordu. Afişte, İmam Aleyhisselam'ın (Hz. Ali)

⁵⁵⁴ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar", 22 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 107, s. 45.

⁵⁵⁵ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)", 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.5.; Cemil Said Bey, 1899 yılında Binbaşı rütbesiyle Tahran Sefareti ataşemiliterliğine tayin olmuş ve Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yaklaşık 10 yıl İran'da kalmıştır. Cemil Said Bey'in Yeni Tasvîr-i Efkâr'da neşredilen mektupları A.Ergun Çınar tarafından latınize edilmiştir. Bkz: Cemil Said Bey, İran Mektupları, Haz. A. Ergun Çınar, (İstanbul, Kitabevi, 2014).

⁵⁵⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, "London Times'dan Tercüme", 7 Eylül 1906, 14. yıl, 6. sayı, 17.

⁵⁵⁷ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 229.

“zalim zulmünü terk etmiyorsa mazlum zulme tahammül etmesin” sözü hatırlatılarak ahali zalime karşı mücadeleye davet ediliyordu. İslam şeriatında Müslümanlar üzerine kafirlerin musallat edilmesinin haram olduğu buna rağmen Mösyö Nause’nin gümrüklerdeki uygulamalarıyla tüccarları zor durumda bıraktığı, Sadrazam Aynüddeve’nin ise ondan para aldığı için Şah Abdulazîm’de tahassünlerine (sığınma eylemi) rağmen tüccarların haykırıışlarını iştmediği yazılıydı. Necef ulemasına vaziyeti bildiren telgraflar çekilmesine rağmen henüz onlardan da bir cevap gelmediği ancak Behbehânî’nin sadrazamdan Mösyö Nause’nin azlini talep etmesinin insanları biraz olsun ümitlendirdiği ancak Aynüddeve’nin onu da dikkate almadığının altı çiziliyordu. Dini hassasiyetleri yüksek olan ahali, en sert tepkiyi bu afişten de anlaşılaacağı üzere Nause’nin ulema kıyafeti giyerek baloya katılmasına göstermekteydi. Metinde, Muzafferiddün Şah ile ilgili de oldukça ağır ifadeler yer almaktadır. Onlara göre şah fitraten biraz şuarsuzdu ve Emir Bahadır Ceng’in aklı ile hareket etmekteydi. *Memleketin Uyanmışları* imzasıyla hazırlanan afişte âkiller, ulema, âyan ve aydınlar zulmün önünün alınması için ön ayak olmaya ve ellerinden ne geliyorsa yapmaya davet edilmekteydiler.⁵⁵⁸ Tam da böyle bir ortamda başta İnkılap Komitesi olmak üzere meşrutiyet taraftarlarının çabalarıyla Behbehânî ve Tabâtabâî yani İran’ın en kudretli iki müçtehidini birlikte hareket etmeye başladılar.⁵⁵⁹ Tabâtabâî, Behbehânî ile yaptıkları görüşmede sadece Aynüddeve’nin azli ile yetinmeyip Adalethane’nin kurulması için de mücadele etmeyi önermişti.⁵⁶⁰

Ahmet Kesrevî, her iki seyyidin de tam olarak hangi konular hakkında uzlaştıkları açık değilse de daha sonraki faaliyetlerini göz önünde bulundurarak ikisinin de aklında başından beri meşrutiyet, Anayasa ve Meclis düşüncesinin olduğunu ileri sürer. Neredeyse on yıldan beri İran’da başlayan hareketin bir neticeye ulaşması için eksik olan lider kadrosunu tamamladılar. Bundan dolayı 1905 yılının mart ayında gerçekleşen bu görüşme Ahmet Kesrevî’ye göre meşrutiyet hareketinin de başlangıcı olarak kabul edilmelidir.⁵⁶¹ Kirman’da yaşanan bazı olayların ardından iki müçtehidin Kirman valisi tarafından falakaya yatırıldığı haberleri Tabâtabâî ve Behbehânî’yi oldukça rahatsız etmişti. Bunun üzerine iki seyyit kasım ayında Tabâtabâî’nin evinde bir araya gelmişler ve

⁵⁵⁸ Muhammed Mehdi Şerif Kâşânî, Tarih-i Meşrûtiyet, (Tahran: Nigaristan Kitap, 1389), 70-71.

⁵⁵⁹ Rûznâme-i Kevkeb-i Dûrrî, “İranlıların Uyanış ve Medeniyetlerinin Ortaya Çıkış Tarihi” 28 Eylül 1907, 3. yıl, Numara 26, s. 6.

⁵⁶⁰ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 229.

⁵⁶¹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 81.

ittifak yemini ederek birlikteliklerini güçlendirmişlerdir.⁵⁶² İki müçtehidin ittifaklarını güçlendiren diğer bir olay ise Rusların Tahran’da inşa etmek istedikleri banka binasının yeri meselesidir. Ruslar, Tahran’da banka binası inşa etmek için mezarlık ve medrese arazisini satın almışlardı. Bu arazide binayı inşa etmeye başlamaları Tahran uleması tarafından tepki ile karşılandı. Hareketin önderleri konumunda olan iki seyit mezarlık ve medrese alanının satılması ve kazılmasının meşru olmadığını söylediler. Ancak banka müdürü, araziye kendilerine Şeyh Fazlullah’ın sattığını gösteren satış sözleşmesini gönderip binanın inşasına devam ettiler. Tabâtabâî ve etrafındakiler devlet nezdinde gerekli adımları atsalar da yine bir sonuca ulaşamadılar. Bunun üzerine Eminüssultan’a taraftarlarına yakınlığı bilinen Mirza Mustafa Aşityânî minberde halkı galeyana getirmiş ve bina inşaatını yıkılmasını sağlamıştır. Yaşanan bu olay Behbehânî ve Tabâtabâî’nin halk nezdinde itibarını artırırken bu iki müçtehide muhalif Şeyh Fazlullah’ın da itibar kaybetmesine sebep olmuştur.⁵⁶³

Aynüddeve ve Nause’nin icraatlarından rahatsız olan ahali Necef ulemasına durumu bildiren telgraflar göndermekteydiler. Nihayet Necef uleması tarafından Behbehânî’ye konu ile ilgili bir telgraf gönderildi. Telgrafta Müslümanların mallarının ve canlarının korunması için herkesin taşın altına elini koyması gerektiği söyleniyordu. Ayrıca Mösyö Nause’yi koruyan herkesin de fasık olduğu ilan edildi.⁵⁶⁴ Bundan sonra İnkılap komitesinin vaizleri Seyid Cemal Vaiz ve Hacı Melikülmütেকellimeyn ve Şeyhürreis Kaçar mescit minberlerinde Nause ve devlet sistemini ağır bir şekilde eleştiren vaazlar vermeye başladılar.⁵⁶⁵ Ramazan ayında Seyid Cemal Vaiz Mescid-i Şah’ta aynı zamanda şahın damadı olan Tahran Cuma İmamı’nın⁵⁶⁶ huzurunda devleti açıktan açığa eleştiren konuşmalar yaptı. Mustevfî’ye göre Aynüddeve bu konuşmalar karşısında “bırakın konuşsunlar biz kendi işimize bakalım” demiştir.⁵⁶⁷ Tahran’da Aynüddeve’ye karşı muhalefetin baş göstermesi pusuda bekleyen Eminüssultan taraftarlarını da heyecanlandırmıştı. Eminüssultan’ın yeniden sadrazam olmasını arzu eden ve bu yolda

⁵⁶² Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 84.

⁵⁶³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 85-87.

⁵⁶⁴ M.M.Şerif Kâşânî, Tarih-i Meşrutiyet, 72.

⁵⁶⁵ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 229.

⁵⁶⁶ Kaçar Hanedanlığı döneminde doğrudan merkezi otoriteye bağımlı olarak görev yapan Cuma İmamı’nın gücü de doğrudan iktidarın o an ki durumuna bağlıydı. Kaçar şahları zaman zaman Cuma İmamlarını kullanarak ulemayı kontrol etmeye çalışmışlardır. Bkz: Volkan Atuk, “Osmanlı Devleti ve İran’da Ulemanın Meşrutiyet Algısı”, 443.

⁵⁶⁷ Abdullah Mustevfî II, 1377, 162.

Aynüddeve'ye karşı muhalifleri hem maddi hem de manevi anlamda destekleyen bu grup bir taraftan da Eminüssutan'ın, Fransa'da özgürlükçü bir partiye üye olduğunu ve bir gün Tahran'a dönerse eskiden olduğunun aksine ülkenin kalkınması için gerekli kanunları çıkarıp ıslahatlar yapacağını dillendirerek onun adına propaganda yapıyorlardı.⁵⁶⁸ Bu gelişmelerin tamamı Tahran'da meydana gelecek büyük bir olayı adeta adım adım hazırlamıştı.

2.6. Şah Mescidi Olayı

Ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılar ürünlerin ücretlerine de yansımaktaydı. Tahran'da şeker kıtlığı baş göstermiş bundan dolayı şeker fiyatları fahiş derecede artmıştı. Tahran'da şeker fiyatlarının yüksekliğine Rusya ve Japonya arasında yapılan savaş bahane ediliyordu. 1905 Aralık ayının ortalarında Tahran pazarı kapatıldı ve Tahran valisi Alâüddevle'ye şeker fiyatlarının pahalılığı ile ilgili çok sayıda şikâyet geldi. Alâüddevle birkaç şeker ithalatçısı tüccarı idare binasına çağırarak şekerin narhının düşürülmesi konusunda uymasına rağmen olumsuz cevap aldı. Bunun üzerine şeker tüccarlarından Hacı İsmail Kandî, Seyid Haşim Kandî ve oğlu Alâüddevle tarafından falakaya yatırıldı.⁵⁶⁹ Tüccarların falakaya yatırılması, diğer tüccarların Şah Mescidinde toplanarak protesto etmelerine sebep oldu. Tüccarların bu eylemlerini fırsat bilen başta Behbehânî ve Tabâtabâî olmak üzere diğer muhalifler de onlara katıldılar. Protestocuların talebi Tahran valisi Alâüddevle'nin azledilmesiydi.⁵⁷⁰ Sadrazama yakınlığı ile bilinen Tahran Cuma İmamı Seyid Ebulkasım ve Şeyh Fazlullah, Behbehânî ve Tabâtabâî'nin halk nazarında gittikçe itibar kazanmalarından rahatsızlık duyuyorlardı. Şeyh Fazlullah bir kenardan gelişmeleri takip etmeyi tercih ederken Cuma İmamı tüccarları destekliyor gibi görünerek Behbehânî ve Tabâtabâî'yi de gösterilere davet etmelerini tavsiye etmişti. Behbehânî ve Tabâtabâî, Alâüddevle'nin azledilmesinin yanı sıra şahtan halkın adalet arayışlarına cevap verebilecek bir meclis kurulmasını talep ettiler. Her ikisi de sadrazamın bunu kabul etmeyeceğini biliyorlardı amaçları Aynüddeve ile mücadele etmek ve halkı ayaklandırmaktı. Aynı günün akşamı ulemanın da hazır bulunduğu bir zamanda İnkılap Komitesi'nin sözcülerinden Seyid Cemal Vaiz minberden Şeyh Fazlullah Nuri'yi kastederek "bir alimin burada bulunmamasının bir zararı olmaz"

⁵⁶⁸ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 251-253.

⁵⁶⁹ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 230.

⁵⁷⁰ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel), 180.

diyerek zulmün kökünü kazıyacıklarını söyledi. Ayrıca Vaiz minberden şahı hedef alan şu sözleri sarf etti:

*A'lâ Hazret Şehinşah Müslümansa lütfedip bu mümtaz ulema ile iş birliği yapar ve ulemanın herhangi bir çıkar gözetmeyen bu taleplerini dinler. Yoksa eğer...*⁵⁷¹

Tam bu esnada Cuma İmamı, Seyid Cemal Vaiz'in konuşmasını keserek onu şahı hakaret etmekle, dinsizlikle ve Bâbilikle itham eder ve minberden indirilmesini emreder. Cuma İmamı'nın emriyle hazırda bekleyen gençler ve devletin askerleri kalabalığın arasına dalıp önlerine geleni darp ettiler. Behbehânî, Tabâtabâî ve Seyid Cemal Vaiz kendilerini güçlkle dışarı atabildiler.⁵⁷² Ahmet Kesrevî o geceyi şu şekilde nakleder:

*Tahran tarihi bir gece yaşıyordu, yüzlerce yerde toplantılar yapıyordu herkes ertesi günün endişesi içerisindeydi. Protestocular yenilmişti, Aynüddeve ve destekçileri ise üstünlüklerini devam ettirmek isteyeceklerdi. Muhâliflerin direnmeye takati kalmamıştı ancak ertesi gün bir şeyler olacağı muhakkaktı.*⁵⁷³

Sadece tüccarların eylemleriyle başlayan ve meşrutiyet taraftarlarının da dahil olmasıyla birlikte farklı bir boyut kazanan Şah Mescidi Protestoları Nâsirüddin Şah dönemindeki Tütün Protestolarından sonra meydana gelen ilk büyük protestodur. Aynüddeve, Şah Mescidi Olayında her ne kadar muhaliflere Tahran Cuma İmamı'nın kurnazlığı sayesinde ağır bir darbe indirmişse de hareketin liderlerinin evlerinde yapılan gizli toplantılarda şekillenen meşrutiyet hareketi, bu olayla birlikte meydanlara taşınarak yeni bir ivme kazanmıştır. Ayrıca bu olay muhaliflerin ilk kez Adalethane ve meclis taleplerini dile getirmeleri bakımından da önem arz etmektedir.

2.7. Küçük Göç (Muhaceret-i Suğrâ)

Sadrizam Aynüddeve'nin sert müdahalesi sonrasında Behbehânî ve Tabâtabâî önderliğindeki muhalifler aralarında çok sayıda tüccar, pazarcı ve talebenin bulunduğu bir grupta Tabâtabâî'nin önerisiyle Tahran'ı terk edip Rey şehrinde bulunan Şah Abdülazîm Türbesi'ne sığınma kararı aldılar.⁵⁷⁴ Tarihçiler tarafından *Muhaceret-i Suğrâ* veya *Hicret-i Suğrâ* olarak adlandırılan bu eylem 13 Aralık 1905 tarihinde başladı. Diğer

⁵⁷¹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 92.

⁵⁷² Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 336.

⁵⁷³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 92.

⁵⁷⁴ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 340-343.; Mecelle-i Hikmet, "İran", 7 Jun (Haziran) 1906/15 Rebiüssânî 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 869, s. 1.

tafaftan Aynüddeve pazarın açılmasına direnen esnafın ise mallarına el konulması emrini verdi. Bunun üzerine Tahran pazarı yeniden açıldı. Askerler tarafından şehir kapılarının tutulmasına rağmen sığınmacılara destek olmak isteyenler Tahran'dan Rey'e gidiyorlardı.⁵⁷⁵ Tüccarların nakdi yardımıyla kurulan aşevinde sığınmacıların iâşeleri karşılanıyordu. Behbehânî, Tabâtabâî, Sadrülulema, Hacı Mirza Yahya Devletâbâdî, Seyid Cemal Efceî, Ağa Mirza Mustafa, Şeyh Muhammed Sadık Kâşânî, Hacı Mirza Ali Muhammed Devletâbâdî her birisi kendisine tâbi olanlarla birlikte Şah Abdülazîm'de ayrı ayrı çadır kurmuşlardı.⁵⁷⁶

Tahran'da Şeyh Fazlullah ve Cuma İmamı da iki seyide karşı elde ettikleri zaferin kendilerini ahali nezdinde daha itibarlı hale getireceklerini zannediyorlardı. Ancak sığınmacılar Rey'e gittikten sonra Tahran'da pazarlar, kervansaraylar, mescitler canlılığını yitirdi. Mescide sadece ikisinin taraftarları geliyordu. Her köşe başında açıktan açığa Aynüddeve ve taraftarlarının aleyhinde konuşmalar yükselirken göç eden sığınmacılar için dualar ediliyordu.⁵⁷⁷ Veliaht olmak isteyen Şahzade Salarüddeve, Dış İşleri Bakanı Mirza Nasrullah Müşirüddeve gibi bazı devlet adamları ve şahzadeler Rey'de bulunan sığınmacılara perde arkasından maddi destek sağlamaktaydılar.⁵⁷⁸ Hatta halihazırda Tebriz'de veliaht olarak bulunan Muhammed Ali Mirza'nın da sığınmacılara maddi yardımda bulunduğu iddia edilmektedir. Şeyh Fazlullah'ın oğlunun dahi sığınmacılara destek olmak amacıyla Rey'e gittiği haberi ise Tahran'da şaşkınlığa sebep oldu. Sığınmacılara desteğin gittikçe arttığını gören Aynüddeve iki seyit arasına nifak sokmak için Tabâtabâî'ye Behbehânî'den ayrılıp dönmesi için para teklifinde bulundu. Ancak Tabâtabâî tarafından bu teklif kabul görmedi. Aynüddeve bu kez hile ile sığınmacıların liderlerini Şah Abdülazîm'den çıkarıp ayrı yerlere sürmeyi düşünür. Emir Bahadır'ı ulemayı oradan alıp getirmesi için görevlendirir. Şah Abdülazîm'e giden Emir Bahadır iki seyide şah tarafından kendilerini Tahran'a götürmek üzere görevlendirildiğini ve orada şahın taleplerini dinleyeceğini söylese de ulema başta kabul etmedi. Seyid Cemal Efceî'nin Emir Bahadır'a doğrudan şahı hedef alan bazı söylemlerde bulunması üzerine sığınmacılar ve emir Bahadır arasında arbede yaşandı. Aslında iki seyit bu arbedenin ardından Tahran'a dönmeyi kabul etmişlerdi ancak Emir Bahadır'ın

⁵⁷⁵ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İrânîyân, Bahş-i Evvel, 340-343.

⁵⁷⁶ M.M.Şerif Kâşânî, Tarih-i Meşrûtiyet, 72.

⁵⁷⁷ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyyet-i İrân, c.1-2-3, 2511-272.

⁵⁷⁸ M.M.Şerif Kâşânî, Tarih-i Meşrûtiyet, 89.

askerlerinden bazıları Aynüddeve'nin kendilerine tuzak kurulduğunu söyleyince ulema Tahran'a dönmekten vaz geçti. Vaziyeti haber alan şah Emir Bahadır'a telefonla Tahran'a dönmesini emretti.⁵⁷⁹

Sığınmacılara cesaret verici bu gelişmenin ardından sığınmacıların sayısında ciddi artışlar meydana geldi. Bunun üzerine Aynüddeve onlardan bir temsilci gönderip taleplerini iletmelerini ister. Aynüddeve'ye önerilen birkaç kişiyi kabul etmez ancak Tabâtabâî'nin kardeşi Ahmet Tabâtabâî'nin gelmesine müsaade eder. Ahmet Tabâtabâî şahla görüşmeye gider ancak daha sonra Ahmet Tabâtabâî'nin Aynüddeve ile birlikte hareket ettiği öğrenilir.⁵⁸⁰ Bu nedenle sığınmacılar sadece Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi Şemseddin Bey'in arabuluculuğunu kabul edebileceklerini bildirdiler. Şemseddin Bey sığınmacıların liderlerinden Yahya Devletâbâdî ile de yakın ilişki ilişkisi vardı. Bundan dolayı Şemseddin Bey'e güvenleri tamdı. Devletâbâdî hatıralarında Şemseddin Bey'den şöyle bahseder:

*Yıllardır Osmanlı Devleti'nin İran'daki memurudur. İran devleti ve milleti adına elinden geleni dostane bir şekilde yapmaktan kaçınmamıştır.*⁵⁸¹

Şemseddin Bey, Devletâbâdî'ye yazdığı mektupta böyle bir arabuluculuktan duyacağı memnuniyeti dile getirerek sığınmacıların talebini kabul etmiştir.⁵⁸² Şemseddin Bey'in bu teklifi kabul etmesi, devlet politikasının bir gereği olarak değerlendirildiği gibi sığınmacılardan bazıları ile dostane ilişkilerinden dolayı şahsi bir teşebbüs olarak da yorumlanır.⁵⁸³ Şemseddin Bey, Osmanlı Devleti'nin menfaatini ve elçiliğin itibarını düşünüp ulvi bir görev olarak bu teklifi kabul ettiğini rapor eder.⁵⁸⁴

Sığınmacıların Şemseddin Bey aracılığıyla şaha ilettikleri talepleri şu şekildeydi:

⁵⁷⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 95.

⁵⁸⁰ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 349.

⁵⁸¹ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 19.

⁵⁸² Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 21.; Şemseddin Bey'in Yahya Devletâbâdî'ye gönderdiği mektubun el yazması için bkz: Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 20.; Rıza Kurtuluş bu mektubu Şemseddin Bey'in şah yönetimine yazmış olduğu mektup olarak alıntılansa da mektup Şemseddin Bey'in Yahya Devletâbâdî'ye yazdığı mektuptur. Ayrıca Rıza Kurtuluş verdiği bilgileri eserin 4.cildine isnad etmişse de bilgiler aynı eserin 2.cildindedir. Bkz: Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, 222.; Bkz: Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 21.

⁵⁸³ Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, 221-222.

⁵⁸⁴ Şemseddin Bey'in Tahran Büyükelçiliği görevinde bulunduğu dönemdeki faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'ne sunduğu raporları ile ilgili bkz: Osman Karacan, "Mehmet Şemseddin Bey'in (1855-1917) İran'daki siyasî ve toplumsal olaylara etkisi" *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1, (2022): 173.

- Alâüddevle'nin Tahran valiliğinden azledilmesi
- Mösyö Nause'nin Gümrük Bakanlığı başta olmak üzere tüm görevlerinden azledilmesi
- Sığınmacıların Tahran'a döndükten sonra emniyetlerinin sağlanması
- Han Mervî Medresesi'nin Mirza Hasan Aştiyanî'nin evladına tekrar verilmesi
- Kum yolunda faaliyet gösteren ve yolculara zulmeden Asger Gariçe'den bu yolu işletme imtiyazının alınması
- Hacı Mirza Muhammed Reza, Refsencan'dan Kirman'a geri gönderilmesi
- Bütün İran'ı kapsayan bir *Adaletthane*⁵⁸⁵ kurulması⁵⁸⁶

Aynı günlerde Londra'da bulunan Nâsırülmülk Karagözlü, Tabâtabâî'ye bir mektup göndererek İran'ın henüz meşrutiyet idaresi için hazır olmadığını oluşturulacak meclise eğitimli ve dünya siyasetine vâkıf en az 1000 kişinin gerektiğini ancak İran'da bu vasıflara sahip iki eğitimli iki kişinin dahi olmadığını bildirdi. Mektubun devamında Tabâtabâî'ye öncelikli olarak medreselerin yaygınlaştırılmasını ve ahalinin kendi bireysel ve toplumsal hakları konusunda bilinçlendirilmesini tavsiye eden Karagözlü, İran'da bu şartlar sağlanmadan meşrutiyet idaresi yolunda atılacak adımların sonuçsuz kalacağını söylemiştir.⁵⁸⁷

Şemseddin Bey'in Dış İşleri Bakanı Müşirüddeve'ye ilettiği sığınmacıların talepleri şahın huzurunda okundu. Şah bu talepleri kabul etti ve Aynüddeve'ye sığınmacıların Şah Abdülazim'den getirilmelerini ve Tahran'da onlar için bir karşılama merasimi düzenlenmesini emretti. Ancak Aynüddeve hâlâ bu meseleyi kendi çıkarları doğrultusunda çözmekten yanaydı. Şah Abdülazim'den kendisi ile görüşmek için gönderilen temsilcileri alıkoymuş ve şehirden sürgün etmeyi düşünmüştü. Bu haber ahali arasında yayılınca tekrar pazarları kapattılar. Tahranlı kadınlar Emir Bahadır'ın evinden dönerken önünü kestikleri şaha nikahımızı kıyan, kira sözleşmemizi yapan ulemayı ve din adamlarını istiyoruz dediler. Kadınlar ayrıca İngiliz ve Ruslar saldırdığında o ulemanın emriyle millet sizin için cihat edecek diyerek şaha ulemanın ahali nezdindeki

⁵⁸⁵ Herkesin eşit bir şekilde yargılanabileceği bir mahkeme kast edilmektedir.

⁵⁸⁶ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 358.

⁵⁸⁷ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 231.

önemini de hatırlattılar. Ahmet Kesrevî kadınların çarşaflarına peçelerine rağmen o gün önemli bir iş yaptıklarının altını çizer.⁵⁸⁸ Erkeklerin beşerî haklardan mahrum olduğu İstibdat idaresi altındaki İran’da kadınlar toplumun bir parçası olarak bile görülüyorlardı. İran toplumunda kadınların dağlarda birlikte otlama özgürlüğü olan hayvanlar kadar özgürlükleri yoktu. Kadınlar toplumda erkeklerle konuşamıyorlardı. Siyah çarşaf giyen kadınlar evlerinin köşesinde adeta hapis hayatı yaşıyorlar kendi akrabaları ile dahi görüşmelerine müsaade edilmiyordu.⁵⁸⁹ Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda o gün kadınların şaha karşı bu çıkışları büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

Ulema, Şah Abdülazim’de iken Tahran’da bulunan İnkılap Komitesi’nin sözcülerinden Melikülmütেকellimin gibi ıslahatçı vaizler de Adaletthane kurulana kadar mücadeleye devam edeceklerine dair yemin etmişlerdi. Minberden Adaletthane’nin tesisini talep ederek Rey şehrindeki ulemaya destek olmaya devam etmişlerdi.⁵⁹⁰

Ağızlarından çıkan sözlerin şeriatın bir hükmü olduğuna inanan İran ulemasının nüfuzu tıpkı Tütün ve Tömbeki Protestolarında olduğu gibi şahın iradesi karşısında yine galip gelmişti. Basının, İran’da istedikleri bir meseleyi çözüme kavuşturmaları onların birlikte hareket etmelerine bağlıdır dediği ve kervanın önünde giden kişiler olarak tanımladığı İran ulemasının⁵⁹¹ talepleri şah tarafından kabul edildi. Rey’de bulunan sığınmacılar bir aylık muhaceretin ardından saraydan gönderilen at arabalarıyla 12 Ocak 1906 tarihinde Tahran’a döndüler. Ulemayı şehrin kapısında kalabalık bir topluluk karşıladı. Doğrudan Gülistan Sarayı’na götürülen ulema burada Aynüddeve ve Müşirüddeve’nin de hazır bulunduğu bir ortamda şah ile bir görüşme gerçekleştirdiler. Şah kendilerine hitaben şunları söyledi:

Ben de sizinle Adaletthane kurulması konusunda aynı fikirdeydim. Şaban ayında Nizamül Mülk’e (Adalet Bakanı) İslam kanunuyla hareket eden bir Adaletthane kurulması emrini vermiştim. Bundan sonra sizin her ne işiniz olursa doğrudan bana söyleyin, bunun için ben burada hazırım. Sizin

⁵⁸⁸ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 98.

⁵⁸⁹ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 76.

⁵⁹⁰ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 366.

⁵⁹¹ Rûznâme-i Hablûlmetin, “İrşâd Gazetesinden Tercüme-İran Ulemasının Eylemi”, 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s. 9.

*işlerinizi halletmek benim için iftihar vesilesidir. Sizin ceddinizin dinini yayıyorum.*⁵⁹²

Adalet Bakanlığı adı altında bir bakanlık olmasına rağmen ulema ve vaizler özellikle Adaletthane'nin tesis edilmesinde ısrar ediyorlardı. Muhaliflerin Adaletthane ısrarlarının en önemli sebebi Adalet Bakanlığı'nın sadece ismen var olmasıydı. Kesrevî, Adaletthane talebinin gerekçelerini açık bir şekilde ifade eder. Ona göre her işte olduğu gibi adli işlerde de keyfilik hakimdi. Adliye mensupları başına buyruk hareket ediyorlardı. Hali hazırda var olan adalet sisteminde güçlüler ve güçsüzler, zenginler ve fakirler arasında ayırım yapmamak ve adil bir soruşturma yürütmek gibi kavramlar bilinmiyordu. Çoğu anlaşmazlıklar mollalar, aksakallılar ve mahalle ileri gelenleri tarafından hallediliyordu. Buna rağmen bazen ahali saray mensuplarının dahil olması nedeniyle haksızlıklara maruz kalıyor ve mallarına el konuluyordu. Bu gibi durumlarda bir mahkemeye ihtiyaç duyuluyordu. Bu sebeplerle ulema diğer isteklerinin yanında Adaletthane'nin kurulmasını da talep ediyordu. Ayrıca devletin mahkemeler kurabilmesi için önce yasal düzenlemeler yapılması gerekiyordu. Bu sebeple Adaletthane'nin kurulması muhaliflerin anayasal düzen düşüncelerine biraz daha yaklaştıracak önemli bir adımdı.⁵⁹³

Küçük Göç olarak adlandırılan ulemanın Şah Abdülazim'deki sığınma eylemleri özellikle Adaletthane talebinin açık bir şekilde dillendirilmesi nedeniyle İran meşrutiyet hareketi ve meclisin tesis edilmesi adına önemli bir adım olarak nitelendirilmelidir.

Muzafferiddün Şah, bu talepleri kabul ettiğine dair bir ferman yayınladı.⁵⁹⁴ Fermanda İslam şariatının ahkam ve hududunun belirlenmesinden ibaret olan İslam'ın adil kanunlarının, İran'ın her tarafında reaya arasında sınıf ayrımı gözetmeksizin yürürlükte olmasını bu yasanın nizamnamede belirtileceği üzere adaletin yerine getirilmesi adına ahalinin gözetilmesi ve her ne sebeple olursa olsun yanlış davranılmasının kesin olarak yasaklanmasını emrettiğini bildirdi.⁵⁹⁵ Daha sonra ise

⁵⁹² Rûznâme-i Kevkeb-i Dürri, "Beyefendilerin Muhaceretten Tahran Darü'l-Hilafelerine Dönmeleri", 24 Aralık 1907, 3.yıl, numara 35. s.7.

⁵⁹³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 100-102.

⁵⁹⁴ Mecelle-i Hikmet, "Sûret-i Nutk-ı Hümayunî", 7 Jun (Haziran) 1906/15 Rebiüssânî 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 869, s.2.; Mecelle-i Hikmet, "İran", 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 3.

⁵⁹⁵ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 366.; Mecelle-i Hikmet, "Sûret-i Dest-i Hatt-ı Hüsvâne Der Tertib-i Adaletthane be Cenâb-ı Eşref Şahzade Atabek-i Azam", 7 Jun (Haziran) 1906/15 Rebiüssânî 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 869, s. 2.

Tahran Valisi Alâüddevle görevden alındı ve yerine daha önce Tabâtabâi ile birlikte hareket edeceğine dair yemin etmiş olan Şehzade Nigârüddevle getirildi.⁵⁹⁶

Bu bildiriye rağmen alınan kararların uygulanıp uygulanmayacağına dair tereddütlerin olduğu açıktır. İrşat gazetesinden tercüme edilen ve ulemanın eylemleri ile birlikte şahın kararlarının değerlendirildiği makalede yer alan ifadeler bu tereddüdü açıkça ortaya koymaktadır. Makaleye göre ulemanın taleplerinin bir noktaya kadar kabul edilmesi yani Adalethane'nin tesisi daha doğrusu tesis edileceğinin ilan edilmesi adeta ölmüş ruhları yeniden cana getirmiştir ve bu iş binlerce teşekkürle layıktır. Ancak sadece söz vermek ve sadece dile getirmek yeterli değildir, faaliyete de geçilmesi lazımdır. Kâğıt üzerine yazmakla ve meclislerde söylemekle Adalethane kurulmaz.⁵⁹⁷

2.8. Büyük Göç (Muhaceret-i Kübrâ)

Yaklaşık bir ay süren muhaceretin ardından kabul edilen ulemanın taleplerinden yalnızca bir tanesi yerine getirilebilmişti. Aynüddevle sadece Alâüddevle'yi görevden aldı diğer talepleri ise sürekli ertelemekteydi. Diğer taraftan da ulema arasında nifak tohumları ekmekle meşguldü. Aynüddevle, Behbehânî'yi doğrudan kendisine düşman olarak görüyordu. Ona göre Behbehânî'nin tek amacı kendisini sadaret makamından uzaklaştırıp Eminüssultan'ın sadrazam olmasını sağlamaktı ve bunca mücadeleyi sadece bu amaç uğruna yapıyordu. Bu sebeple Aynüddevle herkesten daha çok onun ortadan kaldırılmasını istiyordu. Ancak Behbehânî'nin nüfuzundan dolayı bunu başaramamıştı. Sadrazama göre onu ortadan kaldıracak tek kişi Muzafferiddün Şah idi ve bu sebeple her fırsatta şahı Behbehânî'ye karşı dolduruyordu. Tam da bu günlerde Tahran'da, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in İstanbul'da bir Ermeni tarafından suikasta uğradığı haberleri işitildi. Bir vatandaş Behbehânî'ye bu olayla ilgili şöyle bir soru yöneltti. *“Eğer bir emir tarafından Müslümanların halifesi ve sultanına bir suikast düzenlenirse bu emire ne yapılması gerekir?”* Behbehânî ise *“Müslümanların sultanına suikast fesat çıkarmak hükmündedir ve fesatçının öldürülmesi gerekir”* şeklinde bir cevap verdi. Bunun üzerine Aynüddevle taraftarları, Behbehânî'nin emir olarak Muzafferiddün Şah'ı kastettiği ve Sultan Abdülhamid suikastında Ermeni'yi azmettiren kişi olarak şahı gördüğü

⁵⁹⁶ Rûznâme-i Kevkeb-i Dûrrî, “Beyefendilerin Muhaceretten Tahran Darü'l-Hilafelerine Dönmeleri”, 24 Aralık 1907, 3.yıl, numara 35. s.7.

⁵⁹⁷ Rûznâme-i Hablûlmetin, “İrşâd Gazetesinden Tercüme-İran Ulemasının Eylemi”, 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s. 9.

dedikodusunu yaydılar. Behbehânî, Osmanlı büyükelçiliğine giderek kendisine sorulan soru ve cevabın yazılı olduğu kâğıdı yırtarak bu dedikodulara son verdi.⁵⁹⁸

Tabâtabâî ise kendilerine verilen sözlerin yerine getirilmesini rica etmek için Aynüddeve'yi ziyarete gitmişti. Sadarazamla konuşmasında, Adaletthane'nin kurulmasının halkın ezilmeyeceği ve huzur içinde olacağı anlamına geldiğini ve ahalinin artık ulemaya ihtiyaçlarının kalmayacağını bu sebeple kurulmasını istedikleri Adaletthane'nin herkesten çok kendilerine zararının dokunacağını ifade eden Tabâtabâî sözlerini şu şekilde sürdürdü:

*Sen ve ben hayatımızın sonuna yaklaşıyoruz, bu dünyada adınızın hayırla anılmasını sağlayacak bir iş yapın. Tarihe Aynüddeve Meclis'in ve Adaletthane'nin kurucusuydu diye yazılsın senin İran'a bırakacağın miras da bu olsun.*⁵⁹⁹

Meclis kelimesini işitince bir hayli sinirlendi. Aynüddeve dünya siyasetini bilmeyen, çok da iyi yetişmiş bir devlet adamı değildi. İngiliz diplomat Sir Arthur Hardinge eserinde Fransızcanın 19.yüzyıl sonları ve 20.yüzyıl başlarında İran'da devlet adamlarının çoğu tarafından bilindiğini, sadrazam olarak tayin edilen Aynüddeve'nin ise hiçbir yabancı dili bilmediğini hatta Fransızca'yı⁶⁰⁰ dahi bilmediğini yazar.⁶⁰¹ Müstebit sadrazam sorunları kendi yöntemleriyle çözmekten yanaydı ve müstebit idaresine devam etmekteydi. Şah Mescid'i olaylarında ve sonrasında verdiği sohbetlerle ahalinin bilinçlenmesini sağlayan İnkılap Komitesi üyesi Seyit Cemal Vaiz'in şehirden sürülmesini sağladı. Seyit Cemal, ulema ile Şah Abdülazîm'e gitmemiş Nazımüsselam Kirmanî'nin evinde saklanmış. Ulema dönmeden birkaç gün önce Rey'e giderek onlara katılmış ve onlarla birlikte Tahran'a dönmüştü. Aynüddeve'nin Tahran'dan sürmesi üzerine ise Kum'a gitti Aynüddeve şahsi çıkarlarına uğruna Seyit Cemal ile birlikte Ticaret Bakanı Sadüddeve ve Eminüssultan'ın hekimi Dr. Muhammed Han'ı da şehirden sürmüştü.⁶⁰² *Edeb* gazetesini tüccarlardan yana tavır takındığı ve *meşrutiyet, cumhuriyet*,

⁵⁹⁸ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 338.; Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 415.

⁵⁹⁹ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 415.

⁶⁰⁰ Hardinge'nin Fransızca'yı özellikle vurgulaması muhtemelen Fransızca öğreniminin o dönem İran'da özellikle aydın kesim ve devlet adamları arasında popüler olmasındandır.

⁶⁰¹ Hatırât-ı Siyasî Sir Arthur Hardinge, 270.

⁶⁰² Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 104-105.

eşitlik, özgürlük gibi kavramlardan bahsettiği için basım ve yayımını durdurdu.⁶⁰³ Amacı şahın Adaletthane'nin kurulması için yayınladığı fermanın yürürlüğe girmemesini sağlamaktı. Adaletthane konusunda diğer bakanların da onayını almak için şahın o sıralara ikamet ettiği Bağ-ı Şah'ta bir toplantı tertip etti. Bakanların da desteğini alarak Adaletthane'nin kurulmaması sorumluluğunu tek başına üstlenmek istemiyordu. Toplantıda bakanlara Adaletthane'nin kurulması adına çalışmaların devam ettiğini ancak ulemanın aceleci olduğunu ve gizli bildiriler yazıp dağıttıklarını söyledikten sonra asıl niyetini ortaya koydu. Bakanlara şahın kararnamesini yürürlüğe koymak mı yoksa ulemaya devletin gücünü kullanarak cevap vermek mi daha doğru olur diye sordu.

Dünya siyasetine vakıf Avrupa'daki gelişmeleri de yakından takip eden İhtişamüssaltana ve Nâsırülmülk gibi vezirler şahın kararnamesinin yürürlüğe konmasından yana tavır takınırken Emir Bahadır ve Hacibüddeve, Adaletthane'nin kurulmasının devletin sonunu getireceği düşüncesini ileri sürerek Adaletthane'ye karşı çıktılar. Emir Bahadır, Adaletthane kurulursa şahın oğlu ile bir manavın oğlu eşit sayılacak ve buna valilerin müdahil olma kapısı da kapanacak derken İhtişamüssaltana ise Adaletthane kurulmazsa milletle devletin arasının daha da bozulacağını, ulemanın da şaha düşman olacağını söylemekteydi. Aynüddeve toplantıda konuşulanları şaha danışacağını söyleyerek toplantıyı sona erdirdi. Toplantıdan sonra İhtişamüssaltana'yı Osmanlı Devleti sınırında görevlendirerek onu da Tahran'dan uzaklaştırdı. Adaletthane'nin kurulmaması üzerine Tabâtabâî, Aynüddeve'ye ve Muzafferiddün Şah'a birer mektup yazmış ve kendilerine verilen sözlerin yerine getirilmesini talep etmiştir. Tabâtabâî'nin sadrazama yazdığı mektupta a özellikle Adaletthane yerine Meclis kelimesini kullandığı dikkat çekmektedir. Tabâtabâî, Aynüddeve'ye memleketin harap vaziyette olduğunu bunun da ancak devletin ve milletin, ulema ve devlet ricalinin birlikte hareket ederek açılacakları *Meclis* sayesinde düzeltilebileceğinin altını çizmiş ve meclis talebini yinelemiştir. Tabâtabâî hastalığın ve tedavinin belli olduğunu ancak harekete geçilmediğini söyleyerek sadrazamı bu konuda adım atmamakla suçluyordu. Tabâtabâî, *"bu ıslahatların yapılması yakındır biz istiyoruz ki şahımız ve sadrazamımız eliyle yapılsın"* diyerek muhaliflerin kararlılığını *"ömrümün son yıllarındayım ya bu hedefe ulaşacağım ya da bu yolda öleceğim"* diyerek de bizzat kendisinin kararlılığını ortaya

⁶⁰³ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 371.

koymaktaydı.⁶⁰⁴ Hilâfet gazetesi de ulemaya desteğini “*Kanun-ı Ma Çe Şöd?(Bizim Kanunumuz Ne Oldu?)*” adlı bir makale yazarak şahın ulemanın şartlarını bir fermanla kabul ettiğini bildirmesine rağmen henüz bu yönde bir adım atılmamasını eleştirmekteydi.⁶⁰⁵ Aynı gazete Mirza Cafer Tebrizî’nin gönderdiği İran mescitlerinin halini anlatan mektubu aynen yayımladıktan sonra bu bozuklukları kanunsuzluğa bağlamıştır. Ayrıca gazete, Tebrizî’ye bu bozuklukların giderilebilmesi için kanun talebinde bulunmalarını da tavsiye etmekteydi.⁶⁰⁶

Mustevfi, Aynüddeve’nin de tıpkı Tütün Protestolarında Eminüssultan gibi ulemayı karşısına almayı tercih ettiğini ve böylece ulema ve meşrutiyetçilerin hedeflerine ulaşmalarını kolaylaştırdığını söyler. Çünkü Şah Abdülazim’e sığındıklarında Adaletane talep ediyorlardı. Artık doğrudan doğruya Meclis talep edilmektedir.⁶⁰⁷

Tabâtabâî Muzafferiddün Şah’a yazdığı mektubunda da memleketin ahvalinden bahsederek idarecilerin ahaliye zulmettiğini, vatandaşın malına ve canına el uzattıklarını ve bu vaziyetin kendisine yansıtılmadığını bildirerek şahı etrafındaki devlet adamlarına karşı uyardı. Tabâtabâî bu sorunların ancak toplumun her tabakasından oluşturulacak bir meclis tarafından çözülebileceğini şaha ilettiler. Meclisin şah ve dilenciye eşit kılan bir meclisin kurulması gerektiğini söyleyen⁶⁰⁸ Tabâtabâî nüfuzunu kullanarak şahı mutlak otoritesini ahali ile paylaşmasını talep ediyordu. Bu aynı zamanda her ne kadar mektupta doğrudan meşrutiyet ifadesi kullanılmasa da açık bir şekilde meşrutiyetin ilan edilmesi talebiydi.

Tabâtabâî şaha mektubunda milli bir meclisin oluşturulmasının saltanatın aleyhine olduğunu söyleyenlerin güçlü ve asıl saltanat idaresinin böyle bir meclisin varlığıyla mümkün olacağını bilmediklerini söyleyerek şahı meclisi açmaya ikna etmeye çalışıyordu. Tabâtabâî mektubunun şu cümlelerle noktalamıştır:

“Padişahın evladı olan cümle İranlıları bir kişinin istibdadına esir etmeyin.”⁶⁰⁹

⁶⁰⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 107-109.; Tebatebayî tarafından Sadrazam Aynüddeve’ye yazılan mektubun tamamı için bkz: Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 109.

⁶⁰⁵ Rûznâme-i Hilâfet, “Kanun-ı Ma Çe Şöd?”, 15 Temmuz 1906, Sâl-i Evvel, Number 2, s.4.

⁶⁰⁶ Rûznâme-i Hilâfet, “Hilâfet” 15 Temmuz 1906, Sâl-i Evvel, Number 2, s.4.

⁶⁰⁷ Abdullah Mustevfi II, 1377, 162.

⁶⁰⁸ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 232.

⁶⁰⁹ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 233-234.

Muzafferiddün Şah ise cevaben taleplerinizin yerine getirilmesi için sadrazama emir verdiğini ulema olarak kendilerinin de vazifelerinin başına dönmelerini, ahalinin sakinleşmesini sağlamalarını istemiştir.⁶¹⁰

Melikzade, ulemanın meşrutiyet talep etme düşüncesine Şah Abdülazim’e sığındıkları esnada karar verdiklerini yazar. Ona göre bu düşünce Melikülmütekellimin tarafından Behbehânî’ye önerilmişti. Behbehânî sığınmacıların liderleri ile yaptığı toplantıda bu düşüncesini onlarla paylaşmış ve onlara bir belge imzalatmıştı. İnkılap Komitesi’nin sözcülerinden Melikülmütekellimin’in İran milletinin özgürlük senedi olarak adlandırdığı ve öldüğünde kefeninin içine konulmasını vasiyet ettiği bu belgede şunlar yazılıydı:

*Bu belgeyi imzalayalar olarak milletin seçtiği kişilerden oluşan bir meclis ile meşrutiyet idaresinin tesis edilmesini şahtan talep ederek İran milletini zulüm idaresinden kurtarmaya karar verdik.*⁶¹¹

İnkılap Komitesinin sözcülerinden Melikülmütekellimin de ulema Rey’den döndükten sonra tıpkı Seyit Cemal Vaiz gibi Adaletane’nin kurulması ile ilgili vaazlarına devam ediyordu. Seyit Cemal daha önce sadrazam tarafından Tahran’dan sürülmüştü. Melikülmütekellimin de 10 Temmuz 1906 tarihinde vaaz verdiği esnada tutuklandı. Onun mescitten çıkarılıp tutuklanması talebelerin tepkisine neden oldu. Tahran’da bardağı taşıran son damla ise Melikülmütekellimin’in serbest bırakılması için toplanan talebeler ve askerler arasında çıkan çatışmada Seyid Abdülhamid adlı bir talebenin öldürülmesiydi.⁶¹² Melikülmütekellimin bu hengamede talebeler tarafından kurtarılmıştı. Ancak seyidin öldürülmesinin yankıları devam ediyordu. Seyidin cenazesi talebeler tarafından alındı ve Cuma Mescidi’ne götürüldü. Başta Behbehânî, Tabâtabâî ve Seyid Cemal Efceyî olmak üzere ulema, talebeler ve pazarcılar cenazenin etrafında toplandılar ve Aynüddeve aleyhinde protestolar başladı.⁶¹³ Kalabalık hep bir ağızdan Aynüddeve için ağır hakaretler içeren ağıtlar yakıyorlardı. Bunlardan en dikkat çekenini ise şu beyit idi:

⁶¹⁰ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 233-234.

⁶¹¹ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 300.

⁶¹² Rûznâme-i Hilâfet, “Ahbâr-ı Tahran” 15 Ağustos 1906, Sâl-i Evvel, Number 4, s.3.

⁶¹³ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 234-235.

از نو حسین کشته به امر یزید شد

عبدالحمید کشته ی عبدالمجید شد

Hüseyin yine öldürüldü Yezid'in emriyle

*Öldürüldü Abdülhamid, Adülmecid eliyle*⁶¹⁴

Muhallifler Cuma Mescidi'nde yeni bir sığınma eylemi başlattılar. Aynüddeve bir temsilci göndererek muhaliflerin evlerine dönmeleri halinde taleplerinin kabul edileceğini bildirdi. Ancak amaçlarının bundan sonra kimsenin zulüm ve zorbalığına izin vermeyecek bir adalet meclisi kurmak olduğunu hatırlatan muhalifler, sadrazamın şahın emrini uygulamadığından devlete ve millete ihanet etmiş olduğunu ve makamından ayrılması gerektiğini söylediler.⁶¹⁵ Ruhanilerin liderliğinde büyük bir ayaklanmanın olacağını herkes gibi Muzafferiddün Şah da farkındaydı. Ancak şah, Aynüddeve başta olmak üzere meşrutiyet karşıtı devlet adamları üzerinde tam anlamda bir otoriteye sahip değildi. Cemil Said Bey'e göre şah esasen istibdat idaresinin devam etmesinden yana değildi ancak şahı kendi haline bırakmıyorlardı.⁶¹⁶

Bu kez taleplerinin arasına Aynüddeve'nin azledilmesini de ekleyen muhaliflerin üzerine askerler tarafından ateş açıldı. Çok sayıda ölü ve yaralı vardı. Kalabalık dağıldı camide ise sadece Behbehânî, Tabâtabâî ve Seyid Cemal Efceyî kaldı. Askerlerin komutanı camiye girip üç müçtehide en kısa sürede şehri terk etmeleri gerektiğini söyledi. 16 Temmuz günü Cuma Camiinden ayrılan ulema ertesi gün, büyük bir nümayişle Hazreti Masume Türbesinde⁶¹⁷ sığınma eyleminde bulunmak üzere Kum şehrine doğru yola çıktı.⁶¹⁸ Cemil Said Bey, Ulemanın Kum'a muhaceretinin II. Abdülhamid'i fena halde ürküttüğünü yazar.⁶¹⁹ Daha önce muhalif ulema ile Şah Abdülazim'e gelmeyen ve onların karşısında tavır takınan ve Tahran'da ciddi bir nüfuzu olan Şeyh Fazlullah da

⁶¹⁴ Edward Browne, The Persian Revolution of 1905-1909, 118.: Aynüddeven'in asıl adı Abdülmecid Mirza'dır. Bkz: Mehdi Davudî, Aynüddeve ve Rejim-i Meşrûte, 14.

⁶¹⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 124.

⁶¹⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.6.

⁶¹⁷ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.6.

⁶¹⁸ Mecelle-i Hikmet, "Vâkıât-ı Tahran", 19 October 1906/ 1 Ramazan 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 875, s.10.; Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.6.; İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 235.

⁶¹⁹ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.6.

Kum’a muhaceret etti. Tahran’da ise Aynüddevele çarşı ve pazarların açılmasını emretmiş insanların günlük hayatlarına devam etmesini sağlamaya çalışıyordu. Ancak ulema ile müttefik olan ve onlarla birlikte Kum’a gidemeyip sadrazam tarafından mallarına el konulacağı korkusu çeken iki tüccar İngiltere Büyükelçiliği’ne sığınma talebinde bulunmuştu.⁶²⁰ O dönem bir yere sığınarak oranın sahibinden arabuluculuk talep etme sıkça başvurulan bir eylem biçimiydi. O ana kadar türbe, cami, ruhanilerin evleri ve telgrafhaneler sığınılacak yer olarak kullanılırken ilk kez yabancı bir ülkenin büyükelçiliğinden sığınma talep edilmişti. Kesrevî’ye göre sığınmacıların İngiltere Büyükelçiliğini seçmeleri için aslında birçok nedenleri vardı. Rusya meşrutiyet düşüncesini daha doğrusu⁶²¹ İngiltere’nin nüfuzunu artıracak hiçbir gelişmeyi desteklemiyordu. Bundan dolayı sığınmacılar Mösyö Nause ve Sadrazam Aynüddevele’nin de siyaseten bağımlı olduğu⁶²² Rusya Büyükelçiliği’ni tercih etmediler. Diğer taraftan o sıralarda Osmanlı Devleti İran sınırına asker göndermekteydi bundan dolayı Osmanlı Devleti Büyükelçiliği’ne de sığınamazlardı. Rusya nüfuzu altında bulunan İran Devleti aleyhindeki bu ihtilali başından beri destekleyen İngiltere, İran’da meşrutiyet düşüncesinin şekillenmesinde başrol oynamıştı.⁶²³ Bundan dolayı sığınmacılar için İngiliz Büyükelçiliği en güvenilir yerd. Hablülmetin, İranlıların yabancı bir ülkenin büyükelçiliğine sığınmalarının İran açısından onur kırıcı olduğunu ve devleti idare edenlerin ahaliyi böylesine milli hassasiyetleri zedeleyen yöntemlere başvurmak zorunda bırakmaması gerektiğini ifade eder.⁶²⁴ İngiltere Büyükelçiliği’nin bu tutumu başta Rusya olmak üzere bazı devletler tarafından İran’ın iç işlerine doğrudan müdahale etmek olarak değerlendirilip protesto edildiyse de İngilizler bu tutumlarından

⁶²⁰ Cuma Mescidi Olaylarından sonra eylemcilerden bazıları öldürüldüğü zaman İngiltere Sefareti de ulemaya resmi olarak iltica etmek için başvuranları koruyacağını söyledi. Ulema buna cevap olarak şu cevabı vermişti: “Bizim şikâyetimiz şahıtan değil saray erkânındandır. Bırakmıyorlar ki biz taleplerimizi şaha İslam padişahına iletelim. Onlar şahın ıslahatlarına da mâni olmaktalar. Ayrıca bizim mukaddes İslam kanunları başkalarına iltica etmeye izin vermez.” Bkz: Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Ekim 1906, 14 yıl, 11. sayı, s.18.

⁶²¹ Hablülmetin’de sığınmacıların Rus Büyükelçiliği’ni tercih etmemeleri ile ilgili şu ifadeler yer alır: “Rusya Sefareti asla İranlılarla iş birliği yapmaz eğer onlar bir parlamentonun toplanmasından yana olsaydılar kendi vatandaşlarına zulüm etmezlerdi.” Bkz: Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Ekim 1906, 14 yıl, 11. sayı, s.18.

⁶²² Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları Aded 1-(İran’da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.6.

⁶²³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 130-131.

⁶²⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, “Muhterem Milli Vekiller”, 25 Mart 1907, 14 yıl, 31. sayı, s. 1.

geri adım atmadılar.⁶²⁵ Cemil Sadi Bey'e göre İngiltere'nin bu tutumu Meşrutiyet yolunda atılan önemli bir adımdı.⁶²⁶

İranlıların, İngiltere Büyükelçiliği'ne sığınmaları Rusya'yı rahatsız etmişti. Ancak sığınmacıların sayılarının artması, İngiltere'nin İran'da bir anda ön plana çıkması ve neredeyse yüz yıldır bu topraklarda verdikleri zahmetin boşa çıktığını görmeleri üzerine Ruslar, bazı İran vatandaşlarının Rusya Büyükelçiliğine sığınmasına izin verdi. Ancak İngilizler bu sığınmacıları İngiltere Büyükelçiliği'ne getirip diğerlerine de ibret olması için ağır bir şekilde cezalandırdılar.⁶²⁷

Meşrutiyet taraftarlarının sözcüsü konumundaki Hablülmetin Aynüddeve'nin istibdat idaresinden şikâyet ederken ulema önderliğinde yeniden ayaklanan meşrutiyet taraftarlarından övgüyle bahsetmekteydi. Gazeteye göre cehaletin neticesi olan gaflet ve delalet günleri geçmiş, bedbahtlığın, zilletin ve yabancıların nüfuzu artık sona bulmuştu. İranlılar, kendi vatanları ve kendi özgürlükleri yolunda aziz canlarını ortaya koyarak mücadele ediyorlar ve kendilerine özgürlüğün yolunu açıyorlardı. İnsanları tahrik ederek bu kutsal yolculuktan yani meşrutiyet yolculuğundan dışarı çekmeye çalışanlara meydan okuyan gazete, yabancıların boyunduruğundan kurtulmak adına gösterilen coşkunun, heyecanının ortada olduğunu ve İran milli tarihinde olduğu gibi yine aziz İran milletinin bu yoldan dönmeyeceğini ifade etmekteydi. Ayrıca meşrutiyetçilere de yeni bir düzen kurmanın kolay olmayacağı hatırlatılarak İran milletinin modernleşme ve terakki yolunda istikamet üzere olduğu ve bu istikamette tahammül gösterip sabırla ilerlemeleri gerektiğini vurgulanıyordu.⁶²⁸ Diğer taraftan gazetelere gönderilen mektuplar aracılığıyla İran'ın içinde bulunduğu buhrandan şikâyet ediliyor ve İranlılar zulüm ve istibdat idaresine karşı meşrutiyet taraftarlarına desteğe davet ediliyordu. Kazvin şehrinden Hablülmetin'e gönderilen mektupta yer alan şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir:

Ey vicdan sahipleri ve ey kan kardeşlerim! Daha kaç bin kişi cehaletin sebep olduğu fakirlikten ve işsizlikten İran'ın temiz, pak toprağından Hindistan'a, Türkistan'a, Rusya sömürgelerine, Küçük Asya'ya muhaceret edecek ve

⁶²⁵ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)", 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.

⁶²⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)", 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.

⁶²⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Ekim 1906, 14 yıl, 11. sayı, s.18.

⁶²⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, 3 Ağustos 1906, 14 yıl, 1.sayı, s. 3.

*yabancıların çöllerinde garip, mahzun bir şekilde tatlı canlarını onlara emanet edeceklerdir.*⁶²⁹

Toplumun dini hassasiyetine sıkça değinen Hablülmetin, İranlıları meşrutiyet saflarına çekebilmek amacıyla vatan ve tarih vurgusu da yapmaktaydı. 3 Ağustos 1906 tarihinde gazetede yer alan isimsiz bir makalede “*Vatan Nedir?*” sorusuna cevaben şu ifadelerle yer verilmişti:

*Vatan güzel renkli, güzel kokulu topraktır ve alemin iştahını açar. Vatan pahalı bir deridir. Vatan mücevher dolu sandıktır, onun kilidi ise ilimdir, marifettir. Vatan şefkatli bir dadıdır onun sütü sanattır. Vatan sevgilinin zülfüdür ve binlerce aşık onun arzusuyla tutuşmaktadır. Vatan kitaptır, okuyucuları iki cihanda da renklidir, vatan topraktır ki aşk ondan akar, gönül ehli onu bulur ve koklar ve vatan candır ki ruhu imandır.*⁶³⁰

Aynı makalenin devamında İran’ın içinde bulunduğu bu sıkıntılara sadece yabancılar eliyle değil aynı zamanda İranlıların dalmış olduğu gaflet uykusu sebebiyle de düştüğünün altı çiziliyordu. Yeniden ayağa kalkmak için ise Japonya’nın gösterdiği gelişim örnek gösterilerek gaflet uykusundan uyanılması gerektiği söyleniyordu. Kendi gayretleriyle dünyanın parmakla gösterilen ülkesi konumuna gelen Japonlarla ilgili dikkat çeken şu ifadeler yer alır:

*Acaba Japonlar insani görevlerini yerine getirmekten başka ne yapmışlar? Bizden farklı ne yapmışlar ki bugün biz İran milleti olarak onların davranışları ve düşünceleri karşısında şaşırıp kalmışız? Japonlar için yeni bir peygamber görevlendirilmiş ve onları medeniyete ve insaniyete o peygamber mi ulaştırmıştır veya neuzibillah bizim peygamberimiz bizi her türlü gelişmeden, asrın yeniliklerinden mahrum mu bıraktı? Yani Peygamberimiz insani görevlerden hiçbirisini bize öğretmedi mi? O ümmetinin dünya üzerindeki en kapalı en geri kalmış olmasını mı istedi? Yoksa kitapta başka bir peygamber mi vardır? Hiç şüpheye mahal yoktur ki peygamberimiz bizi ittihada, ittifaka, insaniyete, İslamiyet’e ve bunlar gibi daha nice güzel şeye davet etmiştir. Ancak biz maalesef o mübarek emirlerin arkasından gitmedik.*⁶³¹

⁶²⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, 3 Ağustos 1906, 14 yıl, 1.sayı, s. 19.

⁶³⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, 3 Ağustos 1906, 14 yıl, 1.sayı, s. 23.

⁶³¹ Rûznâme-i Hablülmetin, 3 Ağustos 1906, 14 yıl, 1.sayı, s. 23.

Meşrutiyet taraftarları maksatlarına ulaşabilmek için her türlü vasıtayı kullanıyorlardı. Basında İranlılara geçmişte kanının son damlasına kadar İran'ın namusunu kurtarmak için kılıç sallayan sultanlar ve bu sultanların destanları hatırlatılıyor ve onlara “*Ey İranlılar böylesine büyük kusura ve suça rızanız var mıdır?*”⁶³² sorusu yöneltilerek ahali istibdat idaresine karşı verilen mücadelenin içine çekilmeye çalışılıyordu. İbrahim Safaî'nin ifadesine göre başta talebeler olmak üzere sığınmacıların çoğuna Behbehânî'nin kâtibi Seyid Muhammed Taki tarafından büyükelçiliğe gitmeleri için para da dağıtılmıştır.⁶³³ Böylece İngiliz Büyükelçiliği'ne sığınanların sayısı kısa bir süre içinde yaklaşık beş bin kişiye kadar ulaştı.⁶³⁴ İaşeleri, tüccar ve zanaatkarlar tarafından karşılanan sığınmacılar⁶³⁵ mevsim yaz olduğu için binanın bahçesinde kurulan çadırlarda kalıyorlardı.⁶³⁶ Eylemlerin bu noktaya gelmesinde tüccarlar önemli ol oynamışlardır. Basında tüccarların bu ayaklanmadaki rolü ile ilgili şu ifadeler yer alır:

*Birçoğu, sığınmacıların tüm masraflarını sefaretin karşıladığına inansa da bu masraflar tüccarlar tarafından karşılanıyordu. Öyle ya da böyle gerçek şu ki genel olarak tüccar tabakası güçleri yettiğinde desteklerini sundular. Eğer tüccarlar bu işe dahil olmasaydı bu mesele bu kadar büyümezdi ve ulema bu kadar güvenli hareket edemezdi yani ulema tüccarlardan aldığı destek ve kuvvet ile olayı bu derece ileriye taşıyabilmiştir.*⁶³⁷

Devlet ricali ayaklanmanın bu noktaya gideceğini hiçbir şekilde tasavvur edememişti. Mecelle-i Hikmet'e göre devletin özellikle Aynüddeve'nin en büyük hatası ulema Tahran'dan gittikten sonra ahaliyi yatıştırarak ve onlara güven verecek adımlar atmayıp şehrin sükunetini sağlamamasıdır.⁶³⁸ Bu ayaklanmanın ciddiyetini fark ettikten sonra hareketin daha da büyümesini engel olabilmek amacıyla ahalinin arasında nifak

⁶³² Rûznâme-i Hablülmetin, 3 Ağustos 1906, 14 yıl, 1.sayı, s. 23.

⁶³³ İbrahim Safaî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 236.

⁶³⁴ Edward Browne, The Persian Revolution of 1905-1909, 118.

⁶³⁵ Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.6.

⁶³⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)”, 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.; Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.6.

⁶³⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Ekim 1906, 14 yıl, 11. sayı, s.18.; Ayrıca bkz: Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.6.

⁶³⁸ Mecelle-i Hikmet, “Şerh-i Bakıyye Ez Vekâyî-i Gozetşte-i Tahran”, 17 December 1906/ 1 Zilkade 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 877, s.10.

çıkarmaya ve aldıkları birkaç tedbirle de halkı sefaletten çıkarmaya uğraştılar. Ancak devlet ricalinin olayları durdurmak için attığı adımlar ters etki yaratıyor ahali daha da çok galeyana geliyordu.⁶³⁹ Aynüddeve'nin sığınmacılar arasında anlaşmazlık çıkarmak için kendi taraftarlarını da elçiliğe gönderdiği ve sığınmacıların hastalanmaları için pilav kazanlarına müshil dahi koydurmasına⁶⁴⁰ rağmen İngilizlerin İran ile ilgili raporları gözden geçirilerek hazırlanan Kitab-ı Âbî'de sığınmacıların, herhangi bir taşkınlık yapmadıkları, gelenek ve göreneklere uygun bir şekilde davrandıkları, huzursuzluk çıkarma ihtimali olanları ise sığınmacılar tarafından elçilik dışına gönderildikleri yazar.⁶⁴¹ Sığınmacıların bu tutumuna karşılık İngiltere elçiliği de gereken misafirperverliği göstermiştir.⁶⁴²

Mecelle-i Hikmet'in verdiği bilgilere göre İngiltere elçiliği Tahran'da bulunan diğer yabancı devletlerin elçilerini davet ederek vaziyeti yerinde görmelerini istemişti. Elçiler sığınmacılar ve Kum'da bulunan ulema ile konuştuktan sonra sığınmacıların İran devletine teslim edilmesi yönünde fikir birliğine vardılar. Gerekçeleri ise İran devletinin politikasına aykırı bir siyaset izlememektir.⁶⁴³ Mecelle-i Hikmet Rusların sığınmacılarla özel görüşmeler yapıp Rus siyasetinden yana tavır takınmalarını tavsiye ettiklerini yazar.⁶⁴⁴ Ancak İngiltere'nin meşrutiyet taraftarlarını desteklemekten vaz geçmeye niyeti yoktu. Ayrıca İngiltere Büyükelçiliğinden, İngiltere kralının onların yanında olduğunu ve onun adına burada güvenliklerinin sağlanacağını belirten konuşmalar yapıldı. Sığınmacılar elçiliğin verdiği güvenceyle istedikleri vakit evlerine gidip gelebiliyorlardı. İbrahim Safâî, Elçilik memurlarının meşrutiyet idaresi kanunları hakkında sığınmacıları bilgilendirip *Adalethane* yerine *meşrutiyet* idaresini talep etmelerini tavsiye ettiklerini yazar.⁶⁴⁵ Bu eylemin meşrutiyetin ilanı ile sonuçlanacağı artık herkesin malumuydu.⁶⁴⁶

⁶³⁹ Rûznâme-i Hablûlmetin, 15 Ekim 1906, 14 yıl, 11. sayı, s.18.

⁶⁴⁰ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.

⁶⁴¹ Kitab-ı Âbî, Cild-i Evvel, Be Gûşe-i Ahmed Beşîrî, (Tahran: Çaphane-yi Ketîbe, 1362) s.46.

⁶⁴² Mecelle-i Hikmet, "Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...", 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.6.

⁶⁴³ Mecelle-i Hikmet, "Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...", 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.2.

⁶⁴⁴ Mecelle-i Hikmet, "Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...", 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.2.

⁶⁴⁵ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 237.

⁶⁴⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.

Sığınmacıların, İngiliz diplomat Mr. Grant Duff aracılığıyla Aynüddeve'ye ilettikleri talepleri şu şekildeydi:

- Kum'a muhaceret eden ulemanın Tahran'a dönmelerinin sağlanması
- Ahaliden tek bir kişinin dahi basit gerekçelerle tutuklanmayacağını, işkence edilmeyeceğinin garanti edilmesi
- Milletin mal ve can güvenliğini sağlanması
- Toplumun her tabakasından temsilcilerin oluşturacağı bir Adaletthane'nin tesis edilmesi
- Cuma Camii olaylarında öldürülenlerin katillerinin bulunup cezalandırılması

Aynüddeve'nin sığınmacılara cevabı Tahran'da meydana gelen gelişmeleri ve daha genel olarak meşrutiyet taraftarlarını hâlâ ciddiye almadığına bir işaretti. Aynüddeve bu taleplere şu şekilde karşılık verdi:

- Ulemeden bazıları kendi isteğiyle Kum'a gitmiştir ve şehirde ulema vardır dolayısıyla şehirde onlara ihtiyaç yoktur.
- Devlet suçsuz yere kimseyi tutuklamaz
- Ülkede asayiş problemi yoktur.
- Adaletthane yıllardır vardır. Bu kurumun başında Şuâüssaltana vardır ve görevini özenle yerine getirmektedir.
- Ortada kıyası gerektirecek bir ölüm yoktur.⁶⁴⁷

Aynüddeve bir yandan bu taleplere olumsuz yanıt verirken bir yandan da Tahran'daki protestoların diğer şehirlerde duyulmasından ve oralarda da benzer eylemlerin yaşanmasından çekiniyordu. Bu sırada Tebriz'de bulunan Veliaht Muhammed Ali Mirza'da Kum'da bulunan ulemaya ve babasına bir telgraf göndererek sığınmacılara desteklerini bildirdi. Behbehânî ve Tabâtabâî'ye gönderdiği telgrafta kendileriyle iş birliği yapabileceğini ve tahta geçtikten sonra ise meşrutiyet idaresini kabul edeceğini

⁶⁴⁷ Rûznâme-i Hablûlmetin, 15 Ekim 1906, 14 yıl, 11. sayı, s.18.

bildirdi ve onlardan Muzafferiddün Şah ölene kadar meşrutiyet hareketine sahip çıkmalarını ve kendisinin tahta geçmesine de yardımcı olmalarını istedi.⁶⁴⁸

Muhammed Ali Mirza'nın telgrafi sığınmacıları cesaretlendirdiği gibi diğer şehirlerdeki ulemayı da cesaretlendirmişti. Veliahtın telgrafından sonra başta Tebriz uleması olmak üzere Necef, Isfahan ve Şiraz ulemasından da sığınmacılara destek amacıyla telgraflar çekildi.⁶⁴⁹ Basında yer alan bir habere göre İngiltere Dış İşleri Bakanı Edward Grey İran'daki gelişmelerle ilgili İngiliz parlamentosunda İran devletinden ülkedeki fitne ateşini mümkün olan en kısa zamanda söndürmelerini ve ıslahat taraftarlarının taleplerinin karşılanmasını resmi olarak rica ettiklerini söylemekteydi.⁶⁵⁰ İngiltere Büyükelçiliği, İran Dış İşleri Bakanı Müşirüddeve'ye bir mektup yazarak sığınmacıların taleplerinin dinlenmesini ve sığınmacıların buradan çıkmalarının sağlanmasını istedi. Müşirüddeve ise sığınmacıların başıbozuklar olduğunu ve sözlerinin bir öneminin olmadığını söyledi. İngilizler bunun üzerine Tütün İmtiyazı Anlaşması'nın bu insanların ayaklanması sonucu feshedildiğini söyleyerek İran devlet ricaline Tütün Protestolarında ahalinin devlet karşısında elde ettiği zaferi hatırlattı.⁶⁵¹

Aynüddeve İngiltere'de bulunan İranlı bürokrat Mirza Mehdi Han aracılığıyla Dış İşleri Bakanı İngiltere Dış İşleri Bakanı Edward Grey'den eylemcilerin elçilikten çıkarılmalarını talep ettiyseler de Grey, elçilikte bulunan mazlum İranlıların talepleri kabul edilmedikçe biz onları oradan çıkaramayız diyerek olumsuz yanıt vermiştir. Elçilik binasında sığınmacıların liderleri ile yapılan görüşmede taleplerinden vaz geçmemeleri ve elçiliğin izni olmaksızın dışarı çıkmamaları yönünde yazılı bir taahhüt alındı. Aksi takdirde elçilik tarafından kendileri için yapılan tüm masrafların talep edileceği bildirildi. Ayrıca sığınmacıların tamamının isimleri alındı ve elçilik defterine kaydedildi ve sığınmacılara hitaben yapılan konuşmada İngiltere Devleti'nin himayelerinde olduğu söylendi. Meşrutiyet taraftarlarının İran'da maruz kaldıkları zulüm bazı sığınmacıların da imzaladığı bir mektupla İngiltere Kralı ve Hindistan imparatoru VII. Edward'a iletildi.⁶⁵² Kral mektubu İngiltere meclisinde gündeme getirdi ve sığınmacılara cevaben gönderdiği

⁶⁴⁸ Rûznâme-i Temeddün, 9 Recebülümrecceb 1325, 1.Yıl, Numara 30, s. 2.

⁶⁴⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 134-135.

⁶⁵⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, 3 Ağustos 1906, 14 yıl, 1.sayı, s. 16.

⁶⁵¹ İbrahim Safâî, Esnad-ı Meşrute Devran-ı Kâcârîye, (Tahran: İntişârât-ı Bank, 1346), 59.

⁶⁵² Rûznâme-i Hilâfet, "Hâlâ Teklif-i Ma Çist?", 13 Şaban 1324/Mutabık-ı Evvel-i October 1906, Sâl-i Evvel, Number 7, s.1.

mektupta “*kardeşim Muzafferiddün Şah’ın İngiltere meclisinin bu nazik talebine kulak verip ahalinin taleplerini kabul edeceğini ümit ediyorum*”⁶⁵³ diyerek sığınmacılara desteğini ilettiler. Hablülmetin gazetesine göre VII. Edward’ın sığınmacılara gönderdiği bu telgrafa kadar Muzafferiddün Şah vaziyetten haberdar değildi. Ortalıkta ise saray erkanının halkın taleplerini şaha iletmedikleri konuşuluyordu.⁶⁵⁴

Ulema’nın Kerbela’ya muhaceret etme niyetiyle yola çıkıp Kum’a yerleşmeleriyle başlayan⁶⁵⁵ ve ahaliden binlerce kişinin İngiltere Büyükelçiliğine sığınmalarıyla devam eden Büyük Göç birçok yönüyle Küçük Göç olayından farklıydı. Neredeyse toplumun her tabakasından destek gören ve gerçek anlamda genel ve milli bir inkılap olarak sayılan Büyük Göç eylemlerine kadar meşrutiyet ve Meclis talebinden bahsedilmemiş sadece Adaletane talep edilmişti. Bu olayların başlamasıyla birlikte meşrutiyet talebi toplumu geneline yayıldı ve sokakta ve pazarda meşrutiyet idaresinin faydalarından bahsedilmeye başlandı. Ulema, Cuma Mescidi olaylarında kan dökülmesi ile birlikte devlet ve meşrutiyet taraftarları arasında uzlaşının sağlanamayacağını anladı ve özellikle Behbehânî’nin kendisine atılan birtakım iftiralarından sonra dahi çıkmış olduğu yola ne pahasına olursa olsun sonuna kadar devam edeceği anlaşıldı. Şah Abdülazim’deki eylemlere katılmayan Tahran’daki en nüfuzlu ruhanilerden biri olan Şeyh Fazlullah Nuri’nin Aynüddeve’nin engelleme çabalarına rağmen ahalinin tepkisinden çekinip Büyük Göç’e katılması hem ahaliyi hem de ruhanileri daha da cesaretlendirdi. Büyük Göç hareketinin toplumun her tabakasına yayılmasıyla meşrutiyet hareketinin liderleri İranlıları ayaklandıracak güce sahip olduklarını ispatladılar.⁶⁵⁶

2.9. Meşrutiyetin İlanı

Kum’da bulunan ulemanın da elçilikte bulunan sığınmacıların da sayısı her geçen gün çoğalıyordu. Behbehânî Tahran’daki sığınmacılarla elçilik vasıtasıyla sürekli irtibat halindeydi ve onları cesaretlendirerek morallerini yüksek tutmaya çalışıyordu.⁶⁵⁷ meşrutiyet taraftarlarının gün geçtikçe güçlenmeleri üzerine Şah, Kum’a bir elçi

⁶⁵³ Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te’sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.3.; İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 237-238.

⁶⁵⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, 29 Ekim 1906, 14 yıl, 13. sayı, s.17.

⁶⁵⁵ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları (İran’da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.6.

⁶⁵⁶ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 361-362.

⁶⁵⁷ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel), 126.

göndererek ulemanın Kum'dan Tahran'a dönmelerini istedi. Ulema ise ancak Aynüddeve'nin azledilmesi ve meşrutiyet fermanının ilan edilmesi koşuluyla Tahran'a döneceklerini bildirdi. Aynı günlerde Aynüddeve, Adaletthane'nin kuruluş nizamnamesini hazırlatıp İngiliz Büyükelçiliğine sığınmacılara okutulması için gönderdi. Ancak sığınmacılar artık Adaletthane değil meşrutiyet idaresini istiyorlardı⁶⁵⁸ ve Aynüddeve'nin bu adımına karşılık vermediler. Tahran olayları büyük küçük, kadın erkek, şehzade köle, alim cahil herkesin dikkatini çekmişti. Herkes tek bir şey istiyordu o da sadrazamın görevden alınmasıydı. Çünkü herkes onun Kanun-ı Esasi'nin icrasına, kanunların getireceği eşitlik ilkesine, Milli Danışma Meclisi'nin kurulmasına ve meşrutiyet saltanatına karşı olduğunu biliyordu.⁶⁵⁹ Melikzâde, ulemanın meşrutiyet talep etme düşüncesine Şah Abdülazim'e sığındıkları esnada karar verdiklerini yazsa da bu taleplerini ilk kez dile getirmeleri bu günlere rastlar.⁶⁶⁰ Bir önceki talepleri kabul edilmeyen meşrutiyet taraftarlarının nihai talepleri şu şekildeydi:

- Ulemanın Tahran'a dönmelerinin sağlanması
- Sadrazam Aynüddeve'nin azledilmesi
- Milli Şûrâ Meclisi'nin açılması ve parlamentonun oluşturulması
- Bu gösteriler esnasında şehit edilenlerin katillerinin cezalandırılmaları
- Sürgüne gönderilenlerin dönmeleri⁶⁶¹

Kesrevî'nin verdiği bilgiye göre sayıların on dört bini bulan⁶⁶² sığınmacıların eşleri de Tahran sokaklarına dökülmüş devlet aleyhinde sloganlar atmaya başlamışlardı.⁶⁶³ Ayrıca eylemler diğer şehirlere de sıçramaya başlamıştı. Tebriz ve Reşt'te ulemanın aynı amaçlarla İngiliz konsolosluğuna sığındıkları haberleri geldi. Öte yandan Kafkasyalı özgürlükçüler tarafından Tebriz'de *Merkez-i Gaybî*⁶⁶⁴ adında gizli bir

⁶⁵⁸ Abdullah Mustevfi II, 1377, 162.

⁶⁵⁹ Rûznâme-i Hablûlmetin, "28 Temmuz Haberlerinin Tercümesi", 3 Ağustos 1906, 14 yıl, 1.sayı, s.21.

⁶⁶⁰ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 300.

⁶⁶¹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 135.

⁶⁶² Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 138.

⁶⁶³ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel), 126.

⁶⁶⁴ Kafkasya'dan İran Meşrutiyet hareketine destek vermek amacıyla gelen sosyal demokratlar tarafından kurulan gizli bir örgüt.

örgüt kuruldu. Bu örgüt Tebriz'deki meşrutiyet taraftarları üzerinde büyük bir etkiye sahipti.⁶⁶⁵

Dış İşleri Bakanı Müşirüddeve başta olmak üzere bazı bakanlar şahın da Kanun-ı Esasiyi ilan etmeye meyilli olduğunu ve sığınmacıların elçilikten başka hiçbir koşulda çıkmayacaklarını anlayınca İngiltere Büyükelçiliğinin tavsiyesi üzerine Aynüddeve'den korkmadan hareket etmeye başlamışlar ve meşrutiyet fermanını ilan etmesini şahıdan rica etmeye başladılar. Diğer taraftan başından beri muhalifler karşısında Rusya sefiri de meşrutiyet fermanının ilan edilmesinden başka çıkar yol kalmadığını düşünerek Aynüddeve'yi desteklemeyi bıraktı. Ancak Aynüddeve şahın hastalığından da faydalanarak direnmeye devam ediyordu.⁶⁶⁶ Yine aynı günlerde şahın eşi Hazreti Ulyâ, şahın kardeşi Kâmran Mirza, şahın oğlu Azidüssultan mültecilerin lideri gibi hareket eden İngiliz bürokrat Mr. Grant Duff ile bir araya gelerek Aynüddeve'nin sadrazamlık makamında kalmasını tehlikeli gördüklerini bildirdiler.⁶⁶⁷ Tebriz uleması da şaha göç eden ulemanın taleplerinin kabul edilmesi yönünde bir mektup gönderdi. Şah, Muhammed Ali Mirza'ya bir telgraf çekerek Kum'da bulunan ulemanın taleplerinin kabul edileceğini ve onların geri döndürülmesi için Dış İşleri Bakanı Müşirüddeve'nin Kum'a gönderildiğini Azerbaycan ulemasına iletmesini istedi. Salarüddeve veya Şüaussaltana'yı kendisinin yerine tahta çıkarmak istediğini bildiği için sadrazama karşı meşrutiyet taraftarlarını destekleyen ve onun azledilmesini isteyen Muhammed Ali Mirza⁶⁶⁸ 29 Temmuz 1906 tarihinde Muzafferiddün Şah'a gönderdiği telgrafta göç eden ulemanın onlara yakışan saygıyla dönmelerinin tüm gönülleri hoşnut edeceğini bildirerek ulemadan yana tavır takındığını belli etmişti.⁶⁶⁹ Muhammed Ali Mirza gönderdiği telgrafta Aynüddeve'yi kastederek bir kişinin ikbali için saltanatın geleceği tehlikeye atılamaz diyerek şahıdan açıktan açığa sadrazamın azledilmesini istedi.⁶⁷⁰ Aynı gün şah, veliahta bir telgraf daha yollayarak Tebriz ulemasının talebi üzere ulemanın Kum

⁶⁶⁵ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 239.

⁶⁶⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.

⁶⁶⁷ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 240.

⁶⁶⁸ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel), 126.

⁶⁶⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 136-138.

⁶⁷⁰ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 78.

şehrinden onlara yakışan saygınlıkla döndürüleceğini bildirdi.⁶⁷¹ Tüm bu gelişmeler karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayan⁶⁷² Aynüddeve, Şah ve veliahtın mektuplaşmasından bir gün sonra yani 30 Temmuz 1906 tarihinde Kâmran Mirza aracılığıyla Muzafferiddün Şah’a istifasını sundu.⁶⁷³ Muzafferiddün Şah, Aynüddeve’nin istifasını çaresiz kabul etti ve onun yerine Mirza Nasrullah Han Müşirüddeve’yi sadrazam olarak tayin etti⁶⁷⁴ ve aynı gün Tebriz’e bir telgraf çekerek Muhammed Ali Mirza’ya bu kararını bildirdi ve gönderdiği telgrafların kendisine ulaşabilmesi için Müşirüddeve’nin adıyla çekmesini emretti.⁶⁷⁵ Hablülmetin’de Londra Daily gazetesinden tercüme edilerek yayımlanan bir makalede Aynüddeve’nin istifası ele alınmıştır. Makaleye göre İranlıların özgürlük talepleri karşılanmıştı ancak bundan önce bir noktaya dikkat çekmek gerekmektedir ki şah sadrazamını dahi görevden alacak kadar çaresiz kalmıştır. Yani bu şu demek oluyor ki İran’da gelişmeler bu noktaya kadar yani sadrazamın görevden alınmasına kadar ilerlemiştir. Fakat burada önemli olan bu adımların devam edip etmeyeceğidir. Hemen hemen tüm Doğu memleketleri gaflet uykusundalar. Bu memleketlerde bazen uyanma emaresi görünse de çok çabuk bir şekilde yeniden uykuya dalmaktadırlar.⁶⁷⁶ 1910 yılında Resimli Kitap Mecmuası tarafından doğudaki inkılapların kaynağı olarak gösterilen⁶⁷⁷ Japonya’nın uyanışı hakiki idi ve bu uyanış devam da etti. Eğer İranlıların uyanışı da Japonlar gibi olursa sadece İranlıların kendileri için faydalı olmakla kalmayacak aynı zamanda bütün Asya’nın ilerlemesi, güvenliği ve barışı için de faydalı olacaktır. İran’da bugün sorun devletin zayıf oluşu ve intizamsızlığıdır. İran her ne zaman Japonya’nın yaptığı gibi yapar, yolunu aydınlatır ve

⁶⁷¹ Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te’sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.4.; İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 240-241.

⁶⁷² Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları Aded 1-(İran’da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)”, 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.

⁶⁷³ Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te’sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.4.; İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 240-241.

⁶⁷⁴ Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te’sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.4.

⁶⁷⁵ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 240-241.

⁶⁷⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, “İranlıların Uyanışı-London Daily کراتکل Gazetesinden Tercüme”, 7 Eylül 1906, 14 yıl, 6. sayı, s.16.

⁶⁷⁷ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, “İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran’ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi”, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.760.

düzenini sağlarsa o zaman İran’da Rus- İngiliz rekabeti ve onların güneyde ve kuzeydeki nüfuzları ortadan kalkar.⁶⁷⁸

Muzafferiddün Şah, Aynüddeve’nin istifasını kabul etmiş ancak meşrutiyet fermanını ilan etmemişti. Kesrevî’ye göre Aynüddeve’nin istifasının ardından şahın ulemayı ikna edip Tahran’a dönmelerini sağlamak amacıyla Kaçar aşiretinin reisi Azedülmülk’ü ve Hacı Nizamüddeve’yi Kum’a göndermesi diğer taleplere kayıtsız kalacağını bir göstergesiydi. Aynüddeve’nin istifası göstermelikti ve şah mutlakiyet idaresini devam ettirmek istiyordu. Ancak sığınmacılar Aynüddeve’nin istifasına rağmen gevşemediler ve nihai amaçlarına ulaşana dek eylemlerini sürdürdüler.⁶⁷⁹ İngiltere Büyükelçiliğinden Kum’da bulunan ulemaya Aynüddeve’nin istifasıyla yetinmemeleri ve taleplerinin tamamı kabul edilene kadar Tahran’a dönmemeleri yönünde haber gönderildi.⁶⁸⁰ Bu telgraf Kum’a ulaştıktan sonra Behbehânî İngiltere Büyükelçiliği’ne çektiği telgrafta şunları söyledi:

*Rahat olun biz aldatılmayacağız, duyduğunuz her şey yalandır ve sahtedir.
İsteklerimizin tamamı kabul edilene kadar dönmeyeceğiz.*⁶⁸¹

Necef, Tebriz, Şiraz ve Isfahan uleması da Kum’da bulunan ulemaya destek telgrafları yollayıp kendilerine düşen vazifeyi yapmaktan geri durmayacaklarını bildirdiler. Tebriz uleması çektiği telgrafta yaşanan gelişmelerin Azerbaycan ulemasını üzdüğünü ve meselenin halledilmesi adına gereken çabayı gösterdiklerini bildirdiler. Behbehânî ise cevaben yazdığı telgrafta, böylesine çetin günlerde Müslümanlar arasında, ulema arasında beraberliğin lazım olduğunu ve kendilerine destek verdikleri için Tebriz’in büyük ve saygın ulemasına teşekkürlerini bildirip Kum şehrinde dönüş yolculuğu için hazırlık yaptıklarını söyledi.⁶⁸² Farklı şehirlerden ulemanın Kum’a gönderdiği destek telgrafları Kum’da buluna ulemanın daha genel olarak ise meşrutiyet taraftarlarının merkezi otoriteye karşı elini güçlendirdi.

Tahran’da pazarlar ve dükkanlar tamamen kapatılmıştı. Elçilik binasında sayıları on dört bini bulan sığınmacılar Muzafferiddün Şah’ın doğum günü vesilesiyle yapılacak

⁶⁷⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, “İranlıların Uyanışı-London Daily کراتکل Gazetesinden Tercüme”, 7 Eylül 1906, 14 yıl, 6. sayı, s.16.

⁶⁷⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 139.

⁶⁸⁰ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 243.

⁶⁸¹ Rûznâme-i Hablülmetin, 29 Ekim 1906, 14 yıl, 13. sayı, s.18.

⁶⁸² Rûznâme-i Hablülmetin, 29 Ekim 1906, 14 yıl, 13. sayı, s.18.

kutlamalar için hazırlık yapıyorlardı. Sığınmacılar bir taraftan şahtan otoritesini kendileri ile paylaşmasını bekliyor diğer taraftan da onun doğum gününü kutluyorlardı.⁶⁸³ Şah aynı günlerde rahatsızlığı nedeniyle Tahran dışında Sahipkerâniye Sarayı'nda ikamet etmekteydi ve son günlerde yaşanan gelişmelerden tam olarak haberdar değildi. Temeddün gazetesine göre şahın hastalığından faydalanan meşrutiyet karşıtları şahı meşrutiyet idaresine ve meşrutiyet taraftarlarına karşı dolduruyorlardı.⁶⁸⁴ Aynüddeve'nin istifası ve Müşirüddeve'nin sadrazam olmasıyla birlikte Tahran'daki olaylardan haberdar olan ve artık meşrutiyet taraftarlarının talepleri karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayan⁶⁸⁵ Muzafferiddün Şah 14 Cemâziyessânî 1324 yani 5 Ağustos 1906 tarihinde meşrutiyet fermanını imzalayıp ilan etti.⁶⁸⁶ Kavamüssaltana tarafından kaleme alınan ferman şu şekildeydi:

Cenab-ı Eşref Sadrazamları, Memâlik-i Mahrûsa-yı İran'ın ilerlemesini ve saadetini Allah-u Teâlâ Celle Şânühü bizim kifayetli elimize teslim etmiştir. İran ahalisi ve sadık reayamızın bütün hukukunu korumayı kutlu şahsımıza bırakmıştır. Dolayısıyla bugün bütün İran ahalisinin refah ve güvenliği devletin dayandığı temellerin güçlendirilmesi ve yüceltilmesi, devlet dairelerinde zamanın gerektirdiği ıslahatların vaktinde yapılması kararı verilmiştir. Milli Danışma Meclisi'nin şahzadelerden, Kaçar sülalesinden, ulemadan, âyandan, eşraftan, mülk sahiplerinden, tüccardan ve esnaftan seçim yoluyla belirlenmesi ve Tahran'da kurulmasına karar verdik. Milli Danışma Meclisi, Devlet ve milletin hayrına ve umumun menfaatine olacak her konuda danışılması ve Heyet-i Vüzerâ'ya (Bakanlar Kurulumuza) İran'ın saadeti ve mutluluğu için gerekli ıslahatlarda gereken yardımda bulunması etmeleri, devlet ve milletin hayrı ve selameti için kendi görüş ve fikirlerini tam bir emniyet içerisinde devletin birinci şahsı (Sadrazam) aracılığıyla bize ulaştırsınlar ve biz de icra edelim. Bu mübarek ferman gereğince bu meclisin kurulması için lazım gelen nizamnameler seçilen temsilcilerin imzasıyla bu tarihten itibaren oluşturulmaya başlanacak ve bizim onayımızdan sonra Allah'ın izni ile bizim adaletimizin bekçisi olan Meclis-i Şûrâ

⁶⁸³ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 544.

⁶⁸⁴ Rûznâme-i Temeddün, 9 Recebülümreccebe 1325, 1.Yıl, Numara 30, s.2.

⁶⁸⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 139.

⁶⁸⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.; Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.770.; İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 247.; Rûznâme-i Hilâfet, 12 Recep 1324/Mutabık-ı Evvel-i Evvel-i Evvel, Sâl-i Evvel, Number 5, s.5.

(Danışma Meclisi) açılacak ve lazım gelen ıslahatları yapmaya ve mukaddes şer'i kanunların icraya başlayacaktır. Ayrıca tüm ahalinin bizim İran devlet ve milletinin gelişmesinden ibaret olan iyi niyetimizden haberdar olmaları ve bu devletin ve bu nimetin duacıları olmaları için bu fermanın çoğaltılması kararlaştırılmıştır. Sahipkıranîye Sarayı-Hicrî 14 Cemâziyessânî 1324⁶⁸⁷

Ferman şahın doğum gününde ilan edilmişti. Elçilik binasına şahın doğum günü vesilesiyle meşrutiyet taraftarları Şîr ve Hurşîd (Aslan ve Güneş) sembolü İran bayrakları astılar. Hem meşrutiyet fermanı hem de şahın doğum günü halk tarafından coşkuyla kutlandı. Hablülmetin, birisi *hizmetkâr melikin* doğum günü diğeri ise şehinşahlarının halkına inayeti olmak üzere Allah'ın kendilerine bugün iki bayram lütfettiğini ve artık bu mülkte adalet fidanının tohumlarının atıldığını yazmaktaydı. Ayrıca şahın her tabakadan milletvekillerinin seçilmesiyle oluşturulacak meclisin toplanma emrini verdiğini ve bu meclisin ülkede toplumun her tabakasını eşit kılacak kanunların yürürlüğe girmesini sağlayacağını okurlarına müjdelemektedir. 6 Ağustos gününü devlet ve vatanseverlerin zafer günü ve şahın İranlıları özgürlükle tanıştırdığı gün olarak niteleyen gazete “*Acaba küçük oğlumuzu mu daha büyük saymalıyız*”⁶⁸⁸ diyerek meşrutiyeti İranlıların yeni doğan oğlu olarak takdim etmekteydi. Saltanatın şimdiye kadar millettten böyle bir ihtiram görmediğini vurgulayan Hablülmetin şaha, şahzadelere ve yeni sadrazam Müşirüddeve'ye teşekkürlerini sunup bu hanedanın kıyamete kadar sürmesini şu sözlerle temenni etmekteydi:

*Sonsuz olsun cihan Şehinşahi, ebedi olsun İran Devleti*⁶⁸⁹

Hablülmetin'e göre İran'ın bugünlere gelmesinde Hacı Mirza Akasî, Mirza Taki Han, Mirza Ağahan, Hüseyin Sipehsâlâr, Eminüssultan, Eminüddevle gibi Kaçar dönemi devlet adamlarının da rolü büyüktür ve onlardan geriye kalan en önemli şey onların yaptıkları işleridir ki bugün bundan dolayı isimleri anılmaktadır. Bugün onlardan geriye kalan yaptıkları güzel işlerdir onların iyiliği ve kötülüğü kendilerinde kalacaktır.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.4.; İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 247.

⁶⁸⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tebrik”, 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s.1.

⁶⁸⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tebrik”, 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s.1.

⁶⁹⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tebrik”, 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s.3.

Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte Müşirüddeve fermanının ilan edildiğini Kum'da bulunan ulemaya haber verdi ve Tahran'a dönmelerini talep etti. Ayrıca sadrazam oğlu Müşirülmülk, Seyid Muhammed Tabâtabâi'nin oğlu Muhammed Sadık Tabâtabâi ile birlikte İngiltere Büyükelçiliğine bir heyet göndererek meşrutiyet fermanının sığınmacılara okunmasını ve sığınmacıların Büyükelçilikteki eylemlerine son vermelerini talep etti. Buna rağmen ne ulema Kum'dan dönmüş ne de sığınmacılar elçilikten ayrılmıştı. Ahmet Kesrevî'ye göre meşrutiyet fermanı duvarlara asıldıktan sonra sığınmacılar metinde *millet* ibaresinin geçmediğini görmüşler ve buna tepki göstermişlerdi. Dahası sığınmacıların liderleri bazı cümlelerin belirsiz olduğunu düşünüyorlardı bundan dolayı şehirde duvarlara asılan fermanın yırtılması emrini verdiler ve elçilikten ayrılmayacaklarını, eylemlerine devam edeceklerini bildirdiler.⁶⁹¹ İbrahim Safâî'ye göre ise tüm sığınmacılar için genel af talebinde bulunan meşrutiyet taraftarları metinde meclis seçimleri ile ilgili cümleleri belirsiz bulmuşlardı. Ayrıca onlar meşrutiyet fermanını İngiltere Büyükelçiliği'nin de imzalamasını istiyorlardı.⁶⁹² Nâzımüsselam Kirmanî'ye göre ise sığınmacıların elçilikten ayrılmak için talepleri şunlardı:

- Sahih bir surette meclisin açılması
- Elçilikte ve Tahran'ın başka yerlerinde bulunan sığınmacıların güvenliğinin sağlanması
- Aynüddeve'nin kesinlikle Tahran'a dönmemesi
- Sürgün edilenlerin tamamının Tahran'a dönmeleri
- Gösteriler esnasında katledilenlerin ailelerinin İslam kanunları göz önünde bulundurularak razı edilmesi
- Tüccardan ve sarraflardan gerekli faturaların alınması⁶⁹³

Müşirüddeve tarafından Muzafferiddün Şah'a iletilen taleplerden yalnızca bir tanesi kabul edilmedi. Şah fermanının İngilizler tarafından imzalanmasına şiddetle karşı çıktı.⁶⁹⁴ 8 Ağustos 1906 tarihinde seçim kanununda ve genel af hususunda düzenlemeler

⁶⁹¹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 139.

⁶⁹² İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 248.

⁶⁹³ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 558.

⁶⁹⁴ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 249.

yapılarak ferman yeniden ilan edildi⁶⁹⁵ ve Azedülmülk tarafından telgrafla Kum'da bulunan ulemaya gönderildi. Müşirülmülk tarafından elçilikte bulunan sığınmacılara okundu ve sığınmacılardan eylemlerini sonlandırıp elçiliği terk etmeleri istendi. Sığınmacılar ve ulema arasında yapılan görüşmelerden sonra sığınmacılara elçilikteki eylemi sonlandırmaları emredildi. 300 kadar sığınmacı elçiliği ancak ulema döndükten sonra terk edeceklerini söyleyerek eylemlerine devam etse de sığınmacıların çoğu elçiliği terk etti.⁶⁹⁶ Şahın ilan ettiği ilk metinde dikkat çeken *Meclis-i Şûrâ-yı Millî* (Milli Danışma Meclisi) ifadesinin yerine ikinci metinde *Meclis-i Şûrâ-yı İslamî* (İslamî Danışma Meclisi) ifadesi kullanılmıştı.⁶⁹⁷

Daha önce ulemaya Şah Abdülazim'den dönmelerini sağlamak için Adalethane'nin kurulacağı sözü verilmiş ancak bu sözler yerine getirilmemişti. Ancak bu kez ulema ince eleyip sık dokuyordu. Behbehânî elçilik binasındaki meşrutiyet taraftarlarına *aldatılmayacağız*⁶⁹⁸ diyerek taleplerinin kabul edildiğine dair teminat istiyordu. Ulema, Meclisin tesis edileceğinden, sığınmacıların tamamı için genel af çıkarılacağından Aynüddeve'nin Tahran'a geri dönüş yolunun tamamen kapatıldığından emin olmak istiyordu. Bu sebeple sarraflardan beratlar için ödenen paraların faturalarını istemişti. Ulema bu talepleri yerine getirildikten sonra Kum'dan Tahran'a doğru hareket etti.⁶⁹⁹ Tahran'da ise ulemanın dönüşü ve meclisin açılışı için yapılacak kutlamaların hazırlıklarına başlanmıştı. Şehrin her tarafı aydınlatıldı. Pazar yeniden açıldı. Sadrazam tarafından tüm beldelere çekilen telgrafta ulemanın Tahran'a dönme kararı vermesi nedeniyle İran'ın tüm şehirlerinin aydınlatılması ve meclisin açılışının kutlanması gerektiği söylendi. Sadrazam yanında bazı devlet adamlarıyla uzun bir müddet sonra açılan pazarı dolaştı.⁷⁰⁰

Aynüddeve ve taraftarlarının Kum'a gittiklerini öğrendikleri gün “*bugün İran'ın terakkisinin önündeki en büyük engel ortadan kalkmıştır*” diyerek İran terakkisine engel

⁶⁹⁵ Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.5.

⁶⁹⁶ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 249.; Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.5.

⁶⁹⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, 29 Ekim 1906, 14 yıl, 13. sayı, s.18.

⁶⁹⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, 29 Ekim 1906, 14 yıl, 13. sayı, s.18.

⁶⁹⁹ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 249.

⁷⁰⁰ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 569.

gördükleri Behbehânî ve Tabâtabâî liderliğindeki ulema,⁷⁰¹ Adalethane talebiyle gittikleri Kum şehrinden yaklaşık bir ay süren muhaceretin ardından *meşrutiyet* idaresini elde ederek dönüyorlardı. Ulema önce Şah Abdülazim’e geldi ve oradan şah tarafından kendileri için gönderilen saltanat arabalarıyla 15 Ağustos 1906 tarihinde Tahran’a doğru yola çıktılar. Ancak ulema Şah Abdülazim’de iken üç konu üzerinde anlaşıp ondan sonra Tahran’a doğru yola çıktılar. Yapılan anlaşmaya göre ulema fikir ayrılığına düşmemek için meclis açılana kadar görüşmelere katılmayacak, şer’î hüküm vermeyecek ve şah ile görüşmeyeceklerdi.⁷⁰²

Ahali ulemayı büyük bir heyecanla karşıladı. Ulemanın kum şehrinden dönüşü İngiliz elçiliğinde eylem halinde bulunanlara da bir güven verdi. Seyid Behbehânî şehre gelir gelmez İngiliz elçiliğine gitti ve orada kalan yaklaşık 300 kişiye oradan ayrılmalarını emretti.⁷⁰³ Elçilikte bulunanların neredeyse tamamı eylemlerini sonlandırıp oradan ayrıldı. Yalnız toplumun her tabakasından birer kişi kaldı onlar da meclisin açılmasıyla birlikte elçilikten ayrıldılar.⁷⁰⁴ Böylece İngiltere Büyükelçiliğinde yaklaşık bir ay süren sığınma eylemi sona erdi.

Meşrutiyet fermanının ilan edilmesi hem İran’da hem de İran dışında yaşayan İranlılar tarafından coşkuyla kutlandı. Meşrutiyetin, İranlıları doğal ve vicdani haklarına eriştiğini ifade eden⁷⁰⁵ Temeddün gazetesi meşrutiyeti *mutluluk ve saadet* olarak tanımlamaktaydı.⁷⁰⁶ Gazete ayrıca Japonya’nın meşrutiyet sonrası gelişimini ve demokratikleşmesini örnek göstererek⁷⁰⁷ “*siz şimdi tüm kötülüklerden ve tüm zorluklardan kurtuldunuz. Bundan sonra bunun kıymetini anlar ve akıllı olursanız size bir daha zulüm sitem ve istibdat uğramaz.*”⁷⁰⁸ diyerek İranlıları meşrutiyete sahip çıkmaları konusunda ikaz etmekteydi. Tam olarak meşrutiyet idaresinin ne olduğunu bilmeyen İranlılara meşrutiyetin manasını öğretmeyi de basın olarak kendi görevleri

⁷⁰¹ Rûznâme-i Hablûlmetin, “İran’ın Gerçek Vaziyeti”, 1 Temmuz 1907, 14 yıl, 44. Numara, s. 1.

⁷⁰² Nâzimülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 573.

⁷⁰³ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 249.

⁷⁰⁴ Rûznâme-i Hablûlmetin, 29 Ekim 1906, 14 yıl, 13. sayı, s.18.

⁷⁰⁵ Rûznâme-i Temeddün, 23 Rebiyûlahir 1325, 1.Yıl, Numara 20, s.3.

⁷⁰⁶ Rûznâme-i Temeddün, 15 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 8, s. 4.

⁷⁰⁷ Rûznâme-i Temeddün, 11 Saferülmuzaffer, 1.Yıl, Numara 7, Sayfa 1.

⁷⁰⁸ Rûznâme-i Temeddün, “Feryad-ı Bieser”, 28 Muharremülharam 1325, 1.Yıl, Numara 6, s.1.

olarak görüyordu.⁷⁰⁹ Temeddün'e göre meşrutiyetin ruhu Sâ'dî Şirâzî'nin⁷¹⁰ “*Bütün insanlar bir bedenin organları gibidir. Çünkü yaratılışları bir mayadandır. Aynı cevherden yaratılmışlardır*” anlamına gelen “*Benî Âdem a'zâ-yı yek dîgerend/Ki der-âferîneş ze-yek gevherend*”⁷¹¹ beyitiydi.⁷¹² Temeddün, meşrutiyeti yeni doğmuş bir çocuğa benzetirken⁷¹³ Hablülmetin ise medeniyet güneşine benzetmekteydi.⁷¹⁴ Milletin medeniyet yolunda şaha güvenmelerini tavsiye eden⁷¹⁵ Hablülmetin, okurlarına bu olayı şu cümlelerle müjdeliyordu:

*Bugün medeniyet güneşi yükseldi ve bu güneş cehalet ölümlerini yani gaflet uykusunda olanları uyandırdı, milletin bütünlüğünü ve birliğini artırdı. Bundan sonra devlet adamlarımız da saat be saat hareketlerini değiştirmelidirler.*⁷¹⁶

Aynı gazetenin 17 Ağustos 1906 günü neşredilen sayısında kudretini halkı ile paylaşmayı kabul ederek Cemşid,⁷¹⁷ Ferîdun⁷¹⁸ ve Enûşîrvân⁷¹⁹ gibi İran medeniyetinin gelişimine katkıda bulunan İran tarihinin efsanevi hükümdarlarıyla birlikte anılacağı belirtilen Muzafferiddün Şah'a atfen şöyle bir şiir yer almaktaydı:

Yaşasın bizim Şehinşahımız

Sonsuz olsun İran Devleti

Bu mülk var olduğu sürece mülkün nişanesi olsun

Şahımız şahlığın nişanesi olsun

Gölgesi kıyamete kadar

⁷⁰⁹ Rûznâme-i Temeddün, “Meâyib-i Kâr Netayic Bî İlmî Est”, 19 Saferülmuzaffer 1325, 1. Yıl, Numara 9, s.1

⁷¹⁰ Fars edebiyatının en büyük şairlerinden Sâ'dî Şirâzî'nin asıl adı Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrifüddîn (Şerefüddîn) Muslih b. Abdillâh b. Müşerrif Şirâzî'dir. Bkz: Mustafa Çiçekler, “Sa'dî-i Şirâzî”, İçinde *TDVİA* <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadi-i-sirazi> (14.01.2023).

⁷¹¹ Sâ'dî'nin bu beyiti Birleşmiş Milletler binasının girişinde de yazılıdır.

⁷¹² Rûznâme-i Temeddün, 12 Rebiyülahir 1325, 1. Yıl, Numara 18, s.3.

⁷¹³ Rûznâme-i Temeddün, 12 Rebiyülahir 1325, 1. Yıl, Numara 18, s.1.

⁷¹⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s.7.

⁷¹⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s.7.

⁷¹⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, 10 Ağustos 1906, 14 yıl, 2. sayı, s.7.

⁷¹⁷ Klasik Fars ve Türk edebiyatlarında çokça anılan efsanevi İran hükümdarlarından biri. Bkz: Nurettin Albayrak, “Cem”, İçinde *TDVİA* <https://islamansiklopedisi.org.tr/cem--efsanevi-hukumdar> (16.10.2022).

⁷¹⁸ İran'ın destanî hükümdarlarından Cemşid'in soyundan gelen Atbîn'in (Abtîn) oğludur. Bkz: Tahsin Yazıcı, “Ferîdun”, İçinde *TDVİA* <https://islamansiklopedisi.org.tr/feridun> (16.10.2022).

⁷¹⁹ Adaletiyle nam salmış ve Enûşîrvân-ı Âdil unvanıyla bilinen Sâsânî Hükümdarı. Bkz: Ahmed Tefazzülî, “Enûşîrvân”, İçinde *TDVİA* <https://islamansiklopedisi.org.tr/enusirvan#1> (16.10.2022).

Halka gölgelik olsun.

İran onun devletinin şanı ile

İlelebet payidar olsun

Onun atının üzengisinde

*Fetih ve zafer de bizimle olsun*⁷²⁰

Sûr-ı İsrâfil gazetesi, meşrutiyetten önce İranlıların aşağılandığını ve köle olduklarını meşrutiyet ilan edildikten sonra ise artık birinin kölesi olmamaları gerektiğini anladıklarını ifade eden cümlelerle yayın hayatına başlar.⁷²¹ Kevkeb-i Dûrrî gazetesinde meşrutiyetin birinci yılı kutlamaları dolayısıyla kaleme alınan makalede Muzafferiddün Şah için methiyeler dizildikten sonra fermanın ilan edildiği gün için şu ifadelere yer verilmekteydi:

*O gün İranlıların terakkisin başladığı gündür. O gün Muzafferiddün Şah devlet işlerinin İslam kanunlarıyla icra edileceğini ve ahaliye zulüm edilmemesi için herkesin kendi haklarının belirlenmesini sağladı. Halk saltanata ortak oldu ve devlet adamlarının yanında artık halkında devlet işlerinde söz sahibi olması sağlandı. O gün İranlılar gaflet uykusundan uyandı. Ulemanın, aydın talebelerin, tüccarın, aydın ahalinin ve büyük encümenlerin sayesinde elde edilen meşrutiyetin ilan edildiği gün, milli bir bayram olarak İranlıların tamamının kıyamete kadar kutlayacağı bir gündür. Bu olay İran tarihi açısından büyük bir olaydır. Tarihi kaynaklar hiçbir zaman böyle önemli bir olayı kaydetmemiştir. Tarihin hiçbir döneminde böyle büyük bir olay meydana gelmemiş, böyle önemli bir ferman ilan edilmemiştir. Emiri, komutanı, alimi, cahili, Zerdüşt'ü, Yahudi'si, Müslüman'ı, Hristiyan'ı, milletvekili, hizmetçisi yani kendisini İranlı gören herkes bu bayramı milli bir bayram olarak görüp kutlayacaktır.*⁷²²

Hurşîd ve Mecelle-i Hikmet bugünün milli bayram olarak ilan edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.⁷²³ Meşrutiyetin ilanının birinci yılında yayımladığı makalede

⁷²⁰ Rûznâme-i Hablûlmetin, 17 Ağustos 1906, 14 yıl, 3. sayı, s.1.

⁷²¹ Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, Ali Ekber Dehhûda, İsimsiz Makale, 30 Mayıs 1907)1.Yıl, 1. Numara, s.1.

⁷²² Rûznâme-i Kevkeb-i Dûrrî, "Meşrutiyet Kutlamaları ve Bayramı", 30 Temmuz 1907, 3.yıl 19.Numara, s. 5-6.

⁷²³ Mecelle-i Hikmet, "Ceşn-i İstiklâl-i İran Ya Zendeğî-i Taze-i İran", 10 Owt (Ağustos) 1907, Evvel-i Mah-ı Recep 1325, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 891, s.1.; Rûznâme-i Hurşîd, 17 Cemâziyelâhir 1325 (28 Temmuz 1907), 1.Yıl, Numara 26, s.1-4.

Hurşîd, adaletin, ittihadın önemine vurgu yapmış ve bugünün milli bayram olarak ilan edilmesi gerektiğini yazmıştı.⁷²⁴ Meşrutiyeti tıpkı İsrâfil'in Sûr'u gibi İranlılara yeni bir ruh verdiğini söyleyen Hurşîd,⁷²⁵ böylesine önemli günlerin gençlerin bilinçlenmelerine ve birbirlerine daha fazla destek olmalarına vesile olacağını savunmuyordu.⁷²⁶ Ayrıca gençlerin bu milletin ortak bir anısının olduğunun farkına varmalarına sebep olacağını beyan eden gazete⁷²⁷ fermanın imzalandığı gün ile ilgili şu ifadelerle yer vermiştir:

*Bugün Cemâziyessanî'nin 14. günüdür. Bugün özgürlük fermanının yani meşrutiyet Fermanı'nın ilan edildiği gündür. Bu fermanın ilan edenler, milletin bedenine yeniden ruhun girmesine ve solmuş canımızın yeniden hayata dönmesine sebep olmuşlardır. Bu vatan yaşlı ve yorgundu, binlerce derdi vardı. Bu ferman, vatanın yeniden kendisine gelmesine ve ayağa kalkmasına sebep olmuştur. Bu büyük bayramı her yerde kutlamalıyız. Bu nimeti bize bahşeden cennet mekân rahmetli Âdil Muzafferiddün Şah'ı hiçbir zaman unutmayacağız.*⁷²⁸

Londra'da neşredilen Hilâfet, İran'da meşrutiyetin ilan edildiğini “Beşâret-i Azam”⁷²⁹ başlığı ile okurlarına duyurmaktaydı. Sadrazam tarafından Londra'ya meşrutiyetin ilan edildiğini bildirmek üzere gönderilen telgrafın tamamını neşreden⁷³⁰ gazete Muzafferiddün Şah'ı öven uzun bir de makale⁷³¹ ve bir de tebrik mesajı⁷³² yayımladı. Yayın hayatını Mısır'da sürdüren Mecelle-i Hikmet de “kaç kez söyledik yine söylüyoruz: Kanunsuz mülk ruhsuz cesettir” diyerek kanunun önemine dikkat çekmiş ve okurlarına Muzafferiddün Şah'ın İran mülküne kanun bahşettiğini duyurmuştu.⁷³³

⁷²⁴ Rûznâme-i Hurşîd, 17 Cemâziyelâhir 1325 (28 Temmuz 1907), 1.Yıl, Numara 26, s.1.

⁷²⁵ Rûznâme-i Hurşîd, 18 Cemâziyelâhir 1325 (29 Temmuz 1907), 1.Yıl, Numara 27, s.2.

⁷²⁶ Rûznâme-i Hurşîd, 17 Cemâziyelâhir 1325 (28 Temmuz 1907), 1.Yıl, Numara 26, s.2.

⁷²⁷ Rûznâme-i Hurşîd, 17 Cemâziyelâhir 1325 (28 Temmuz 1907), 1.Yıl, Numara 26, s.3.

⁷²⁸ Rûznâme-i Hurşîd, 17 Cemâziyelâhir 1325 (28 Temmuz 1907), 1.Yıl, Numara 26, s.3.

⁷²⁹ Rûznâme-i Hilâfet, “Beşâret-i Azam”, 12 Recep 1324/Mutabık-ı Evvel-i September 1906, Sâl-i Evvel, Number 5, s.1.

⁷³⁰ Rûznâme-i Hilâfet, “Sûret-i Telgraf-ı Mübarek”, 12 Recep 1324/Mutabık-ı Evvel-i September 1906, Sâl-i Evvel, Number 5, s.1.

⁷³¹ Rûznâme-i Hilâfet, “Hilâfet”, 12 Recep 1324/Mutabık-ı Evvel-i September 1906, Sâl-i Evvel, Number 5, s.1.

⁷³² Rûznâme-i Hilâfet, “Arz-ı Tebrik”, 12 Recep 1324/Mutabık-ı Evvel-i September 1906, Sâl-i Evvel, Number 5, s.2.

⁷³³ Mecelle-i Hikmet, “Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ...”, 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s.6.

Hindistan'ın Kalküta şehrinde yaşayan İranlılar da meşrutiyet fermanının yayınlandığı haberinin gelmesiyle birlikte bir araya gelmişler ve *yaşasın şahımız, payidar olsun İran Devleti* diye sloganlar atarak bu haberi kutlamışlardır.⁷³⁴

İran'da meşrutiyetin ilan edildiğini haberleri Türk basınında yaklaşık iki ay sonra yer alabilmişti. İran'da meydana gelen gelişmelerle ilgili söylentileri, Mısır'da neşredilen Hikmet gazetesi müdürü aracılığıyla teyit edebilen⁷³⁵ Abdullah Cevdet, şahın nutkuna da yer vererek İran'da meşrutiyetin ilan edildiğini okurlarına duyurdu.⁷³⁶ Cevdet'in yazısında meşrutiyetin ilanı ile ilgili bir yorum yapmaması ayrıca dikkat çekmektedir. Aynı gazete 1908 yılında Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutması ve Tebriz direnişi ile ilgili daha cesur yorumlar yapacaktı. Muhammed Ali Şah için "*Hürriyet düşmanı, zalim*",⁷³⁷ Tebriz ahalisi için ise "*istibdada karşı mücadele eden Türk oğlu Türkler*"⁷³⁸ ifadelerini kullanan⁷³⁹ İctihad'ın bu yorumları 1908 yılı haziran ayında yaptığı göz önüne alınırsa İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilanı yolunda önemli mesafe alındığı da anlaşılmaktadır.

Ağaoğlu, Muzafferiddün Şah'ın meşrutiyeti ilan etmesini memnuniyetle karşılamış ve şaha övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Ona göre bu ferman Kaçarların geçmişteki günahlarını halk nezdinde temizlemiştir ve bu sebeple İran tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.⁷⁴⁰ Abdullah Esat, meşrutiyetin ilanından 5 yıl sonra yaptığı değerlendirmesinde İran'da meşrutiyetin ilanını hayırlı bir olay ancak senelerden beri şahların, emirlerin zulmü ve istibdadı altında kıvrandıktan sonra İran'da ilan edilen meşrutiyetin ardından cahillik ve taassubun da yok edilmesi gerektiğini söyleyecekti.⁷⁴¹ Şûrâ-yı Ümmet dergisi ise "*şîirde üstadımız olan Sâdî'nin torunları vatanlarını meşrutiyetle taçlandırıdılar*"⁷⁴² diyerek İran'daki gelişmeyi okurlarına duyurmuştu. Ayrıca Şûrâ-yı Ümmet anayasa talebi doğrultusunda Çin, Karadağ ve İran'da meydana

⁷³⁴ Rûznâme-i Hablûlmetin, 17 Ağustos 1906, 14 yıl, 3. sayı, s.1.

⁷³⁵ İctihad Dergisi, A.C. , "İran ve Türkiye İhtilafı", 2.sene, 1.sayı, Temmuz 1906, s. 2.

⁷³⁶ İctihad Dergisi, A.C. , "İran ve Türkiye İhtilafı", 2.sene, 1.sayı, Temmuz 1906, s. 2-3.

⁷³⁷ İctihad Dergisi, "İran Faciaları", Haziran 1908, 2.sene, 8.sayı, s. 299.

⁷³⁸ İctihad Dergisi, "İran Faciaları", Haziran 1908, 2.sene, 8.sayı, s. 299.

⁷³⁹ İctihad Dergisi, "İran Faciaları", Haziran 1908, 2.sene, 8.sayı, sayfa 299.

⁷⁴⁰ Chingiz Asadov, Ahmet Ağaoğlu'nun İrşad Gazetesi'ndeki Yazıları (1905-1906), 98.

⁷⁴¹ Resimli Kitap Mecmuası, Ubeydullah Esad, "Zavallı İran (Garbın Alem-i İslam'a Nazarı)", 13 Kasım 1911 (Miladi) 31 Teşrin-i Evvel 1327 (Rumi), 6.cilt, Sayı 34, sayfa 796-797.

⁷⁴² Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, "İran", 30 Teşrin-i Sani 1906, 1957 SC 10-5.Sene 104.Sayı-0106, sayfa 3.

gelen gelişmeleri ifade ettikten sonra “*bu kavimlerin başında Abdülhamid bulunsaydı meşrutiyet usulünü kolay getiremezlerdi*”⁷⁴³ diye dikkat çeken bir ifade kullanır.

Baharistan bağının ortasında meclisin açılması ve toplantının yapılması için bir imaret kurulması kararlaştırılmasına rağmen şehir merkezine uzaklığı nedeniyle meclisin ilk toplantısının Nizamiye Medresesi’nde yapılmasına karar verildi.⁷⁴⁴ 18 Ağustos günü seçim nizamnamesini hazırlayacak, meclisin kurumsallaştırılmasını ve meşrutiyet idaresinin olgunlaştırılmasını sağlayacak geçici meclisin kurulması için ulema, sığınmacıların liderleri, bazı vezirler ve saray erkânının katılımıyla yaklaşık 2000 kişilik bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantıda yeni sadrazam Müşirüddeve ve Melikülmütekellimin birer konuşma yaptılar. Müşirüddeve konuşmasında şahın meşrutiyet fermanını ilan ettiğini ifade ettikten sonra seçim yasalarının oluşturulması ve Millet Meclisi nizamnamesinin fermana uygun bir şekilde hazırlanmasının zaman alacağını belirtmiştir. Toplantının yapılaş amacının şahın kararının ciddiyetini tüm İran ahalisine göstermek ve ulemanın, âyanın, bakanların, eşrafın ve tüccarın bir araya gelerek kutlamalar yapabilecekleri geçici meclis için yer belirlemek olduğunu açıklayan Müşirüddeve, Millet Meclisi nizamnamesinin özenle hazırlandıktan sonra Milletvekillerinin toplanıp meclisin açılmasının sağlanacağından kimsenin şüphesinin olmamasını istemiştir.⁷⁴⁵ Melikülmütekellimin ise milleti temsilen yaptığı teşekkür konuşmasında şaha şükranlarını bildirdikten sonra şunları söylemiştir:

Her zaman milletin yanında olan, adaletin dağıtıcısı şahımız bugün sadece İranlıların içinde bulunduğu karanlık geceyi saadet güneşi ile aydınlatmakla kalmamış aynı zamanda İranlıların geleceğini de aydınlatmıştır. Şah bugün aziz vatanın geçmişteki aksaklıklarını tamir etmiştir. Şüphesiz ki saltanatın istikbali ve vatandaşın serveti milletin eğitime doğrudan doğruya bağlıdır. Bugün millet oy kullanma hakkı ve Milli Meclis istediye bu İslam’ın ve saltanatın gücünün muhafazası içindir. Devlet ise milletin güçlenmesi, haklarının genişletilmesi ve memleketin gelişmesi için ahalinin bu isteğini kabul etmiştir. Bugün Allah’ın inayetiyle ve şahın imzasıyla doğan güneş, milletin ve devletin temsilcilerinin birliğini sağlamlaştırdı. Bugün, bu mecliste bulunanların milletin uyanmasını, bilinçlenmesini ve onların meşru haklarını elde etmelerini sağladığı gündür. Hem

⁷⁴³ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, “İran”, 30 Teşrin-i Sani 1906, 1957 SC 10-5.Sene 104.Sayı-0106, sayfa 3.

⁷⁴⁴ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 573-574.

⁷⁴⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 141-142.

milletin hem de saltanatın haklarının muhafaza edildiği gündür. Bugün burada gaflet uykusundan uyanmış, geçmişteki aksaklıkları gidermek için ayağa kalkmış bir din uleması ve vatanperest, devletçi bakanlar vardır. Ruhanilerin liderlerinin ve devlet adamlarının memleketin terakkisi için gereken her şeyi zamanında yapacaklarından şüphemiz yoktur. Bugün bütün bu mutluluğun sebebi milletin temsilcileri tarafından teşkil edilen Milli Şûrâ Meclisi'nin açılışını büyük bir şükranla kutluyoruz ve mübarek şahımıza sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Bugün sadece merasim amaçlı açılan bu meclisin bir an evvel payitahtta seçilecek vekiller ile açılıp mukaddes amaçları uğruna çalışmaya başlamasını bekliyoruz. Bütün beldelerden vekillerin seçilmesini umuyor ve onların da büyük bir tertiple payitahtta hazır bulunmalarını ümit ediyoruz. Bu meclis ne kadar erken açılırsa nizamnamenin eksikleri o kadar erken giderilir ve saltanatın güçlendirilmesi, milletin haklarının istikrarında ve sağlamlaştırılması adına güzel neticeler de bir an evvel alınmaya başlanır.⁷⁴⁶

Toplantı bir hatıra fotoğrafı çekildikten sonra sona ermiştir. Ertesi gün Tahran uleması şahı ziyaret edip meşrutiyet fermanının ilanı ve meclisin açılmasından dolayı şaha teşekkür ettiler. Diğer taraftan Kafkasya'dan, Aşkabat'tan ulemaya, İranlıları hayalini kurdukları özgürlüğe ulaştırdıkları için tebrik telgrafları gönderiliyordu.⁷⁴⁷ Ahmet Ağaoğlu da İrşâd gazetesindeki makalesinde meşrutiyetin ilanının ardından İran'ı, İslam ülkeleri arasında tek özgür millet olarak nitelendirmekteydi. Ağaoğlu ayrıca İran'daki uyanışın Kafkasya Müslümanlarının uyanışında da etkili olacağı fikrini ileri sürmüştür.⁷⁴⁸

Ahmet Ağaoğlu her ne kadar meşrutiyet ilan edildiğinde şahı tebrik etmiş ve memnuniyetini dile getirmişse de 1910 yılında yaptığı değerlendirmede binlerce senelerden beri keyfi idarelere alışmış, kanunun, adaletin ne demek olduğunu bilmeyen bir devlette birdenbire meşrutiyet hükümlerinin nasıl düzenleneceği ve uygulanacağı kuşku uyandırmaktaydı. Bazı Osmanlı aydınlarının ifade ettiği gibi Ağaoğlu da “hürriyet alınır, verilmez” şiarını benimsemekteydi. Ayrıca Ağaoğlu “Bir millet hürriyeti uzun bir zaman-ı tekâmülden, birçok mücâhedelerden, fedâkârlıktan sonra almazsa o millet için

⁷⁴⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, 29 Ekim 1906, 14 yıl, 13. sayı, s.19.

⁷⁴⁷ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 577-579.

⁷⁴⁸ Chingiz Asadov, “Ahmet Ağaoğlu'nun İrşâd Gazetesi'ndeki Yazıları (1905-1906)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 97.

*hürriyeti idare etmek güç olur” düşüncesindeydi ve hürriyeti muhafaza etmek için İttihad ve Terakki Cemiyeti gibi güçlü bir teşkilatın olması gerektiğini vurguluyordu.*⁷⁴⁹

Meşrutiyet taraftarları ferman yayınlanmasına ve geçici de olsa bir meclis açılmasına rağmen tedbiri elden bırakmak istemiyorlardı. Meclis ve meşrutiyet aleyhinde çalışmaları engelleyebilmek adına üçüncü kez Encümen-i Mahfi’yi kurdular. Encümenin kurulmasına Nazımüsselam Kirmânî’nin önerisiyle Muhammed Tabâtabâî’nin oğlu Muhammed Sadık önderliğinde kuruldu. Sırayla her bir üyenin evinde haftada iki kez toplanan encümen, Şeyh Fazlullah’ın, Behbehânî ve Tabâtabâî’den ayrılmak için Sipehdar’dan rüşvet aldığını öğrenmiş ve onu bu yoldan döndürmek için çabalamıştır. Ayrıca bu encümen Adaletthane’nin de bir an evvel kurulması için mücadele gösterme kararı almıştır. Oluşturulacak meclise Zerdüş, Yahudi ve Ermenilerden de vekil seçilmesi Necef ve Isfahan uleması tarafından şiddetle reddedilmişti. Encümen sırf bu sebeple ulemanın meşrutiyet idaresi karşısına geçmesinden korktuğu için Ermeni, Yahudi ve Zerdüşleri vekil haklarından feragat etmeye ikna etmek için mücadele kararı aldılar.⁷⁵⁰

2.10. Meclis-i Şûrâ-yı Millî’nin Açılması

Meşrutiyetin ilan edilmesinin hemen ardından oluşturulan geçici meclis, haftada iki gün toplanmakta ve seçim nizamnamesini oluşturmak için çalışmalar yürütmekteydi. Saniüddeve, Muhibrüssaltana, Müşirülmülk ve Muhteşemüssaltana gibi yabancı dil bilen meşrutiyetçiler başka devletlerin seçim kanunlarını inceleyip tercümeler yaptılar. Amaçları bir an evvel seçim nizamnamesini hazırlayıp milletvekili seçimlerini yaparak meclisi toplamaktı.⁷⁵¹ Çünkü meşrutiyetin ruhu seçme, seçilme ve meclisti.⁷⁵² Bunlar sağlanamazsa dört başı mamur bir meşrutiyetten söz edilemezdi. Meclis gazetesi ilk sayısında meclisin faydalarından bahsederken iki noktaya dikkat çeker. Birincisi devlet

⁷⁴⁹ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 13 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 110, s.97.

⁷⁵⁰ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 581-584.; Şeyh Fazlullah ulema ile birlikte Şah Abüdlazim’e hicret etmemişti bu davranışı ahali tarafından tepki ile karşılanmıştı. Bu tepkilerden dolayı ulema Kum’a muhaceret ederken onlarla birlikte gitmişti. Ancak Şeyh Fazlullah’ın diğerlerinden birkaç gün evvel Kum’dan ayrılması ve onları Tahran’a birkaç kilometre mesafedeki Kehrizek’te bekledikten sonra Tahran’a dönmesi üzerine Behbehânî ile arasında anlaşmazlık çıktığına dair söylenti çıkmıştı. Bkz: Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 565.

⁷⁵¹ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 86.

⁷⁵² Beyânülhak, Salih Zeki, “Meşrutiyetin Ruhu İntihabtır”, 19 Şubat 1912 (Miladi) 6 Subat 1327 (Rumi), 4.sene, sayı 46, s.378.

ile milletin namusunu ve siyasi ilkeleri muhafaza etmektir. İkincisi ise çağın gereklerine göre mevcut siyasi kanunları değiştirmek, iyileştirilmek ve yeni kanunlar çıkarmaktır.⁷⁵³

Meşrutiyetçiler dört başı mamur, devletin ve milletin namusunu siyasi ilkelerini muhafaza edebilecek, aynı zamanda yeni kanun çalışmaları yapabilecek meclisin açılabilmesi için seçim nizamnamesini hazırlayarak önemli bir adım daha atmışlardı. Ancak ahali arasında şahın seçim nizamnamesini imzalamaktan vazgeçtiği, Aynüddeve'nin ise Tahran'a gelip yeniden sadrazam olacağı şayiası yayıldı. Bunun üzerine ahali yeniden galeyana geldi hatta bazıları Emir Bahadır ve Hacıbüddeve gibi meşrutiyet karşıtı devlet adamlarının Tahran'dan sürülmesi için ulemadan fetva yayınlamasını talep ettiler.⁷⁵⁴ Diğer taraftan Muzafferiddün Şah'ın hastalığı da ilerlemişti. İran tahtına oturmak için gün sayan Muhammed Ali Mirza her ne kadar protestolar esnasında meşrutiyet taraftarlarını desteklese de tahta geçtiğinde otoritesini halk ile paylaşmak istemediğinden perde arkasından meşrutiyet rejimini istemeyen devlet adamlarına liderlik yapıyordu ve amaçları nizamnamenin Muzafferiddün Şah tarafından onaylanmasını engellemekti.⁷⁵⁵

Seçim nizamnamesinin onaylanmayacağına dair çıkan söylentiler üzerine 30 Ağustos'ta pazarlarda, medreselerde ve ahalinin toplandığı kalabalık mekanlarda bir şebnâme⁷⁵⁶ dağıtıldı. Bu şebnâmede ahalinin o zamana kadar çektiği zahmetin sonuçsuz kaldığı, binlerce kez tecrübe edilmesine rağmen cahil İranlıların hâlâ hayrı ve şerri ayırt edemedikleri yazılıydı. Şebnâmede kendilerine verilen sözlerin tutulmamasının sebebi soruluyordu. Halk geçici meclis olarak kullanılan Nizamî Medresesi'nde toplanmaya başlarken Muzafferiddün Şah da Sahipkıran Sarayı'nda ölüm döşeğinde idi. Birkaç gün evvel şah ile özel bir görüşme yapan Behbehânî'nin meşrutiyet saflarından ayrıldığına dair çıkan dedikodular üzerine galeyana gelen ahali, Tabâtabâî'nin iddiaların asılsız olduğunu ifade etmesi üzerine sakinleşti. Behbehânî'de seçim nizamnamesinin hazırlanması amacıyla mecliste yapılan toplantıda devletten herhangi bir şey almadığını ve mukaddes amaçlarından vaz geçmediğine dair yemin etti. Behbehânî ayrıca böylesine

⁷⁵³ Rûznâme-i Meclis, Edibülmemâlik, "Fevâid-i Meclis", 25 November 1906/ 8 Şevvalülmükerrrem 1324, Sâl-i Evvel, Şomâre 1, s.3.

⁷⁵⁴ Rûznâme-i Hilâfet, "Teceddüd-i İhtilâl-i Tahran" 13 Şaban 1324/Mutabık-ı Evvel-i October 1906, Sâl-i Evvel, Number 7, s.4.; Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 143.

⁷⁵⁵ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 86.

⁷⁵⁶ Şebnâme: Gece yazılıp gece dağıtılan bildiri.

büyük bir işin birkaç günde meydana gelemeyeceğini hatırlatarak ahaliden sabırlı olmalarını istedi. Aynı toplantıda Tabâtabâi'de bir konuşma yaparak ahalinin sakinleşmesini sağladı. Seçim nizamnamesinin gecikmesinin İranlıların bu konudaki tecrübesizliğinden kaynaklandığı söyleniyordu. Bundan dolayı bu konuda tecrübeli olan İngiltere'den bir muallim getirilmesi önerildiyse de meclis üyelerinin şiddetle karşı çıkması üzerine bu düşünceden vazgeçildi.⁷⁵⁷

Hablülmetin gazetesi seçim nizamnamesinin bir an evvel hazırlanması gerektiğini vurgularken diğer taraftan da milletvekili seçimlerinden önce vekillerin sınırlarının da belli edilmesi gerektiğini savunuyordu. Hablülmetin'e göre seçilecek kişilerin sorumluluk alanları ve şartları vaktinden önce ilan edilirse devlet ve ahali milletvekillerinin sorumluluk alanını bileceklerdir. Ayrıca halkın en doğru kişiyi seçebilmesi için seçilecek kişilerin kabiliyetini ve şartlarını da bilmesi gerekir. Milletvekilleri seçilmeden önce Meşverethane'nin kurulması ve şahın onayından geçmiş olması gerekmektedir. Yani seçimler yapılmadan önce Meşverethane'nin kurulması, milletvekillerinin sorumluluk alanlarının belirlenmesi, meclis başkanı tayin şartlarının belirlenmesi ve meclisin tertip edilmesi daha şeffaf bir seçimin yapılmasına da sebep olacaktır. Bugün ahalinin fakir ama yetenekli kimseleri maddi imkansızlıklar nedeniyle milletvekilliği teklifini kabul edip etmemekte tereddüt etmektedirler. Milletvekilleri seçildikten hemen sonra İran milletinin ekonomik durumu göz önünde bulundurularak milletvekillerinin Tahran'a gelebilmeleri için onlara ödenek yapılması ve Tahran'da da aylık giderlerinin karşılanması gerekmektedir. Milletvekillerinin bu giderleri halktan toplanan vergiler kullanılarak karşılanmalıdır. Eğer milletvekillerinin giderlerinin karşılanması veya maaşlarının ödenmesi için ilave vergiler konulacak olursa İran milleti bunu da tereddüt etmeden kabul edecektir. Hablülmetin gazetesi sadece milletvekilleri seçimlerinin değil vezirlerin ve valilerin atamalarının da kanun çerçevesinde olması gerektiğini belirtir. İlk başlarda Milli Meclis'in sorumluluklarının *ıslahatlar* ve *mülki düzenlemeler* ile sınırlı olması gerektiğini ileri süren Hablülmetin, milletvekillerinin liyakat sahibi oldukları ortaya çıktıktan sonra konulan sınırlamaların kaldırılmasını önermekteydi. Gazeteye göre milletvekillerinin ve Danışma Meclisi'nin onayı olmadan devlet, süpürme işi dahi olsa yabancılara imtiyaz vermemelidir. İçeriden ve dışarıdan

⁷⁵⁷ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 592-595.

borç alınması, bütçe hazırlanması ve ek bütçe talep edilmesi, kanun değişikliği ve yenin kanun çıkarılması, kanunların uygulanması, yeni vergiler konması, daimî ve geçirici Avâriz'ın belirlenmesi gibi milletin tamamını ilgilendiren önemli işler milletvekilleri ve danışma meclisinin onayı olmadan yapılmamalıdır.⁷⁵⁸

Mecliste yapılan yoğun çalışmaların ardından hazırlanan seçim nizamnamesi 4 Eylül'de devleti temsilen meclisin toplantılarına katılan Mirza Şefi' Han Müsteşarülmülk tarafından şahın onayına sunuldu. Ancak şahın saray erkânının baskısı nedeniyle nizamnameyi imzalamadığı bildirildi. Bunun üzerine ahali devlet adamları aleyhinde protestoya başladı hatta bazıları İngiltere Büyükelçiliğine sığındılar. Pazarların kapatılması kararlaştırıldı. Tahran'da eylemlerin yeniden büyümesini göze alamayan meşrutiyet karşıtları nizamnameyi tekrar şahın onayına götürdüler. Böylece seçim nizamnamesi Muzafferiddün Şah tarafından 8 Eylül 1906 tarihinde imzalandı.⁷⁵⁹ 10 Eylül'de şahın imzasıyla halka ilan edilen⁷⁶⁰ ve iki kısımdan oluşan seçim nizamnamesine göre tüm İran vilayetlerinden ve eyaletlerinden oy kullanacak kişilerin toplumun *Şahzadeler ve Kaçar Sülalesi, Talebeler ve Ulema, Eşref ve Ayan, Tüccarlar ve Mülk Sahipleri, Esnaf ve Köylüler* sınıflarından olması gerekmektedir. Ayrıca her bir eyalette ve vilayette oy kullanacak kişilerin belirlenen şartları taşımaları gerekiyordu.⁷⁶¹ Bu şartlar ise şu şekildeydi:

- İran vatandaşı olmak
- 25 yaşından küçük olmamak
- Bulundukları bölgelerde tanınan, güvenilen kişiler arasında olmak
- Köylüler ve mülk sahiplerinin en az 1000 Tümen değerinde mal varlıklarının olması
- Tüccarların belirli bir ticarethaneye sahip olması

⁷⁵⁸ Rûznâme-i Hablûlmetin, "Cenâb-ı Müşirüddeve", 24 Ağustos 1906, 14 yıl, 4.sayı, s.6-7.

⁷⁵⁹ Mecelle-i Hikmet, "Fasl-ı Evvel-i İntihabât", 2 November 1906/ 15 Ramazan 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 876, s.6.; Yahya Devletâbâdi, Hayat-ı Yahya, c.2, 88.;

⁷⁶⁰ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 601.

⁷⁶¹ Rûznâme-i Hablûlmetin, "İran Milli Meclisi Seçim Nizamnamesi", 22 Ekim 1906, 14 yıl, 12. sayı, s. 17.

- Dükkân sahibi olan ve o dükkânın kirası da bölgedeki ortalama kira ücretlerine uygun olan esnafın belirgin bir işinin olması ve Lonca Teşkilatı'na bağlı olarak iş yapması⁷⁶²

Nizamnameye göre kadınlar, reşit olmayanlar, yabancı vatandaşlar, 25 yaşından küçük olanlar, kötü şöhret sahipleri ve inanç noktasında fesatlığıyla bilinenler, suçsuzluğunu ispat edemeyen iflas etmiş kişiler, İslam kanunları çerçevesinde hırsızlık adam öldürme gibi cezalar almış ve aynı suçlardan töhmet altında bulunan ve suçsuzluğunu ispat edememiş kişiler, askerlik hizmetinde bulunanlar oy kullanma hakkına sahip değildir:

Seçilecek kişilerin ise şu özelliklere sahip olmaları gerekmektedir:

- Farsça bilmek
- Farsça okur yazar olmak
- İran vatandaşı olmak
- Bölgelerinde bilinen kişiler olmak
- Devlet hizmetinde olmamaları gerekir
- 30 yaşından aşağı ve 70 yaşından yukarı olmamak
- Memleket işlerine vakıf olmak⁷⁶³

Seçim nizamnamesinde kadınların, yabancıların, askerlik hizmeti ile meşgul olanların, iflas etmiş olanların, hırsızlık, adam öldürmek gibi suçlardan hüküm giyenler ve İslam kanunları çerçevesinde ceza almış veya üzerinde böyle bir töhmet bulunan ve suçsuzluğunu ispat edememiş kişilerin, 30 yaşından küçük olanların ve fâsık ve fâsit olanların milletvekili olarak seçilmelerinin önüne geçilmiştir.

Nizamnamede seçilecek kişilerin sayılarının seçim bölgesi sakinleriyle uygun olması da kararlaştırılmıştı. Buna göre her eyaletten 6 veya 12 arasında kişi seçilecekti. Tahran bu maddeden muaf tutuldu. Tahran'da; Şehzadeler ve Kaçar sülalesinden 4 kişi,

⁷⁶² Mecelle-i Hikmet, "Fasl-ı Evvel-i İntihabât", 2 November 1906/ 15 Ramazan 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 876, s.2.; Rûznâme-i Hablûlmetin, "İran Milli Meclisi Seçim Nizamnamesi", 22 Ekim 1906, 14 yıl, 12. sayı, s. 17.

⁷⁶³ Mecelle-i Hikmet, "Fasl-ı Evvel-i İntihabât", 2 November 1906/ 15 Ramazan 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 876, s.2.; Rûznâme-i Hablûlmetin, "İran Milli Meclisi Seçim Nizamnamesi", 22 Ekim 1906, 14 yıl, 12. sayı, s. 17-18.

ulema ve talebelerden 4 kişi, tüccardan 10 kişi, mülk sahipleri ve çiftçilerden 10 kişi, her çeşit esnaftan 32 kişi olmak üzere toplamda 60 vekilin seçilmesi uygun görüldü. Diğer eyalet ve vilayetlerden Azerbaycan'ın 12 kişi; Horasan, Sistan, Türbet, Şahrud, Bestam'ın 12 kişi; Gilan ve Taleş'in 6 kişi; Mâzendarân, Tonekebon, Esterabad, Fîruzkuh ve Demâvend'in 6 kişi; Hamse, Kazvin, Semgan, Damgan'ın 6 kişi; Kirman, Belûcistan'ın 6 kişi; Fars ve Benâdir'in (Limanlar) 12 kişi; Arabistan, Lûristan ve Bürûcerd'in 6 kişi; Kirmanşahan ve Girus'un 6 kişi; Kürdistan ve Hemdal'ın 6 kişi; Isfahan, Yezd, Kaşan, Kum ve Sâve'nin 12 kişi; Irak ve civarının ise 6 kişinin Tahran'a göndermesi kararlaştırıldı. Diğer taraftan seçmenlerin sadece bir tabakada oy kullanabilmelerine müsaade edildi.⁷⁶⁴

Mehdi Kuli Han Muhbirüssaltana Tahran'da yapılacak seçimleri organize etmesi için görevlendirildi. Meşrutiyetçiler, şahın hastalığından dolayı bir an evvel seçimlerin tamamlanmasını istiyorlardı. Amaçları son zamanlarda perde arkasından meşrutiyet karşıtları ile birlikte hareket eden Muhammed Ali Mirza tahta geçmeden meclisin açılmasını sağlamaktı.⁷⁶⁵ Seçim nizamnamesi ilan edildikten birkaç gün sonra sokaklarda dağıtılan bir şebnâmede Şeyh Fazlullah'ın ulema arasına nifak sokmaya çalıştığı ve bu sebeple ulemanın onu kendilerinden uzak tutmaları gerektiği belirtiliyordu.⁷⁶⁶ Aynı günlerde Muzafferiddün Şah kendisini ziyarete gelen devlet erkanına yaptığı konuşmada dünya tarihi ve geçmiş günlerin tecrübesinin insanların birbirleriyle ittifak ve İttihadı olmaksızın hiçbir işin sonuçlanamayacağını gösterdiğini söyleyerek devlet ve millet arasındaki ittifak ve ittihadın önemine dikkat çekmekteydi. Şah konuşmasında meclisin, devlet ve millet açısından önemini şu cümlelerle ifade etmekteydi:

Eğer Milli Şûrâ Meclisi'ni teşkil ve tanzim edersek bu vesile ile devlet ve milletin ittihadını ve ittifakını da inşa edeceğimizi düşünüyorum ki benim canı gönülden isteğim de budur. İnşallah Allah bu arzuya bizi nail eder ve devlet ile millet arasındaki ittihad güçlenir. Çünkü zorluklarda ve kolaylıklarda hayatın getirmiş olduğu sıcaklıklarda ve soğukluklarda gerçekten her ikisinin yani devlet ve milletin

⁷⁶⁴ Mecelle-i Hikmet, "Fasl-ı Evvel-i İntihabât", 2 November 1906/ 15 Ramazan 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 876, s.2.; Rûznâme-i Hablûlmetin, "İran Milli Meclisi Seçim Nizamnamesi", 22 Ekim 1906, 14 yıl, 12. sayı, s. 17-18.; Seçim nizamnamesinin tamamı için bkz: Rûznâme-i Hablûlmetin, "İran Milli Meclisi Seçim Nizamnamesi", 22 Ekim 1906, 14 yıl, 12. sayı, s. 17-18.; Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 602.

⁷⁶⁵ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 390.

⁷⁶⁶ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 613.

ortaklığı olmak zorundadır. Her ikisi de birbirinin mutluluğunu ve saadetini kendi mutluluğu ve saadeti bilmelidir. Ama her iki kurum da yani hem millet hem de devlet kendi görev ve sorumluluk alanlarını bilmek zorundadır yani her ikisinin de birbirine karşı görevleri açık bir şekilde ortaya konulmalıdır. Ancak bu şekilde iki tarafın da amiyane tabirle kafası rahat olur. Böylece her iki taraf da kendi sınırlarını bilir ve korur aynı zamanda hakların ifa edilmesinde de ifrat ve tefrit olmaz. Bizim görevimiz lütuf ve şefkattir, meşrutiyet Fermanı'nın getirdiklerine uymaktır, sultanın vazifesi bu fermanın icrasıdır ama her iki taraf da kendi yerini bilmeli ve orada durmalıdır.

شاه اگر لطف بی عدد داند

بنده باید که حد خود داند

Şah eğer sınırsız lütuf ederse

Kölenin kendi hududunu bilmesi gerekir.

*Her fert her bir birey kendisini bizim İran devleti veya aziz vatan olarak adlandırdığımız bu büyük heyetin bir parçası bir üyesi olarak görmelidir. Ve iyi günde ve kötü günde Kendisini bu heyetin bir ortağı olarak görmelidir.*⁷⁶⁷

Emir Bahadır ve Şeyh Fazlullah gibi meşrutiyet karşıtı bazı devlet adamları ve ulemanın tüm güçleriyle süreci engelleme çabalarına rağmen şahın açıklamaları meşrutiyet taraftarlarını cesaretlendiriyor kamuoyunu ise ümitlendiriyordu. Meclisin temsilcilerinin milletin tamamını temsil eden kişilerden oluşması için meclis seçimlerine halkın her tabakasından kişilerin katılması kararlaştırılmıştı.⁷⁶⁸

Tahran'da ve diğer vilayetlerde seçimler devam ederken Muzafferiddün Şah yazlık saray olarak kullandığı Sahipkırânîye sarayından Tahran'a döndü. Şah almış olduğu kararlarla ahalinin gönlünde de taht kurmuştu bu sebeple Tahran'a girişte büyük bir coşkuyla karşılandı. Tahran seçimlerinde ise Tahran uleması ve Kaçar sülalesi vekillerinin belirlenmesine bazı anlaşmazlıklar meydana gelmişti. Öte yandan bazı zenginler ise rüşvet vererek milletvekili olma yoluna başvuruyorlardı.⁷⁶⁹ Şah 27 Eylül'de Şahzadeleri ve Kaçar sülalesinin ileri gelenleriyle bir toplantı yapıp veliahtlığı

⁷⁶⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, "Takrir-i Şahane (Ferehâbâd Sarayı- 25 Receb 1324)", 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. sayı, s.2-3.; Mecelle-i Hikmet, "Fasl-ı Evvel-i İntihabât", 2 November 1906/ 15 Ramazan1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 876, s.7-9.

⁷⁶⁸ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 382.

⁷⁶⁹ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 624-626.

döneminden o ana kadar icraatlarından bahsedip aklından geçenleri onlarla paylaştı.⁷⁷⁰ Muzafferiddün Şah daha veliahtlığı döneminde devletin ve milletin içinde bulunduğu hercümerci gözlemlediğini ancak devlet işlerine karışması yasak olduğu için tahta çıkmayı beklediğini ifade etti. Eminüssultan, Eminüddeve ve Aynüddeve'nin göreve getirilmeleri veya azledilmelerinin yapmayı düşündüğü ıslahatlar doğrultusunda olduğunu dile getiren şah Müşirüddeve'nin sadrazamlık makamına gelmesiyle devlet adına hayırlı gördüğü ıslahatları da yapmaya başladığını belirtti.⁷⁷¹ Muzafferiddün Şah, Kaçar beylerine ve şahzadelere meclisin açılmasını kendi rızasıyla onayladığını söyleyerek bundan sonra onların da ülkenin idaresinde söz sahibi olacaklarını ve meclisin açılacağı günü şu cümlelerle müjdelemiştir:

*Bu muhterem meclis kendi meclisimizdir. Bu meclisin karşısında olan herkes bizim de karşımızda demektir eğer bizim rızamızı kazanmak istiyorsanız çok acil bir şekilde aranızdan vekil olarak seçilecekleri belirleyin. Allah'ın izniyle seçimler ayın onuncu gününe kadar sonuçlanır ve ayın 12'sinden sonra vekillerin tayin işlemine başlanır ve aynı ayın 15. günü yani Hazreti Mehdi'nin doğum gününde, o mübarek günde meclisi açarız.*⁷⁷²

Hablülmetin gazetesi şahın iki nutkuyla ilgili bazı değerlendirmelere yer vermiştir. Şahın iki nutkunun da şüphesiz devletin ve milletin her kademesi için çok önemli olduğunu, özellikle seçilecek vekillerin şahın bu konuşmalarından istifade edip aziz vatanın, devletin ve milletin kıymetini bileceklerini, kendi şahsi kinlerinin ve cehaletin kurbanı olmamaya daha fazla gayret edeceklerini ifade etmiştir. Kaçar beylerinin ve şahzadelerin şahın kendileri ile konuşmasından hoşnut olduklarını da yazan gazete Avrupalı siyasetçilerin böylesine hızlı bir şekilde bu adımların atılması karşısında hayrete düştüklerini belirtir.⁷⁷³

⁷⁷⁰ Mecelle-i Hikmet, "Nutm-ı Hümayun-ı Be Şahzâdegân", 17 December 1906/ 1 Zilkade 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 877, s.2-3; Rûznâme-i Hablülmetin, "Hitabe-i Cihan-Kıymet Alâ Hazret Akdes Şahinşâhî (8 Şaban 1324)", 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. sayı, s.3-4.

⁷⁷¹ Mecelle-i Hikmet, "Nutm-ı Hümayun-ı Be Şahzâdegân", 17 December 1906/ 1 Zikade 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 877, s.2-3.; Rûznâme-i Hablülmetin, "Hitabe-i Cihan-Kıymet Alâ Hazret Akdes Şahinşâhî (8 Şaban 1324)", 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. sayı, s.3-4.

⁷⁷² Mecelle-i Hikmet, "Nutm-ı Hümayun-ı Be Şahzâdegân", 17 December 1906/ 1 Zikade 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 877, s.2-3.; Rûznâme-i Hablülmetin, "Hitabe-i Cihan-Kıymet Alâ Hazret Akdes Şahinşâhî (8 Şaban 1324)", 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. sayı, s.3-4.

⁷⁷³ Rûznâme-i Hablülmetin, 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. sayı, s. 4-5.

Muzafferiddün Şah konuşmasının devamında sadrazama her tabakanın ayın 10'una kadar kendi adaylarını belirlemelerini emretmişti. Müşirüddeve de Tahran valisine adayların bir an evvel belirlenmesi ve seçimlerin tamamlanması talimatını vermişti. Meşrutiyetçilerin kaybedecek zamanları yoktu bir an evvel meclisin resmen açılması için seçim nizamnamesine bir madde ekleyerek diğer vilayetlerdeki seçimlerin tamamlanmasını beklemeden Tahran'dan seçilecek vekillerle vakit kaybetmeden meclisin açılmasını sağlayacak tedbiri de almışlardı.⁷⁷⁴

İranlılara tarihlerinde ilk kez devlet idaresinde söz sahibi olma hakkı tanınmıştı ve yine ilk kez böyle bir seçime katılıyorlardı. Hem tecrübesizler hem de meşrutiyet, meclis, seçim gibi kavramların ne anlama geldiğini bilmiyorlardı. Ayrıca Tahran'da Veliâht Muhammed Ali Mirza'nın, danışma meclisi kurulması taraftarı olmadığı söylentileri yayılmıştı. Sebebi henüz belli olmasa da Tebrizlilerin İngiltere Konsolosluğu'na sığındığı da Tahran'da yayılan haberler arasındaydı. Tebriz olaylarının aslı İngiliz konsolosluğu tarafından Tabâtabâi'ye çekilen telgrafla ortaya çıktı. Telgrafta, Tebriz ahalisinin pazarları ve dükkanları kapattıkları, ulemanın, tüccarın, şehrin önde gelenlerinin ve ahaliden bazı kimselerin İngiltere konsolosluğuna, bazı ulemanın ise mescitlere sığındıkları yazılıydı.⁷⁷⁵ Daha sonra İran meşrutiyet hareketinin merkezi haline gelecek olan Tebriz'de ilk kıvılcım belirmişti. Tebrizliler meşrutiyetin ilan edildiğinden tam olarak emin olmak istiyorlardı ve talepleri Kanun-ı Esasi kitapçığının netleştirilip Tebriz'e gönderilmesiydi.

Tebriz'de meydana gelen olaylarla birlikte hız kazanan Tahran seçimlerinin meşrutiyet taraftarlarına yaşattığı heyecanı Cemil Said Bey şu şekilde tasvir ediyordu:

*Artık Ahrâr durur mu? Hemen İntihâbâta her tarafta başlandı ve hürriyet ilan edildi.*⁷⁷⁶

Tahran'da yapılan seçimler sonucunda 7 Ekim 1906 Pazar günü (18 Şaban 1324) meclis açıldı.⁷⁷⁷ Meclis açılışına vezirler, büyükelçiler, konsoloslar, Tabâtabâi ve

⁷⁷⁴ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları 2-(İran'da Kanun-ı Esasi)", 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.7.

⁷⁷⁵ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 624-626.

⁷⁷⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları 2-(İran'da Kanun-ı Esasi)", 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.7.

⁷⁷⁷ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.770.; Rûznâme-i

Behbehânî önderliğinde müctehitler ve seçilen milletvekillerinin tamamının katıldığı meclis açılışına şah ayağı ağrıdığı için tekerlekli sandalye üzerinde getirilmişti. Meclisin açılış konuşması ise şah adına Nizamülmülk tarafından yapıldı.⁷⁷⁸ Konuşmada meclisin açılmasıyla birlikte devlet ve milletin barıştığı ve iki kurum arasındaki ilişkilerin sağlamlaştırıldığı vurgulanıyordu. Meclisin vatan ve milletin refahı ve ülkede emniyetin sağlanması için gerekli ıslahatları yapmaya bir an evvel başlayacağı dile getirilirken⁷⁷⁹ İranlıların ilk vekilleri şu sözlerle ikaz ediliyordu:

*Bugün siz seçilmişlere bir kez daha hatırlatmak istiyorum ki bugüne kadar sadece kendinizden sorumluydunuz bugünden sonra sizleri seçen binlerce kişinin de sorumluluğu sizin üzerinizdedir ve onların sizden beklentileri devlete ve millete iyi niyetle hizmet etmeniz ve aldığınız görevi layıkıyla yerine getirmenizdir. Bu yüzden Allah katında sorumlu olduğunuzu unutmadan çalışmalısınız. Bu nasihatimizi hiçbir zaman unutmayın ve Üzerine aldığınız bu büyük mesuliyetin farkında olun ve bilin ki Allah bizim gerçekten yaptığımız şeyleri hakkıyla görendir ve hakkın, hakikatin koruyucusudur. Bu sorumluluğunuzu yerine getirirken Allah sizinle olsun.*⁷⁸⁰

2.11. Kanun-ı Esasi'nin Kabulü ve Muzafferiddün Şah'ın Ölümü

Tabâtabâî'nin Ermenileri, Behbehânî'nin ise Yahudileri temsilen katıldığı,⁷⁸¹ Tahran'da bulunan büyükelçilerin de hazır bulunduğu⁷⁸² meclisin ilk toplantısında Murtaza Kuli Han Saniüddeve meclis başkanı, Vüsukuddevle ve Muhammed Hüseyin Eminüddarb ise meclis başkan yardımcıları olarak seçildi. Meclis nizamnamesini hazırlamak üzere Vekillerden bir heyet belirlendi ve bu görev dağılımının ardından milletvekilleri ve katılımcılara tatlılar, şerbetler dağıtıldı çekilen hatıra fotoğrafının ardından meclis bir haftalığına tatil edildi.⁷⁸³

Hilâfet, "İftitah-ı meclis-i Şûrâ-yı Millî", 29 Ramazan 1324/Mutabık-ı 15 November 1906, Sâl-i Evvel, Number 10, s.1.

⁷⁷⁸ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 177.

⁷⁷⁹ Mecelle-i Hikmet, "Sûret-i Nutk-ı Hümayun-ı Alâhazret Şahinşâhin", 17 December 1906/ 1 Zikade 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 877, s.8.

⁷⁸⁰ Mecelle-i Hikmet, "Sûret-i Nutk-ı Hümayun-ı Alâhazret Şahinşâhin", 17 December 1906/ 1 Zikade 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 877, s.9.; Rûznâme-i Hablülmetin, "Sûret-i Nutk-ı Hümayun-ı Alâhazret Şahinşâhin", (18 Şaban 1324)", 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. Sayı, s.8.

⁷⁸¹ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 636.

⁷⁸² Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 644.

⁷⁸³ Rûznâme-i Hablülmetin, "Milli Parlametonun Açılışında Şahın Nutku (18 Şaban 1324)", 12 Kasım 1906, 14 yıl, 15. Sayı, s.8.

Basında ise Avrupa ülkelerindeki meclislerden örnekler verilerek milletvekillerinin mecliste nasıl çalışması gerektiği anlatılıyordu. Avrupa'nın en gelişmiş meclisi olarak İngiltere meclisinde memleket meselelerinin derinlemesine tartışıldığı ancak meclisin kapısından çıktıktan sonra milletvekillerinin içerde tartışılan konuları şahsi ilişkilerine karıştırmadıkları kendi istemedikleri karar çıkmadığında dahi oy çokluğuna saygı duydukları bahsedilirken İran meclisinin de bu olgunluğa erişmesi gerektiği söyleniyordu. Ayrıca devlet ve milletin ittihamı sağlanabilirse Japonya'nın 40 yılda göstermiş olduğu gelişmeyi İran'ın 20 yılda başarabileceğine dikkat çekiliyordu.⁷⁸⁴ Ayrıca basın meclisin açılmasıyla önemli bir adım atıldığını ancak henüz İranlıların önündeki engellerin bitmediğini vurgulanmaktaydı.⁷⁸⁵ Hablülmetin söylenenlerin lafta kalmaması için kamuoyunu şu cümlelere uyarmaktaydı:

*Milletvekilleri Seçim Kanunu'nun imzalanması ve parlamentonun açılış izni imaretin temelidir ve hiçbir imaret, onu rahata eriştirecek asıl unsurları olmaksızın imar edilemez. Bir imaret duvar ister çatı ister kapı pencere ister mobilya ister. Bunlar olmadan o imaret eksiktir, orada rahatlık olmaz. Meclisteki bu görüntüler, bu bağırışmalar dikkatleri o yöne çekmekten başka bir işe yaramaz. Bunların hepsi sadece sözdendir eylem ister, 60 yıldan beri böyle sözler işittik. Eğer bizim milli meclisimiz sadece lafta kalacaksa veya sadece "açıldı" demekle kalacaksa bunun devlete ve millete ne faydası olacak?*⁷⁸⁶

Temeddün ise bir ülkede herkesin kendi vazifesinin belirlenebilmesinin ancak kanunla mümkün olacağını belirterek kanunun önemine dikkat çekmekteydi.⁷⁸⁷ Zulüm ve istibdadı ise kuduz bir köpeğe benzeten⁷⁸⁸ Temeddün'e göre "*kanun namustur, devlettir, millettir. Kanunu olmayanların namusu da devleti de milleti de yoktur.*"⁷⁸⁹

⁷⁸⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, "Nimete Şükür Nimeti Artırır, Nimete Küfür...", 19 Kasım 1906, 14 yıl, 16.sayı, s. 2.

⁷⁸⁵ Rûznâme-i Temeddün, 15 Saferülmuzaffer 1325, Birinci Yıl, Numara 8, s. 4.; Rûznâme-i Hablülmetin, 19 Kasım 1906, 14 yıl, 16.sayı, s. 3.

⁷⁸⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, 19 Kasım 1906, 14 yıl, 16.sayı, s.3.

⁷⁸⁷ Rûznâme-i Temeddün, 15 Saferülmuzaffer 1325, Birinci Yıl, Numara 8, s. 4.

⁷⁸⁸ Rûznâme-i Temeddün, 22 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s.3.

⁷⁸⁹ Rûznâme-i Temeddün, "Meâyib-i Kâr Netayic Bî İlmî Est", 19 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s.2.

Diğer gazetelerden daha fazla gerçekleri yazdığını⁷⁹⁰ ileri süren Temeddün basını da bazı olaylar karşısında sessiz kalmakla suçlamaktaydı.⁷⁹¹

Gazete ülkenin yabancıları nüfuzu altına girmesini, ülkedeki rüşvet ve hırsızlığı da kanunların olmamasına bağlamaktaydı. Şahı, etrafındaki koyun postuna bürünmüş kurtlara benzettiği devlet adamlarına karşı ikaz eden Temeddün ülkeyi borç batağına sürükleyen, halktan alınan vergileri sürekli artıran bu adamların devlet işlerinde uzaklaştırılması gerektiğini düşünüyordu.⁷⁹² Ayrıca gazete devlet adamlarının kendilerini ahaliden üstün görmelerini, milletin bu devlet adamlarını görünce eğilmeleri örneği üzerinden eleştirmektedir.⁷⁹³

Diğer taraftan vilayetlerden de birer ikişer milletvekilleri gelmeye başlamıştı. Meclisin faaliyetleri Ağa Mirza Muhsin tarafından kurulan *Meclis* gazetesi aracılığıyla ahalیه duyuruluyordu.⁷⁹⁴ Meclisin iki ana gündemi vardı. Birincisi devletin o günlerde asker ve subayların, devlet memurlarının, yabancı şehirlerdeki İran Büyükelçileri ve konsoloslarının, birkaç aydır ödenmeyen maaşları ve sarayın masraflarının karşılanması amacıyla yabancı bir devletten almayı planladığı borç meselesiydi. Devlet, sadrazam aracılığıyla Bank-ı İstikrazî ve Bank-ı Şâhî'nin kendilerine borç vermeye hazır olduğunu bildirip meclisin onaylamasını talep etmişti. İngiltere ve Rusya'nın teklif ettikleri anlaşma mecliste okundu. Bazı milletvekilleri tarafından kabul edilmesine rağmen Muînüttüccar'ın yaptığı konuşmanın ardından mecliste çoğunluk yabancı devletlerden borç alınmasına itiraz etti. Ayrıca milletvekilleri, son üç yılda yapılan harcamaların ve daha önce alınan borçlar için yapılan sözleşmelerin meclise gönderilmesini talep ettiler. Mecliste yapılan incelemelerin ardından eğer devletin paraya ihtiyacı olduğu anlaşılırsa ya teminat verilmeden ya da tüccar eliyle borç alınmasını önerdiler.⁷⁹⁵ Bu tartışmalar milli bir bankanın kurulması gerekliliğini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Meclisin diğer ve asıl gündemi ise Kanun-ı Esasî'nin hazırlanması idi. Şahın iyice ilerleyen hastalığı nedeniyle milletvekilleri bir an evvel Kanunî Esasî'yi hazırlayıp

⁷⁹⁰ Rûznâme-i Temeddün, 22 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s.3.

⁷⁹¹ Rûznâme-i Temeddün, "Meâyib-i Kâr Netayic Bî İlmi Est", 19 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s.3.; Rûznâme-i Temeddün, 15 Rebiyülevvel 1325, Birinci yıl, Numara 13, s. 4.

⁷⁹² Rûznâme-i Temeddün, "Meâyib-i Kâr Netayic Bî İlmi Est", 19 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s.3.

⁷⁹³ Rûznâme-i Temeddün, 27 Rebiyülevvel 1325, Birinci yıl, Numara 15, s. 1.

⁷⁹⁴ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 94.

⁷⁹⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 183-184.

şahın onayına sunmak istiyorlardı. Şahın rahatsızlığından dolayı her ihtimale karşı Tebriz'den Tahran'a davet edilen Muhammed Ali Mirza'nın meşrutiyet idaresine karşı olduğu söylentileri milletvekillerini tedirgin etmekteydi. Muhammed Ali Mirza her ne kadar ulema Kum'da muhacerette iken onları desteklediğine dair telgraf göndermiş olsa da Ruslar tarafından terbiye edilmişti ve Tebriz'de etrafında bulunan Rusların tesiri altında kalmıştı. Bu sebeple meşrutiyet idaresine sıcak bakmadığı biliniyordu.⁷⁹⁶ Ancak Muhammed Ali Mirza meşrutiyet taraftarlarını karşısına alırsa tahta ulaşamayacağını farkındaydı. Çünkü Şuâüssaltana şahın da hastalığını fırsat bilerek veliahtlık iddiasıyla ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan Muhammed Ali Mirza'nın veliahtlığının özellikle son dönemlerinde sürekli çatışma halinde olduğu Tebrizliler ile bir türlü yıldızı barışmamıştı. Veliaht, Azerbaycan bölgesinden gelecek hakiki anlamda meşrutiyet, özgürlük ve adalet taraftarı olduklarını iyi bildiği milletvekillerinden de çekiniyordu. Bu sebeplerle açıktan açığa meşrutiyete karşı olduğunu dillendiremiyordu.⁷⁹⁷ Hatta Tebrizlilerin kendisinin meşrutiyet karşıtı olduğuna dair Behbehânî'ye mektup yazmaları üzerine o da Behbahânî'ye bir mektup yazarak meclisin ve milletin taleplerinin karşısında olmadığına dair yemin etmiştir.⁷⁹⁸ Tahran'a davet edilen Muhammed Ali Mirza'nın yerine Şahzade İmam Kuli Mirza'yı bırakarak Tebriz'den ayrılması İran meşrutiyet hareketinin seyri açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Veliahtın payitahta gitmesi bir taraftan Tebriz'deki meşrutiyet taraftarlarının daha rahat bir şekilde örgütlenmesini sağlarken diğer taraftan ise başta milletvekilleri olmak üzere Tahran'daki meşrutiyetçilerin Muhammed Ali Mirza ile mücadelesinin başlamasına neden oldu. Başka bir deyişle İran meşrutiyet hareketinin merkezi Azerbaycan'dan meclise gönderilecek milletvekillerinin de desteğiyle artık Tahran değil Tebriz olacaktı.

Muhammed Ali Mirza en azından *Sîna Meclisi (Senato)* oluşturulması için çabalıyordu. Bunun için Kanun-ı Esasi görüşmelerine Hacı Muhteşemüssaltana ve sadrazamın oğlu Müşirülmülk'ün katılmalarını ve Senato taleplerini dile getirmelerini istemiştir.⁷⁹⁹ Hazırlanan Kanun-ı Esasi taslağı meclise gönderildi ancak milletvekilleri bu taslakta yer alan maddeler üzerinde uzlaşa sağlayamadılar. Özellikle Senato kurulması ve

⁷⁹⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları 2-(İran'da Kanun-ı Esasi)", 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.7.

⁷⁹⁷ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 97.

⁷⁹⁸ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 190.

⁷⁹⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 191.

bu Senato'nun yetkilerini içeren maddeler vekiller tarafından istibdat idaresinin devam ettirilmek istendiği şeklinde yorumlandı. Bu maddelere göre Senato'nun oy çokluğu ile kabul ettiği ve onayladığı her şeyi meclisin de imzalaması dayatılıyordu. Ayrıca Milli Meclis'te alınan tüm kararların Senato'nun onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmesi ve itiraz eden milletvekillerinin de istifa etmesi kararlaştırılmıştı. Daha açık bir ifadeyle Senato'nun denetiminde bir Milli Meclis şekillendirilmek isteniyordu.⁸⁰⁰ Basında ise mecliste meydana gelen Senato tartışmalarının meşrutiyet taraftarları arasında üzüntü yarattığı ve Senato'nun İran vaziyetine olumlu bir tesirinin olmayacağı aksine yapılması planlanan yenilikleri yavaşlatacağı için manevi birçok zararının dokunacağı yazılmıştı.⁸⁰¹

Bu tartışmalara rağmen Senato'nun kurulması kararlaştırıldı. Bundan sonraki tartışmalar ise kurulacak Senato'nun yapısı ve bu senatoya seçilecek üyelerle ilgiliydi. Milletvekilleri kurulacak Senato'nun, Millet Meclisi ile devlet erkânı arasında bir aracı kurum olması gerektiğini ve bu iki müessese arasında herhangi bir anlaşmazlık çıkması durumunda müdahil olup anlaşmazlığı gidermesi gerektiğini ileri sürdüler. Milli Şûrâ Meclisi ve Senato'nun hemfikir olduğu konularda devlet erkânının bir itiraz hakkı olmayacaktı. Milli Şûrâ Meclisi ise Senato ve devlet erkânının yani vezirlerin hemfikir olduğu konuları kabul edecekti. Senato'ya seçilecek üyelerle ilgili ile mecliste yapılan tartışmalara Hablülmetin gazetesinde uzun uzun yer verilmiştir. Bu tartışmalara göre Senato sadece Milli Şûrâ Meclisi ve vezirler heyeti arasındaki ihtilafı gidermek için kurulacaksa oluşturulacak bu meclisin, üyelerinin yarısını milletin diğer yarısını ise vezirlerin belirlemesi gerekir. Amacı Milli Şûrâ Meclisi'nin kararlarını reddetmek veya kabul etmek olan bir Senato ile Milli Şûrâ Meclisi arasında bazı anlaşmazlıkların çıkmasına sebep olacaktır. Hatta devlet vezirler heyeti ile milletvekilleri arasında da tartışmalara sebep olacaktır. Bundan dolayı böyle bir Senato İran'a lazım değildir. Bu amaçla kurulacak bir Senato ancak üyelerinin üçte ikisinin millet tarafından, üçte birinin de devlet vezirleri heyeti tarafından seçilmesi durumunda kabul edilebilir.⁸⁰² Şahzadenin ve kölenin kanun önünde eşit olması gerektiğini ortaya atan bu yeni idare şekline geçiş elbette kolay olmayacaktı. İran'da her ne kadar meşrutiyetin ilanı ve meclisin açılması ile kısmen de olsa bir demokratikleşme adımı atılmış ise de Senato'nun seçilmiş

⁸⁰⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. sayı, s.18.

⁸⁰¹ Rûznâme-i Hablülmetin, "Cenab-ı Müşirüddeve", 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. sayı, s. 4.

⁸⁰² Rûznâme-i Hablülmetin, 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. Sayı, s. 21.

milletvekilllerinden oluşan Milli Meclis'in üzerinde hâkim oluşu ve halk tarafından seçilen milletvekillerinin Senato'nun aldığı kararlara aykırı bir tutum sergilemesi durumunda istifa etmeleri gerektiği demokratikleşme çabalarını gölgede bırakmaktaydı. Diğer taraftan mecliste alınan kararların Senato'da reddedilebilecek olması meşrutiyet idaresinin anlamını ortadan kaldırmaktaydı ve bu durum basında *istibdadın bir elbisesini çıkarıp diğer elbisesini giymesi* olarak yorumlanmaktaydı. Yine basında yer alan değerlendirmelere göre meclisin aldığı kararların Senato'da sorgulanması durumunda ortada meşrutiyet idaresine dair bir emare kalmayacak ve ilan edilen fermanın devlet ve memlekete hiçbir faydası olmayacaktır.⁸⁰³

Senato tartışmalarının uzaması üzerine milletvekilleri, Senato konusunda bilgi ve tecrübesine güvendikleri Sadüddeve'nin de fikrini almak istediler. Sadüddeve mecliste Senato ve meclisin yapısı ile ilgili şu konuşmayı yaptı:

*İngiltere'de ve Fransa'da da böyle bir meclis yani Senato, Eşraf Meclisi ve Âyan Meclisi vardır ama o meclisin üyeleri milletin alim vezirlerinden veya milletin bilgili kimselerinden seçerler. Bugün mukaddes padişah bütün gücü ve kudretiyle meclis ve milletvekilleri ile beraberdir ve devlet vezirler heyetindekiler de bütün samimiyetleri ile şahın yanındalar bundan dolayı Milli Şûrâ Meclisi ve vezirler heyeti arasında milletin ve memleketin terakkisine engel olacak bir olay meydana geleceğini sanmıyorum. Bunun için meclis yani Milli Şûrâ Meclisi ile devlet vezirlere heyeti arasını düzeltmek için yeni bir meclis yani Millet Meclisi'nden başka bir meclis kurmamıza gerek yoktur. Benim kanaatime göre bu meclisin kurulmuş olması yani Milli Şûrâ Meclisi'nin varlığı yeterlidir. Farz edelim ki bu her iki müessese yani devlet vezirler heyeti ve Milli Şûrâ Meclisi arasında anlaşmazlık meydana geldi işte o zaman Meclis-i Şûrâ-yı Millî'den ve vezirlerden, eşraftan ve âyandan milletin seçtiği kişilerin oluşturacağı bir komisyon, üzerinde anlaşmazlık oluşan konuyu görüşüp aydınlığa kavuşturur. Oluşturulan o komisyondan ne karar çıkarsa şahın onayına gönderilir ve ondan sonra da icra edilir. Oluşturulan bu meclis bahsedilen anlaşmazlık giderildikten sonra kapatılır ve lüzum görüldüğünden tekrar teşkil edilecek şekilde düzenlenir.*⁸⁰⁴

Senato tartışmaları Sadüddeve'nin ileri sürdüğü bu görüşün mecliste oy çokluğu ile kabul edilmesiyle sona erdi. Buna göre lüzum görüldüğünde ortaya çıkan

⁸⁰³ Rûznâme-i Hablülmetin, 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. Sayı, s. 4.

⁸⁰⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. Sayı, s. 21.

anlaşmazlığın giderilmesi için âyandan, eşraftan, ulemadan ve âlimlerden oluşan bir komisyon kurulması kararı madde olarak Kanun-ı Esasi kitapçığına da eklenecekti.⁸⁰⁵

Mecliste Kanun-ı Esasi ve Senato tartışılırken Tahran’da başta Cuma İmamı olmak üzere ulemadan bazı kimselerin Milli Meclis’e muhalif oldukları ve meclisin aleyhinde propaganda faaliyetleri yürüttükleri söylentileri yayıldı. Bu söylentiler üzerine meclise ve sadrazama birer mektup gönderen Cuma İmamı, kendisine iftira atıldığını, zulmün ve istibdadın kökünün kazınmasına vesile olacak meclisin karşısında olmadığını ve tüm Müslümanların Milli Meclisi desteklemeleri gerektiğini belirtti. Cuma İmamı ayrıca milletvekillerinin meclise muhalefet olanlarla zaman kaybetmemelerini ve bir an evvel Kanun-ı Esasi’yi hazırlamalarını da tavsiye etti.⁸⁰⁶

Şah ölüm döşeginde iken milletvekilleri yoğun bir şekilde çalışarak Kanun-ı Esasi’yi yetiştirmeye çalışıyordu. Şahın son zamanlarında en yakınında bulunanlardan Muhibürüssaltana, o günler ile ilgili şunları söyler:

*Şahın sağlığı da iyice bozulmuştu Alman doktoru Damş ona bir hafta bile ömür biçmiyordu. Kanun-ı Esasi henüz hazır değildi. Doktora şahı Kanun-ı Esasi hazırlanana kadar hayatta tutması için her türlü tedbiri alması için tembihledim.*⁸⁰⁷

Böyle bir ortamda 1831 Belçika ve 1879 Bulgaristan Kanun-ı Esasi’sinin etkisiyle hazırlanan⁸⁰⁸ Kanun-ı Esasi şahın onayına gönderildi. Muzafferiddün Şah adeta ölüm döşegindeyken Kanun-ı Esasi’yi imzaladı. Muhibürüssaltana’ya göre Muzafferiddün Şah, Kanun-ı Esasi’yi veliaht Muhammed Ali Mirza’nın yardımlarıyla imzalayabilmişti.⁸⁰⁹ Muzafferiddün Şah’ın yanı sıra Kanun-ı Esasi’yi imzalayan⁸¹⁰ veliaht Muhammed Ali Mirza’nın adını da ön plana çıkaran Hablülmetin gazetesi, Kanun-ı Esasi’nin imzalanmasını *hassas bir dönemde yapılan büyük bir iş* olarak değerlendirirken günün önemine dair şu ifadelerle yer verilmekteydi:

Bugün devletin ve milletin terakkisinin de başladığı gündür. Bugün mukaddes Kanun-ı Esasi’nin imzalanmasıyla istibdadın kökü kazınmıştır. Bugün

⁸⁰⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. Sayı, s. 21.

⁸⁰⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tahran Cuma İmamı Hacı Mirza Ebulkasım’ın Şûrâ-yı Milli’ye Mektubu” 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. sayı, s.11.

⁸⁰⁷ Mehdi Kuli Hidayet, Hatırat ve Hatırat, (Tahran:Şirket-i Çap-ı Rengin, 1329), s.191.

⁸⁰⁸ Janet Afary, İnkılab-ı Meşrute-yi İran, 94.

⁸⁰⁹ Mehdi Kuli Hidayet, Hatırat ve Hatırat, 191.

⁸¹⁰ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 192.

*istibdatçıların Kanun-ı Esasi'nin önünde diz çökmüşlerdir. Bugün Müslümanların Beytül malı olan devlet hazinesi münaflıkların elinden alınmıştır. Bugün fakirler ve zenginler, güçlüler ve zayıflar şahın önünde eşit sayılmaktalar. Bugün şehzade ve dilencinin oğlu Kanun-ı Esasi'nin sayesinde aynı caddelerde yürümekteler. Bugün milletin ve devletin hakları yabancılardan elinden alınmıştır. Bugün komşu devletlerimizin İran devletinden ellerini çektiği gündür. Bugün batının işleri şiddetli bir şekilde ülkemizi sömürmekte idiler bizden çekildi. Bugün İran milletinin dünya milletleri arasına girdiği gündür.*⁸¹¹

Şahın imzaladığı Kanun-ı Esasi, Türk basının da dikkatini çekmişti. Ayın Tarihi Mecmuası sonraki yıllarda Kanun-ı Esasi metninin tamamını neşredecekti.⁸¹² Şûrâ-yı Ümmet ise İran'da meşrutiyet idaresinin esasları olan Meclis-i Şûrâ-yı Milli'nin açılışı ve Kanun-ı Esasi'nin kabulünü ve bu yoldaki çabalarını Avrupa'nın alkışladığını ifade eder.⁸¹³ Meşrutiyetin ilan edilmesinde Muzafferiddün Şah'ın iyi niyetinin de inkâr edilemeyeceğine dikkat çeken⁸¹⁴ dergi, İranlılara ise övgü dolu şu cümlelerle selam gönderir:

*Bizden selam ve hürmet İran İslam Devleti'ne olsun ki onlar eskinin vahşet veren bir bakiyesi olan mutlak hükümet usulünü terk ederek Meclisi Mebusanı açıp Kanun-i Esasi'yi kabul ederek medeni milletler ile aynı çizgiye geldiler.*⁸¹⁵

Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesiyle birlikte anayasanın korunması görevi artık milletvekillerine devredilmişti. Milletvekillerinden beklenen ise anayasanın muhafaza edilmesinin yanı sıra bakanlıkların teşekkülü, ticaret ve sanayinin geliştirilmesiydi. Ayrıca basında, yabancılara verilen imtiyazlara özellikle dikkat çekilmekteydi. Kanun-ı Esasi ile birlikte imtiyazlar konusunda sorumluluk artık milletin seçmiş olduğu parlamento üyelerindeydi şahın elinde ise sadece imza hakkı kalmıştı. Yabancılara verilen imtiyazların sonucunda yabancılardan İran'da elde ettikleri nüfuz üzerinde özellikle duran Hablülmetin gazetesi de bu konuya ilişkin şu ifadelerle yer vermektedir:

Her ne zaman ki İngiltere ve Rusya'ya imtiyazlar verilmeye başlandı memleketteki hercümerç de o zaman başladı. Bu imtiyazlar ülkede hem ekonomik hem de çeşitli

⁸¹¹ Rûznâme-i Hablülmetin, "Cenab-ı Müşirüddeve", 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. sayı, s. 1.

⁸¹² Ayın Tarihi Mecmuası, İran Kanun-ı Esasisi, 1 Teşrinisani 1341-1 Kasım 1925, 7.cilt, Sayı 20, sayfa 658-659.

⁸¹³ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, "İran", 30 Teşrin-i Sani 1906, 5.Sene 104.Sayı-0106, s. 3.

⁸¹⁴ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, "İran", 30 Teşrin-i Sani 1906, 5.Sene 104.Sayı-0106, s. 3.

⁸¹⁵ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, "İran", 30 Teşrin-i Sani 1906, 5.Sene 104.Sayı-0106, s. 3.

*toplumsal problemlere sebep oldu. Bu problemler hem devlet hem de millet için ağır sonuçlar doğurmuştur. Bundan dolayı ilk olarak yabancılara daha önce verilen imtiyazların kökü kazınmalı ikinci olarak ise ülkedeki yabancılardan nüfuzu kırılmalıdır. Yabancılardan nüfuzu tamamen İran'dan temizlenmediği müddetçe bizim devletimizin ve milletimizin tam manasıyla istiklâli sağlanamayacaktır. Millet ve devlet bunun için mümkün olduğu kadar tedbir almalı ve gücü yettiği ölçüde de yabancılardan her çeşit nüfuzunu ve ülkeye sızmalarının önünü kesmelidir. Hiç kimse yabancılardan hayır geleceğini düşünmesin ve yabancılardan politik sözlerine asla itimat etmesin. Onlar içimize sızan âlimler aracılığıyla politik sözlerle bizi aldatmaya çalışacaklardır.*⁸¹⁶

Muzafferiddün Şah, Kanun-ı Esasi'yi imzaladıktan kısa bir müddet sonra 9 Ocak 1907 (24 Zilkade 1324) tarihinde vefat etti. Muzafferiddün Şah'ın vefatı hem basında hem de kamuoyunda büyük bir üzüntüyle karşılandı. *Büyük Musibet* başlığı altında “Doğu'nun Kayzeri, Asya'nın büyük imparatoru Şah Muzafferiddün vefat etti” diyerek şahın ölümünü okurlarına duyuran *Hablülmetin*, şahın ömrünün son günlerinde dahi evladı olarak gördüğü İranlılara meşrutiyeti hediye ederek İran siyasi tarihine yeni bir yön verdiğine dikkat çekiliyordu. Son nefesinde imzaladığı Kanun-ı Esasi'nin İranlılar açısından önemine değinen gazete şahı Japonya'nın yenilikçi imparatoru Mikado'ya benzetmiştir. Gazetede ayrıca Muzafferiddün Şah'ın saltanatı boyunca babasının katili Rıza Kirmanî hariç hiç kimsenin katline hükmetmediği ve meşrutiyet idaresini de kan dökülmesine müsaade etmeden kabul ettiği belirtilmekteydi.⁸¹⁷ İstanbul'daki İranlılar da bir mektup göndererek şahın ölümünden duydukları üzüntüyü dile getirmişler ve İstanbul'da çeşitli törenlerle geleneksel yemekler hazırlayıp ikramlarda bulunmuşlardır.⁸¹⁸ Bunun yanı sıra Bakü, Kuba ve Maşkat⁸¹⁹ gibi şehirlerde yaşayan İranlılar da şahın ölümünden dolayı taziye merasimleri düzenlemişlerdir. Haber Londra'da duyulur duyulmaz şehirdeki İranlılar İran Büyükelçiliği binasında üç gün boyunca taziye merasimleri düzenlemişlerdir.⁸²⁰ Hilâfet gazetesinin verdiği bilgilere göre İngiltere ve Hindistan Kralı VII. Edward büyükelçiliğe bir heyet göndererek taziyede

⁸¹⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, “Cenab-ı Müşirüddeve”, 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. sayı, s. 2.

⁸¹⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, 14 Ocak 1907, 14 yıl, 22. sayı, s. 2-3.

⁸¹⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, İstanbul'dan Mektup, 25 Mart 1907, 14 yıl, 31. sayı, s. 9.

⁸¹⁹ Bahar Melis Beşikçioğlu, “İrşâd Gazetesinin 1907–1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2008), 3-4.

⁸²⁰ Rûznâme-i Hilâfet, “Ta'ziyedârî Der London”, 15 Febrayer 1907, Sâl-i Evvel, Number 13, s.2.

bulunmuştur.⁸²¹ Tahran’da bulunan Cemil Said Bey ise şahın ölümünün duyulmasından sonra ziyarete gelenlerin çokluğundan ve herkesin ağladığından bahseder.⁸²²

Muzafferiddün Şah’ın ölümü ile birlikte, dünyanın her yerinde medeniyetin en yüksek noktası olarak görülen⁸²³ meşrutiyetin ilanının oluşturduğu demokratikleşme, yenileşme ikliminin yerini, Rusya nüfuzu altında Muhammed Ali Şah’ın meclisin bombalanmasına kadar varacak olan yeni bir dönem başlandı. Meclisin topa tutulmasıyla başlayan ve Muhammed Ali Şah’ın tahttan indirilmesine kadar süren *Küçük İstibdat Devri*’ni de içeren bu dönem meşrutiyetçiler için hiç de kolay geçmeyecekti.⁸²⁴ Ağaoğlu şahın ölümünü meşrutiyet taraftarları açısından büyük bir talihsizlik olarak değerlendirir. Ona göre İran’da tüm felaketler o günden sonra başlamıştır.⁸²⁵

Hablülmetin, şahın ölümünden sonraki sayısının ilk sayfasında belki de geleceği öngörerek Muzafferiddün Şah’ın tam sayfa fotoğrafının altında şu beyite yer vermektedir:

بنالای بلبل شیدا که ایام خزان آمد

بهار نغمه در شد موسم شور و فغان آمد

Ağla ey şeyda bülbülü ki hazan günleri geldi.

*Bahar nağmeleri bitti feryat figan mevsimi geldi.*⁸²⁶

⁸²¹ Rûznâme-i Hilâfet, “Ta’ziyedârî Der London”, 15 Febrayer 1907, Sâl-i Evvel, Number 13, s.2.

⁸²² Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları 2-(İran’da Kanun-ı Esasi)”, 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.7.

⁸²³ Rûznâme-i Temeddün, 29 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 11, s.4.

⁸²⁴ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 412.

⁸²⁵ Sebülreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 13 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 110, s. 99.

⁸²⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, “Cenab-ı Müşirüdevle”, 6 Ocak 1907, 14 yıl, 21. sayı, s. 1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED ALİ ŞAH VE İRAN MEŞRUTİYETİ

3.1. Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyet Karşısı Faaliyetleri

3.1.1. Veliahtlığı Döneminde Meşrutiyet ve Meşrutiyetçilere Karşı Tutumu

Babasına nispeten gayet sert bir mizaca sahip olan Muhammed Ali Şah veliahtlığı döneminde her ne kadar Behbehânî ve Tabâtabâî'ye telgraf çekerek kendileriyle iş birliği yapacağını ve meşrutiyeti himaye edeceğini bildirse de meşrutiyet taraftarları ile mücadele etmeye daha Tebriz'de iken başlamıştı.⁸²⁷ Hatta Resulzâde'nin ifadelerine göre Sultan Abdülhamid'i taklit ederek Tebriz'de mükemmel bir hafiye teşkilatı da kurmuştu.⁸²⁸ Onun amacı meşrutiyet hareketinin önemli iki liderinin desteğini elde edip şahlık iddiasında bulunan Kaçar şahzadelerini bertaraf edebilmek ve Kaçar tahtına sorunsuz bir şekilde oturabilmektir.⁸²⁹ Veliahtın, Tahran ulemasını desteklemesinin bir diğer sebebi ise ulemanın Aynüddeve'nin azlini talep etmeleriydi. Muhammed Ali Mirza Aynüddeve'nin sadrazamlık makamında bulunmasından rahatsızlık duyuyordu. Bu nedenle Kum'da bulunan ulemaya sadece kendisi telgraf göndermekle kalmamış Tebriz ulemasının da destek telgrafı göndermesine müsaade etmişti.⁸³⁰

Aslında Tebrizliler ile Muhammed Ali Şah'ın yıldızı hiç barışmamıştı. Tebriz ahalisi veliahtın fanatik Rus yanlısı tavırlarından oldukça rahatsızdı. Rusça muallimi Şapşal veliahta adeta akıl hocalığı yapıyordu. Tebrizlileri İran'ın geleceği ile ilgili kara kara düşündüren gelişmelerden birisi veliahtın Kazak elbiseleriyle çektiği fotoğrafları

⁸²⁷ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzade Mehmet Emin, "İran Tarihçe-i İnkılabı, (Muzafferiddün Şah Devri 2)", 12 Aralık 1912 (Miladi) 29 Teşrîn-i Sâni 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 222, s.252.

⁸²⁸ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Resulzade Mehmet Emin, "İran Tarihçe-i İnkılabı, (Muzafferiddün Şah Devri 2)", 12 Aralık 1912 (Miladi) 29 Teşrîn-i Sâni 1328 (Rumi), 9.cilt, Sayı 222, s.252.

⁸²⁹ Rûznâme-i Temeddün, 9 Recebülümüreccab 1325, 1.Yıl, Numara 30, s.2.

⁸³⁰ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 165.

halka dağıtacak kadar cesur olmasıydı. Veliahtın bu davranışı başından beri meşrutiyet hareketinin en önemli destekçileri olan Tebrizlileri meşrutiyet idaresinin geleceği konusunda endişeye düşürmektaydı.⁸³¹ Ağaoğlu, Muhammed Ali Şah ile ilgili “ömrünü Tebriz’de oğlan uşak ve kadın arsında geçirmiş ne terbiye ne de talim görmüştür hatta Fars edebiyatından bile mahrumdur. Görünüşü Şahsevenlerin derebeylerine benzer”⁸³² demektedir. Dahası Ağaoğlu, tavırlarından ve konuşmasından dolayı onun 200 yıldır saltanat süren bir hanedan üyesini değil de bir külhanbeyini anımsattığını yazarken cülusunu ise İran için musibet günü olarak addetmekteydi.⁸³³

Veliahtın Rusya yanlısı tutumu sadece Tebriz’de değil payitahtta da biliniyordu ve onlar da bu durumdan rahatsızdılar.⁸³⁴ Tebriz’de kendisini ziyarete gelen İhtişamüssaltana’ya ahalinin kendisi ile ilgili düşüncelerini sorduğunda önce cevap vermekten kaçınan İhtişamüssaltana veliahtın ısrarı üzerine şöyle cevap verdi:

*Doktorunuzun ve mualliminizin Rus olması, Rusça öğrenmeniz, Rus terbiyesine göre yetişmeniz ve Rus memurlarla daha yakın ilişkiler kurmanız nedeniyle sizi Rusya taraftarı olarak bilen ahali, leş başında duran iki aç kurt gibi İran’ı yakaladıkları ilk fırsatta paylaşmak için bekleyen İngiltere ve Rusya devletlerinden herhangi birine yakın olan herkese karşı öfke beslemektedir.*⁸³⁵

Azerbaycan öteden beri coğrafi konumu, ticari önemi, verimli arazisi, Kaçarların veliaht şehri olması ve insanının açık görüşlü olması bakımından İran’ın en önemli eyaletiydi. Bunun yanı sıra Muhammed Ali Mirza’nın Rus yanlısı tutumu ve müstebit idaresi Tebrizlilerin İran’ın diğer şehirlerinden daha önce gaflet uykusundan uyanmalarına ve istibdat idaresine karşı ayaklanmalarına sebep olmuştu. Tebrizlilerin bu tutumu Azerbaycan eyaleti sakinlerinin de kısa sürede meşrutiyet saflarında hareket etmelerini sağladı.⁸³⁶ Tahran’daki gelişmeleri yakından takip eden Tebrizlilerin meşrutiyet hareketinden yana tutum sergilemeleri Muhammed Ali Mirza’nın Tebriz’de

⁸³¹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 160.

⁸³² Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 13 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 110, s. 99.

⁸³³ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran’ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 13 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 110, s. 99.

⁸³⁴ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları 2-(İran’da Kanun-ı Esasi)”, 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.7.

⁸³⁵ Hatırât-ı İhtişamüssaltana, Be Kûşes-i Seyid Muhammed Mehdi Musevî, (Tahran, İntişârât-ı Zevvar, 1367), s.561.; Ayrıca bkz: Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları 2-(İran’da Kanun-ı Esasi)”, 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.7.

⁸³⁶ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 413.

daha müstebit bir idare sergilemesine sebep olmuştu. Veliahtı meşrutiyet ve hürriyetin en büyük düşmanı olarak gören Kesrevî'ye göre Tebriz mutlakiyet idaresinin merkeziydi ve Tahran'dan daha fazla baskı altındaydı. Hatta Necef ulemasına bir telgraf göndererek meşrutiyet idaresine karşı çıkmaları talebinde dahi bulunmuştu. Tahran'da meşrutiyet ilan edildikten sonra orada meydana gelen gelişmelerin Tebriz'e ulaşmasını engellemek adına elinden geleni yapıyordu. Tebriz ahalisi Tahran'dan gönderilen şahsi mektuplar sayesinde gelişmeleri takip etmeye çalışıyordu.⁸³⁷

Meşrutiyet Fermanı ilan edildikten sonra Tebrizliler veliahttan fermanı kendisinin de imzalamasını talep etmişlerdi.⁸³⁸ Basın da veliahtın fermanı imzalamasını meşrutiyetin teminatı olarak görüyordu. Konuyla ilgili Hablülmetin'de şu ifadeler yer verilmekteydi:

*Ulema bugün saltanatın iki büyük hak sahibinin olduğunun farkındadır. Birincisi şah ikincisi ise veliahttır. Padişahın imzaladığı bu fermanı veliahtın da imzalaması gerekir eğer imzalamazsa bu ferman sadece padişahın saltanatı müddetince geçerli olacaktır. Bu fermanın sadece Muzaferiddün Şah döneminde geçerli olunmaması isteniyorsa veliahta da imzalatılması gerekmektedir. Veliahtın bu fermanı imzalaması meşrutiyetin ve Milli Meclis'in teminatı olacaktır ayrıca yapılacak ıslahatların da güven ortamında yapılmasını sağlayacaktır.*⁸³⁹

Veliaht ilk başta fermanı imzalamaya yanaşmadı ancak Tebrizlilerin Tahran ile iletişime geçip bu konuda ısrarcı olmaları netice vermiş ve nihayetinde Muhammed Ali Mirza da fermanı imzalamıştı. Muhammed Ali Mirza'nın Tebriz'deki idaresinden habersiz olan Hablülmetin veliahtta fermanı imzaladığı ve Milli Meclis'i kabul ettiği için teşekkür etmiş ve veliahtın ıslahat yolunda babasının yaptıklarını devam ettirmeye hazır olduğunu gösterdiğini ve bu konuda yemin ettiğini belirtmişti.⁸⁴⁰

Tahran'da meşrutiyet ilan edilmiş, geçici meclis kurulmuş ve artık Seçim Nizamnamesi hazırlanıyordu ancak Tebriz başta olmak üzere diğer şehirlerde meşrutiyetin ilan edildiğine dair idari anlamda bir emare görülüyordu. Meşrutiyet sadece Tahran için ilan edilmiş gibiydi.⁸⁴¹ Tebrizliler ile Muhammed Ali Mirza mücadelelerine devam ediyorlardı. Aralarındaki en büyük anlaşmazlıklardan biri de

⁸³⁷ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 165.

⁸³⁸ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel, 623.

⁸³⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, "Duyuru İçinde Duyuru", 8 Ekim 1906, 14 yıl, 10.sayı, s.6.

⁸⁴⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, 8 Ekim 1906, 14 yıl, 10.sayı, s.7.

⁸⁴¹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 165-166.

Tebriz’de seçimlerin yapılabilmesi için kurulan Tebriz Encümen’i meselesiydi. Tebrizliler, veliahtın tüm engelleme çabalarına rağmen daha Seçim Nizamnamesi eyaletlere gönderilmeden ulemanın da desteğiyle Mirza Mehdi Han’ın evinde toplantılar düzenlemeye ve yapılacak seçimlerle ilgili istişarelerde bulunmaya başlamışlardı. Böylelikle, toplantılara katılanlar arasından seçilen 20 kişinin idare ettiği Tebriz Milli Encümeni oluşturuldu. Şehirdeki esnaftan, encümenin üyeleri ile birlikte çalışmak üzere birer kişi temsilci belirlendi. Bu encümen tıpkı Tahran’da bulunan meclis gibi toplantılar düzenliyordu. Bu toplantılarda Tahran’da ve Tebriz’de meydana gelen gelişmeler ile ilgili istişarelerde bulunuluyordu. Ayrıca 20 Ekim 1906 tarihinde Encümen’in faaliyetleri ve Tahran haberlerinin yer aldığı Encümen adında bir de gazete neşredilmeye başlandı. Bu encümene ilaveten aralarında Kerbelayî Ali Mösyö, Hacı Resul Aga Sedekiyânî ve Hacı Ali Devâfûrûş gibi meşrutiyet taraftarlarının bulunduğu on iki kişilik bir grup Encümen-i Gaybî⁸⁴² adında gizli bir encümen teşkil ederek Mücahit Örgütü’nün oluşmasını sağlamışlardı.⁸⁴³

Tebriz’de Encümen’in çabalarıyla seçimler tamamlandı. Muhammed Ali Mirza seçimler tamamlandığı için Encümen’in artık seçimleri denetleme görevinin de sona erdiğini bu sebeple yasal bir zemini olmayan ve meşrutiyetçilerin oluşturduğu bu encümenin dağıtılmasını talep etti. Bazı encümen üyeleri veliahtın baskılarına dayanamayıp kabul etse de Mücahit Örgütü “o testi kırıldı o kadeh döküldü” diyerek artık okun yaydan çıktığını,⁸⁴⁴ Tahran vazgeçse bile artık kendilerini kimsenin durduramayacağını belirttiler. Mücahitler henüz Tebriz’de olan Muhammed Ali Mirza’nın yanına giderek bu işin aslını bizzat kendisinden duymak istediler. Veliaht Kanun-ı Esasi kitapçığı Tebriz’e gelmeden Encümen’in kapatılması gerektiğini söyledi. Buna karşılık Mücahitler “*biz sadece Azerbaycan’ın değil tüm İran’ın umuduyuz, milletin ve memleketin terakkisinin yegâne ümidi olan bu özgürlüğü kaybetmeye niyetimiz yok*” diyerek Tebriz Milli Encümeni’nin kapatılmasına müsaade etmeyeceklerini belirttiler.⁸⁴⁵

⁸⁴² Bakü’de Neriman Nerimanov önderliğinde Rus Sosyal Demokratlarının tüzüğünü esas alan İctimaiyyun Ammiyyun (Sosyal Demokratlar) bir parti kurmuşlardı. Ali Mösyö, Hacı Resul Aga Sedekiyânî ve Hacı Ali Devâfûrûş gibi Tebrizli Meşrutiyetçiler bu tüzüğü Farsçaya çevirdiler ve Encümen-i Gaybî adında gizli bir encümen teşkil ederek Mücahit Örgütü’nün oluşmasını sağlamışlardı.

⁸⁴³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 175-179.

⁸⁴⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 181.

⁸⁴⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, 17 Aralık 1906, 14 yıl, 19. sayı, s. 14.

Bu olay Muhammed Ali Mirza'nın asıl niyetinin farkında olan Tebrizli mücahitlerin meşrutiyet idaresi konusunda kararlılıklarını ortaya koyması bakımından önemlidir.

3.1.2. Taç Giyme Merasimi ve Meclise Karşı Tutumu

Muzafferiddün Şah'ın ölümünden sonra veliaht Muhammed Ali Mirza 19 Ocak 1907 tarihinde 35 yaşında iken Kaçar tahtına oturdu. Kaçar sülalesinin önde gelenleri, şahzadeler, müçtehitler, mülk sahipleri, tüccar, eşraf, sefirler ve yabancı ülkelerin temsilcilerinin hazır bulunduğu merasimde Muhammed Ali Şah saltanat tacını giydi oğlu Ahmet Mirza'yı ise veliaht olarak tayin etti.⁸⁴⁶ Hilâfet gazetesi şahın taç giyme merasimi ile ilgili *şahperestlikleri/Padişahperestlikleri dünyaca bilinen İranlıların o zamana kadar payitahtta görülmemiş bir merasimle kutladıklarını* ⁸⁴⁷ yazar.

Melikzâde, şahın taç giyme merasimine milletvekillerinin davet edilmediğini belirtir.⁸⁴⁸ Milletvekili olduğu halde merasime katılan Saniüddevle ve Sadüddevle ise eşraftan oldukları için davet edilmişlerdi. Taç giyme merasimine meclisi temsilen kimsenin çağrılmaması hem meclisin hem de meşrutiyet taraftarlarının tepkisini çekmişti. Mecliste yapılan görüşmelerde şahın bu tavrına tepkiler dile getirildi. Bazı milletvekilleri meclisin henüz iş başındayken şahın bu tavrına gerekli tepkiyi göstermesi gerektiğini savunuyorlardı. Ancak meclis gerekli tepkiyi gösteremedi ve meşrutiyet karşıtı saray erkânı meclis karşısında giderek güçlenmeye devam etti.⁸⁴⁹ Bu olay şahın meclise ve meşrutiyet idaresine karşı tutumunu açıkça ortaya koyması bakımından önem arz eder. Diğer taraftan meşrutiyet taraftarlarını bekleyen çetin günlerin de habercisiydi.

Aslında onun meşrutiyet idaresine karşı olduğu biliniyordu ancak tahta ulaşabilmek için meşrutiyet taraftarlarını desteklemekten başka çaresi yoktu. Melikzâde'ye göre Muhammed Ali Şah, daha Muzafferiddün şah ölmeden perde arkasından meşrutiyetin en önemli destekçileri Behbehânî, Tabâtabâî ve Encümen-i Tebriz'i ortadan kaldırmanın planlarını yapıyordu. Azerbaycan milletvekili olarak seçilen

⁸⁴⁶ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 263.

⁸⁴⁷ Rûznâme-i Hilâfet, "Tac Gozârî-i Alâhazret Şahinşâhî", 15 Febrayer 1907, Sâl-i Evvel, Number 13, s.2.; Rûznâme-i Hilâfet, "Padişahperestî" 14 Ramazan 1324/Mutabık-ı Evvel-i November 1906, Sâl-i Evvel, Number 9, s.1

⁸⁴⁸ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 412.

⁸⁴⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 205.

ve yeni şahın düşüncesinden haberdar olan Takizâde diğer milletvekillerinden önce Tahran'a ulaştı ve Behbehânî ve Tabâtabâî'yi veliaht konusunda uyardı.⁸⁵⁰

Muzafferiddün Şah'ın ölümünden sonra *Ağla ey şeyda bülbülü ki hazan günleri geldi* diyen Hablülmetin adeta *yaşasın yeni padişah* nidalarıyla tam boy bir fotoğrafına yer vererek Muhammed Ali Şah'ın cülusunu kutluyordu. Ayrıca şahın Azerbaycan'daki faaliyetlerinden övgüyle bahsedilmekte ve tatil günlerinde hatta bayramlarda dahi devlet işleriyle meşgul olduğu ve şahlık döneminde de aynı şekilde çalışacağına inanıldığı belirtilmekteydi.⁸⁵¹ Ceride-i Millî gazetesi de Muzafferiddün Şah'ın ölümünden sonra kendilerini teselli eden şeyin Muhammed Ali Şah'ın tahta oturması olduğunu ve yeni şahın cülusunun yeni umutların yeşermesine sebep olacağını yazıyordu.⁸⁵²

Muhammed Ali Şah tahta geçtiğinde ülkede genel anlamda bir asayiş problemi mevcuttu. Şahın kardeşi Sâlârüddevle ve Nâsirüddin Mirza, amcası Zillüssultan ve onun oğlu Celâlüddevle saltanat iddiasında bulunuyorlardı. Mecliste bazı milletvekilleri Muhammed Ali Şah'ın tahta oturmasından rahatsızdılar. Encümenler de yeni şahın aleyhinde propagandaya devam ediyorlardı. Zillüssultan, şaha muhalif olan gruplara maddi manevi destekliyor ve onları şaha karşı kışkırtıyordu. Başta Tebriz olmak üzere Reşt, İsfahan gibi şehirlerde Muhammed Ali Şah'a karşı tepkiler günden güne artmaktaydı. Şah ise amcası ve aynı zamanda kayın pederi olan saltanat naibi Kâmrân Mirza'nın tesiri altına girmişti. Kâmrân Mirza, Müşirüddevle'nin sadrazamlık makamında bulunmasından rahatsızdı. İran'da asayişin ancak Eminüssultan'ın yeniden göreve getirilmesiyle mümkün olacağını düşünüyor ve bu konuda şaha telkinlerde bulunuyordu.⁸⁵³ Ayrıca yabancı devletlerden borç alınmasına karşı çıktığı için Kâmrân Mirza ve Emir Bahadır'ın başını çektiği saray erkânının meclise karşı husumetlerini artırmıştı.⁸⁵⁴ Diğer taraftan meşrutiyetin ilanı ile birlikte İngiltere'nin İran'da artan nüfuzundan rahatsız olan Rusya da yeni şah ile birlikte İran'da yeniden nüfuzunu artırma fırsatı buldu. Özellikle Muhammed Ali Şah'ın Rusça muallimi Şapşal, Rusya'nın Gülistan Sarayı'nda otorite kurmasında önemli bir rol oynuyordu.⁸⁵⁵

⁸⁵⁰ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 412.

⁸⁵¹ Rûznâme-i Hablülmetin, 21 Ocak 1907, 14 yıl, 23. sayı, s.1-2-3-4.

⁸⁵² Ceride-i Millî, 29 Zilkade 1324, 1.Yıl, Numara 30, s. 3.

⁸⁵³ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 264.

⁸⁵⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 205.

⁸⁵⁵ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 100.

Muhammed Ali Şah ilk iş olarak yerel hakimleri ve ordu komutanlarını değiştirdi ve onlara meşrutiyet taraftarlarını kontrol altına almalarını emretti. Vilayetlerde henüz milletvekili seçimleri tamamlanmamıştı. Vilayetlerin neredeyse tamamında seçimlerin daha hızlı tamamlanabilmesi ve milletvekillerinin belirlenebilmesi amacıyla encümenler teşkil edilmekteydi. Muhammed Ali Şah'ın tayin ettiği valiler seçimlerin henüz tamamlanamadığı vilayetlerde süreci yavaşlatmak hatta seçimlere mâni olmak için girişimlerde bulundular. Horasan valisi Asafüddeve Meşhed'de encümen kurulmasına müsaade etmemiş Tonekabon valisi Emir Esad ise encümen kurmak isteyen bir ruhaniyi falakaya yatırıp hapse attırmıştı.⁸⁵⁶

3.2. Tebriz Eylemleri ve Tebrizlilerin Talepleri

Meclisin gündeminde bütçe meselesi vardı. Ancak vezirler kendilerini meclise karşı sorumlu hissetmediklerinden meclisteki görüşmelere katılmıyorlardı. Bu konuda anayasada bir madde de yoktu. Maliye Veziri ve Dış İşleri Veziri meclise davet edilmişler ancak gelmemişlerdi. Ülkenin gelirleri ile ilgili tüm yetki de kendilerini meclisi ciddiye almayan Mösyö Nause ve diğer Belçikalıların elindeydi. Bu nedenle Meclis hem Belçikalıların görevden uzaklaştırılmalarını sağlamak, vezirlerin yetkilerinin sınırını belirlemek ve daha da önemlisi onların meclise karşı sorumlu olmalarını sağlamak için tüm vezirlerin meclise gelip kendilerini tanıtmalarını talep etti. Meclisin talebi kabul edilmemişti. Sadece Maliye Bakanı Nâsırülmülk meclise gelmişti. Kendisine Gümrük idaresi ve Belçikalılarla ilgili kendisine yöneltilen sorulara cevap vermekten kaçınan Nâsırülmülk'ün bu tavrı Maliye ile ilgili tüm yetki ve sorumluluğun aslında Belçikalıların elinde olduğunu göstermişti. Meclisin yoğun ısrarı üzerine sadrazam vezirlerin listesini meclise gönderdi. Gönderilen listede Belçikalıların ve uzun bir müddetten beri ordu veziri olarak hizmet eden Kâmrân Mirza'nın adı bulunmuyordu. Bunun nedeni sorulduğunda meclise *Unvanlı Vezirler ve İcracı Vezirler* olmak üzere iki tür vezir olduğu bilgisi verildi. Sadrazam tarafından gönderilen mektupta Kanun-ı Esasi de konuyla ilgili bir maddenin yer almaması gerekçe gösterilerek vezirlerin şaha karşı sorumlu oldukları ve gerek duyulduğunda kendilerinin veya yardımcılarının meclisteki görüşmelere katılacakları yazıyordu. Muhammed Ali Şah'ın ve vezirlerin bu şekilde meclisi kontrol altına almaya çalıştıkları ve kısmen de başarılı oldukları söylenebilir. Ancak Muhammed

⁸⁵⁶ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 412.

Ali Şah ve saray erkânı Tebrizlilerin mukavemet göstereceklerini hesaba katmıyorlardı.⁸⁵⁷

Tahran'da meydana gelen bu gelişmeler Tahran'da yaşayan ancak adını belirtmeyen bir Tebrizli tarafından Tebriz ahalisi adına Encümen gazetesine gönderilen mektupla haber verildi. Bu mektup, Settar Han ve Bâger Hanların⁸⁵⁸ İran'da meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesine kadar varacak Tebriz hareketini tetiklemesi bakımından oldukça önemlidir. Kendisini dindar ve milletini seven birisi olarak tanımlayan şahıs Tahran'da tüm meclislerde Tebrizlilerin meşrutiyet hareketinin başından beri sergiledikleri cesaretin konuşulduğunu ve bugün elde edilen kazanımların Tebrizlilerin gayretleriyle mümkün olduğunu ifade etmiştir. Tahran'da meydana gelen gelişmeleri Tebriz ahalisine bildirmeyi kendisine borç bildiğini belirterek meşrutiyetin ilan edildiği günden beri meydana gelen gelişmeleri bildirmiştir. Mektupta ilk olarak Belçikalı Gümrük memurları meselesine değinilmektedir. Kâtip, aslında Mösyö Nause ve Mösyö Priem'in meşrutiyet fermanıyla birlikte azledilmelerine rağmen perde arkasından milletin parasından millete rüşvet vererek işleri idare etmeye devam ettiklerini bu nedenle devletin hâlâ gaflet uykusunda olduğunu ve milleti kendi kılıcıyla öldürdüklerini yazmaktaydı.⁸⁵⁹ Gazete Tebrizlileri, İran'ın ümidi olarak gören kâtip onları Rusya tehlikesine karşı şu cümlelerle ikaz etmekteydi:

Tebriz şu anda da milletin güven merkezidir. Horasanlıların, Reştlielerin ve diğer tüm İran şehirlerinin ümididir. Siz de kendi kadrinizi bilin. Eğer İran'dan bir toprak gidecek olursa ilk gidecek toprak Azerbaycan toprağıydı. ... Millet dostları ve dindaşlar sizin gayretli ve namuslu olduğunuzu bilirler. Siz de bunun farkında olun ve kendi üzerinize düşeni yapın ve kendi yüzünüzü ve İslam milletin yüzünü ak edin. Siz Türkler himmetin ve gayretin kaynağısınız. Tütün (Reji) meselesini biliyoruz. Hüseyin dostu olan Tebrizliler o zaman da kendinizi parça parça ettiniz. Şu anda da vakit namus vaktidir. Eğer bu meşrutiyet hafife alınır da Nause, Priem ve onun yandaşları işlerin başına gelirlirse ve kuzey düşmanımız (Rusya) idareyi tekrar ele alırsa birlikte başımıza neler getirirler biliyor musunuz? Siz Kafkasya ile komşusunuz, Kafkasya sizin vatanınız ve sizin elinizden aldılar. Onlara bakıp

⁸⁵⁷ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 206-211.

⁸⁵⁸ Settar Han ve Bager Hanlar ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar", Cilt: 5 / Sayı: 1, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, (2013), 47-64.

⁸⁵⁹ Rûznâme-i Encümen, 3 Saferülmuzaffer 1325, Numara 55, 1.Yıl, s. 2-4.

ibret alınız. Kafkas Müslümanları küfrün elindedir. Bakın nasıl esir oldular. Kendinizi neden hafife alıyorsunuz. Neden Milli Şûrâ Meclisi ile iletişim kurmuyorsunuz. Vezirlerin adlarının meclise bildirilmesi ve onların mecliste hesap vermeleri kararlaştırılmıştı. Neden gerçekleşmedi? Aynı şekilde Nause ve Priem'in de hesap vermeleri kararlaştırılmıştı neden meclise hesap vermiyorlar? Millet'in içinde bulunan hainlerden dolayı Meclis gazetesi hakikati söylememektedir. Bilmiyorum sizin vekilleriniz Tahran'daki gelişmeleri size detaylıca bildiriyor mu? Ben size her şeyi detaylıca haberdar edeyim ki uyumayın. Şu an sağlamaya çalıştığınız birliği bozmayın. Ulemanın bu gelişmelerden haberi yoktur. Sizin göreviniz ulemayı haberdar etmektir. Ve adalet isteyiniz. Tüccarların, işçilerin ve avamdan insanların da görevi kendi zorla da olsa zulmün ve istibdadın kökünü kazımdır. Bunları gazetenizde yayınlayın ki herkes onun yaptıklarından haberdar olsunlar.⁸⁶⁰

Tebriz'de şahın meclisle muhalif olduğu Tahran'daki meclisi ve Tebriz Encümeni'ni ortadan kaldırmak istediğine dair bu söylentilerin yayılması üzerine ahali dükkanları ve pazarları kapatarak telgrafhanenin önünde protestoya başladılar. Ayrıca Tebrizliler yetersiz buldukları Kanun-ı Esasi'ye eklemeler yapılarak iyileştirilmesi gerektiğini savunuyorlardı.⁸⁶¹ Tebriz'de neşredilen Encümen gazetesi her gün eylemcilerin talepleri ile ilgili makalelere, haberlere yer vererek Tebriz'deki hareketin ülkenin diğer bölgelerine yayılmasında etkin rol oynamaktaydı. Mektup, Encümen'de okunduktan sonra Tahran'a bir telgraf gönderilmesine karar verildi. Azerbaycan milletvekilleri aracılığıyla oldukça sert bir üslupla çekilen telgrafta şu ifadeler yer verilmekteydi:

Araştırdığımıza göre Tahran'da mevcut vaziyet yavaş yavaş daha da kötü bir hal almaktadır. Yapılan işler esassız ve görünürde yapılan işlerdir. Bugüne kadar vezirlerin görevlerini ne Azerbaycan vekilleri ne de Millî Şûrâ Meclisi'nden bize bildiren olmadı. Sadece belirsiz bir isimle bizi ikna etmeye çalışıyorlar. Ve bu vezirlerin görevleri düzenlenememiştir. Doğrusu budur ki bıçak kemiğe dayanmıştır ve zaman yeniden Millî Şûrâ Meclisi'nden şikayetçi olma raddesine gelmiştir. Ayrıca bizim azledilmiş olarak bildiğimiz Nause ve Priem'in riyasetteki işlerinden azledilmiş olsalar da manevi nüfuzlarının daha da arttığı

⁸⁶⁰ Rûznâme-i Encümen, 3 Saferülmuzaffer 1325, Numara 55, 1.Yıl, s. 2-4.

⁸⁶¹ Rûznâme-i Hablülmetin, "Tahran Olayları", 8 Nisan 1907, 14 yıl, 33.sayı, s. 23.

anlaşılmaktadır. Daha da özgürleşmişler ve daha da fazla etkin olur hale gelmişlerdir. Eğer bunun aksini iddia ediyorsanız o zaman ben size “Neden bu adamların işleri ve hesapları incelenmiyor ve neden mukaddes meclis bu işin peşini bıraktı?” Son günlerde bu meselelerden dolayı ahalide de huzursuzluklar baş göstermeye başlamıştır. Halimizi size arz ettik ve sizden gelecek cevabı bekliyoruz. Bize gerekli cevabı gönderin. Tebriz Milli Encümeni⁸⁶²

Tebriz’den Tahran’a gönderilen bir başka telgrafta ise gümrük ve posta idaresinin başında bulunan Belçikalıların kurumda çalışan İranlılara dinen ve şahsen hakaret ettikleri ve bu sebeple çalışanların İranlı bir müdür atanana kadar iş bırakma eylemine devam edecekleri yazılıydı.⁸⁶³ Tebriz Milli Encümen’i adına Azerbaycan milletvekillerine çekilen bir diğer telgrafa göre ise Belçikalı müdürler, iş başına gitmeyen İranlı personelin odalarının kilitli olan kapılarını kırmışlar ve kuruma ait önemli dosyaları ve Bank-ı Millî’nin (Milli Banka) kuruluşuna dair önemli görüşmelerin yer aldığı evrakı imha etmişlerdi.⁸⁶⁴ Diğer taraftan Tebriz’deki eylemlere Kirman, Kirmanşah ve Isfahan gibi şehirlerden destek telgrafları da gönderiliyordu. Isfahan ahalisinin Tebriz’e gönderdiği mektup Tebrizlilerin meşrutiyet hareketinde oynadıkları aktif rolü göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu mektup şu şekildeydi:

Müminlere ıstık olan canlarını ve mallarını bu millete feda eden Tebrizlilere ve Tebriz Darü’ş-Şûrâ’sına selam olsun. Tebrizliler vatan ve millet uğruna canlarından ve mallarından geçmişlerdir. Biz ise Isfahan’da gafillik ve cehalet içerisinde kalmışız. Bugün ise sıra bizdedir. Cahillik ve gafillik Müslümanları yakmıştır. Müslümanların namusu ayaklar altındadır. Biz, ahalinin bu durumu ile ilgili olarak meclise kaç defa mektup yazdıysak herhangi bir cevap alamadık. Biz Müslümanlar insan evladı değil miyiz? Isfahan Valisi Zillüssultan’ın kişiliği herkesin malumudur. Neden devlet kendisinin farkında değil. Biz de bu namuslu ahaliden bizimle birlikte olmalarını ve bize de yardım etmelerini istiyoruz.⁸⁶⁵

Tebrizlilerin taleplerine ilişkin Tahran’dan tatmin edici cevaplar gelmiyordu. Tebrizli mücahitlerin de geri adım atmaya niyetleri yoktu. Meclisteki önemli milletvekillerinden birisi olan Sadüddeve ve Azerbaycan milletvekillerine çekilen

⁸⁶² Rûznâme-i Encümen, 3 Saferülmuzaffer 1325, Numara 55, 1.Yıl, s. 4.

⁸⁶³ Rûznâme-i Encümen, 6 Saferülmuzaffer 1325, Numara 57, 1.Yıl, s.1.

⁸⁶⁴ Rûznâme-i Encümen, 6 Saferülmuzaffer 1325 Numara 57, 1.Yıl, s. 2.

⁸⁶⁵ Rûznâme-i Encümen, “Isfahan’dan Mektup”, 6 Saferülmuzaffer 1325 Numara 57, 1.Yıl, s. 3.

telgrafta kendilerine geç cevap yazılmasının sebebini sorduklarında meclisin Zillüssultan'ın azli, borç alınması gibi meselelerle uğraştığını ve bu sebeple kendilerine zamanında cevap veremedikleri bildirilmişti. Ancak Tebriz ahalisi Tahran'da meşrutiyetçiler açısından işlerin yolunda gitmediğinin farkındaydılar. Sadüddeve'nin Tahran'dan gönderdiği telgrafa cevaben şunları yazmışlardı:

*Aldığımız bazı haberlere göre devlet erkanı arasında bazı ihtilaflar meydana gelmiştir. Bazı devlet adamlarının meşrutiyet aleyhinde tavır takındıkları işitilmiş ve ayrıca bu adamların uhdesinde bulunan memuriyetlere liyakatsiz ve halkın kabullenemeyeceği kişileri tayin ettikleri söylenmektedir. Ahali, orada bulunan vekillerimizin ve meclisin diğer muhterem vekillerinin aracılığıyla bu meselenin çözüme kavuşturulması için gerekli adımları atılacağını ümit etmektedir.*⁸⁶⁶

Tebrizli eylemcilerin meclisteki diğer milletvekilleri Azerbaycan ahvalinden haberdar olmadıklarını düşünerek sadece Sadüddeve ve Azerbaycan milletvekillerini muhatap almaktaydılar. Bu milletvekillerinden istibdatçılarla irtibatlarını kesmelerini isteyen mücahitler Belçikalı Mösyö Nause ve Mösyö Priem'in görevden alınıp alınmadıklarını, İranlıların haklarını gasp eden bu memurlardan hesap sorulup sorulmayacağını öğrenmek istemişlerdi. Ayrıca aradan geçen zamana rağmen Kanun-ı Esasi kitapçığının hazırlanmamış olmasının ahalide yeni bir istibdat kanunu yazılacağı düşüncesini oluşturduğunu ifade etmişlerdi. Tebriz ahalisi sadece kendi taleplerini iletmekle kalmıyorlardı. Diğer eyaletlerden kendilerine gönderilen telgrafları Milli Şûrâ Meclisi'ne ileterek İranlılar ve meclis arasında bir köprü vazifesi görüyorlardı. Meclisi, İran genelinde meydana gelen ayaklanmalar konusunda ikaz eden Tebrizli mücahitler Azerbaycanlıların sadece kendilerini düşünmediklerini devletin ve milletin tamamının haklarının peşinde olduklarını vurgulayarak Isfahan, Kirman ve Kirmanşah'tan kendilerine telgraf geldiğini en son Meşhet şehrinin de hareketlenmeye başladığını ifade etmişler ve İranlıların gözü kulağı olarak gördükleri Milli Şûrâ Meclisi'ne bir an evvel tedbir almalarını tavsiye etmişlerdir. Onlara göre ülke sınırlarında devletin emniyeti sağlayamadığını gören millet ümidi kaybedip istibdadın etkileri altında kalmaya devam edebilirdi.⁸⁶⁷

⁸⁶⁶ Rûznâme-i Encümen, "Tebriz'den Tahran'a", 6 Saferülmuzaffer 1325 Numara 57, 1.Yıl, s. 3.

⁸⁶⁷ Rûznâme-i Encümen, "Tebriz'den Tahran'a", 6 Saferülmuzaffer 1325 Numara 57, 1.Yıl, s. 4.

Çarşı ve pazarları tamamen kapatıp telgrafhanenin bahçesinde toplanan Tebrizlilerin meclis aracılığıyla şaha ilettikleri nihai talepleri şu şekildeydi:

- 1- Şah kendi el yazısıyla ahaliyi sakinleştirmek için İran devletinin meşrutiyet ile idare edildiğini ilan etmelidir.
- 2- Vezirlerin sayısı sekizi geçmemeli ve yeni bir vezirlik kurulmak istendiğinde meclisin onayı alınmalıdır.
- 3- Şu andan itibaren dışarıdan yani başka bir ülkeden İran’da vezir atanmayacaktır.
- 4- Her eyalette ve her vilayette Milli Şûrâ Meclisi’nin bilgisi dahilinde ve onunla bağlantılı olarak yerel Milli Encümenler kurulmalıdır.
- 5- Fahrî vezir atama usulü yani liyakatsiz vezir atama usulü son bulacak ve hali hazırda görevli olan sekiz vezirden başka bir vezir veya başka bir görevli devlet dairesinde olmayacak.
- 6- Mösyö Nause ve Mösyö Priem ve Tebriz Gümrükhane Reisi Lavers azledilmeli ve acil bir şekilde tevkif edilmelidirler.
- 7- Sa’dülmülk azledilecek.⁸⁶⁸

3.3. Tahran Olayları ve Şah’ın Tutumu

Tebriz’de ahalinin sokaklara döküldüğü haberleri Tahran’da kısa sürede yayıldı ve Tahranlılar da Kanun-ı Esasi’deki eksikliklere dikkat çekerek Tebrizlilerin yedi maddelik taleplerinin kabul edilmesi için meclisin önünde toplandılar. Tebriz ahali bu yedi maddenin kabul edilmesi için 24 saat mühlet vermişti. Tebrizlilerin tavırlarındaki ciddiyet saray erkânını da endişelendirmekteydi ancak Hablülmetin’e göre onların arasındaki hainler nedeniyle bu talepler reddedilecekti.⁸⁶⁹ Tebrizliler kararlılıklarıyla Tahran ahalisinin de kendileriyle birlikte hareket etmelerini sağlamışlardı. Tahranlıların sürece dahil olması meclise doğrudan baskı oluşturmaları bakımından Tebriz’deki hareketi daha da güçlendirmişti. Dükkanları kapatmaya karar veren Tahranlılar, milletvekilleri ile yaptıkları görüşmelerde Tebrizlilerin taleplerinin kabul edilmesi için meclisin Gülistan Sarayı’na baskı yapmasını talep ettiler. Milletvekilleri, Tahran ahalisini yatıştırmaktan yana tavır takındı ve şahın taleplere vereceği cevabı bekleyeceklerini ve

⁸⁶⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tahran Olayları”, 8 Nisan 1907, 14 yıl, 33.sayı, s.23.

⁸⁶⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tahran Olayları”, 8 Nisan 1907, 14 yıl, 33.sayı, s.23.

olumsuz bir karar çıkması durumunda meclisi tamamen kapatıp kendileri ile birlikte hareket edeceklerini bildirdiler. Tahran'daki olayları yaklaşık beş gün boyunca devam etti. 25 zilhicce 1324 (9 Şubat 1907) tarihinde meclis özel bir toplantı kararı almıştı.⁸⁷⁰

Seyid Hasan Takizâde ve Mir Haşim dışındaki Azerbaycan milletvekilleri de Tahran'a 24 Zilhicce 1324 (8 Şubat 1907) tarihinde ulaşabilmişlerdi. Tahran'daki meşrutiyetçiler hakiki anlamda meşrutiyet taraftarı olduklarından şüphe etmedikleri Azerbaycan milletvekilleri için karşılama merasimi düzenlediler. Bu merasimlerde kurbanlar kesildi hatta bir adam iki tane oğlunu Azerbaycan vekillerinin yoluna kurban etmek istediğini söyledi ancak vekiller buna mâni oldular. Tüm Tahran ahalisi Azerbaycan, Reşt ve Kum vekillerinin atacağı adımları bekliyorlardı. Onlar da ayaklarının tozuyla aynı günün akşamında sadrazamla yapılacak görüşmeye davet edildiler. Sadrazam Müşirüddeve ile yapılan toplantıda Tebriz ahalisinin vezirlerle ilgili talepleri görüşülmekteydi. Sadrazam, devletin size tanıttığı vezirlerle sizin ne işiniz var, vezirlerin sayısı ile sizin ne işiniz var diyerek bu talebi yersiz bulduklarını ifade etti. Bunun üzerine Sa'düddeve sadrazama şu şekilde yanıt verdi:

*Meşrutiyet idaresinde sorumlu vezirler olmalıdır herkese ilan edilen vezirlerden başka vezir olamaz, fahrî ya da resmî belli olması gerek. Yoksa biz meşrutiyet devleti değil miyiz veya devlet bize meşrutiyet vermemiş midir?*⁸⁷¹

Müşirüddeve, “hayır biz meşrutiyet devleti değiliz. Devlet asla size meşrutiyet vermedi. Sahip olduğunuz meclis sadece yasama görevini yerine getirmek için kurulmuştur”⁸⁷² diyerek aslında Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet karşısındaki tavrını da ortaya koymaktaydı. Sadrazamın bu sözlerine toplantıda hazır bulunan milletvekilleri sert bir şekilde tepki gösterdiler. Sa'düddeve, “bu durumda bizim milletin görevini tayin etmekten başka bir vazifemiz kalmamıştır bundan sonra bizim bu mecliste olmamızın bir anlamı yoktur”⁸⁷³ diye cevap verirken Eminüddarb, “Devlet size meşrutiyet vermedim diyemez. Eğer biz meşrutiyet devleti değilsek neden vilayetlerden mebuslar seçilip geldiler. Biz kendimizi resmen meşrutiyet devleti olarak biliyoruz. Sahip olduğumuz haklarımızı da hiç kimse bizden geri alamaz. Kendi hakkını almak uğruna cesurca kanını

⁸⁷⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tahran Olayları”, 8 Nisan 1907, 14 yıl, 33.sayı, s. 23-24.

⁸⁷¹ Rûznâme-i Encümen, 13 Muharremülharam 1325, 1.Yıl, numara 47, s. 2.

⁸⁷² Rûznâme-i Encümen, 13 Muharremülharam 1325, 1.Yıl, numara 47, s. 2.

⁸⁷³ Rûznâme-i Encümen, 13 Muharremülharam 1325, 1.Yıl, numara 47, s. 2.

dökmekten çekinmeyen millet aynı şekilde hukukunu korumak için de çekinmeyecektir’’⁸⁷⁴ diyerek sadrazamın sözlerine tepki göstermiştir. Henüz ayağının tozuyla bu görüşmelere katılan Tebriz milletvekili Müsteşarüddeve ise Tebriz hareketinden aldığı destekle adeta aba altından sopa göstererek sadrazama şu sözleri sarf etti:

Biz ve tüm Azerbaycan vekilleri seçilmiş insanlarız. Millet bize meşrutiyetten daha öte bir şey verdi. İngiltere devleti sefiri kendi konsolosu aracılığıyla Tebriz’de millete açık bir şekilde devletin meşrutiyeti kabul ettiğini ve İngiltere’nin de İran’ı resmen meşrutiyet devleti olarak tanıdığını söyledi. Şu an devlet onursuzluk yapmaktadır ve milleti aldatmaktadır. Bizim görevimiz telgrafhanede hazır bekleyen kendi milletimize haber vermekten başka değil. Siz böyle düşünüyorsanız biz de gidelim ve onları bu beklentilerinden vazgeçirelim’’⁸⁷⁵

Milletvekillerinin bu sert tepkisi karşısında sadrazam geri adım atmış ve milletvekillerinin taleplerini yazılı bir şekilde şaha ileteceğini bildirmiştir. Milletvekilleri ise kendilerinin eksiksiz bir Kanun-ı Esasi ve Belçikalıların azledilmelerini istiyoruz diye cevap verdiler. Sadrazam ise detaylı bilgi vermeden devletin bazı sebeplerden dolayı Mösyö Nause’nin varlığına mecbur olduğunu söylemesi üzerine Sa’düddeve millet bu hainleri kabul etmeye mecbur değil demiştir. Nihayetinde bir sonraki gün tüm milletvekillerinin katılımıyla meclisin olağan üstü toplanması kararlaştırıldı.⁸⁷⁶

Ertesi gün Eminüddarb ve Takizâde’nin hazırlamış oldukları ve içerisinde tayin işleri, kısıtlamalar, saltanatın sınırları, vilayetlerde encümen tesis etme özgürlüğü ve nizamnamenin eksikliklerinin yazılı olduğu kapsamlı bir layiha mecliste okunduktan sonra sadrazama gönderildi.⁸⁷⁷ Ahalinin halk meclisine çevirdiği toplantı bir müddet sonra meclis başkanının kontrolünden çıktı. Bu esnada şahın Tebrizlilerin talebine verdiği cevabı açıklamak üzere Muhibirüssaltana, şah adına meclise geldi. Muhibirüssaltana, taleplerin şaha iletilindiğini ve şahın özellikle kendisinin meşrutiyet ve meclis karşıtı olduğu söylentilerine şaşırdığını belirtti. Şah Tebrizlilerin taleplerine şu şekilde karşılık vermişti:

Birinci maddeye şaşırdım benim nizamnamenin esasları konusunda ahali ile hemfikir olduğum ve nizamnamenin tashih edilip meclise gönderildiği zamana

⁸⁷⁴ Rûznâme-i Encümen, 13 Muharrem 1325, 1.Yıl, numara 47, s. 2.

⁸⁷⁵ Rûznâme-i Encümen, 13 Muharrem 1325, 1.Yıl, numara 47, s. 2.

⁸⁷⁶ Rûznâme-i Encümen, 15 Muharrem 1325 Sal-i Evvel, 47 numara, s. 1-2.

⁸⁷⁷ Rûznâme-i Encümen, 15 Muharrem 1325 Sal-i Evvel, 47 numara, s. 3.

*kadar onu desteklediğimi herkes biliyor. Diğer taraftan rahmetli Muzafferiddün Şah bu fermanı ilan ettiği tarihten beri İran devleti bir kanun devleti olmuştur. Milletin bu düşüncesini o ferman ile uygun bulmuyorum. Ama ikinci madde ile beşinci maddeye arasındaki taleplerin görüşülüp karara bağlanıp meclise haber verilebilmesi için bir hafta vakit lazımdır. Yedinci maddenin cevabı üzerine düşünülmektedir. Eğer meclis değişimi ve azlini uygun görürse azledilecek.*⁸⁷⁸

Tebriz milletvekilleri heyeti ve Tahran ahalisinin önde gelenleri şahın bu yanıtını yeterli bulup Tebriz ve Tahran ahalisinin dükkanları açmalarını ve eylemleri sonlandırmaları tavsiyesinde bulundular. Ancak ne Tebriz ne de Tahran ahali şahın bu cevaplarını yeterli buluyordu. Şahın bu cevaplarını yetersiz bulan ahali eylemlerin şiddetini daha da artırarak isteklerinin kabul edilmesini talep ettiler. On binden fazla kişiden oluşan kalabalık *“biz meşrutiyet istiyoruz, yaşasın meşrutiyet idaresi ve sonsuz olsun millet ve milletvekilleri”*⁸⁷⁹ şeklinde tezahüratta bulunuyordu. Şu ana kadar görülmedik bir kalabalık galeyana gelmişti. Meclis’te gece dörde kadar toplantılar devam etti. Nihayet Muhbirüssaltana’a meclise geldi ve Mösyö Nause ve Mösyö Priem’in azledildiğini Tebriz Gümrükhane Reisi Lavers’in tutuklandığını ve diğer taleplerin de şah tarafından kabul edildiğini bildirdi.⁸⁸⁰ Ancak Muhbirüssaltana şahın *“biz bir İslam devletiyiz saltanat tarzı da Meşrûa olmalıdır bu yüzden Meşrûta (meşrutiyet) kelimesinin Meşrûa kelimesi ile değiştirilecek”*⁸⁸¹ dediğini söyledi. Tebriz Milletvekili Takizâde bizim için Nause’nin azlinin bir önemi yoktur biz meşrûta istiyoruz diyerek tepki gösterdi. Milletvekilleri de bu sözlere sert bir şekilde tepki göstererek meşrutiyetten başka bir şeyi kabul edemeyeceklerini bildirdiler.⁸⁸² Zaten Tebrizlilerin en önemli talebi şahın kendi el yazısıyla meşrutiyeti tashih etmesiydi. Diğer taleplerin kabul edilmiş olmasına rağmen ertesi gün ahali daha kalabalık bir şekilde toplanıp asıl taleplerinin kabul edilmesinde ısrarcı oldular. Tebriz’de başlayan olayların Tahran’a sıçraması ve ülkenin diğer bölgelerine yayılma ihtimali üzerine Muhammed Ali Şah geri adım atmak zorunda kaldı. Hablülmetin’e göre Tahran’da ve Tebriz’de olaylar neredeyse kan dökme noktasına gelmişti ki Muhbirüssaltana, Muhammed Ali Şah’ın fermanını meclise getirip

⁸⁷⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tahran Olayları”, 8 Nisan 1907, 14 yıl, 33.sayı, s. 23.

⁸⁷⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tahran Olayları”, 8 Nisan 1907, 14 yıl, 33.sayı, s. 24.

⁸⁸⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, “Tahran Olayları”, 8 Nisan 1907, 14 yıl, 33.sayı, s. 23-24.

⁸⁸¹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 220.

⁸⁸² Mehdi Kuli Hidayet, Hatırat ve Hatırat, 195.

okudu.⁸⁸³ Fermanda, Muzafferiddün Şah'ın Kanun-ı Esasi'yi şahsen imzalattığını kendisinin de maddelerin uygulanması emrini verdiğini hatırlatan Muhammed Ali Şah, İran'ın anayasaya sahip meşrutiyet idaresi ile yönetilen devletler arasında olduğunu ancak devletin talebinin, bakanlıkların, devlet kurumlarının ve belediye meclislerinin çalışma düzeniyle ilgili yasaların Şer'-i Muhammedî'ye uygun olarak çıkarılması olduğunu belirtmiştir.⁸⁸⁴ meşrutiyetin ulemanın gücü ve çabasıyla elde edildiğinin farkında olan Muhammed Ali Şah her ne kadar Tebriz Hareketi'ne boyun eğmiş gibi görünse de kendisine din üzerinden bir hareket alanı oluşturmanın çabasıındaydı. Şah, meşrutiyet idaresinin dini bir zeminde tartışılmasını sağlayarak ulema arasında ikilik çıkarmak niyetindeydi. Şahın asıl amacı ise meşrutiyet karşıtı ulemanın da desteğiyle mutlak otoritesinin gölgeleyen meşrutiyet idaresini ortadan kaldırmaktı.

Muhammed Ali Şah'ın fermanından sonra aralarında Sa'düddeve, Takizâde ve Müsteşarüddeve'nin de bulunduğu bir grup milletvekili, Kanun-ı Esasi ekinin hazırlanması için seçildiler ve çalışmalara başladılar.⁸⁸⁵ Nause ve Priem'in tasfiyeleri de kolay olmadı. İranlıların gözüne fazlasıyla batan Nause görevden uzaklaştırılmış ancak yerine yine onun adına çalışan Quint adında bir başka Belçikalı getirilmişti. Tebrizlilerin hapsedilmesini talep ettikleri Tebriz Gümrük Müdürü Lavers ise İran'dan kaçmayı başarmıştı.⁸⁸⁶

Tebriz Olayları, Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet idaresi hakkındaki düşüncesini ortaya koyması bakımından önemlidir. Şahın meşrutiyet karşıtı tutumu bu olaylarla birlikte gün yüzüne çıkmıştı. Diğer taraftan bu olaylar, meşrutiyet hareketinde Tebriz'in önemini de ortaya koymuştur. Muhammed Ali Şah, meşrutiyet idaresini ortadan kaldırmak için Tahran ile değil Tebriz ile mücadele etmesi gerektiğini anlamıştı.

3.4. Meşrûta⁸⁸⁷ - Meşrûa⁸⁸⁸ Tartışmaları

Başta Muhammed Ali Şah olmak üzere meşrutiyet karşıtları meşrutiyet idaresini akamete uğratmak adına her yolu denemekteydiler. Bunlardan birisi de başta ulema olmak üzere İranlıların dini hassasiyetlerini kullanarak meşrutiyet idaresinin İslam

⁸⁸³ Rûznâme-i Hablûlmetin, "Tahran Olayları", 8 Nisan 1907, 14 yıl, 33.sayı, s. 23-24.

⁸⁸⁴ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 85.

⁸⁸⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 222.

⁸⁸⁶ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 222.

⁸⁸⁷ Meşrûta: Şarta bağlı, Meşrutiyet.

⁸⁸⁸ Meşrûa: Şeriata uygun. Burada tartışılın anlamıyla Şeriâta uygun bir Meşrutiyet idaresi.

şeriatıyla bağdaşmadığını ileri sürerek Meşrûta yerine Meşrûa lafzının kullanılmasını böylelikle de İranlıların zihninde yeni yer etmiş olan meşrutiyet ibaresini ortadan kaldırmaktı. Tebrizliler yedi maddeden oluşan taleplerinin en önemlisi şahın İran devletinin meşrutiyet ile idare edilen bir devlet olduğunu kabul ettiğini beyan eden bir ferman ilan etmesiydi. Aslında Muhammed Ali Şah, Muzafferiddün Şah'ın ilan ettiği Kanun-ı Esasi'yi de her ne kadar taht kaygısıyla imzalarsa da meşrutiyet taraftarlarının baskısı da bunda önemli bir etkendi. Özellikle Muhammed Ali Şah'ın fikir dünyasını yakından tanıyan ve onun müstebit idaresine maruz kalan Tebriz ahalisi Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet karşısındaki tavrını bilmekteydi. Şahın İran'ın meşrutiyetle idare edilen bir devlet olduğunu ilan etmesinde ısrar etmelerinin altında yatan sebep de buydu. Daha net bir ifadeyle Tebrizli mücahitler Muhammed Ali Şah'a güvenemiyorlardı. Muhammed Ali Şah'ın bu maddeyi kabul etmemekte ısrarcı davranması ve Meşrûa fikri gibi meşrutiyet idaresine alternatif düşünceler ileri sürmesi Tebrizlilerin düşüncelerinde haklılıklarını ortaya koymaktadır.

Melikülmütekellimin ise müstebitlerin meşrutiyet taraftarları karşısında başarısız olmaları onları meşrutiyeti ortadan kaldırmak için yeni yollar aramaya sevk ediyordu. Bu sebeple meşrutiyet idaresinin İslam Şeriatı'na aykırı olduğunu ileri sürdüler ve meşrutiyet hareketinin liderlerini ise ya Bâbî ya da dinsiz olarak ilan ettiler. İran tüm medeni dünyaya meşrutiyet ile idare edilen bir devlet olarak ilan edildiği için de milli bir hükümeti ve adalet kavramını doğrudan inkâr edemiyorlardı. Bu sebeple kendilerini Meşrûta-yı Meşrûa taraftarı olarak tanıttılar ve Milli Şûrâ Meclisi ve meşrutiyet önderleri aleyhinde faaliyetlere başladılar.⁸⁸⁹ Meşrûa fikri ilk olarak Tebrizlilerin talepleri görüşüldüğü esnada ortaya atıldı. Ahmet Kesrevî, Meşrûa fikri ile ilgili, olarak Mubirüssaltana'nın şahın Tebrizlilerin taleplerine verdiği yanıtları paylaşmak üzere meclise geldiği sırada söylediğini kaydeder. Ahmet Kesrevî'ye göre Muhbirüssaltana şahın ağzından şunları söylemiştir:

*Biz bir İslam devletiyiz, saltanat tarzımız da Meşrûa olmalıdır. Bu yüzden Meşrûta (meşrutiyet) kelimesi Meşrûa kelimesi ile değiştirilecek.*⁸⁹⁰

Muhbirüssaltana ise anılarında bu konuyla ilgili olarak şu ifadelere yer vermektedir:

⁸⁸⁹ Mehdi Melikzade, Zendeğânî-i Melikülmütekellimin, (Tahran: Çaphane-i Ali Ekber Ali, 1320), 205.

⁸⁹⁰ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 220.

*Şah, Tebrizlilerin meşrutiyetin tashihi ve encümenlerin kurulması taleplerini kabul etmedi ancak diğer tekliflerini kabul etti. İslam memleketinde Meşrûta ne anlama gelmektedir diyerek Meşrûta yerine Meşrûa fikrini ileri sürdük ve vezirler arasında bu fikir kabul gördü. Hakların icra edilmesi noktasında Meşrûa, Meşrûta'nın babasıdır.*⁸⁹¹

İran'da bu düşüncüyü savunanlar arasında Muhammed Ali Şah, şahzadelerin neredeyse tamamı, büyük mülk sahipleri, âyan ve nüfuzlu aşiret reisleri ve bazı önemli ruhaniler yer almaktaydı. Ayrıca başından beri İran'da meşrutiyet idaresinin tesis edilmesini kendi çıkarlarına aykırı bulan Rusya Tahran'da bulunan Rus Kazak Tugayı vesilesiyle bu düşüncüyü savunanları destekliyordu. Ulemanın Kum'a muhacereti esnasında onlara katılan ancak bu dönem meşrutiyet karşıtı bir tavır takınan Tahran'ın nüfuzlu ulemasından Şeyh Fazlullah Nuri de bu fikri savunanlar arasındaydı. Şeyh Fazlullah nüfuzunu kullanarak meşrutiyet karşıtlarını etrafında toplamış ve istibdadı din ve ruhaniyet elbisesiyle yeniden canlandırmak adına faaliyetlere başlamıştı. Özgürlüğün, medeniyetin ve meşrutiyet idaresinin İslam Dinine aykırı olduğunu anlatmaktaydılar. İran'da ruhanilerin ve din ilimleri talebelerinin sayısı neredeyse yüz bin kişiye ulaşmıştı. Tahran'da ise beş altı bin civarındaydılar. İnsanlar üzerinde büyük bir nüfuza sahiptiler ve siyaseten hangi yöne meyil vermişlerse o tarafın ağır basması neredeyse kesindi.⁸⁹² Muhammed Ali Şah da bu sebeple Meşrûa tartışmalarını ortaya atarak ulema üzerinden meclis üzerinde hakimiyet kurmak ve nihayetinde meşrutiyet idaresini ortadan kaldırmak istiyordu. Kamuoyunu yakından ilgilendiren bu tartışmalara basında da oldukça geniş yer bulmuştu. Hablülmetin gazetesi Tütün Protestolarından beri ulemanın adalet yolunda ulemanın verdiği desteği hatırlatmaktaydı ve ulemanın bu tür saltanat oyunlarına gelmeyeceğini savunmaktaydı. Meşrutiyet idaresinin Tütün ve Reji Meselesi gibi saltanat oyunlarına da asla müsaade etmeyeceğini belirten Hablülmetin'e göre meşrutiyet saltanatı aslında Şariat saltanatının kendisiydi. İslam saltanatının esası ise peygamber zamanında beri meşrutiyet üzerine kuruluydu ve Şariatın usulleri meşrutiyet saltanatının usulleriyle aynıydı. İslam tıpkı meşrutiyet idaresi gibi bir şahsın istiklâline ve istibdadına manidir ve ahali için hürriyeti, itidali, eşitliği gerekli görmektedir. İslam her konuda eşitlik üzerine karar verdiği için dahilden ve hariçten bütün ulema ve İslam alimleri İran

⁸⁹¹ Mehdi Kuli Hidayet, Hatırat ve Hatırat, 195.

⁸⁹² Mehdi Melikzade, Zendegânî-i Melikülmütekellimin, 205-206.

meşrutiyet hareketine destek olmuşlar ve canlarını mallarını ortaya koyarak namuslu bir şekilde onun bekasını sağlamak için çabalamışlardır. Bu noktada ulemanın vermiş olduğu fetvaların, hükümlerin ve Risalelerin söylenmesine gerek bile yoktur. İran saltanatı meşrutiyet idaresi ile birlikte büyük bir gelişme gösterdi Böyle giderse Şîî ve Sünni Müslüman dünyasının merkezi İran olacak ve tüm İslam dünyası dikkatini İran'a çevirecek. 300 milyonluk İslam dünyasının dikkatini İran'a çevirdikleri zaman İran Devleti'nin manevi gücünün şevketinin ne kadar artacağı çok açıktır. Aynı şekilde İslam dünyasının dikkatini İran'a çevirmesi Müslüman olmayanların da İslam Dinine meyiletmesini sağlayacaktır. Bugün Japon ilmi ile birlikte Mikado'nun düşüncesi bile bu tarafa çevrilmiştir. Ayrıca Hablülmetin gazetesinde, birçok memlekette uğrunda can verilerek, kan dökülerek elde edilen meşrutiyet idaresine İran'da kan dökülmeden erişildiğine dikkat çekilmekteydi.⁸⁹³ Politik ve manevi kuvvetin yegâne kaynağı olan bu idare tarzının gerekliliği gazetede şu cümlelerle ortaya konulmaktaydı:

Bugün açıkça görülmektedir ki böyle bir modernleşme çağında ne Avrupalı ne de Asyalı hiçbir devlet meşrutiyet idaresi olmaksızın bir medeniyet emaresi bir gelişme gösterememiştir. Ayrıca meşrutiyet idaresi yabancıların gayrimeşru bir şekilde ülke üzerinde tasarruf hakkı iddia etmelerini engellemenin yanı sıra kendi vatandaşını saltanatın ortağı bilmiş ve kendi gücünün yettiği kadar da saltanatın bekasını muhafaza etmeye çalışmıştır. Müstebit idarelerle yönetilenin aksine meşrutiyet idaresi ile yönetilen bir devlet, ne kadar güçlü olursa olsun reayanın baskısı üzerinde olduğu için gücünü millet aleyhine kullanamayacaktır. Meşrutiyet saltanatı bir şirket mahiyetindedir. Bir veya birden fazla ortakla çalışır ve o şirketin devamlılığı, şirket kanunlarının sağlam olmasına bağlıdır yani şirket kazandığı müddetçe şirketin ortakları da aynı ölçüde kazanacaktır bunun aksine müstebit müstakil devlet tek kişilik bir çalışmaya benzer her ne kadar serveti de olsa sadece kendisine çalışır.⁸⁹⁴

Hablülmetin'de Osmanlı Devleti'nden kopup meşrutiyet fermanını ilan eden ve kısa zamanda modernleşme ve gelişme yolunda önemli adımlar atan Bulgaristan ile ilgili dikkat çeken şu ifadelere de yer verilmekteydi:

Bulgaristan memleketi birkaç yıl öncesine kadar Osmanlı Devleti'nin idaresinde küçük bir memleketti. Osmanlı idaresinden ayrıldıktan ve meşrutiyet idaresini

⁸⁹³ Rûznâme-i Hablülmetin, 22 Nisan 1907, 14 yıl, 35.sayı, s.5.

⁸⁹⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, 22 Nisan 1907, 14 yıl, 35.sayı, s.5.

*benimsedikten sonra öyle bir kuvvet ve iktidara erişti ki sadece kendisini muhafaza edebilen bir devlet olmakla kalmayıp aynı zamanda müthiş bir terakki de gösterdi. Eğer Osman Devleti istibdat idaresinden kurtulmaz ve Bulgaristan da meşrutiyet idaresi ile terakki göstermeye devam ederse Osmanlı'nın çöküşü Bulgaristan'ın elinden olacaktır.*⁸⁹⁵

Encümen gazetesi de meşrutiyetin yerine Meşrûa ibaresinin ileri sürülmesini sert bir dille eleştirilmişti.⁸⁹⁶ Gazete, Muhbirüssaltana şahın bu düşüncesini ifade ettikten sonra şahın ve meşrutiyet karşıtı vezirlerin asıl niyetlerinin farkında olan milletvekillerinin dikkat çeken şu tepkisine yer vermektedir:

*Siz Peygamber misiniz ki bize şeriat getirdiğinizi söylüyorsunuz. Biz zaten bin üç yüz yıldır Meşrûa ile idare ediliyoruz. Devlet her istediğinde meşrutiyetten başka Avrupalı veya Rus bir kelime getirirse bu bize bir fayda sağlamaz. Devlet erkânını maksadı saltanat idaresinin yanında bir anayasanın olmamasıdır.*⁸⁹⁷

İran'a meşrutiyet idaresini getirmenin makul olmadığını söyleyen Muhbirüssaltana, Meşrûa taleplerinin gerekçesini yine Müslüman İranlıların dini hassasiyetleri üzerinden açıklamak ve meclisteki anlaşmazlıkları daha da derinleştirmek niyetindeydi. Bu niyetle mecliste bulunan milletvekillerine şu sözlerle hitap etti.

*Meşrutiyetle idare edilen devletlerde her şey için özgürlük vardır. Bu aynı zamanda diğer dinler için de özgürlük tanınması anlamına gelmektedir. Sayıları az da değildir ve biz onları tanımıyoruz. Bu şekilde biz onların da ellerini güçlendirmiş olacağız bu da İslam Dini için zararlıdır.*⁸⁹⁸

Bu tartışmalara milletvekillerinin ve meşrutiyet taraftarlarının özellikle Tebriz ahalisinin sert tepki göstermesi üzerine Muhammed Ali Şah geri adım atmış ve Tebriz'in taleplerini kabul etmişti. Şah'ın Tebrizlilerin taleplerini kabul etmesinin ardından Encümen gazetesi *bu kalenin fethi Azerbaycan milletvekillerinin himmetiyle gerçekleşmiştir* diyerek bu başarının Azerbaycan milletvekilleri sayesinde olduğunu tüm İranlıların da bunun farkında olduğunu yazıyordu. Aynı gazetede teşekkür mahiyetinde bir yazı kaleme alan Ali Ekber Musevî, Devlet adamlarının Meşrûa istemelerindeki amacın hakikaten meşrutiyet ibaresinin yerine mi yoksa şer'î ahkâma müdahale etmek

⁸⁹⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, 22 Nisan 1907, 14 yıl, 35.sayı, s.5.

⁸⁹⁶ Rûznâme-i Encümen, 15 Muharrem1325 Sal-i Evvel, 47 Numara, s. 1.

⁸⁹⁷ Rûznâme-i Encümen, 15 Muharrem1325 Sal-i Evvel, 47 Numara, s. 1.

⁸⁹⁸ Rûznâme-i Encümen, 15 Muharrem1325 Sal-i Evvel, 47 Numara, s. 3.

için mi bunu istediklerinin tam olarak anlaşılamadığını bildirmiştir. Şeriatı son peygamber Hazreti Muhammed'in 1320 yıl önce bağışladığını ulema sayesinde bu zamana kadar geldiğini ve kıyamete kadar da payidar olacağını ifade eden Musevî milletin; saltanatın sınırlarının belli olduğu, istibdat idaresinin ve insan haklarına müdahalenin olmadığı, adil vezirlerin olduğu ve ruhanilerin danışarak işlerini yaptığı bir meşrutiyet idaresi talep ettiklerini yazmıştır. Ona göre meşrutiyet idaresinde sultan, vezirler, valiler veya emirler kendi nefisleri ne isterse yürürlüğe koymamalıdır. Meşrutiyet saltanatında idareciler memleketin tüm işleri ile alakalı anlaşmalarda kanuna uygun şekilde davranmak zorundadırlar.⁸⁹⁹

Encümen gazetesine isimsiz gönderilen mektupta meşrutiyetin manasının tam olarak ne olduğu bilinmesi durumunda Meşrûa ile aynı olduğunun anlaşılabacağı yazılıydı. “Gizli Gelen Bir Yazı” başlığıyla gazetede yer bulan bu mektupta meşrutiyetin manası şu şekilde açıklanmaktaydı:

*Millet; istibdadın terk edildiği, saltanatın sınırlandırıldığı, devlet işlerine halkın dahil edildiği din adamlarının, ruhanilerin ve vezirlerin adil olmalarının sağlandığı bir meşrutiyet idaresi istemektedir. Meşrutiyetin manası sultanın, vezirin, valilerin, emirlerin kendi can ve nefisleri ne istiyorsa onu yapmaları demek değildir.*⁹⁰⁰

Aynı günlerde Şeyh Fazlullah Nuri de meşrutiyet idaresi ve meclis aleyhinde faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. Şeyh Fazlullah'ın muhalefeti öyle bir noktaya erişmişti ki Seyid Cemaleddin Vâiz, Melikülmütekellimin gibi meşrutiyet hareketinin önderleri, meşrutiyetin geleceği için onun ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmeye başlamışlardı. Ancak Melikülmütekellimin son anda hem öldürmeye karşı olduğunu hem de belki de onun nüfuzu hesaba katarak Şeyh Fazlullah'ın öldürülmesinin meşrutiyet ve meclis karşıtlarının daha çok tepki vermesine sebep olacağını ileri sürerek vazgeçmiştir. Aslında Şeyh Fazlullah Nuri meclis ve meşrutiyet karşıtı değildi. Şeyh Fazlullah, Melikülmütekellimin gönderdiği mektupta meşrutiyet taraftarlığı sayesinde ahali nezdinde önemli bir nüfuz elde eden Behbehânî ve Tabâtabâî'ye karşı muhalif olduğunu açıkça ifade etmektedir. Hatta Melikülmütekellimin'e iki seyidi desteklemeyi bırakmaları

⁸⁹⁹ Rûznâme-i Encümen, Ali Ekber Musevî, “Arz-ı Teşekkür”, 15 Muharrem 1325 Sal-i Evvel, 47 Numara, s. 4.

⁹⁰⁰ Rûznâme-i Encümen, “Gizli Gelen Bir Yazı” 8 Saferülmuzaffer 1325, Numara 58, 1.Yıl, s. 3-4.

durumunda meşrutiyet saflarına katılacağını bildirmişti.⁹⁰¹ İhtişamüssaltana ise hem Behbehânî'nin hem de Şeyh Fazlullah'ın birbirleri ile arasındaki rekabetten dolayı farklı saflarda yer aldıklarını ileri sürmüştür. İhtişamüssaltana Necef'te iken Molla Muhammed Kazım Horasanî ile sohbetleri esnasında Şeyh Fazlullah'ın Behbehânî başta olmak üzere bazı ruhanileri ve meşrutiyet idaresini şikâyet ettiğini işittikten sonra ona meşrutiyet rejimi ve Şeyh Fazlullah ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Meşrutiyet çağın bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Her millet er ya da geç müstebit rejimler karşısında ayaklanacak ve yerine meşrutiyet nizamını getirecektir. Meşrutiyet hareketi İran'da da toplumsal bir hareket olarak gelişmiştir ve ulema, ruhaniler, talebeler, vâizlerin çabasıyla meşrutiyet Fermanı ilan edilmiştir. Birçok memlekette oldukça kanlı bir şekilde sonuçlanan bu hareket İran'da, gerek merkezi idarenin zayıf oluşundan ve gerekse meşrutiyet taraftarlarının tutumundan dolayı kan dökülmeden kısa bir müddet içerisinde netice elde edilmiş ve ahalinin seçtiği temsilcilerden bir meclis teşkil edilmiştir. Bugün herkesin özellikle de sizlerin vazifesi insanları ittihad ve ittifaka davet etmek ve ahali arasında nifak çıkaran bozguncuları bu davranışlarından men etmektir. Bunun ortadan kaldırılması için elinizden ne geliyorsa yapınız. Bugün genç meşrutiyet rejimi, Meclis ve ahali için en büyük tehlike insanları müstebit, istibdat rejimi taraftarı veya meşrutiyet düşmanı ilan ederek cahil ahalinin kan dökmesine sebebiyet vermektir. Bu vesileyle zaten fitraten müstebit olan şahı bu konuda dolduruşa getirip meşrutiyet rejimini ortadan kaldırmak istemektedirler. İran memleketinin geleceği, Şiî dünyası beldelerinin bekası meşrutiyet idaresinin bekasına bağlıdır. Bu yeni nizamı muhafaza etmek tüm Müslümanların vazifesidir. Benim bildiğim kadarıyla meşrutiyet idaresinin şeriata aykırı bir yönü yoktur. Siz, Şiîlerin merciîsiniz, bu asrın en alim kişisisiniz. Şeyh Fazlullah'a neden meşrutiyet idaresine karşı çıktığını, bu tavrının şer'i dayanağını ne olduğunu sorsaydınız daha iyiydi.⁹⁰²

Ayrıca İhtişamüssaltana, Şeyh Fazlullah'ın Behbehânî'ye kendi şahsi çıkarları uğruna muhalefet ettiğini ifade etmiştir. İki ruhaninin mücadelesinin aslında birbirlerine nüfuzlarını kabul ettirmek olduğunu ve meşrutiyet rejimi ile bir ilgisinin olmadığını belirtirken dikkat çeken şu ifadelere yer vermiştir:

⁹⁰¹ Mehdi Melikzade, Zendeğânî-i Melikülmütetekellimin, 215.

⁹⁰² Hatırât-ı İhtişamüssaltana, Be Kûşeş-i Seyid Muhammed Mehdi Musevî, (Tahran, İntişârât-ı Zevvar, 1367), s.570-572.

Eğer Şeyh Fazlullah Nuri meşrutiyet taraftarı olsaydı ve bu hareketin liderliğine girişseydi Seyid Abdullah görünürde özgürlükçü olmasına rağmen Şeyh Fazlullah ile rekabetinden dolayı meşrutiyet idaresine muhalif olurdu.⁹⁰³

İhtişamüssaltana bu sözlerine Behbehânî'nin ve Şeyh Fazlullah'ın Tütün Protestolarındaki tavırlarını örnek göstermekteydi. Onun ifadelerine göre Mirza Şirazi, tütün ve tömbeki tüketiminin haram olduğuna dair fetva verdiğinde o zaman da Tahran'ın en nüfuzlu ulemasından olan Şeyh Fazlullah Nuri Şirazi'nin fetvasını desteklerken Behbehânî ise bu fetvanın karşısında Reji idaresinden yana tavır takınmıştı.⁹⁰⁴

Meşrûa-Meşrûta tartışmaları Muhammed Ali Şah'ın Tebriz ahalisinin taleplerinin tamamını kabul etmesiyle en azından şimdilik son bulmuştu.

3.5. Eminüssultan'ın İran'a Davet Edilmesi

Muhammed Ali Şah, meşrutiyet taraftarları ve Milli Şûrâ Meclisi ile mücadele etmek için İranlılar tarafından özgürlük ve meşrutiyet karşıtı olduğu açıkça bilinen eski sadrazam Eminüssultan'ı başta Muhibürüssaltana olmak üzere Eminüssultan'ın taraftarlarının çabasıyla Avrupa'dan davet etti. İran'da önemli bir nüfuzu olan Eminüssultan azledildiğinden beri Avrupa'da olmasına rağmen taraftarları aracılığıyla meşrutiyet ve meclis karşıtı eylemlere desteğini devam ettirmişti. Rus taraftarlığıyla da bilinen Eminüssultan'ın İran'a gelmesi Muhammed Ali Şah'ın meclis karşısında elini güçlendirecekti. Aslında Eminüssultan bir daha devlet görevi kabul etmeyeceğine dair İhtişamüssaltana'ya söz vermişti. Ancak şahın davetini reddetmeyip kabul etmiş ve bu haberi o zamanlar Musul'da bulunan İhtişamüssaltana'ya bir telgrafla bildirmişti. İhtişamüssaltana kendisine yanlış bir zamanda görevi kabul ettiğini, siyasi geçmişiyle bugünkü siyasi ortamın örtüşmediğini bildirmiş ve İran'a gittiğinde siyasi geçmişini unutmasını, özgürlük ve yeni düzen yolunda ilerlemişini tavsiye etti.⁹⁰⁵ Eminüssultan'ın İran'a dönmesini en çok isteyen şüphesiz Rusya'nın Tahran'da bulunan temsilcileriydi.

Meşrutiyet taraftarlarının İngiltere Büyükelçiliğine sığınmaları ve ardından meşrutiyetin ilan edilmesi İran'da İngiltere nüfuzunu baskın hale getirmişti. Ancak Muhammed Ali Şah'ın iktidarı ile birlikte Rusya'nın yeniden Gülistan Sarayında

⁹⁰³ Hatırât-ı İhtişamüssaltana, s.572-573.

⁹⁰⁴ Hatırât-ı İhtişamüssaltana, s.572-573.

⁹⁰⁵ Hatırât-ı İhtişamüssaltana, 575.

ağırlığını hissettirmesi İranlıları yakından tanıyan ve ruhaniler de dahil olmak üzere toplumun her sınıfı üzerinde hakimiyeti olan Eminüssultan'ın dönmesi Rusya'yı İngiltere karşısında daha etkin hale getirecekti.⁹⁰⁶ Eminüssultan'ın İran'a döneceğine dair söylentileri basında da geniş yankı uyandırdı. Meşrutiyetin ilanını bir gecede alınan bin yıllık yol olarak tanımlayan⁹⁰⁷ Temeddün gazetesi son zamanlarda yaşanan gelişmelerden sonra ise *"herkesin kendi işini yaptığı bir memlekette ancak meşrutiyet idaresinden söz edilebilir"*⁹⁰⁸ diyerek İran'da meşrutiyetin sadece adının olduğunu fakat kendisinin olmadığını⁹⁰⁹ dillendirmeye başlamıştı. İran'daki düzensizliği *"gemimiz dört tekerlidir ve her teker bir tarafa çekmektedir"*⁹¹⁰ ifadesiyle izah eden gazete *"İran'ın haline Allah'ın peygamberi olsa Aliyülmurtaza"*⁹¹¹ olsa Hasan⁹¹² olsa bizim halimize ağlar. Hüseyin⁹¹³ olsa kendi matemini bırakır bizim matemimize ağlar"⁹¹⁴ diyerek ülkenin vaziyetini kamuoyuna yansıtmaya çalışmaktaydı. Ayrıca Temeddün'de İrşâd gazetesinden nakledilen bir makalede şahın Kaçar saltanatının geleceğini korumak için meşrutiyet idaresini desteklemesi gerektiği vurgulanıyordu.⁹¹⁵ Temeddün'ün bu makaleyi yayımlaması İrşâd ile aynı düşüncede olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Muhammed Ali Şah'ın sadece İranlılar değil hanedanın ikbali için de bu düzeni desteklemesi gerektiği mesajı veriliyordu.⁹¹⁶ *"İran Tehlikede"*⁹¹⁷ başlığı ile kaleme alınan bu makalede Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet idaresine yönelik ikircikli tutumu ise şu şekilde ifade edilmekteydi:

Şahın, Tebriz'den Tahran'a geldiği saltanatının ilk günlerinde meşrutiyet yanlısı olacağını zannetmiyorduk fakat Tahran'a gelip meşrutiyetle ilgili olumlu şeyler gördü ve açık bir şekilde meşrutiyeti reddetmedi. Şah İran'ın durumunu

⁹⁰⁶ Mehdi Melikzade, Zendeğânî-i Melikülmüttekellimin, 216-217.

⁹⁰⁷ Rûznâme-i Temeddün, 28 Muharremülharam 1325, 1.Yıl, Numara 6, s. 1.

⁹⁰⁸ Rûznâme-i Temeddün, "Ma Çistiyim ve Ez Berayı Çe Ziystim?", 5 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 22, s. 2.

⁹⁰⁹ Rûznâme-i Temeddün, "Ma Çistiyim ve Ez Berayı Çe Ziystim?", 5 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 22, s. 2.

⁹¹⁰ Rûznâme-i Temeddün, "Ma Çistiyim ve Ez Berayı Çe Ziystim?", 5 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 22, s. 2.

⁹¹¹ (Hz.Ali)

⁹¹² Hz.Ali'nin büyük oğlu

⁹¹³ Hz.Ali'nin Küçük oğlu. Burada Kerbela hadisesi kastedilmektedir.

⁹¹⁴ Rûznâme-i Temeddün, "Ma Çistiyim ve Ez Berayı Çe Ziystim?", 5 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 22, s. 2.

⁹¹⁵ Rûznâme-i Temeddün, "İran Tehlikede", 22 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s. 3-4.

⁹¹⁶ Rûznâme-i Temeddün, "İran Tehlikede", 22 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s. 3-4.

⁹¹⁷ Rûznâme-i Temeddün, "İran Tehlikede", 22 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s. 3-4.

gözlemledikten sonra meşrutiyetin İran’da nasıl olması gerektiği üzerine düşündü. Şah, Kaçar saltanatının geleceğini korumak için meşrutiyet idaresini desteklemesi gerektiğini düşünüyordu. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda şahın meşrutiyet idaresini desteklediği sonucu çıkmaktadır. Ancak şahın bazı uygulamaları özellikle yirmi yıl boyunca sadrazamlık yapan ve bu süre zarfında İranlılara yapmadığı zulüm kalmayan, herkesin yakından tanıdığı İranlıların canını, malını, mülkünü elinden alarak kendi kasasını doldurmak uğruna her yola başvuran Mirza Ali Asgar Han’ın (Eminüssultan) sadrazam olmasına şahın kendisinin vesile olması ve daha Eminüssultan Paris’te iken içlerinde zerre kadar vatan sevgisi bulunmayan ve şahsi menfaatleri uğruna her şeyi yapabilecek İran için, meşrutiyetin geleceği için ve şah için tehlike arz eden casuslarının Gülistan Sarayı’nda bulunmaları Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyet karşıtı olduğu izlenimlerini uyandırmaktadır.⁹¹⁸

Eminüssultan İran’a gelmeden önce Rusya’ya uğradı ve orada resmî törenle karşılandı ve kendisine tahsis edilen bir Rus savaş gemisi ile Enzeli Limanı’na kadar geldi. Ancak Bâdkube’de Eminüssultan’ın dönmesinden rahatsız olan Kafkas mücahitleri ona benzeyen bir kişiye suikast girişiminde bulunmuşlardı.⁹¹⁹

Enzeli’de meşrutiyet taraftarlarının protestolarına maruz kalan Eminüssultan’a Gilan ve Kazvin’de ise karşılama merasimleri düzenlendi.⁹²⁰ Hablülmetin gazetesinde Eminüssultan’ın Enzeli’de yaklaşık on bin kişinin protestosuyla karşılaştığını kendisine eşlik eden elli kişiden oluşan bir Kazak birliği ile birlikte Rus savaş gemisinden inemeyip geceyi denizde geçirmek zorunda kaldığı ve Tahran’dan Milli Şûrâ Meclisi gönderdiği özel izinle giriş yapabildiği bildirilmekteydi.⁹²¹ Enzeli’deki ahali Meclis-i Şûrâ-yı Millî’den gelen izin üzerine Eminüssultan’ı kabullenip girişine müsaade ettiler hatta Hurşîd gazetesinde yer alan Enzeli Mücahitleri’nin Hitabesi” başlıklı bir yazıda “Çaylakların devri geçti sıra bülbülündür bağda” denilerek Eminüssultan’ın gelişi müjdeleniyordu. Başarılı bir doktor olarak nitelendirilen Atabek’in İran memleketini hasta olarak görüp iyileştirmek için geldiği söyleniyordu. Ayrıca gazetede onun yıllarca Avrupa’da edinmiş olduğu tecrübeleri ile milletvekilleri ile el ele vererek memleketin

⁹¹⁸ Rûznâme-i Temeddün, “İran Tehlikede”, 22 Saferülmuzaffer 1325, 1.Yıl, Numara 9, s. 3-4.

⁹¹⁹ Yahya Devletâbâdi, Hayat-ı Yahya, c.2, 120.

⁹²⁰ İbrahim Safâi, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Dovvom), 88.

⁹²¹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Eminüssultan’ın Gelişi ile İlgili”, 17 Haziran 1907, 14 yıl, 42.Numara, s.7-8.

kalkınması için çalışacaklarına inandıkları belirtiliyordu. Eminüssultan ise bu hitabeye kayıtsız kalmamış mücahitlere teşekkürlerini bildirerek şahın karşılıksız verdiği büyük nimet (meşrutiyet) ile birlikte İran vatanının özgürlük elbisesini giydiğini ve devletin esaslarının sağlamlaştırıldığını kendilerinin de şahın himmetiyle bu ülkeyi daha ileriye götürmek için mücadele edeceklerini bildirdi.⁹²² Milli Şûrâ meclisinde de Takizâde ile birlikte birkaç milletvekilinin şiddetli bir şekilde itirazlarına rağmen genel olarak meclis de Atabek'in gelişine karşı çıkmamıştı. Tabâtabâî de geçmiş yıllardaki tecrübelerine dayanarak eğer atabek bu memlekete girerse “İran için Allah rahmet eylesin” demek gerekecek diyerek onun gelişinden duyduğu endişeyi dile getirmişti.⁹²³

İran kamuoyu onun gelişini iki farklı şekilde değerlendirmekteydi. Bazıları Eminüssultan'ın Avrupa'da bulunduğu süre zarfında edindiği tecrübelerle İran'da meşrutiyet idaresinin güçlendirilmesi ve İran'ın gelişmesinde aktif rol oynayacağına inanırken bazıları ise şahın onu meşrutiyet idaresini tamamen ortadan kaldırmak için davet ettiğini düşünüyordu. Ancak bir gerçek vardı ki siyasi geçmişindeki olumsuzluklara rağmen Eminüssultan döndükten sonra meclisteki milletvekillerinin çoğunun güvenini sağlamayı başarmıştı. Hurşîd gazetesine göre Eminüssultan şah ve vezirler ile yaptığı görüşmelerde gönüllü olarak meşrutiyet idaresini desteklemeyi kabul etmiştir. Devlet adamlarıyla beraber hareket edip sorunların çözümüne yardım edeceğini taahhüt etmiştir.⁹²⁴ Encümen gazetesinde yer alan bir yazıya göre Eminüssultan döndüğünde aralarında Tebriz milletvekillerinden Müsteşarüddeve'nin de olduğu bir grup milletvekili onu ziyarete gitmişlerdi. Müsteşarüddeve, Eminüssultan'a hitaben eski düzenin yeni düzene benzemediği milletin ve devletin kurtuluşu meşrutiyet idaresinde olduğunu belirtmişti. Eminüssultan ise ona cevaben şu cümleleri sarfetmiştir:

*İşin doğrusu budur bir işten emin olmadan sağını solunu köşe bucak araştırmadan hiçbir işe elimi vurmayacağım ve hiçbir görevi kabul etmeyeceğim benim görevim de budur. Alâ hazret şahı da gördüm onun da meşrutiyet taraftarı olduğuna şahit oldum. Memleketin ahvali onu kederlendirmektedir. İnşallah vekillerin ve ulemanın yardımıyla devlet işleri düzene girecek. Tüm idareler düzenli olarak işlerini yapmaya başlayacaklar.*⁹²⁵

⁹²² Rûznâme-i Hurşîd, Enzeli Mücahitlerinin Hitabesi, 14 Rebîülâhîr 1325, 1.Yıl, Numara 12, s. 3.

⁹²³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 245.

⁹²⁴ Rûznâme-i Hurşîd, “Hulasa-yı Ahbar-ı Tahrân”, 14 Rebîülâhîr 1325, 1.Yıl, Numara 12, s.2.

⁹²⁵ Rûznâme-i Encümen, “Tahrân'dan Mektup”, Gurre-i Rebîülâhîr 1325, 1.Yıl, Numara 80, s. 2.

Tecrübeli ve oldukça akıllı bir siyasetçi olan Eminüssultan daha gelmeden İran meşrutiyet hareketinin özellikle fikri safhasında önemli rol oynamış ve meşrutiyet taraftarlarının saygı duyduğu Mirza Melkum Han'ı ve Talibof'u ziyaret etmiş ve her ikisinden de Sadüddeve'ye verilmek üzere birer tavsiye mektubu almıştı. Melkum Han mektubunda Eminüssultan'ın eskisi gibi olmadığını ve onun tecrübelerinden faydalanılması gerektiğini belirtmişti.⁹²⁶ Talibof ise Eminüssultan'dan İran'ı kastederek bu batık gemiyi kıyıya ulaştırmasını ve bu köle milleti özgürlüğe kavuşturmasını talep ediyordu.⁹²⁷ Hem Melkum Han hem de Talibof meşrutiyetçiler için önemli referanslardı belki de meşrutiyet taraftarlarının geçmişini iyi bildikleri ve azledilmesi için yoğun çaba gösterdikleri müstebit bir siyasetçiyi kabullenmelerinde bu referansların önemli bir etkisi vardı.

Sadrazam Müşirüddeve Atabek'in döneceği söylentileri çıktığında istifasını sunmuştu. Nihayet Atabek'in sadrazamlığında yeni bir kabine kuruldu. 3 Mayıs 1907 (20 Rebiülevvel 1325) tarihinde Meclis-i Şûrâ-yı Millî'den tüm vilayet encümenlerine çekilen telgrafta Eminüssultan'ın göreve başladığı ve onun meşrutiyetin esaslarına sadık kalacağına ve milletvekilleri ile birlikte hareket edip İran'ın saadeti için çabalayacağına dair mecliste yemin ettiği bildirildi. Amaç Eminüssultan'ın dönüşüne gösterilen tepkileri azaltmak ve ahaliyi onun eskisi gibi olmadığına ikna etmektir.⁹²⁸

Muhbirüssaltana ise Eminüssultan kabinesi kurulduktan sonra meclise gelerek yaptığı konuşmada meşrutiyet Fermanı'nı meclise getirdiği gün sadece meşrutiyet lafzını getirdiğini bugün ise meşrutiyetin anlamını getirdiğini ifade edip bundan sonra yeni bir düzen kurulacağını ve memlekette tüm işlerin gerçek bir meşrutiyet devletinde olması gerektiği gibi olacağını, şahın huzurunda sekizi vezir olmak üzere toplam on bir kişi ile imzalanan bir anlaşma metni olduğunu ve bununda ilerleyen günlere meclisle paylaşılacağını söyledi. Vezirlerin görev sorumluluklarının belli olacağını vurgulayan Muhbirüssaltana, bundan sonra tüm devlet işlerinde Milli Şûrâ Meclisi ile iş birliği içinde yapacaklarını söylüyordu. Özellikle Atabek'in gelişyle şahın düşünce dünyasının değiştiğini ve Atabek'in onun kafasında bulunan teklik fikrini silerek beraber hareket etmeye ikna ettiğini ve şahın meclisle birlikte çalışmaya karar verdiğini söyleyen

⁹²⁶ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 246.

⁹²⁷ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Dovvom), 92.

⁹²⁸ Rûznâme-i Hurşîd, "Tahran'dan Meşhed'e". 29 Rebiülevvel 1325, 1.Yıl, Numara 12, s. 6.

Muhbirüssaltana Almanya, İngiltere, Rus sefirlerinin de hazır olacağı bir toplantıda alınan kararların meclisle paylaşılacağını ifade etti.⁹²⁹

İbrahim Safayî'ye göre ise Atabek şah ile gizli bir toplantı gerçekleştirmişti. Bu toplantıdan sonra kendi vezirlerini oluşturan Atabek İngiltere'nin de güvenini sağlayabilmek adına İngiliz siyasetini savunan birkaç veziri de yeni kabineye dahil etmişti. Atabek, Meclis-i Şûrâ-yı Millî'de kendi kabinesini tanıtmak üzere yaptığı konuşmada gereken ıslahatların yapılabilmesi için devlet heyetinin ve meclisin müttehit olarak çalışması gerektiğini ve vezirler olarak kendilerinin buna hazır olduklarını belirtti. Başta Takizâde olmak üzere bazı milletvekilleri Atabek'e şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştı hatta Atabek'in taraftarı olan bazı milletvekilleri Takizâde'nin meclisten çıkarılmasını önerdiyseler de Atabek buna mâni oldu. Konuşmasında meşrutiyetin esaslarının korunacağını belirten Atabek,⁹³⁰ meclisi ve meşrutiyet taraftarlarının bazılarını kendisine güvendirmeyi başarsa da bazılarının onunla ilgili şüpheleri hâlâ devam etmekteydi. Temeddün gazetesinde "*Rüya-yı Sâdıka Ya Hıyâlet-i Vâhiye*"⁹³¹ adlı yazıda, İran'ın vaziyeti görüldüğü farz edilen bir rüya üzerinden eleştirilmekteydi. Bu rüyaya göre şehirlerindeki kargaşa ortamı ve bazı yerlerde ulemanın meşrutiyet karşıtı tutum sergilemeye başlamalarının tek sebebi vardı. *Nemrutla bir okumuş şeytandan diploma almış birileri* memleketin bu hale gelmesi için muska yazmıştı. Rüya Ali Baba Carub adında kör bir ihtiyarın bakır tas yardımıyla ülkedeki felaketlere sebep olanları gösterdiği ve onlar arasında Şeyh Fazlullah Nuri ile birlikte Eminüssultan'ın da olduğu anlatılır.⁹³² Aslında gazete kendi düşüncesini bir rüya üzerinde okurlarına duyurmaktaydı.

3.5.1. Eminüssultan'ın Katli

Atabek'in sadaretinin ilk günlerinde Tebriz, Reşt ve Isfahan'da meşrutiyet taraftarları eylem halindeydiler. Şehirler arası yolların güvenliği yok denecek kadar azdı. Bazı şehirlerde ahali başta İngiliz konsolosluğu olmak üzere bazı konsolosluklara sığınmışlardı. Eyalet ve Vilayet Encümenleri şehirler neredeyse tüm işlerin

⁹²⁹ Rûznâme-i Encümen, "Tahran'dan Mektup", Gurre-i Rebiülâhir 1325, 1.Yıl, Numara 80, s. 2-3.

⁹³⁰ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 266.

⁹³¹ Rûznâme-i Temeddün, "*Rüya-yı Sâdıka Ya Hıyâlet-i Vâhiye*" 11 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 23, s.1.

⁹³² Rûznâme-i Temeddün, "*Rüya-yı Sâdıka Ya Hıyâlet-i Vâhiye*" 11 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 23, s. 3.

yönlendirmekteydiler. Ahali arasında şahın meclise muhalif olduğu ve anayasadaki eksiklikleri giderebilmek için hazırlanan Kanun-ı Esasi Eki'ni meclisin onaylamasına rağmen imzalamaktan kaçındığı söylentileri yayılmıştı. Isfahan'da Vilayet Encümeni'ni kardeşi aracılığıyla idare eden Müçtehit Aga Necefi, Kanun-ı Esasi Eki şah tarafından onaylanana kadar devlete vergi verilmemesini ve yabancı malların boykot edilmesi emrini verdi.⁹³³ Diğer taraftan Şeyh Fazlullah Nuri de beraberindekilerle birlikte Şah Abdülazim'de meclis ve meşrutiyet taraftarlarına karşı eylem halindeydi. Atabek'in muhalifleri onun meşrutiyet idaresini İslam şeriatına aykırı bulan ve Meşrûa talebiyle eylem yapan Şeyh Fazlullah'ı perde arkasından desteklediğini söylüyorlardı.⁹³⁴ Şeyh Fazlullah, Abdülazim'de eylemi esnasında Tahran'dan bir taş matbaa götürerek orada bir gazete neşretmeye başladı. Şeyh Fazlullah bu gazetede meclis ve meşrutiyet idaresi aleyhinde yazılar kaleme almaktaydı. Ona göre meşrutiyet kanunları batı ideolojisinden ihraç edilmişti bu nedenle de şeriata ve ulemanın kudretine zarar vermekteydi.⁹³⁵ Behbehânî ile yakın ilişkileri olan Eminüssultan bir taraftan görünürde onunla istişarelerde bulunuyor diğer taraftan da Şah Abdülazim'de eylem halinde olan Şeyh Fazlullah ile görüşüyordu.⁹³⁶

Atabek göreve geldikten sonra da İran'ın vaziyetinde bir ilerleme olmadığının farkında olan basın da Atabek'i eleştirmeye başlamıştı. Özellikle üzerinde durulan konu şahın ve Atabek'in seçilmiş milletvekilleri üzerindeki nüfuzuydu. Hablülmetin bu meseleye dikkat çekmek için *Muhterem İran Milletvekilleri* başlığı altında kaleme alınan makalede milletvekillerini ağır bir dille uyarmaktaydı. Makalede özellikle meclisin önde gelen milletvekillerinin adı zikredilerek kendilerine yabancı ve anayasal devletler nezdinde Milli Şûrâ Meclisi'nin bir temsilcisi olarak İran'ın en önemli şahıslarından birisi konumuna gelen Eminüssultan'dan üstün oldukları hatırlatılıyordu. Makaleye göre meclisin en büyük eksikliği vezirlerin göreve getirilmeleri ve azledilmeleri görevinin şahın sorumluluğunda olmasıdır. Bu konuda meclisin görevi ihtiyaç duyulduğunda oy çokluğu ile devletten vezirlerin azlini istemektir. Makalede meclisle uyum içinde çalışan Müşirüddeve'nin suçu dahi belirtilmeksizin meclisle istişare edilmeden görevden alınması ve aynı şekilde Eminüssultan'ın memlekete bu kadar zararı biliniyorken hangi

⁹³³ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 266.

⁹³⁴ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Dovvom), 94.

⁹³⁵ Janet Afary, İnkılab-ı Meşrute-yi İran, 165.

⁹³⁶ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 129-131.

amaçla göreve getirildiğinin belirtilmemesi ağır bir dille eleştirilmekte ve henüz meclisin tam anlamıyla işini yapamadığı belirtilmekteydi.⁹³⁷ Ayrıca aynı günlerde Osmanlı-İran sınırında meydana gelen gelişmelerde basının gündemindeydi. Milletvekillerine *Osmanlı topraklarındaki İranlı vatandaşların durumlarını tahkik etmenin vakti gelmedi mi? Henüz Osmanlı sınırlarında neler olduğunu sormanın vakti gelmedi mi?* Diye sorular sorulmaktaydı.⁹³⁸ İran uleması ve İranlılar üzerinde önemli bir nüfuzu olan Necef uleması da Eminüssultan'ın İran'a dönüşüne tepki gösterdiler. Meşrutiyetin manasını adaletin yayılması, milletin düşünce ve fikir özgürlüğüne sahip olması olarak açıklayan ulema Eminüssultan'ın İran'a girişine ne maksatla izin verildiğini sormaktaydı. Onun bundan önce 30 yıllık İran sadrazamlığı döneminde yaptığı işlerin İslam'ın hayrına olup olmadığına bakılması gerektiğin, hatırlatan ulema mektubun devamında dikkat çeken ve meclisi eleştiren şu ifadelerle yer verilmekteydi:

*Yani devlet işlerinde daha önce iyi yapıp da eksik bıraktığı şeyler mi kaldı ki onları tamamlamaya döndü? Adliye meclisi mi tesis etmişti, fabrikalar mı açmıştı, Müslümanlar için mescit mi yapmıştı? Millet için devlet için neler yaptı ki döndü. Bunun cevabını Milli Şûrâ Meclisi'nin vermesi gerekir. Neden 21.000 İran muhacirinin dönüşüne izin vermediler de bu adamın dönüşüne izin verdiler neden bu ara? Bu 21.000 kişiyi Rusların önünde esir bırakanlar onlar değil midir?*⁹³⁹

Necef ulemasının tepkisi, Eminüssultan'ın kendisine muhalif bazı milletvekillerini çeşitli görevler vererek Tahran'dan uzaklaştırmak istemesi⁹⁴⁰ zaten meşrutiyet taraftarları arasında kötü bir üne sahip olan Eminüssultan'a neredeyse tek hedef haline getirmişti. Tebriz Milletvekili Takizâde meclisin ve yeni düzenin karşısındaki en büyük engel olarak onu görmekteydi.

Başta silahlı birlikleri de bulunan Tebriz Milli Encümeni olmak üzere ülkedeki encümenler, şah ve Atabek'in samimiyetlerine inanmıyorlardı hatta bazı inkılapçı encümenler Atabek'e istifa etmesi gerektiğini aksi takdirde öldürüleceğini söylüyorlardı. Tebriz milletvekili ve aynı zamanda Muzafferî Encümeni'nin de reisi olan Mirza İbrahim Ağa, Atabek'in başına giderek encümenlerin teklifini kendisine ilettiler. Encümenler,

⁹³⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, "Muhterem İran Milletvekilleri" 1 Temmuz 1907, 14 yıl, 44. Numara, s.1-3.

⁹³⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, "Muhterem İran Milletvekilleri" 1 Temmuz 1907, 14 yıl, 44. Numara, s.3.

⁹³⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, "Necef Ulemasından Birinden Mektup", 1 Temmuz 1907, 14 yıl, 44. Numara, s. 4-5.

⁹⁴⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, "Necef Ulemasından Birinden Mektup", 1 Temmuz 1907, 14 yıl, 44. Numara, s. 6.

Atabek'in istifa edip İran'ı terk etmesini istiyorlardı. Mirza İbrahim Ağa gitmemesi durumunda hayatının tehlike altında olacağını söyledi. Ancak Atabek bu teklifi kabul etmedi⁹⁴¹ ve Fedailer Encümeni üyesi Tebrizli Abbas Ağa tarafından meclisin önünde öldürüldü.⁹⁴² Eminüssultan'ın öldürülmesi basında da geniş bir yer ayrıldı. Hablülmetin Eminüssultan'ın öldürüldüğünü, Abbas Ağa'nın bir fotoğrafını da paylaşarak duyurmuştu. Abbas Ağa'yı vatan aşığı, İran'ın hakiki mücahidi, millet fedaisi, saltanatın istiklâlinin koruyucusu, hürriyetin ve meşrutiyetin koruyucusu olarak tanımlayan Hablülmetin İran ve İranlıların son yüz yıldır böyle bir yiğitlik görmediklerini vatan ananın da böyle bir yiğit doğurmadığını yazmaktaydı.⁹⁴³ Ayrıca Hablülmetin, Abbas Ağa'nın Eminüssultan'a öldürmeden önce onu ikaz etmek için yazdığı mektupları da yayımlamıştır. Mektuplarda Eminüssultan'a meclisle birlikte hareket edip meşrutiyeti desteklemesi aksi takdirde milletin onu ve onun gibileri cezalandıracak gücünün olduğu hatırlatılıyordu. Abbas imzasıyla gönderilen üçüncü ve son mektupta ise *"bu size yazdığımız son mektuptur. Sizin son yaptığınız ihanetlerin belgeleri ve meşrutiyet karşıtı tutumlarınız mücahit encümenlere ulaştı ve ölüm fermanınız verildi"* denilerek Atabek'in mücahit encümenler tarafından öldürüldüğü bildiriliyordu.⁹⁴⁴ İran basınında Abbas Ağa'nın ölümü ile ilgili taziyeler dile getirilmekte ve ardından adeta destanlar yazılmaktaydı. Bu durum başta basın olmak üzere meşrutiyet taraftarlarının Sadrazam Eminüssultan'ın öldürülmesinden duydukları memnuniyeti açıkça ortaya koymaktaydı.⁹⁴⁵ Sadrazamın öldürülmesi İran meşrutiyet hareketi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu olayla birlikte gizli cemiyetler artık söylemden eyleme geçmişlerdir.

Atabek suikastı ile ilgili ortaya atılan bir diğer iddia ise onu Muhammed Ali Şah'ın öldürttüğüdür. Muhammed Ali Şah, meclisle ve meşrutiyet taraftarlarıyla mücadelelerinde sadrazam Müşirüddeve ile başarılı olamayacağını biliyordu. Bu nedenle meşrutiyet karşıtı olduğundan emin olduğu ve nüfuzuna güvendiği Eminüssultan'ı yeniden sadarete getirmişti.⁹⁴⁶ Ancak Atabek, meşrutiyet hareketini ve meclisi ortadan

⁹⁴¹ İbrahim Safâi, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Dovvom), 94.

⁹⁴² Yahya Devletâbâdi, Hayat-ı Yahya, c.2, 142.; Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.772.

⁹⁴³ Rûznâme-i Hablülmetin, 9 Aralık 1907, 15.yıl, 20.Numara, s. 1.

⁹⁴⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, 9 Aralık 1907, 15.yıl, 20.Numara, s. 2.

⁹⁴⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, 9 Aralık 1907, 15.yıl, 20.Numara, s. 8.

⁹⁴⁶ Abdullah Mustevfi II, 1377, 172.

kaldıramadığı gibi onun döneminde meşrutiyetçiler daha da güçlenmişti. Şah, meşrutiyetçilerin safına geçeceğinden ve Rusya'nın muhafazası altında bulunmasından çekindiği için azledemediği Atabek'in ölüm emrini vermiştir. Melikzade'ye göre hem şah hem de meşrutiyetçiler Atabek'in ölüm emrini vermişlerdi ancak meşrutiyet taraftarları erken davranmış ve Atabek'i ortadan kaldırmışlardı. Şah'ın öldürmesi emrini verdiği Muvakkarüssaltana şahtan çekindiği için suikastı kendilerinin gerçekleştirdiğini söylemişlerdir.⁹⁴⁷

3.6. 1907 İngiltere-Rusya İttifak Anlaşması

Eminüssultan suikastının yankılarının devam ettiği günlerde Rusya ile İngiltere'nin ittifak anlaşması imzaladıkları haberi geldi. Atabek'in öldürülmesi meşrutiyetin İran'da tam anlamıyla uygulanabilmesinin önündeki en büyük engellerden biriydi. Meşrutiyetçiler henüz bu olayın sevincini yaşayamadan İran'da meşrutiyetin bir diğer düşmanı olarak bilinen Rusya'nın önemli bir nüfuz elde edeceği bu ittifak anlaşması imzalandı.

İngiltere ve Rusya yaklaşık olarak bir asırdır İran topraklarında ciddi bir nüfuz mücadelesine girişmişlerdi.⁹⁴⁸ Rusya perde arkasında yapılan anlaşmalarla İran'da tüm ticareti kontrol altına alacak kadar nüfuz elde etmişti. İran limanlarında Rus gemileri rahatlıkla dolaşabilmekteydi. Rusya'nın bu hamleleri İngiltere'nin İran topraklarında İngiltere nüfuzunu azaltmıştı. İngiltere İran'da kendi nüfuzunun azaldığını hatta nüfuzunu tamamen kaybetme noktasına geldiğini gördü. Bu İngiltere için Asya'daki hâkimiyetinin de tehlikeye girdiği anlamına geliyordu ve tekrar İran'daki nüfuzunu elde etmek için yeni çareler aramaya başladı. Neticede Rusya ile yakınlaşarak İran ve Asya üzerindeki hâkimiyetini yeniden sağlamak istedi. Rusya ile yakınlaşan İngiltere aynı zamanda İran'da halkı bilinçlendirme siyasetini de izlemeye başladı. İran'da Rusya hâkimiyetini azaltmak adına meşrutiyeti çok açık bir şekilde destekledi ve saltanattan meşrutiyete geçilmesinde önemli rol oynadı.⁹⁴⁹ Beyânülhak gazetesine göre Rusya ise Japonya mağlubiyetinin ardından Avrupa'da kaybettiği prestijini yeniden elde etmek

⁹⁴⁷ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 471-473.

⁹⁴⁸ Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, İsmail Hami, "İran İhtilafnamesi", 22 teşrinievvel 1332(4 Kasım 1916), 1.sene, sayı 1 cilt 1, s. 10.

⁹⁴⁹ Rûznâme-i Temeddün, 1 Recebülümüreccab 1325, 1.Yıl, Numara 29, s. 2.

adına Fransa ve İngiltere ile ilişkiler kurma politikasına izlemeye başlamıştı.⁹⁵⁰ Bunların yanı sıra Avrupa’da Almanya’nın giderek güçlenmesi İngiltere ve Rusya’yı ittifak anlaşması imzalamaya zorlayan en önemli nedenlerden birisiydi. Basında 1906 yılından itibaren zaman zaman ittifak anlaşması imzalanacağına dair söylentiler yer almaktaydı. 1906 yılı ağustos ayında Londra matbuatından tercüme edilen ve olası bir ittifak anlaşmasında iki tarafın taleplerini içeren haberler de yer almaktaydı. Morning Post gazetesinden nakledilen bir yazıda şöyle yazıyordu:

*Bizim Rusya ile ittifak etmemiz gerekmektedir. Rusya İran’ın kuzeyinde, İngiltere ise güneyinde kendi nüfuz alanlarını oluşturmuşlardır. Biz Rusya ile ittifak anlaşması imzalayıp sınırlarımızı belli etmemiz gerekmektedir. Bu sınırda Rusya ve bizim aramızda doğal bir sınır olan Büyük Tuz Sahrası olmalıdır. Lord Curzon’un da dediği gibi Rusya ile ittifak etmemiz durumunda demir yolu yapımı ve diğer işlerin iki tarafında mutabakatıyla yapılması, böylelikle de oluşabilecek olağanüstü sorunların önünün alınması gerekmektedir. Bu ittifak her iki taraf içinde gereklidir ve bu ittifakın olağanüstü faydaları her iki devlet tarafından da görülecektir ancak bu ittifakın yapılabilmesi için ittifaktan önce Rusya’dan ciddi bir dostluk teminatı alınmalıdır.*⁹⁵¹

Bu söylentilerin yanı sıra Hablülmetin’in Alman basınından tercüme ettiği bir yazıya göre Almanya İran’ı kendisiyle ittifak etmeye ikna etmeye çalışıyordu. İran’ın durumunun Osmanlıdan katbekat daha kötü olduğunun vurgulandığı yazıda, İran’ın içinde bulunduğu ahvalin İran dahilinde var olan düzensizlikten kaynaklandığı söyleniyordu. İngiltere’nin İran üzerindeki emellerine de değinildikten sonra İranlıların zeki bir millet olmalarına rağmen bugün oldukça geri durumda oldukları ve bir Avrupa devletinin özerk idaresine girmezse İran’ın vaziyetinin de bu şekilde devam edeceği yazılıydı.⁹⁵² Hablülmetin’de Alman gazetesinin bu yazısı sert bir dille eleştirilmekteydi. Yazının İran’ı tehdit edip Almanya ile ittifaka mecbur bırakma düşüncesi taşıdığı belirtilirken bir Avrupa devleti ile ittifak hususunda şu ifadeler yer verilmekteydi:

Bizim inancımıza göre Avrupalılarla İttihat ve dostluk ister Almanlarla ister Almanlardan bir başkasıyla olsun İranlılara bir fayda sağlamaz. İran, Japonya

⁹⁵⁰ Beyânülhak, M.Safvet, “İran’ın Tal’ii”, 31 Ekim 1910 (Miladi)/18 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi), 3. Sene, sayı 83, s.1582.

⁹⁵¹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Londra Matbuatı”, 17 Ağustos 1906, 14 yıl, 3. sayı, s. 20.

⁹⁵² Rûznâme-i Hablülmetin, “استبسمين” Gazetesinden Tercüme”, 20 Mayıs 1907, 14 yıl, 38. sayı, s. 2.

*gibi kendi kendine ayağa kalkmalıdır Osmanlılar gibi Almanya'nın denetiminde değil. Bugün herhangi bir Avrupa devleti ile ittifak etmek bize ne kadar zarar getirirse onlara muhalefet etmek de o derece zarar getirecektir. İran, İranlıların gayreti ile terakki göstermelidir. Avrupalıların dostluğu ve desteğiyle değil.*⁹⁵³

Alman gazetesinde yer alan makalede, bir taraftan Rusya ve İngiltere ittifakının İran için doğuracağı zararlar ifade edilirken diğer taraftan da İran için kurtuluşun bir Avrupa devleti olduğu onun da üstü kapalı bir şekilde Almanya olduğu ifade edilmekteydi. Hablülmetin ise buna tepki olarak İngiltere ve Rusya ittifakının İran'a vereceği zararın Almanya'nın vereceği zarardan az olmayacağını, bir Avrupa devletinin özerk yönetimine girmesi veya bir Avrupa devleti ile ittifak halinde olmasının İran için aynı derecede zararlı olduğunu ve bu nedenle İran'ın kurtuluşunun ancak ve ancak İran'da devlet ve milletin ittifakıyla mümkün olacağını yazmaktaydı.⁹⁵⁴ Alman basınında yer alan bu makaleyi milletvekillerinin okumaları ve bilgilenmeleri için tercüme ettiğini belirten Hablülmetin'e göre İngiltere ve Rusya rekabeti arasında sıkışıp kalan İran'ın en büyük hastalığı bu devletlerden aldığı borçlardır. Buna rağmen İngiltere ve Rusya'nın İran üzerinde ayrı ayrı politika izledikleri dönemde en azından birbirlerini dengeleyebiliyorlardı yani İran bu iki devlet arasında bir denge politikası izleyebiliyordu şimdi bu ittifak sağlandıktan sonra İran doğrudan doğru ya iki devletin aynı anda tahakkümü altında ve boyunduruğa altında olacaktır bundan dolayı gazete bu ittifakı daha tehlikeli bulmakta ve kurtuluşu sadece ve sadece devlet ve milletin ittifakına görmekteydi. Yine Hablülmetin'e göre İran'da meşrutiyet ilan edilmemiş olsaydı bugün İran saltanatının şerefi de kalmayacaktı. İran devleti böyle bir ortamda nefes alıyorsa bunu meşrutiyetin ilan edilmesine borçluydu.⁹⁵⁵

Bu ittifak anlaşmasına geniş bir yer ayıran Encümen gazetesi de uzun zamandan beri bu anlaşmanın beklentisi içerisinde olan İngiliz basınının İttifak anlaşmasıyla ilgili değerlendirmelerini naklederek İranlı siyasetçileri gerekli tedbirleri almaları noktasında uyarmaktaydı.⁹⁵⁶ Encümen'e göre bu anlaşma İran'ın Rusya ve İngiltere ile bireysel anlaşmalar imzalayarak izlediği denge politikasının sona ermesi anlamına gelmekteydi. İran'ın kurtuluş yolunu kapatan ve bu iki devletin emirlerine boyun eğmekten başka çare

⁹⁵³ Rûznâme-i Hablülmetin, "استبسمين Gazetesinden Tercüme", 20 Mayıs 1907, 14 yıl, 38. sayı, s. 2.

⁹⁵⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, "استبسمين Gazetesinden Tercüme", 20 Mayıs 1907, 14 yıl, 38. sayı, s. 3.

⁹⁵⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, "استبسمين Gazetesinden Tercüme", 20 Mayıs 1907, 14 yıl, 38. sayı, s. 3.

⁹⁵⁶ Rûznâme-i Encümen, 21 Şaban 1325, Numara 142, 1.Yıl, s, 1-3.

bırakmayan İngiliz ve Rus ittifak anlaşmasından dolayı Japonya ve Fransa gibi ülkelerin de memnun olduğunu yalnızca Almanya'nın rahatsız olduğunu belirten Encümen okurlarını şu sözlerle ikaz etmekteydi:

Şimdi ey namuslu yurttaşlarımız uyuyor musunuz yoksa uyanık mısınız? İngiliz gazeteleri İran'ın umutsuzluğunu yazıyor, bir yıldır İran devleti meşrutiyet ile idare edilmekte oluşturulan parlamento şu ana kadar bir iş yapamadı. Bundan sonra yapabilecekler midir o da belli değil. Çünkü memleketin korunması için iki şey gereklidir. Birincisi anayasa⁹⁵⁷ ikincisi ise para. Ancak meclis bu ikisine de sahip değildir.⁹⁵⁸

İsmail Hami'ye göre ise bu anlaşma görünürde bir itilaf anlaşmasına benzese de aslında iki devlet arasında öteden beri süregelen anlaşmazlığın ortaya çıkmasından ibaretti.⁹⁵⁹ Rusya ve İngiltere'nin medeniyet inşa etmek adına İran'a musallat olduklarını ifade eden⁹⁶⁰ Servet-i Fünûn, çiçeklerle süslü bahçeye daha nüfuzlu birisinin gelip daha faydalı diye patates veya buna benzer bir sebze dikmek istemesi durumunda bahçe sahibinin ona karşı koymasının normal olduğunu ifade etmekteydi.⁹⁶¹ Servet-i Fünûn'a göre İran'da başka devletlerin zoruyla gerçekleşecek modernleşmenin oluşturacağı manevi zararın telafisi mümkün değildi.⁹⁶²

11 Eylül 1907'de Rusya, 24 Eylül 1907'de ise İngiltere tarafından İran Dış İşleri Bakanlığı'na anlaşmanın İran ile ilgili kısımları duyuruldu.⁹⁶³ İran'ı iki devlet arasında

⁹⁵⁷ Burada anayasa ile kast edilen henüz tamamlanmamış olan Kanun-i Esasi Eki'dir. Başta Tebriz Encümeni olmak üzere Tebrizliler Kanun-i Esasi'nin yetersiz olduğunu düşünerek mevcut yasaya bir ek hazırlanması talebinde bulunmuşlardı.

⁹⁵⁸ Rûznâme-i Encümen, 21 Şaban 1325, Numara 142, 1.Yıl, s. 1-3.

⁹⁵⁹ Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, İsmail Hami, "İran İhtilafnamesi", 22 teşrinievvel 1332(4 Kasım 1916), 1.sene, sayı 1 cilt 1, s. 10.

⁹⁶⁰ Servet-i Fünûn Dergisi, Kemal Derviş, "İran İhtilali 1905-1909", 8 Aralık 1910 (Miladi)/25 Teşrin-i Sâni 1326 (Rumi, 40. Cilt, s ayı 1018, s. 81.

⁹⁶¹ Servet-i Fünûn Dergisi, Kemal Derviş, "İran İhtilali 1905-1909", 8 Aralık 1910 (Miladi)/25 Teşrin-i Sâni 1326 (Rumi, 40. Cilt, s ayı 1018, s. 81.

⁹⁶² Servet-i Fünûn Dergisi, Kemal Derviş, "İran İhtilali 1905-1909", 8 Aralık 1910 (Miladi)/25 Teşrin-i Sâni 1326 (Rumi, 40. Cilt, s ayı 1018, s. 81.

⁹⁶³ Mecelle-i Hikmet, "İhticâc-ı İran Be İttifak-ı Rus ve İngiliz", 22 October 1907/ 15 Ramazan 1325, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 896 s.14.

taksim eden⁹⁶⁴ bu anlaşmadan sonra her iki ülkenin de İran'daki nüfuzları arttı.⁹⁶⁵ İngiltere Dış İşleri Bakanı Sir Edward Grey, 50 yıldır İran konusunda anlaşmazlık yaşadıklarını ve iki ülke olarak bundan sonra sulh ve dostluk yoluyla anlaşmazlıkları çözeceklerini ve Hindistan sınırını iki ülkenin de ticari bir kaybı olmadan muhafaza altına aldıklarını söylüyordu.⁹⁶⁶

İran bu anlaşmaya, Dış İşleri Bakanı Mirza Hasan Han Müşirüddeve tarafından İngiltere ve Rusya büyükelçiliklerine gönderilen bir mektupla tepkisini gösterdi.⁹⁶⁷ Mektupta özetle anlaşmanın sadece İngiltere ve Rusya'yı bağladığı İran'ın alacağı kararlarda özgür olduğu belirtildi. Ayrıca mektup Tahran'da bulunan tüm büyükelçiliklere ve yabancı ülke temsilcilerine de gönderildi. İranlıların özellikle meşrutiyet hareketinin en başından beri İngiltere'ye güvenen meşrutiyetçilerin tepki göstermeleri ve İngiltere'ye olan güvenlerinin sarsılması üzerine İngiliz elçiliği, İran Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği mektupta anlaşmanın İran'ın bağımsızlığına bir zarar getirmeyeceğini Rusya'nın da çıkarlarına mâni bir gelişme yaşanmadığı sürece İran iç işlerine müdahaleden kaçınacağını bildirdi.⁹⁶⁸

Times gazetesinin Tahran muhabiri İran'ın bu ittifak anlaşmasını dostça karşıladığını ve bu iki devletin bu anlaşmalarla sahip olduğu haklarını dostluk çerçevesinde kabul ettiğini bildirmiştir. İran devletinin hiçbir zaman bu iki devletin emiri olmadığını olmayacağını ve bu devletlere itaat etmeyeceğini vurgulayan muhabir ayrıca bu anlaşmalar haricinde bu iki devletin İran üzerinde bir hakkının olmayacağını ancak iki devletin de daha önceden sahip olduğu haklara bugün de sahip olacaklarını bildirmişti. Times gazetesinin Tahran muhabirinin bu sözlerine itiraz eden Hablülmetin şu ifadelerle yer vermektedir:

⁹⁶⁴ İran'ın taksimi ve İttifak Anlaşması ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Teârûf-i Müslimin Dergisi, "İran'ın Mukasemesi Münasebetiyle- Feraye Prese'den," 27 Ekim 1910 (Miladi)/14 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi), 1. Cilt, sayı 19, s. 310-311.; Yılmaz Karadeniz, "1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi", Route Educational and Social Science Journal, Volume 4/2 (2017).; Anlaşmanın İran ile ilgili maddelerinin tamamı için bkz: İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 275-277.

⁹⁶⁵ Taha Niyazi Karaca, "Dostluktan Çatışmaya: Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri", *Journal of Anglo-Turkish Relations (JATR)*, Volume 1, Number 1, January (2020), 26.; Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi", 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.767.

⁹⁶⁶ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 278.

⁹⁶⁷ Mecelle-i Hikmet, "İhticâc-ı İran Be İttifak-ı Rus ve İngiliz", 22 October 1907/ 15 Ramazan 1325, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 896 s.14.

⁹⁶⁸ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 453.

*Bu cevap doğruysa oldukça mülayim bir cevaptır. Bizim itirazımız bu iki devlete şu şekilde olmalıdır: İran devleti müstakil bağımsız bir devlettir ve hiçbir devlet bir başka devletin istiklâli hakkında bir karar veremez.*⁹⁶⁹

3.7. Kanun-ı Esasi Eki'nin Kabulü

Bir taraftan meşrutiyetçileri zor durumda bırakan İngiltere ve Rusya arasında imzalanan ittifak anlaşmasının yankıları devam ederken bir taratan da meşrutiyet taraftarlarının talebi üzerine Kanun-ı Esasi'nin iyileştirilmesi adına çalışmalar devam etmekteydi. Şeyh Fazlullah'ın başını çektiği bir grup hâllâ *Meşrûta-i Meşrûa* konusunda ısrarcıydı. Şah Abdülazim'e sığınmışlardı. Liderleri Şeyh Fazlullah ise layiha yayımlayarak meşrutiyetin İslam dinine aykırı olduğunu anlatıyordu.

Kanun-ı Esasi Eki'nin hazırlanması hem Tebriz hem de Tahran basınında uzun bir müddet gündemi meşgul etmişti. Hablülmetin yabancı basından İran meşrutiyeti ile ilgili yazılar tercüme ederek hem kamuoyunu bilgilendiriyor hem de meclis üzerinde Kanuni Esasi Eki'nin bir an evvel hazırlanması için baskı oluşturmuyordu. Meşrutiyet idaresinin iki önemli unsuru olarak Meclis-i Milli ve Kanun-ı Esasi'yi gören Hablülmetin'e göre Kanun-ı Esasi olmadan parlamento çalışamaz, parlamentosuz bir Kanun-ı Esasi ise düşünülemezdi ayrıca meclis dışında hazırlanan bir Kanun-ı Esasi'ye de hiçbir şekilde itibar edilemezdi.⁹⁷⁰ Hablülmetin muhtemelen Kanun-ı Esasi Eki'ne meclis dışından müdahale olduğuna veya Meşrûta-i Meşrûa tartışmalarına istinaden özellikle Kanun-ı Esasi Eki'nin meclisteki seçilmiş milletvekilleri tarafından hazırlanması gerektiğini vurguluyordu.⁹⁷¹ Basında İran meclisindeki milletvekillerinin ve İranlıların çoğunun meşrutiyet idaresinin ne demek olduğunu henüz kavrayamadıkları yazılıyordu.⁹⁷² Hablülmetin'de *Herald* gazetesinden tercüme edilen makalede bazen İranlılara hakarete varan şu ifadeler yer alıyordu:

⁹⁶⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, 14 Ekim 1907, 15.yıl, 13.Numara, s. 23.; 1914 yılında İslam Mecmuası'nda yer alan bir habere göre İngiltere; Kirmanşah, Buşehr gibi yerlerde yeni petrol rezervleri keşfedilmesi nedeniyle 1907 Anlaşması ile elde ettiği nüfuz alanını genişletmek için yoğun çaba sarfetmektedir. Times gazetesi de bu minvalde bir makale yayımlayarak yeni bir anlaşmanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Bkz: İslam Mecmuası, "İslam Havadis-i İran", 30 Temmuz 1914 (Miladi) 17 Temmuz 1330 (Rumi), 1.cilt, Sayı 13, s. 412.

⁹⁷⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, "Kanun-ı Esasi ve Şûrâ-yı Milli-yi İran", 8 Temmuz 1907, 14 yıl, 45.numara, s.1.

⁹⁷¹ Rûznâme-i Hablülmetin, "Kanun-ı Esasi ve Şûrâ-yı Milli-yi İran", 8 Temmuz 1907, 14 yıl, 45.numara, s.2.

⁹⁷² Rûznâme-i Hurşîd, 18 Cemâziyelâhir 1325 (29 Temmuz 1907), 1.Yıl, Numara 27, s.3.; Rûznâme-i Hablülmetin, "Kanun-ı Esasi ve Şûrâ-yı Milli-yi İran", 8 Temmuz 1907, 14 yıl, 45.numara, s.2.

İran acayip saf bir ahaliye sahip. Nüfuz sahibi olanlar onları istedikleri tarafa yönlendirebiliyorlar ve onlar da çaresiz peşlerinden gidiyorlar. Bir taraftan meşrutiyet esaslarını meşrutiyet idaresini sağlamlaştırmak için milleti galeyana getirmekteler diğer taraftan da Meclis'te kendileri Meclis ve meşrutiyete muhalif davranıyorlar. Yani kanunları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışıyorlar. Biz iyice idrak ettik ki İran Meclisi üyeleri meşrutiyet idaresi usulünden habersizdirler yani bu yönetim şekline vakıf değillerdir. Meşrutiyet devletlerinde olması gereken belli başlı temel ilkeler şunlardır: Birincisi milletin düşünce ve kalem özgürlüğüdür. Reayası düşünce ve kalem özgürlüğünden mahrum olan bir devlet meşrutiyet devleti olarak adlandırılmaz. Acaba alemin dünyanın meşrutiyet usulüyle yönetilen devletleri az veya çok gazeteler için sansür uygulanmış mıdır? Gazete sahipleri yazarları kısıtlamışlar mıdır? Milletin düşünce özgürlüğü kısıtlanmış mıdır? meşrutiyet idaresinde sınırlar bellidir, herkes kendi sınırlarını bilir kendi sınırlarını geçen herkes kanun önünde adaletle cezalandırılır ister gazeteci olsun ister bir başkası.⁹⁷³

Kanun-i Esasi'nin eksikliği ile ilgili ilk olarak itiraz eden Tebrizliler mayıs ayında Kanun-i Esasi Eki şah tarafından onaylanıp Tebriz'e gönderilene kadar eylemlerine devam edeceklerini bildirmişlerdi. Tebriz'de eylemlerin devam ettiği sırada Tahran'da Tebrizlilerin Muhammed Ali Şah'tan ümidini kestikleri ve İran'dan ayrılarak bir cumhuriyet idaresi kurmak istedikleri bu yüzden de kendi milletvekillerini Tebriz'e çağırdıkları şayiaları yükseldi. Kesrevî'ye göre söylentiler, Tebrizlilerin kendi milletvekillerine çektikleri "orada bir şey yapamıyorsanız buraya gelin, bu sorunlara çözüm bulmak için beraber çalışalım" şeklindeki bir şikâyet telgrafı üzerine çıkmıştı. Mevzuyu ciddiye alan Behbehânî ve Tabâtâbâî, Tebriz ulemasına bir telgraf çekerek bu düşüncenin Azerbaycanlıların vatanseverliklerine yakışmadığını ve İran'ın bölünmesine kimsenin rıza göstermeyeceğini bildirmişlerdir. İki seyidin telgrafı Tebriz Encümeni'nde okunmuştu. Ancak Kesrevî Tahran'da yayılan bu söylentilerden Tebrizlilerin haberdar olmadığını onların Gülistan Sarayı'ndan beklentilerinin halkın taleplerinin kabul edilmesi olduğunu ve bu doğrultuda Tahran'a bir kez daha telgraf gönderdiklerini yazar.⁹⁷⁴ Her ne kadar Kesrevî, Tebrizlilerin bu söylentilerden haberdar olmadıklarını söylese de Hablülmetin'de "*Tebriz'den Mektup-İrşâd Gazetesinde Yayımlanan Makaleye*

⁹⁷³ Rûznâme-i Hablülmetin, "Kanun-ı Esasi ve Şûrâ-yı Millî-yi İran", 8 Temmuz 1907, 14 yıl, 45.numara, s.2.

⁹⁷⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 397.

Cevap” adı altında “*Fars Irkına Mensup Farsçı Bir Azerbaycanlı*” imzasıyla gönderilen mektubun yayımlanmasından sonra Tahran’da bu söylentilerin çıkması muhtemeldir. Hablülmetin’de yer alan bu yazıya göre kendisini “Azerbaycanlı bir Türk” olarak tanımlayan bir kişinin İrşâd gazetesine bir Fars’ın, Azerbaycan Türklerinin diline ve milli kimliklerine hakarete bulunduğunu belirttikten sonra mektubunda şu ifadeler yer verir:

*Böyle bir zamanda böyle şeylerin konuşulmasının ne zamanı ne de yeri olduğu için ve özellikle İranlılar olarak bizlerin ittifak ve İttihat halinde olmasının gerektiği bir günde söylediği (Fars’ın) şeylerin birçoğunu cevapsız bıraktım. Ama sadece Hablülmetin gazetesinin yer verdiği makaleye kısa bir cevap yazıp Farslardan bundan sonra kendi dergilerinde böyle milliyetçi tecavüzleri terk etmelerini ve aynı zamanda Osmanlı Türkleri ile alay etmemelerini rica ediyorum. Zira Osmanlı Türkleri bizim milli kardeşlerimizdir. Onlarla muhabbetimiz ve kan bağımız vardır.*⁹⁷⁵

Kendisini “*Fars Irkına Mensup Farsçı Bir Azerbaycanlı*” olarak tanımlayan ve Hablülmetin’e bir mektup yazarak İrşâd gazetesindeki makaleye tepki gösteren Tebrizli, Azerbaycanlıların İranlılık kavramından uzaklaştırılıp Türkleştirilmeye; Azerbaycan Eyaletini de Türkmenlerle aynı görüp diğer İran eyaletlerinden ayırmaya çalışıldığını ifade eder. Devamında ise “*böyle asılsız iddiaları bizim namuslu Azerbaycan’ımızın kabul edeceğini ve bu mukaddes vatana böyle büyük bir ihaneti edeceğini mi sanıyorsunuz?*”⁹⁷⁶ diyerek Azerbaycan Eyaleti’nin İran’dan ayrılmak gibi bir düşünceye girmeyeceğini belirtiyordu.

Hablülmetin bu mektubun ardından tartışmalarla ilgili kendi düşüncesini de belirtmişti. Tebriz’den gönderilen mektuptaki bilgilerin tamamının doğruluğunu savunan Hablülmetin, İrşâd gazetesinde neşredilen mektubun yazarına da kendisine sunulan kanıtları göz önünde bulundurup edep ve mantık dairesinden çıkmamasını önermekteydi.⁹⁷⁷

⁹⁷⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, “*Tebriz’den Mektup-İrşâd Gazetesinde Yayımlanan Makaleye Cevap*”, 27 Mayıs 1907 Pazartesi, 14 yıl, 39. sayı, s. 5-6.

⁹⁷⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, “*Tebriz’den Mektup-İrşâd Gazetesinde Yayımlanan Makaleye Cevap*”, 27 Mayıs 1907 Pazartesi, 14 yıl, 39. sayı, s. 5-6.

⁹⁷⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, “*Tebriz’den Mektup-İrşâd Gazetesinde Yayımlanan Makaleye Cevap*”, 27 Mayıs 1907 Pazartesi, 14 yıl, 39. sayı, s. 5-6.;

İrşâd gazetesinde yer alan bu ifadeler Mısır'da neşredilen Mecelle-i Hikmet'te de gündeme gelmişti. Kafkasya ve Osmanlı'da çıkan bazı gazetelerin Azerbaycan ile birlikte Gazâli, İbni Sînâ ve Fârâbî gibi bazı alimleri Türkleştirmeye çalıştıklarını belirten Hikmet, Azerbaycan'ın İran'ın kalbi olduğunu ve bahsi geçen alimlerin de aslen İranînejad (İran ırkına mensup) olduklarını vurgulamıştı.⁹⁷⁸ Hurşîd gazetesi ise “*Bugün Türk-Fars meselesini bir kenara bırakmalıyız. Bunlar nifak ve ikiliğe sebep olmaktadır.*” diyerek meseleye daha mutedil yaklaşmıştır.⁹⁷⁹

Her iki mektupta da geçen bilgilerin doğruluğu veya yanlışlığından ziyade İran meclisinde Kanun-ı Esasi Eki'nin görüşüldüğü bir dönemde başta Tebriz'de, İran'dan ayrılma söylemlerinin dillendirildiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kanun-ı Esasi Eki'nin Tahran'da görüşüldüğü sıralarda Tebriz'deki harekete Kafkasya'dan destek geldi. Kafkasya'daki İranlılar henüz meşrutiyet hareketi başlamadan yaklaşık bir yıl önce Bakü'de Neriman Nerimanov önderliğinde Rus Sosyal Demokratlarının tüzüğünü esas alan İctimaiyyun Ammiyyun (Sosyal Demokratlar) bir parti kurmuşlardı. Ali Mösyö, Hacı Resul Aga Sedekiyânî ve Hacı Ali Devâfurûş gibi Tebrizli meşrutiyetçiler bu tüzüğü Farsçaya çevirmişler ve Encümen-i Gaybî adında gizli bir encümen teşkil ederek Mücahit Örgütü'nün oluşmasını sağlamışlardı. Kafkasya'daki sosyal demokratların bazıları da Tebriz'e geldiler. Tebriz'deki Mücahitlere göre daha eğitimliydi dinden ve mollalardan da korkmuyorlardı. Her ne kadar meşrutiyetçilere destek amacıyla gelmiş olsalar da giyimlerinden ötürü Kafkasyalılar olarak adlandırılan Sosyal Demokratlar ile Tebrizli Mücahitler arasında ciddi anlaşmazlıklar meydana geldi. Ancak iki grubun liderlerinin çabasıyla anlaşmazlık dışarı sızmadan birlik sağlandı.⁹⁸⁰ Kafkasya'dan Tebriz'e gelen destek basına da yansımıştı. Mecelle-i Hikmet'e Tebriz'den gönderilen bir mektupta Kafkasya'dan Tebriz'e gelen üç-dört hatibin minberlerde

⁹⁷⁸ Mecelle-i Hikmet, “Azerbaycan ve Kafkaz.. Ez Kîşver-i İran Est Türkistan Nist”, 12 May 1907/Gurre-i Rebiyüssânî 1325, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 885, s.1-2.; Mecelle-i Hikmet gelen bu haber üzerine asıl gündem olan Kanun-ı Esasi ve Tebriz olaylarını bir kenara bırakarak bu iddiaların aksini ispat edebilmek adına uzun bir makale yayımlamıştır. Mecellenin ilk sekiz sayfasında yer alan bu yazının tamamı için bkz: Mecelle-i Hikmet, “Azerbaycan ve Kafkaz.. Ez Kîşver-i İran Est Türkistan Nist”, 12 May 1907/Gurre-i Rebiyüssânî 1325, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 885, s.1-8.

⁹⁷⁹ Rûznâme-i Hurşîd, 18 Cemâziyelâhir 1325 (29 Temmuz 1907), 1.Yıl, Numara 27, s.2.

⁹⁸⁰ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 397-398.

meşrutiyetin manasını ve gereklerini ahalinin anlayacağı bir dilde her gün anlattıkları yazmaktaydı.⁹⁸¹

Tebriz ve Tahran başta olmak üzere İranlılar, Kanun-ı Esasi Eki'nin mecliste kabul edilmesini ve şahın onayına sunulmasını bekliyordu. Mevcut düzende henüz Kanun-ı Esasi'nin kâmil olmamasından dolayı şahın ve sadrazamın keyfine göre idare olunduğunu ve meşrutiyet saltanatının tam anlamıyla yerleşebilmesi için Kanun-ı Esas-i Eki'nin tamamlanması⁹⁸² ve bu Kanun-ı Esasi Eki'nin de İranlıların seçip kabul ettiği milletvekillerinin oluşturduğu meclisin hazırlaması gerektiğini savunan⁹⁸³ El-Cemal gazetesi İranlıların bu haklı taleplerini onların uyanışları ile ilişkilendirmekteydi. Meşrutiyet hareketinden önceki İran toplumu ile sonrasını mukayese eden gazete şu cümlelere yer vermektedir:

İranlılar olarak siz bir yıl öncesine kadar kendi hukukunuzu bilmiyordunuz. Meşrutiyet hareketinden önce doğru ya da yanlış haklı ya da haksız sizin için ne yapılırsa yapılsın sorgulamadan onun doğru olduğunu ve uygulanması gerektiğini düşünüyordunuz. Sizin gözlerinizi bağlamışlar, kulaklarınızı pamukla tıkamışlar, dilinizi de kesmişlerdi. Ne gözünüz görüyor ne kulağınız duyuyordu. İçinizden birisi bunun nedenini sorduğunda veya şikâyet ettiğinde yani neden her ne isterseniz bizim için yapıyorsunuz ne hakla bizi köleniz yapıyorsunuz hangi sebeple hangi hakla bunları yapıyorsunuz diye sorduklarında onu derhal ortadan kaldırıyorlardı ve onun başına neler geldiğini dahi asla öğrenemiyordunuz. Ben hakikati söylüyorum. Ey halk bugünün kıymetini bilin ve geçmişiniz düşünün neler geldi başınıza neleriniz vardı memleketin durumu nasıldı. O zaman sizden ne isteseler alıyorlardı. Acaba siz biliyor musunuz sizin gözünüzü kulağınızı kim kapatmıştı. İki tane el vardı bu iki el her ne zaman birlikte hareket etse sizin gözünüzü kulağınızı kapatıyordu. Sizde de onlara karşı bir şey söyleyecek cesaret yoktu.⁹⁸⁴

El-Cemal'in bu değerlendirmelerine karşılık “*Kapalı, Ahlaklı ve Vatansever Kadınlardan Birisinin Makalesi*” adı altında Sûr-ı İsrail gazetesinde yayımlanan

⁹⁸¹ Mecelle-i Hikmet, “Âzâde-i Merd-i Âgâhî Ez Tebriz..”, 28 May 1907/15 Rebiyüssânî 1325, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 886, s.1-2.

⁹⁸² Rûznâme-i El-Cemâl, 9 Ramazan 1325, 17 Ekim 1907, 1.yıl, 23.numara, s. 3.

⁹⁸³ Rûznâme-i El-Cemâl, 22 Zilhicce 1325 -26 Ocak1908, 1.yıl, 30.numara, s.1.

⁹⁸⁴ Rûznâme-i El-Cemâl, “Aga-yı Seyyid Cemaleddin Mevzusunun Kalanı”, 9 Ramazan 1325-17 Ekim 1907, 1.yıl, 23. Numara, sayfa 1.

makalede, Şeyh Fazlullah'ın meşrutiyet karşısında Meşrûta-i Meşrûa talebi üzerine gazetelerde yer alan İranlıların bin yıllık uykudan uyandığı söylemlerini eleştirmektedir.⁹⁸⁵ Daha öncesinde milleti uyandırmakla meşgul olanların şimdi düşmanlarla ve hainlerle müttefik olduğunu söyleyen⁹⁸⁶ makalenin yazarı İranlılar ve Şeyh Fazlullah ile ilgili şunları dile getirmektedir:

*Buradan anlaşıyor ki İran milleti bir kaç kişi hariç hâlâ uyumaktadır. Mesela herkes Şeyh Fazlullah'ın çıkardığı isyandan ve oluşturduğu kaos ortamından haberdardır. Daha önce Şeyh Fazlullah ve zengin fakir, büyük küçük bugün yanında olan herkes mukaddes meclisi destekliyorlardı. tüm bacılar ve kardeşler aynı şeyi söylüyorlardı. Şimdi ise milletin inancını kaybettiğini söyleyerek İslam Dini'ni de ayaklar altına alıyorlar. Sizden biraz insaf rica ediyorum konuştuğumuz şey gerçekten de islam Dini'ne mi mensup? Eğer o İslam Dini'nin büyüklerinden biri ise Behbehânî ve Tabâtabâî'nin dinleri nedir? Onlar İslam Dini'nden değiller midir? İşte ben bu yüzden diyorum ki ahali hâlâ uykudan uyanamamıştır.*⁹⁸⁷

Basının da etkisiyle kamuoyunun da Kanun-ı Esasi Eki beklentileri ve gecikmeye bağlı olarak tepkileri şiddetlenmişti. Çarşı ve pazarların kapatıldığı Tebriz'de ahali, Tebriz milletvekillerinin tavsiyelerine rağmen Kanun-ı Esasi Eki imzalanmadan evlerine girmeyeceklerini ve dükkanlarını açmayacaklarını belirttiler. Öyle ki kendilerine gönderilen Eyalet Encümenleri Nizamnamesini dahi önemsemeyip “*Biz Eyalet Encümenleri Nizamnamesini istemedik anayasa istedik*” diyerek eylemlerinin şiddetini daha da artırdılar.⁹⁸⁸ Temeddün ise eski mutlakiyet düzeninin tamamen sona ermesi, meşrutiyet idaresinin yerleşmesi ve güçlü bir meclisin oluşabilmesi için parlamento usulü ve iyi hazırlanmış bir Kanun-ı Esasi'ye ihtiyaç olduğunu⁹⁸⁹ ifade ederken mutlakiyet idaresini de sert bir dille eleştirmektedir. Temeddün'e göre kendisini mutlak idareci olarak gören ve kendisinden başkasını tanımayan bir sultan en başta kendi ailesine ve

⁹⁸⁵ Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, “*Kapalı, Ahlaklı ve Vatansever Kadınlardan Birisinin Makalesi*”, 1 Temmuz 1907, Numara 7,8, 1. yıl, s. 4-5.

⁹⁸⁶ Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, “*Kapalı, Ahlaklı ve Vatansever Kadınlardan Birisinin Makalesi*”, 1 Temmuz 1907, Numara 7,8, 1. yıl, s. 4-5.

⁹⁸⁷ Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, “*Kapalı, Ahlaklı ve Vatansever Kadınlardan Birisinin Makalesi*”, 1 Temmuz 1907, Numara 7,8, 1. yıl, s. 4-5.

⁹⁸⁸ Rûznâme-i Encümen, 20 Rebîülâhir 1325, 1. Yıl, Numara 91, s. 4.

⁹⁸⁹ Rûznâme-i Temeddün, “*Tebrik*”, 2 Şabanülmüazzam 1325, 1. Yıl, Numara 34, s. 2.

soyuna düşmanlık etmiş olur. Dünyada bunun örnekleri bunu açıkça göstermektedir. Ya da mutlak güce sahip saf bir padişahı sarayda herkes kolaylıkla yönlendirebilir.⁹⁹⁰

Eylül ayında Kanun-ı Esasi Eki'nin şahın onayına gönderildiği haberi basında yer aldı. Hablülmetin'de yer alan habere göre Times gazetesi temsilcisi; şah ve ruhani liderlerin sınırlarını belirleyen ve İran milletine düşünce, fikir, konuşma ve yazma, talep etme, toplanma özgürlüğü veren Kanun-ı Esasi Eki'nin şahın onayına gönderildiğini bildirmekteydi. Haberin ardından kendi değerlendirmelerini yapan Hablülmetin'e göre bu noktadan sonra Kanun-ı Esasi'nin şahın imzasından geri dönmesi mümkün değildir ve artık İran devleti bir meşrutiyet devleti olarak sayılabilir. Şu andan itibaren millet kendi eksiklerini gidermelidir. Artık meşrutiyete ve yapılmak istenen reformlara karşı herhangi bir muhalif kimsenin olması düşünülemez. Hablülmetin devamında muhtemelen Eminüssultan'ın öldürülmesini kastederek şu cümlelere yer verir:

*Şimdi Kanun-ı Esasi Eki'nin imzalanmasına mâni olanların kim olduğu daha iyi anlaşıldı. Aynı zamanda bu ayaklanmaların bu gösterilerin de sebebinin kim olduğu anlaşıldı umarız bundan sonra İran'da bütün bu eylemler son bulur.*⁹⁹¹

Nihayet uzun süren görüşmelerin ardından 107 maddeden oluşan Kanun-ı Esasi Eki'nin kabul edildiği 7 Ekim 1907 tarihinde şahın fermanıyla ilan edildi. Şah Kanun-ı Esasi'nin kendisi tarafından korunacağını evlatlarının da onun usul ve esaslarını mukaddes bileceklerini aynı fermanla ilan etti.⁹⁹²

⁹⁹⁰ Rûznâme-i Temeddün, 27 Şabanülmüazzam 1325, 1. Yıl, Numara 38, Sayfa 2.; Rûznâme-i Temeddün, “İran Reft, Kar Ez Kar Gozaşt”, 5 Şevvalülmükerrem 1325, 1.Yıl, Numara 43, s.3.

⁹⁹¹ Rûznâme-i Hablülmetin, “12 Eylül-4 Ramazan”, 14 Ekim 1907, 15.yıl, 13.Numara, s. 23.

⁹⁹² Rûznâme-i Hablülmetin, “Müjdeler Olsun İran Müjdeler Olsun”, 18 Kasım 1907, 15.yıl, 17.Numara, s. 18.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRAN’DA SİYASAL YOL AYRIMI: ŞAH ve MEŞRUTİYET TARAFTARLARI ARASINDAKİ MÜCADELELER

4.1.Şah ve Meşrutiyetçilerin Birbirini Yok Etme Adımları

Atabek’in katledilmesi saray erkânı ve eski düzen taraftarlarını bir müddet geri adım atmaya sevk etmişti. Bu olaydan öyle etkilenmişlerdi ki birkaç gün saraya gitmeye dahi cesaret edememişlerdi. Hatta Alâüddevle’nin evinde *Hizmet Encümeni* adından bir encümen teşkil ederek şaha mektup yollamışlardı. Mektupta şahın meşrutiyet idaresine aykırı davrandıklarına şahitlik ederlerse hizmetinden çıkacaklarını bildirdiler. Şah mecburen onlara münasip bir cevap vermişti. Devlet ricali ve ileri gelenler Meclis’e gidip Kanun-ı Esasi’ye ve meşrutiyet idaresine bağlı kalacaklarına dair yemin ettiler. İkbâlüddevle, Alâüddevle ve Emir Bahadır gibi yıllarca eski düzen taraftarı olarak hizmet etmiş ve meşrutiyet taraftarları arasında kötü nam salanlar dahi meclise gidip yemin etmişlerdi.⁹⁹³ Ancak Atabek’in katledilmesinin üzerinden biraz zaman geçtikten sonra Emir Bahadır, Şapşal, İkbâlüddevle gibi meşrutiyet karşıtları şahı yeniden doldurmaya başladılar.⁹⁹⁴ Temeddün gazetesi bu adamları kendi oturdukları evi yakan kimseler olarak tanımlamaktaydı. Gazeteye göre ev yandığında en çok zararı görececek olanlar da yine bu adamların kendileriydi.⁹⁹⁵ “Eğer bizim işimiz gazetecilikse bu halka bazı şeyleri de açıkça söylemeliyiz, okuyucular İran’ın vaziyetinden haberdar olmalıdır”⁹⁹⁶ diyen Temeddün, artık isimler de vererek açıktan açığa meşrutiyet muhaliflerinin ifşa etmeye başlamıştı. Gazete, Alâüddevle’nin yanı sıra aynı makalede Şeyh Fazlullah’ın da ismini

⁹⁹³ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 148-149.; Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 496.

⁹⁹⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 483.

⁹⁹⁵ Rûznâme-i Temeddün, “İsticâbet-i Hayret” 22 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 24, s. 2.

⁹⁹⁶ Rûznâme-i Temeddün, 29 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 25, s. 3

zikretmekteydi. Şeytanın eşeğine binen şeyhin⁹⁹⁷ hilelerinin tüm İran'ı yakıp kavurduğunu vurgulayan⁹⁹⁸ Temeddün, onun mal varlığının birdenbire artmasına da dikkat çekmekteydi. Gazete onu İslam dinini öne sürerek halk arasında ikilik çıkarmakla itham etmekteydi. ⁹⁹⁹ meşrutiyet ile idare edilen diğer devletlerde de meşrutiyet muhaliflerinin olduğunu ancak bu idarenin karşısında duramadıklarını belirten Temeddün İran'da da muhaliflerin bir gün mağlup olacaklarını yazmaktaydı.¹⁰⁰⁰

Kanun-ı Esasi Eki hazırlandıktan sonra ise meclis ve şah arasında yeniden Senato krizi patlak verdi. Senato'nun kurulması, yapısı hakkında Kanun-ı Esasi'de belirlenmiş olmasına rağmen meclisteki radikal milletvekilleri şahın elini güçlendirebilir düşüncesiyle kurulmasını istemiyorlardı. Meşrutiyet taraftarı vaizler şah aleyhinde vaazlar veriyorlar, bazı encümenler ise şahın meşrutiyet karşıtı olduğunu beyan eden Şebnâmeler yazıp dağıtıyorlardı. Takizâde, Hasan Kuli Han Nevvâb gibi mecliste radikal grubu oluşturan bazı milletvekilleri şahı meşrutiyet karşıtı olarak göstermeye devam ediyorlar ve tahtı bırakmasını istiyorlardı. İnkılap Komitesi de Hasan Kuli Han başkanlığında Takizâde, Müsteşarüddeve Hacı Mirza İbrahim Ağa gibi Tebriz milletvekillerinin ve Seyid Muhammed Rıza Müsavât, Hekimülmülk, Abdürrahim Halhalî gibi meşrutiyet taraftarlarının katılımıyla her akşam gizli bir şekilde Hekimülmülk'ün evinde toplanıyor, Melikülmütekellimin ve Seyid Cemal Vaiz'i şah aleyhinde konuşmalar yapmaya teşvik etmekteydi.¹⁰⁰¹ Tüm bu olaylar arasında şah, veliaht Ahmet Mirza ile birlikte 11 Kasım 1907 tarihinde saltanat arabasıyla meclise geldi. Muhammed Ali Şah'ın Kanun-ı Esasi'ye göre yemin etmesi gerekiyordu¹⁰⁰² öyle de oldu. Şah, meşrutiyeti ve meclisi himaye edeceğine, kanunlara uygun bir şekilde memleketi idare edeceğine dair Kuran'a da el basarak yemin etti.¹⁰⁰³ Şahın meclise gelerek milletvekilleri huzurunda yemin etmesi Avrupa basının da dikkatini çekmişti. Meşrutiyetçiler açısından mühim olan bu haberi Hablülmetin, *Müjdeler Olsun İran*

⁹⁹⁷ Şeyh Fazlullah'ı kast edilmektedir.

⁹⁹⁸ Rûznâme-i Temeddün, 29 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 25, s. 4.

⁹⁹⁹ Rûznâme-i Temeddün, 29 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 25, s. 4.

¹⁰⁰⁰ Rûznâme-i Temeddün, 29 Cemâziyelevvel 1325, 1.Yıl, Numara 25, s. 3-4.

¹⁰⁰¹ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 293.

¹⁰⁰² Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, 15 Saferülmuzaffar 1326/8 Mart 1909, 2.Yıl, 3. Numara, Sayfa 2.

¹⁰⁰³ Rûznâme-i Hatrât-ı Aynüsaltana III, 1806.; Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.772.

Müjdeler Olsun başlığı altında Reuters gazetesi Tahran muhabirinin telgrafıyla okurlarına duyurdu. Muhabirin telgrafi şöyledi:

*İran'ın büyük şahı, İranlıların velinimetini Muhammed Ali Şah, Feridun'un gençliği ve Cemşid'in kudreti ile meşrutiyet idaresinin Kanun-ı Esasisinin huzurunda yemin etmiştir.*¹⁰⁰⁴

Bu telgrafi paylaştıktan sonra şahın mecliste ettiği yemini şu beyit ile müjdeledi:

*Bu müjdeyi almak için canım fedadır / Ki bu müjde bizim canımızın koruyucusudur*¹⁰⁰⁵

Beyitin ardından ise İran'ın bugünden itibaren tam olarak bir meşrutiyet devleti olduğunu ve uzak yakın tüm İranlı vatanseverlere bu müjdenin verilmesi gerektiğini ifade eden Hablülmetin bu gecikmenin Eminüssultan'dan kaynaklandığını ve zamanın kendilerini haklı çıkardığını şu cümlelerle belirtmekteydi:

*Bugün bizi haklı çıkarmıştır biz her zaman meşrutiyetin en büyük engeli olarak Eminüssultan'ı biliyorduk görüyorduk. Bugün bizi haklı çıkarmıştır. Kendisi saltanatı, Kaçar sülalesinden almak istiyordu. Bugün İran'da millet ve devletin ittihadı sağlandı. İran tarihi boyunca böyle bir mutluluk yaşamamıştır. Bugün İran'ın düşmanları yasta dostları ise mutludur. Bugün İngiltere ve Rusya Anlaşması'nın olumsuz siyasi etkileri İran'da sona ermiştir. Bugünden itibaren İran devleti milli bir saltanat kimliği ne kavuşmuştur. Milletın bekası bu saltanatın ve bu hanedanın bekasıyla birleşmiştir. Bugün cümle İranlılar kendi saltanatlarının koruyucusu oldular. Bugünden itibaren İran modern dünya devletleri arasında sayılacaktır. Bugün ayrıca Kaçar sülalesi ve saltanat ailesi kendi saltanatlarının bekasını da güvence altına almışlardır. Bugün büyük şah Muhammet Ali'nin adı Japonya'nın Mikado'su, Alman imparatoru ve İngiltere imparatoru ile birlikte adı anılır oldu. Bugün bu yolda verdiğimiz rahmetli vatan şehidi Abbas Ağa'nın (Eminüssultan'ı öldüren kişi) ruhu şad oldu.*¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, "Müjdeler Olsun İran Müjdeler Olsun", 18 Kasım 1907, 15.yıl, 17.Numara, s.18.

¹⁰⁰⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, "Müjdeler Olsun İran Müjdeler Olsun", 18 Kasım 1907, 15.yıl, 17.Numara, s.18.

¹⁰⁰⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, "Müjdeler Olsun İran Müjdeler Olsun", 18 Kasım 1907, 15.yıl, 17.Numara, s.18.

4.1.1. Tophane Meydanı Olayları

Her ne kadar şah meclise gidip yemin etse de Hablülmetin'in aksine meşrutiyet taraftarları şahın gönlünde asıl yatanı biliyorlardı. Resimli Kitap mecmuasında şahın yemin ettikten sonra tufan siyasetini izlemeye başladığını belirten Bedik, “*bu gibi gaddar hükümdarlar için elbette yeminin, ahd vermenin hükm ve tesiri yoktur. Çünkü yemin ancak pak ve nezih vicdanlar üzerinde tesir eder*” diyerek şahın vakit kaybetmeden meclis ve meşrutiyet idaresi karşısı tavırlar sergilemeye başladığını belirtir.¹⁰⁰⁷

Muhammed Ali Şah perde arkasından meclise ve meşrutiyet taraftarlarına karşı da tedbir almaya başlamıştı. Melikzâde'ye göre şah, meşrutiyet taraftarlarının kendisine karşı silahlanmasını ve olası bir müdahalede Tahran'dan ve diğer bölgelerden gelebilecek destek kuvvetlerini önleyebilmek için ordusunun güçlü olması gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle ahali tarafından meşrutiyet karşısı olduğu bilinen Emir Bahadır'ı terfi ettirerek Keşikçibaşı¹⁰⁰⁸ olarak tayin edip emrine de Azerbaycan'dan getirttiği yedi yüz kişilik atlıyı verdi.¹⁰⁰⁹ İhtişamüssaltana'ya göre bundan sonra meydana gelecek olayların fitilini bu olay ateşledi. Ona göre Muhammed Ali Şah tüm haklarını, yetkilerini “kanun” denilen şey yüzünden kaybetmek istemiyordu. Kendi görevinin her iki tarafı da yatıştırmak olduğunu belirten İhtişamüssaltana bu tavrının zamanla iki tarafın da öfkesine sebep olduğunu belirtir.¹⁰¹⁰ Ne Şah ne de Takizâde'nin başını çektiği milletvekili bir grup milletvekili orta yolu bulmak niyetindeydi.

Diğer taraftan Şeyh Fazlullah da meclisin tüm çabalarına rağmen eylemlerini ve meşrûta-i meşrûa talebinden vaz geçmiş değildi. Aksine eylemlerini günden güne artıran Fazlullah'ın taraftarı da gün geçtikçe artıyordu. Artık meclis ve meşrutiyetçilerin bu eylemin de şah tarafından desteklendiğine dair şüpheleri yoktu.¹⁰¹¹ Seyid Cemal ve Melikülmütেকellimin mescit minberlerinde şahı hedef gösteren nutuklarına devam ettiler. Melikülmütেকellimin, Sipehsâlâr mescidindeki konuşmasında şahın meşrutiyet idaresine

¹⁰⁰⁷ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, “İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi”, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.773.

¹⁰⁰⁸ Şahın kendine ait özel ordusunun komutanlığı. (Muhafız Alayı Komutanlığı)

¹⁰⁰⁹ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 552.; Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, “İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi”, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.774.

¹⁰¹⁰ Hatırât-ı İhtişamüssaltana, 617.

¹⁰¹¹ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları V-(Meclisin Dağıtılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süfera)”, 5 Temmuz 1909/17 Cemâziyelâhir 1327, 1.sene, Numro 36, s.5.

ve meclise muhalif olduğunu ve yalan yere yemin ettiğini söyleyip onu müstebit ilan etti.¹⁰¹² Mecliste ve bazı encümenlerin toplantılarında şahın kenara çekilmesi gerektiğine dair söylentiler de gizliden gizliye dillendirilmeye başlandı. Şahın amcası Zillüssultan da şahın tahtı terk etmesi durumunda saltanat naibi olarak Şahzade Ahmed Mirza'yı da ortadan kaldırarak onun yerine geçmeyi planlıyordu. Bu sebeple şaha muhalif grupları maddi olarak destekliyordu. Zillüssultan, Temeddün gazetesini de kendisi ile ilgili yazılar yazmaya teşvik etmişti.¹⁰¹³ Bu eleştiriler karşısında “hiçbir kurumu veya şahsı desteklemiyoruz”¹⁰¹⁴ şeklinde açıklama yapmak zorunda kalan gazete buna rağmen düzenli olarak ondan övgüyle bahsediyor ve önemli görevler alması gerektiğini yazıyordu.¹⁰¹⁵ Ayrıca Kevkeb-i Dûrrî gazetesi de Zillüssultan'ı övmekte ve ahalinin onu nasıl sevdiğinden bahsetmekteydi.¹⁰¹⁶ Şah, Zillüssultan'ın Alâüddevle ile gizli bir toplantı yaptığını öğrenince Alâüddevle'yi falakaya yatırıp sürgüne yolladı. 3 Aralık'ta ise mecliste yapılan kabine reisi Nâsirülmülk'ün de hazır bulunduğu özel toplantıda milletvekilleri, şaha yakın ve meşrutiyet karşıtı isimlerden Emir Bahadır, Sadüddevle, Şapşal'ın azledilmesini istediler. Meşrutiyet taraftarları her gün Sipehsalar Medresesi'nde toplanmaya başladılar. Melikzâde'nin ifadelerine göre şah meşrutiyet idaresini ortadan kaldırmak için tüm gücünü kullanmaktaydı. Vilayetlerdeki yerel idarecilere ve memurlara ülkede karışıklık çıkarmaları doğrultusunda emirler verdi. Saray erkânına meclisi zor durumda bırakacak faaliyetlerde bulunmalarını, istibdat yanlısını mollalara da para vererek meşrutiyet aleyhinde sohbetler etmelerini ve ahaliyi meclise karşı kışkırtmalarını emretti. Ayrıca ahalden de bazı kimselere yine para vererek meşrutiyet taraftarlarına karşı eylemlerde bulunmaları söylendi.¹⁰¹⁷ meşrutiyet taraftarları tehlikenin farkındaydılar ancak muhaliflerin bu kadar ileri gidebileceklerini ve bu kadar taraftar toplayabileceklerine ihtimal vermemişlerdi. Cemil Said Bey, meşrutiyetçilerin Şeyh Fazlullah'ın Meclis'i alt edecek kadar taraftar bulacağını zannetmediklerinden bu

¹⁰¹² Rûznâme-i Hatırât-ı Aynüssaltana III, 1815.

¹⁰¹³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 486.

¹⁰¹⁴ Rûznâme-i Temeddün, 27 Zilkadetülharam 1325, 1. Yıl, Numara 47, s. 4.

¹⁰¹⁵ Rûznâme-i Temeddün, 12 Şevval 1325, 1. Yıl, Numara 44, S.1.

¹⁰¹⁶ Gazetenin Zillüssultan'dan övgüyle bahsettiği yazılarından birisi şöyleydi: “Şimdi Zillüssultan'ın kıymetini bilmemiz gerekmektedir. Büyük işler ancak böyle adamlarla yapılabilir. Böyle büyük adamları işsiz bırakanlar Allah'ın nimetine küfrediyordur. Kirman halkı gece gündüz Allah'a Şahzade Zillüssultan gibi bir adamın kendilerini idare ettiği için ve memleketlerine bir nizam verdiği, hırsızları zalimleri ortadan kaldırdığı için dua etmektedir. İran şehinşahından sonra toplumsal işleri yapabilecek en önemli kişi Zillüssultan'dır.” Bkz: Rûznâme-i Kevkeb-i Dûrrî, 4 Zilkadetülharam 1325/10 Aralık 1907, 3. yıl 34. numara, s.2.

¹⁰¹⁷ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 563.

hareketi de yeteri kadar ciddiye almadıklarını söyler.¹⁰¹⁸ Benzer şekilde Kesrevî, meşrutiyet taraftarları arasında şah istediğinde onları silah zoruyla dağıtabileceğini ve meclisi yerle bir edebileceğini kimsenin düşünemediğini ifade eder.¹⁰¹⁹

Meşrutiyet taraftarları, Şeyh Fazlullah olayının bu kadar uzaması ve ona devlet tarafından müdahale edilmemesi üzerine bu olayın şah tarafından tertip edildiğini anladıklarında gönüllü gençleri silahlandırmaya başlamışlardı. Şahın emrinde ise 1500 kişiden ve 8 toptan oluşan bir Kazak Tugayı vardı. Meşrutiyetçiler tehlike altında olan meclisi ve Kanun-ı Esasi'yi muhafaza edebilmek adına başka çareler aramaya başladılar. İngiltere ve Rusya arasında imzalanan ittifak anlaşmasından sonra İranlı özgürlükçülere karşı tavrı değişen İngiltere Büyükelçiliğine sığınmadılar. Cemil Said Bey'e göre başta Rusya ile yapılan anlaşma olmak üzere Meclis'in kuvvetli bir hükümet kuramaması, ülkedeki asayişsizlik ve Eminüssultan'ın katledilmesi bu konuda İngilizlere geri adım attırmaktaydı. Özgürlükçülere alternatif olarak Osmanlı ve Almanya sefaretları kalıyordu. Ancak Yıldız Sarayı'nın meşrutiyet karşısındaki tutumunu bilen İranlıların Osmanlı Sefaret akıllara bile gelmezdi. Geriye Alman Sefareti kalmıştı ancak meşrutiyetçilerin bunları düşünebilecek kadar dahi zamanları kalmamıştı.¹⁰²⁰ Nihayet 15 Aralık 1907 günü harekete geçen meşrutiyet karşıtları Tophane Meydanı'na çıkarma yaptılar. Encümenler silahlandırdıkları gönüllüleri meclisi koruması için Sipehsâlâr camisinin minarelerine ve medresenin çatısına yerleştirilmişlerdi.¹⁰²¹ Tophane Meydanı'na gelen kalabalık meşrutiyet idaresine ve meclise hakaretler ederek meclisin kapısına doğru yöneldiler. Meclis üyeleri tarafından kapatılan kapıya eylemciler tarafından ateş edildi. Minarelerde bulunan gönüllü muhafızlar meclise girmeye çalışanların üzerine ateş açtılar ve yeniden Tophane Meydanı'na dönmelerini sağladılar. Eylemciler bu meydanı bir üs olarak kullanma niyetindeydiler. Katırcılar, deveciler, muhafız alayı topçuları ve askerleri, Emir Bahadır'ın emrindeki askerlerden oluşan büyük bir kalabalık meydanda çadırlar kurdular. Yemek ihtiyaçlarının giderilmesi için mutfak da kurdular. Tahran'da meydana gelen bu kargaşa nedeniyle pazarlar ve dükkanlar kapatıldı. Tophane Meydanı'nda sayıları gittikçe artan muhaliflerin liderlerinden Seyid

¹⁰¹⁸ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları V-(Meclisin Dağıtılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süfera)", 5 Temmuz 1909/17 Cemâziyelâhir 1327, 1.sene, Numro 36, s.5.

¹⁰¹⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 487.

¹⁰²⁰ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., "İran Mektupları V-(Meclisin Dağıtılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süfera)", 5 Temmuz 1909/17 Cemâziyelâhir 1327, 1.sene, Numro 36, s.5.

¹⁰²¹ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.3.

Muhammed Yezdî ve Seyid Ekber Şah ve vaizler meşrutiyet aleyhinde nutuklar attılar.¹⁰²² Zafer naraları atan kalabalığa “*Anlaşılan meşrutiyet değil Peygamber’in dinini istiyorsunuz*”¹⁰²³ diyorlardı. Emir Bahadır, meşrutiyetçilere karşı kazandığı zaferini her yerde anlatıyor, Sadüddeve ise sarayda şah ile durum değerlendirmesi yapıyordu. Osmanlı sınırına gönderilmeleri planlanmasına rağmen Tahran’da tutulan ve Tophane Meydanı’nda görevlendirilen Kazak Tugayı’nın komutanı Liyakof da saraydaydı.¹⁰²⁴

Meşrutiyet taraftarları ise hazırlıksız yakalanmalarına rağmen son anda silahlandırdıkları gönüllüler ve milletvekillerinin dik duruşu sayesinde meclisi koruyabilmişlerdi. Gönüllüler silahlanmaya devam ediyorlardı.¹⁰²⁵ Cemil Said Bey’in ifadesiyle Tahran’da asil, necip, az çok tahsil görmüş hamiyetli ne kadar genç varsa cümlesi silahlarını kapıp meclisin müdafaasına koştu.¹⁰²⁶ Mecelle-i Hikmet’in ifadelerine göre devlet eyaletlere gönderdiği bir telgrafla kabinenin dağıldığını bu sebeple devletten talebi olanların doğrudan şah ile irtibata geçmeleri istenmekteydi.¹⁰²⁷ Bu haberin yayılması ile birlikte Veramin, Şah Abdülazim ve Şemiran gibi Tahran’a bağlı nahiyelerden de silahlanan gönüllüler Baharistan Meydanı’na gelmeye devam başladılar. Ertesi gün tüm vilayetlerde pazarlar ve dükkanlar kapatıldı. Meşrutiyetçilere destek amacıyla Kazvin gibi yakın şehirlerden de gönüllüler Tahran’a doğru yola çıktı.¹⁰²⁸

Meşrutiyet taraftarlarının karargâhı Baharistan, istibdat yanlılarının karargâhı ise tophane Meydanı’ydı. Cemil Said Bey oluşan bu manzarayı ilginç bir şekilde tasvir eder:

*Ertesi gün şehir tuhaf bir manzara kesp etti. Bir tarafta istibdat ordusunu teşkil eden bir sürü baldırı çıplak, bir kilometre ötede ise parlamento etrafına dizilmiş müsella, Frenk gömlekli İran beyleri, İran efendileri.*¹⁰²⁹

Tophane meydanı olayları basında da geniş yer buldu. “*Şeref Gitti*” başlığıyla olayları duyuran Kevkeb-i Dûrrî gazetesi İranlıların şerefini ayaklar altına alan

¹⁰²² Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.4.

¹⁰²³ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.2. Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 488.

¹⁰²⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 488.

¹⁰²⁵ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.2.

¹⁰²⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları V-(Meclisin Dağıtılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süfera)”, 5 Temmuz 1909/17 Cemâziyelâhîr 1327, 1.sene, Numro 36, s.6.

¹⁰²⁷ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.4.

¹⁰²⁸ Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 168.; Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.5.

¹⁰²⁹ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları V-(Meclisin Dağıtılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süfera)”, 5 Temmuz 1909/17 Cemâziyelâhîr 1327, 1.sene, Numro 36, s.6.

beklenmedik bir olay olarak değerlendirmektedir. İranlıların şerefini ayaklar altına alan bu olaydan dolayı İranlıların artık hiçbir zaman şerefli ve medeni milletler arasında sayılamayacağını belirten¹⁰³⁰ gazete genel bir toplum eleştirisi yapmaktaydı. Kevkeb-i Dûrrî Meşrûta-i Meşrûa talebiyle Tophane Meydanı Olaylarını tetikleyen¹⁰³¹ Şeyh Fazlullah ve taraftarlarına şu sözlerle seslenmekteydi:

*Müstebit insanlar, istibdat sevdalıları insanlar Tophane Meydanı'na toplanmışlar ve "biz (Yahudi ve Mesihî) kitap ehliyiz meşrutiyet istemiyoruz" diye sloganlar atarak eyleme başlamışlar. Orada Müslümanlar da öldürüldü. Acaba İslam bu mudur? Acaba meşrutiyet böyle midir? Bunun cevabını halka Allah'a nasıl vereceksiniz? Bu olayların sebebi nedir? Ey İslam İslam diye söyleyenler acaba Tophane Meydanı'na gitmek ve zalime yardım etmek midir İslam, acaba peygamberin evlatları ile karşı karşıya kalmak onların kanını dökmek midir İslam, bu olaylar İslam Dini'ne uygun mudur?... Bu adamlar biz Kuran'a tabiyiz ama meşrutiyet istemiyoruz demekteler. Kuran'ın sadece yüzüne bakıyorlar muhtevasına asla bakmıyorlar. Meydanlarda ellerinde tüfek toplanıyorlar ve emrin verilmesini bekliyorlar. Meclise yürümeyi bekliyorlar. Burada büyük adamları Fatimatüzzehra'nın evlatlarını ve peygamberin torunlarının kanlarını yere dökmek istiyorlar ve sonra da biz Kuran'a tabiyiz diyorlar.*¹⁰³²

Temeddün, Tophane Meydanı'na gidenlerin para ile satın alınan hain, serseriler olduğunu, ahalinin ise bunlara tepki olarak oraya gittiğini yazar. Gazeteye göre olaylar Şeyh Fazlullah Nuri ve Seyid Ali Yezdî tarafından körüklenmişti. Onlar devletin kendilerini destekleyeceğini zannediyorlardı. Ancak çıkardıkları bozgunculuk karşısında meşrutiyet taraftarları gayet sakin kaldılar. Özellikle de Behbehânî ve Tabâtabâî durumu kontrol etmek için meclise girdiler konuşmalar yaptılar ve sükuneti sağladılar. Olaylar Tahran'da yayılınca meşrutiyeti destekçileri isyancıların karşısında durdular ve heveslerini boşa çıkarttılar.¹⁰³³

¹⁰³⁰ Rûznâme-i Kevkeb-i Dûrrî, "Şeref Gitti", 18 Zilkadetülharam 1325/ 24 Aralık 1907, 3.yıl 35.Numara, s.3.

¹⁰³¹ Rûznâme-i Kevkeb-i Dûrrî, "Şeref Gitti", 18 Zilkadetülharam 1325/ 24 Aralık 1907, 3.yıl,35.Numara, s.3.

¹⁰³² Rûznâme-i Kevkeb-i Dûrrî, "Şeref Gitti", 18 Zilkadetülharam 1325/ 24 Aralık 1907, 3.yıl 35.numara, s. 3.

¹⁰³³ Rûznâme-i Temeddün, 27 Zilkadetülharam 1325, 1.Yıl, Numara 47, s. 4.

Bu olayların işitilmesiyle birlikte diğer şehirlerde de birtakım karışıklar meydana gelmişti.¹⁰³⁴ Horasan eyaletinde neşredilen Hurşîd gazetesi, Horasan Eyalet Encümeni'nin Tahran'daki olaylar ile ilgili toplandığını ve olayların bölgeye sıçramaması için neler yapabileceklerini konuştuklarını yazar.¹⁰³⁵ Gazeteye göre encümen, ülkeyi korumanın ve milletin hakkını vermenin meşrutiyet idaresinin bir gereği olduğunu ve bu karışıkların Horasanda bulunan meşrutiyet karşıtlarına fırsat vermemesi ve onlara zaman kazandırmaması için her tarafta tedbir almaları gerektiğini düşünmekteydi.¹⁰³⁶ Bu aynı zamanda meşrutiyet idaresinin ülkede yerleştiğinin de bir göstergesi olacaktı. Meşrutiyetin esaslarını kanlarının son damlasına kadar koruyup savunacaklarını ve Meclis-i Şûrâ-yı Millî'den haber gelmesi durumunda Tahran'a meşrutiyeti korumak ve memleket düşmanlarını bertaraf etmek için yola çıkmaya hazır olduklarını dile getiren¹⁰³⁷ Horasan Eyalet Encümeni üyeleri bölge ahalisinin tepkisini de şu sözlerle dile getirmekteydiler:

*Şimdi meselemiz Tahran'a yola çıkma meselesidir. Yaşlılar, şehrin önde gelenleri, mahalle reisleri geldiler ve bizlerle konuştular. Meydana gelen bu ayaklanmanın, bu darbe girişiminin önünü nasıl almalıyız diye bizlere sordular. Orada bulunan herkes kanuna aykırı hareket eden kim olursa olsun karşısında duracaklarına, emniyetin ve huzurun sağlanması için her şeyi yapacaklarına dair encümene söz verdiler. Mukaddes meclisten haber bekliyoruz.*¹⁰³⁸

Tophane Meydanı'nda gerçekleşen olaylar Tebriz'in de gündemindeydi. Daha önceki olaylarda olduğu gibi İran vilayetleri Tebriz'e telgraflar yollamış ve Tebrizlilerden hareket için haber beklemişlerdir. Encümen gazetesi, saltanatın meşrutiyetin esaslarını yok etmek adına harekete geçtiğine dair Tahran'dan gelen telgrafın ahaliye okunduğunu ve ahalide büyük bir infiale neden olduğunu yazar. Encümen'in verdiği bilgilere göre Reşt'ten gelen telgrafta ahalinin meclisi ve meşrutiyetin esaslarını muhafaza etmek için Tahran'a doğru yola çıkmaya hazır beklemektedirler. Kirman ve Isfahan'dan gelen telgraflarda ise ahali, meşrutiyetin esaslarını sağlamlaştırmak için kanlarının son damlasına kadar mücadele edeceklerini bildirmektedirler. Tebriz ahali de haberi alır

¹⁰³⁴ Rûznâme-i Temeddün, 9 Zilhiccetülharam 1325, 1.Yıl, Numara 47, s. 2.

¹⁰³⁵ Rûznâme-i Hurşîd, 20 Zilkadetülharam 1325- 26 Aralık 1907, 1.Yıl, Numara 84, s. 2-3.

¹⁰³⁶ Rûznâme-i Hurşîd, 20 Zilkadetülharam 1325- 26 Aralık 1907, 1.Yıl, Numara 84, s. 2-3.

¹⁰³⁷ Rûznâme-i Hurşîd, 20 Zilkadetülharam 1325- 26 Aralık 1907, 1.Yıl, Numara 84, s. 2-3.

¹⁰³⁸ Rûznâme-i Hurşîd, 20 Zilkadetülharam 1325- 26 Aralık 1907, 1.Yıl, Numara 84, s. 2-3.

almaz mukaddes dava uğruna son nefeslerine kadar canlarını dişlerine takıp kararlı bir şekilde gereken her türlü fedakarlığı yapmaya hazır olduklarını bildirdiler.¹⁰³⁹

Tahran'da ise olaylar devam ediyordu. Tophane meydanı olayları İngilizler aracılığıyla İran dışına da yayıldı.¹⁰⁴⁰ Şah ise bu olaylar nedeniyle Nâsırülmülk'ün azlini istedi.¹⁰⁴¹ İngiliz devlet nişanına sahip olan Nâsırülmülk, İngiltere Büyükelçiliği aracılığıyla Avrupa'ya gitti.¹⁰⁴² meşrutiyetçiler şah ile görüşmenin yollarını arıyorlardı. Alâüddevle'nin ve Hacı İmam Cuma Hoyî ayrı ayrı şahla görüşmek için meclis tarafından gönderildiler fakat şah kabul etmedi. Ertesi gün Azedülmülk ile beraber altı kişi şaha gittiler ve Tophane Meydanı'ndaki kalabalığın dağıtılmasını talep ettiler. Ancak şah Sipehsalar Medresesi'nin odalarına konuşlanan encümenlerin dağıtılmasını, milletvekillerinin evlerine dönmelerini istedi. Sadece bu şartların sağlanması durumunda kalabalığı dağıtacağını¹⁰⁴³ bildiren şah ondan sonra bir araya gelip meselelerin halledilmesi için konuşulabileceğini de ekledi. Şahın istekleri üzerine Meclis'te kurulan bir komisyonun *“encümenleri dağıtalım, milletvekilleri evlerine gitsinler sabah meclise geri gelsinler”* kararı almasına rağmen Muhammed Ali Şah'a güvenmeyen bazı milletvekilleri bu karara uymadılar.¹⁰⁴⁴

İsyancılarla ile birliği içinde olan Şeyh Fazlullah birkaç meşrutiyet karşıtı molla ile Tophane Meydanı'na geldi ve kendisi için hazırlanan çadıra yerleşti. Bu mollalar meşrutiyet karşıtı sohbetler vererek halkı meclis ve meşrutiyetçilere karşı kışkırtmaya başladılar. Mollalar, İranlıların dini hassasiyetlerinin iyi biliyorlardı ve *“zina yap, hırsızlık yap, cinayet işle ama bu meclise yaklaşma. Allah dilerse bütün günahları affeder”*,¹⁰⁴⁵ *“meşrutiyeti değil peygamberin dinini istiyoruz”*¹⁰⁴⁶ diyerek bu olayları mezhep ve meclis çatışmasına çekmeye çalışıyorlardı. Baharistan Meydanı ve Sipehsâlâr Medresesi'nde bekleyen meşrutiyet taraftarlarına ise yakın yerlerden silahlı gönüllülerin katılımı devam ediyordu. Başta Azerbaycan olmak üzere Gilan, Isfahan, Fars ve

¹⁰³⁹ Rûznâme-i Encümen, “Vakîât-ı Rûz-ı Cuma- 14 Zilkade”, 19 Zilkade 1325, 2. yıl 23. Numara, s.1.

¹⁰⁴⁰ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.5.

¹⁰⁴¹ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.2.

¹⁰⁴² İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 294-295.; Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.3.

¹⁰⁴³ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.5.

¹⁰⁴⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 488.; Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.5.

¹⁰⁴⁵ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.6.

¹⁰⁴⁶ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 564-568.

Kirman'dan destek telgrafları gelmekteydi. Telgraflarda Muhammed Ali Şah ve saraylılar açıktan açığa tehdit edilmekteydi.¹⁰⁴⁷

Ülke genelinden meşrutiyet taraftarlarının gördüğü destek Muhammed Ali Şah'ı geri adım atmaya zorladı. Olayların yaşandığı günlerde Meşhed, Reşt, Kirman, Tahran gibi önemli şehirlerinden Necef'e telgraflar gönderilmiş ve Tahran'daki olaylarda meşrutiyet taraftarlarını desteklemeleri istenmişti. Ayrıca Necef ulemasına Behbehânî ve Tabâtabâî de telgraf çekerek meşrutiyetçilerin katledilmesi hükmünü veren ve karışıklıklar çıkarmaya teşvik eden Şeyh Fazlullah'ın Tahran'dan sürgün edilmesi talebinde bulunmuşlardır. Necef uleması ise olayların durulması adına ne gerekiyorsa yapılmasını bildirerek Tahran'daki ahaliye desteklerini bildirmişlerdi.¹⁰⁴⁸ Ayrıca Muhammed Ali Şah'ı meclisle anlaşmaya mecbur eden en önemli sebeplerden biri de Tebriz Milli Encümeni'nin, yeminini çiğnediği gerekçesiyle Muhammed Ali Şah'ı azlettiğini şahın kendisine, meclise, eyaletlere, elçiliklere, konsolosluklara ve Necef ulemasına bildirmesi ve meşrutiyet hareketinin liderlerinin tüm eyaletlere Tebriz'in kararına destek olmalarını bildiren telgraflar çekmesiydi.¹⁰⁴⁹ Tebriz'den vilayetlere ve Meşhed'den Reşt'e gönderilen telgrafta özellikle şah yerine mirza unvanı tercih edilmiştir.

Tebriz bununla da yetinmedi. Emir Bahadır'ın komutasında Azerbaycanlılardan oluşturulan özel birliğin komutanlarına telgraflar çekerek Meclis ve meşrutiyetçiler aleyhinde mücadeleye devam etmeleri durumunda Azerbaycan'da bulunan evlerinin yakılıp yıkılacağını bildirdi. Tebriz'in bu adımı askerleri geri adım attırmaya yetti. Şah artık öldürülme endişesiyle yaşamaya başlamıştı.¹⁰⁵⁰ Zillüssultan'ın, meşrutiyetçilerle anlaşıp tahta geçmesinden de çekinen Muhammed Ali Şah'ın daha fazla tutunacak dalı kalmamıştı. Daha önce görevinden azledilen Nâsırülmülk'ün yerine Fars valisi Hüseyin Kuli Han Nizamüssaltana göreve getirildi. Şah, Nizamüssaltana'ya kabinesini meclisin güvendiği kişilerden seçmesini tavsiye etti.¹⁰⁵¹ Meclis ile şah arasındaki görüşmeler bakanlar aracılığıyla yeniden başladı. Meclis'in şahtan talepleri şöyleydi:

¹⁰⁴⁷ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 564-568.

¹⁰⁴⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, 27 Ocak 1908, 15.yıl, 27.numara, s. 19-20.

¹⁰⁴⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, 27 Ocak 1908, 15.yıl, 27.numara, s. 21.

¹⁰⁵⁰ Ahmet Kesrevî, İrans Meşrutiyet Tarihi, 498.

¹⁰⁵¹ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 296-297.

- Sa'düddeve'nin Tahran'dan gönderilmesi
- Emir Bahadır Muhafız Alayı Komutanlığı'ndan alınması ve tüm devlet işlerinden tamamen uzaklaştırılması
- Meclis'i kurşunlayabilecek kadar ileri giden ve Tophane Meydanı'nda toplanan isyancıların cezalandırılması
- Meclis'in korunması için bu olaylar esnasında Meclisi koruyan gönüllü gençler arasından seçilecek iki yüz kişiden oluşan bir muhafız birliği kurulması
- Daha önce sürgün edilen Alâüddeve ve Muînüddeve'nin geri dönmesi¹⁰⁵²

Hayatını ve tahtını tehlike altında gören Muhammed Ali Şah, talepleri kabul ederek meşrutiyetçilerle anlaşma yolunu tercih etti.¹⁰⁵³ Nizamüssaltana da kabinesini oluşturduktan sonra şahtan meclisi ve meşrutiyeti muhafaza edeceğine dair yeminini Kuran-ı Kerim'in ilk sayfasına yazmasını istedi. Talebi şah tarafından kabul edilen Nizamüssaltana 22 Aralık 1907 tarihinde yeni kabinesiyle birlikte meclise gitti. Şahın yemin metni de mecliste okundu.¹⁰⁵⁴ Yapılan anlaşmaya göre milletvekilleri de yemin edecekti. Şah yemin metni şöyleydi:

Son zamanlarda Tahran'da ve diğer vilayetlerde çıkan isyan sebebiyle milletimiz Allah korusun Kanun-ı Esasi'ye muhalif bir konumdaymışız gibi tereddüt yaşamıştır. Dolayısıyla bu yanlış anlaşılmanın düzeltilmesi ve milletin müsterih olması için, meşrutiyetin esasları ve Kanun-ı Esasi'nin tamamını mükemmelen gözeteceğime, koruyup himaye edeceğime, uygulanmasında gaflete düşmeyeceğime, meşrutiyete karşı çıkanları ağır bir şekilde cezalandıracağıma Kelâmullah-ı Mecid üzerine yemin ederim. Bu taahhütlerimizi yerine getirmediğimiz ve ona karşı geldiğimiz takdirde tıpkı milletvekillerinin taahhüdü, şart ve yemini gibi Kuran-ı Mecid'in sahibi nezdinde mesul olacağız. 17 zilkade 1325/22 Aralık 1907¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵² Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 496.

¹⁰⁵³ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.11.

¹⁰⁵⁴ Mecelle-i Hikmet, 5 Janue 1907/ Gurre-i Zilhicce 1325, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 901, s.16. (Mecelle-i Hikmet'de 1908 yerine 1907 yılı yazılmıştır.); Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi", 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.773.

¹⁰⁵⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 502-504.; Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 903, s.13.

Milletvekillerinin yemin metni ise şöyleydi:

*İsyanlar nedeniyle oluşan terddütlerin ortadan kalkması için, Alâ Hazret Şehinşah Muhammed Ali Şah Kaçar, Allah mülkünü daim etsin, Kelamullah-ı Mecid üzerine ant içtiklerine göre biz milletvekilleri ve aşağıda imzası bulunanlar da Alâ Hazret Hümayun, Kanun-ı Esasi ve meşrutiyet esaslarını koruyup uyguladıkları müddetçe kendilerinin saltanat esasına hiçbir şekilde hıyanet etmeyeceğimize, adil padişahımızın hududunu ve hukukunu Kanun-ı Esasi çerçevesinde koruyup sayacağımıza yemin ederiz. Bu taahhüt ve yeminimiz karşı hareket ettiğimizde Allah ve Resulü katında sorumluyuz. 17 Zilkade 1325/22 Aralık 1907*¹⁰⁵⁶

Şah ve meclis arasında uzlaşma sağlanmış olmasına rağmen Tebrizliler belki de daha sonra meclisin başına gelecekleri kestirerek şahın azlinde ısrar ettiler. Tebriz milletvekillerine ahalinin, şahın azledilmesi konusunda ısrarcı olduklarını belirtmelerine rağmen olumlu bir yanıt alamadılar. Tebriz milletvekilleri sundukları şartların tamamını kabul edildiğini ilaveten sarayda yabancı ülke temsilcilerinin katıldığı bir yemin merasimi tertip edilmesinin kararlaştırıldığını Tebriz Encümeni'ne bildirdiler.¹⁰⁵⁷ “Çok şükür bu feci olayda hayırla sonuçlandı ancak bu olaydan ibret alınmalı”¹⁰⁵⁸ diyen Mecelle-i Hikmet'e göre ise Tophane meydanı olayları ile birlikte İran'da meşrutiyetin henüz sağlamlaştırılmadığı ve İstibdadın kökünün tamamen kazınmadığı anlaşılmıştı.¹⁰⁵⁹ Bu nedenle Mecelle-i Hikmet birlik olun, milletin şeref ve namusunu unutmayın” diyerek özellikle milletvekillerini uyarmayı kendisine vazife görmekteydi.¹⁰⁶⁰

Meclis şahın yeminine bir kez daha inanmıştı. Tophane Meydanı olayları İran meşrutiyet Hareketi açısından önemli dönüm noktalarından birisiydi. Şah ilk kez bu kararlılıkla meşrutiyetçilere karşı harekete geçmişti. Özellikle Meşrûta-i Meşrûa düşüncesini destekleyerek meşrutiyet idaresinin dini bir zeminde tartışılmasını sağlayan şah toplumun bütün dinamiklerini kullanarak meclisi ve meşrutiyet idaresini ortadan kaldırmak istemişti. Muhammed Ali Şah, Tophane Meydanı Olayları ile istediğini elde edemese de şah açısından bu olay Meclis'in topa tutulması olayının bir provası olarak değerlendirilebilir. Meşrutiyet taraftarları özellikle milletvekilleri taleplerini şaha kabul

¹⁰⁵⁶ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 502-504

¹⁰⁵⁷ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 502-504

¹⁰⁵⁸ Mecelle-i Hikmet, 16 May1908/ 15 Rebüssânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 910, s.6.

¹⁰⁵⁹ Mecelle-i Hikmet, 21 December 1907/ 15 Zilkade 1325, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 900 s.2.

¹⁰⁶⁰ Mecelle-i Hikmet, 16 May1908/ 15 Rebüssânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 910, s.6.

ettirmişler ve görünürde şaha karşı bir zafer elde etmişlerdi. Ancak şahın azledilmesini sağlayabilecekken anlaşma yolunu tercih etmeleri İran meşrutiyetinin kaderini doğrudan tayin etmişti. Tebrizliler başta olmak üzere meşrutiyet taraftarları belki de birkaç ay sonra meclisin başına gelecekleri ön görüp meselenin kökten halledilmesi taraftarıydılar. Milletvekilleri, şahın Tophane Meydanı'nda ahalinin birbirini katlettiğini görmesine rağmen eylemlerin devam etmesine göz yumması Muhammed Ali Şah'ın zihninde meclisi ve meşrutiyet hareketini tamamen ortadan kaldırma niyetinin açık bir göstergesiydi ve yarım kalan işini tamamlamak için daha uygun bir zamanı beklemeye koyuldu.

4.1.2. Muhammed Ali Şah'a Suikast Girişimi

Tophane olaylarını yatıştırdıktan sonra bir kez daha şahın meclise gelip yemin etmesini sağlayan Nizamüssaltana, meclis ve şah arasındaki buzları eritmeye çalışıyordu.¹⁰⁶¹ Şah ve meclis arasında sulh sağlanmış gibi görünse de meclisin bu olaylara liderlik edenlerin cezalandırılması talepleri yerine getirilmemişti. Meclis özellikle Takizâde'nin başını çektiği radikal milletvekilleri ısrarla meclisi kurşunlayan ve meydanda ahaliyi örgütleyen dört kişinin cezalandırılmalarını talep ediyordu.¹⁰⁶² Ayrıca bu milletvekilleri ve meşrutiyet taraftarlarının çoğu etmiş olduğu yeminin şah üzerinde bir tesiri olduğuna inanmıyorlardı ve tedbiri elden bırakmamaktan yanaydılar.¹⁰⁶³ Hatta çok yaklaşmış oldukları halde yapılan bu sulh ile Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirme fırsatını da kaçırdıklarının da farkındaydılar.¹⁰⁶⁴

Tophane meydanı olaylarından sonra basın daha da radikalleşmiş ve meydana gelen olaylarla ilgili şahı suçlamışlardı. Eşitlik ve adalet isteyen ve kendi haklarından haberdar olan insanların istibdat idaresine ve zulme boyun eğmelerinin imkânsız olduğunu belirten Müsavât gazetesi, şah ve meşrutiyetçiler arasında meydana gelen son çekişmelerin şaha hiçbir faydasının olmadığını aksine bu olaylar sonucunda en büyük darbenin saltanata vurulduğunu yazmaktaydı.¹⁰⁶⁵ Müsavât gazetesine göre, yabancı basında bu olayların gündeme getirilmesi ve bu gazetelerin sayfalarında rezil hatıralar

¹⁰⁶¹ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 296-297.

¹⁰⁶² Yahya Devletâbâdî, Hayat-ı Yahya, c.2, 186-189.

¹⁰⁶³ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.773.

¹⁰⁶⁴ Janet Afary, İnkılab-ı Meşrute-yi İran, 181.

¹⁰⁶⁵ Müsavât Gazetesi, "Şahın Görevi Nedir?", 2 Şubat 1908, Salı, 1.Yıl, 11. Sayı, s.2.

bırakması dünyanın gözü önünde şahın saltanat makamının büyüklüğüne halel getirmişti. Meydana gelen olaylardan şahı sorumlu tutmakla beraber asıl suçluların Emir Bahadır, Sadüddeve ve Şapşal gibi şahın etrafını çevreleyen niteliksiz devlet adamları olduğunu yazan gazete, onların görevde kalmalarının kaos ve çatışma ortamından başka bir şey getirmeyeceğini ifade ederek şahtan, saltanatı bu adamlardan arındırmasını ve yerine şahsi kinleri olmayan şerefli devlet adamlarını göreve getirmesini talep etmekteydi. Müsavât gazetesi şahın anayasa ve meşrutiyet kurallarını koruma noktasında ise ikiyüzlülüğü terk edip samimi olması gerektiğinin altını çizmekteydi.¹⁰⁶⁶ Şahı ve devlet adamlarını ağır bir dille eleştiren Müsavât, milleti de bazı konularda uyarmayı kendisine görev bilmekteydi.¹⁰⁶⁷ Gazeteye göre millet meşrutiyet idaresini korumada son derece dikkatli olmalı ve onu kaoslara alet etmemelidir. Meşrutiyet ve onun geliştirilmesi için gerekli olan adımları atmakta bir tüy kadar bile ihmalkâr davranmamalıdır ve zaman kaybetmeden serserilerin, haydutların, katillerin ve halkın refahına mâni olan herkesin cezalandırmalarını sağlamalıdır. İster bir kişi olsun isterse bir cemiyet olsun sorgulanmayan ve denetilmeyen herkes istibdat tarafına geçip başına buyruk hareket etmeye başlayacağını savunan Müsavât bir cemiyetin istibdadının bir kişinin istibdadından daha kötü ve daha yıkıcı olacağını belirterek ahaliyi milletvekilleri konusunda da uyarmaktaydı. Gazete, ahalinin ikinci dönem seçileri için hazırlanmasını ve meclise tecrübeli, bilge milletvekillerini seçip yollamaları gerektiğini ifade etmekteydi.¹⁰⁶⁸ İranlılara “*Acaba bir parlamento açmakla her işi hallettiğinizi mi zannettiniz her şeyin yoluna girdiğini mi düşünüyorsunuz?*” sorusunu yönelten Hablülmetin ise meşrutiyet saltanatını korumanın memleketin istiklâlinin korumak olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Hablülmetin, meşrutiyet hareketinin en büyük destekçisi olan Azerbaycanlıların dikkatlerini sınırlara çekmek ve onları cezalandırmak amacıyla Osmanlı Devleti’nin içerdeki hainler tarafından sınırlara davet edildiğini iddia etmekteydi.¹⁰⁶⁹ Osmanlı Devleti’nin sınırlardaki hareketliliği üzerine Müsavât gazetesi daha sert bir üslupla eleştirmeye başladı. Müsavât’a göre rezil ve aşağılık bir ülke haline gelen İran yetim ve sahipsizdi. Kaptanı sarhoş, yolcuları ise uyumakta olan kurtuluş gemisi girdaptan çıkamamaktaydı.¹⁰⁷⁰ Müsavât gazetesinin 16 Şubat 1908 tarihli

¹⁰⁶⁶ Müsavât Gazetesi, “Şahın Görevi Nedir?”, 2 Şubat 1908, Salı, 1.Yıl,11. Sayı, s.2.

¹⁰⁶⁷ Müsavât Gazetesi, “Bu Arada Milletin Görevi Nedir?”, 2 Şubat 1908, Salı, 1.Yıl,11. Sayı, s.3.

¹⁰⁶⁸ Müsavât Gazetesi, “Bu Arada Milletin Görevi Nedir?”, 2 Şubat 1908, Salı, 1.Yıl,11. Sayı, s.3.

¹⁰⁶⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, 3 Şubat 1908, 15.yıl, 28. numara, s.1.

¹⁰⁷⁰ Müsavât Gazetesi, 9 Şubat 1908, Salı, 1.Yıl, 12. Sayı, s. 2.

sayısında *İstibdat ve Cehalet* başlığıyla yer alan yazıda ise eleştirinin yerini tamamen hakaret almıştı.¹⁰⁷¹ Şah ve basın arasındaki gerilimi iyice tırmandıran bu yazıda başta Muhammed Ali Şah olmak üzere Kaçar şahlarının idare tarzlarına yönelik şu sözler yer almaktaydı:

*Müstebit şah, insanların bilgisine ve şerefine ve ahlakına müdahale edemediği takdirde onları kurbanlık koyun gibi öldüremez ya da yük taşıyan bir eşek veya bir inek gibi kendi zalimane emirleri altına alamaz. Çünkü bilimin olduğu her yerde istibdat yok olur. Bir memlekette şeref olursa istibdat oradan çıkıp gider ve herhangi bir pazarda iyi huy yaygınlaşmışsa orada istibdadın pazarı kurulamaz! Görüldüğü gibi istibdat idaresinin olduğu toplumlarda ve zalim müstebitlerin oldukları ortamlarda halkın bilgisi cehalete, şerefi şerefsizliğe ve iyi huyları kötü sıfatlara dönüşmekte. Bu yüzden bilgi ve bilim yolunu ki zaten şeref yoludur, insanlara kapatırlar. Bir kimse kendi haklarını bilmezse Allah'ın verdiği iyi ve hoş nimetleri dönemin zalim firavunlarına kurban eder. Kaçar firavunlarının geçmişi de bunu ispatlar niteliktedir. Nâsırüddin Şah kendi halkının düşmanıydı ve kendi döneminde İran sınırlarını bilgi ve bilime kapattı ve mümkün olduğu kadar bilgi ve bilime ait olan şeylerin İran'a ulaşmasına izin vermedi. Eğer bir bilim insanı Hazar'dan ya da Fars Haliç'inden gizli gizli koşup İran'a gelirse saltanat kanunları önünde ölümden başka cezası yoktu.*¹⁰⁷²

Aynı günlerde Temeddün gazetesi ise İran'daki kargaşa ortamının Rusya ve İngiltere arasında imzalanan ittifak anlaşmasının bir sonucu olarak meydana geldiğini yazmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin de bu anlaşmadan sonra İran topraklarına göz dikmeye başladığını belirten¹⁰⁷³ gazete İttifak anlaşmasından İran'ın kârlı çıkacağını savunanları eleştiren gazete mecliste ve basında uzun vadeli düşünmeyenlerin yanıldığını ve bu anlaşmanın İran'ı daha büyük felaketlere sürüklediğini belirtmekteydi.¹⁰⁷⁴

Basın sadece şahı ve saray erkânını hedef almakla kalmayı Tophane Meydanı olaylarının ortaya çıkmasında aktif rol oynayan ulemayı da sert bir dille eleştirmekteydi. Özellikle Şeyh Fazlullah, koyun postuna bürünmüş bir kurt olarak tarif edilmişti.¹⁰⁷⁵ Müsavât, “Nerede o temiz kalem. Korkarız gazeteciler bu gidişle Ebu Leheb'i

¹⁰⁷¹ Müsavât Gazetesi, “İstibdat ve Cehalet”, 16 Şubat 1908, 1.yıl,13. sayı, s. 4.

¹⁰⁷² Müsavât Gazetesi, “İstibdat ve Cehalet”, 16 Şubat 1908, 1.yıl,13. sayı, s. 4.

¹⁰⁷³ Rûznâme-i Temeddün, “İran ve İhtilal”, 15 Muharremülharam 1326, 1.Yıl, Numara 51, s.1.

¹⁰⁷⁴ Rûznâme-i Temeddün, “İran ve İhtilal”, 15 Muharremülharam 1326, 1.Yıl, Numara 51, s.1.

¹⁰⁷⁵ Janet Afary, İnkılab-ı Meşrute-yi İran, 182.

peygamber, *Şimir*'i¹⁰⁷⁶ Hüseyin, *Dehhak*'ı *Enûşîrvân* ve *Deccal*'ı da *İmam-ı Zaman* (*Mehdi*) olarak ilan ederler” diyerek istibdat yanlılarını meşrutiyet taraftarı olarak gösteren bazı gazeteleri isim vermeden eleştirmekteydi.¹⁰⁷⁷ Diğer taraftan başından beri meşrutiyet aleyhinde tavır takınan Rusların meclisi ve meşrutiyet idaresini ortadan kaldırmak için tetikte beklediği bir kez daha anlaşılmıştı. Her ne kadar İran'ın iç işlerine müdahale etmediğini söylese de Rusya'nın Tahran'da bulunan Ruslar aracılığıyla resmi veya gayri resmi yollarla saraydaki nüfuzlarını devam ettirmesi Avrupa basınının da gündemindeydi.¹⁰⁷⁸

Meclisin, Muhammed Ali Şah ile sulh ederek meşrutiyeti muhafaza edeceğini düşünmesine rağmen İnkılap Komitesi ve Tahran'da faaliyet gösteren Azerbaycan Encümeni üyeleri meşrutiyetin idamesi için şahın ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyorlardı. Onlara göre şah ahaliye meşrutiyet karşıtı faaliyetlerde bulunmaları için el altından para dağıtıyordu. Meclisten bazı milletvekillerinin de Rusya elçiliği ile bağlantılı olarak şahın emrinde hareket ettiklerinden şüpheleniyorlardı. Rusların İran'da meşrutiyeti ortadan kaldırmak için her türlü vasıta ile şahı destekleyeceklerinden emin olan İnkılap Komitesi üyeleri Almanlara karşı Ruslarla ittifak anlaşması imzalayan İngiltere'nin de izlemiş olduğu genel siyasi politika uğruna meşrutiyet taraftarlarını himaye etmeyeceklerini anlamışlardı. Ayrıca komite, Tophane Meydanı olaylarıyla milletin gücünü test eden şaha yeniden hazırlanıp saldırma fırsatı vermeden harekete geçip meşrutiyeti sonsuza kadar kurtarmak istiyordu. Meclisin şahı ortadan kaldırma niyetlerinin ve böyle bir kudretlerinin de olmadığını farkında olan komite üyeleri gizli bir şekilde toplantılar düzenleyerek şahı ortadan kaldırmanın planlarını yapıyorlardı.¹⁰⁷⁹ İbrahim Safaî'ye göre ise şaha suikast kararı, Takizâde'nin katılımıyla Azerbaycan Encümeni üyelerinin düzenledikleri gizli toplantıda alınmıştı.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁶ Tam adı kaynaklarda Şimr bin Zi'l Cevşen şeklinde geçen ve Anadolu'da kısaca “Şimir” adıyla bilinen bu zat, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi hadisesinde etkin rol oynamış; rivayete göre Hz. Hüseyin'in başını bedeninden ayıran kişi olmuştur. Bkz: Onur Aykaç, *Alevi-Bektaşî Kültüründe Bir Aşağılama Sözü Olarak ‘Şimir’, IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları ve Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, (2018): 121-133.

¹⁰⁷⁷ *Müsavât Gazetesi*, “Daha Ne Söylemek Gerekir?”, 23 Şubat 1908, 1.yıl, 14. sayı, s.1.

¹⁰⁷⁸ *Rûznâme-i Hablülmetin*, “İran'da Meydan Ne Gelen Son Gelişmeler”, 10 Şubat 1908, 15.yıl, 29.numara, s. 23.

¹⁰⁷⁹ Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, c.1-2-3, 620-621.

¹⁰⁸⁰ İbrahim Safaî, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*, 1381, 298.

Nihayet eylemciler, 28 Şubat 1908 tarihinde harekete geçtiler. Cuma günü şah, gezmek amacıyla hemen önünde özel otomobili olduğu halde at arabasıyla saraydan ayrılıp Doğan Tepe'ye¹⁰⁸¹ (Tavşan Tepe) gittiği esnada henüz şehri çıkmadan şahın özel otomobili el bombasıyla patlatıldı.¹⁰⁸² Bu saldırıda Şahın yanında bulunanlardan birkaç kişi hayatını kaybederken otomobili ise büyük hasar gördü.¹⁰⁸³ Suikastı başta meclis olmak üzere meşrutiyet taraftarları da kınadıklarını bildirdiler. Hatta Tahran başta olmak üzere şehirlerde şahın bu olayı sağ salim atlattığı büyük bir coşkuyla kutlandı. Şaha muhalefetiyle bilinen Encümen gazetesi şahın suikasttan sağ kurtulmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmekteydi. Gazeteye göre eğer şah bu suikast sonucu öldürülseydi İran siyasi hayatı büyük bir darbe almış olacaktı.¹⁰⁸⁴ Sûr-ı İsrâfil ise *feci bir olay olarak*¹⁰⁸⁵ değerlendirdiği suikastı 12 Mart 1908 tarihli sayısında detaylı bir şekilde tarif etmişti. Tahran ahalisinin şahın sağ olduğunu öğrendikten sonra pazarları, kervansarayları, caddeleri aydınlatıp kutlama yaptıklarını yazan gazete tüm bu kutlamaların ahalinin şaha sevgilerinin delili olduğunu ve şahın da bu kutlamalar karşısında kayıtsız kalmadığını vezirlere, milletvekillerine ve encümenlere aynı muhabbetle karşılık verdiğini belirtmekteydi.¹⁰⁸⁶ Yazıda ayrıca şahın otomobilinin de hazırlandığı ve yola çıkmadan önce perdelerinin indirildiği ancak kendisinin at arabasına bindiği belirtilmekteydi.¹⁰⁸⁷ Sûr-ı İsrâfil'de yer alan bu yazıdan şahın böyle bir suikast beklentisinde olduğu ve tedbirli bir şekilde dışarı çıktığı anlaşılmaktadır. Kevkeb-i Dürri de diğer gazeteler gibi bu olaydan sonraki ilk sayısında Muhammed Ali Şah'a methiyeler dizdikten sonra İran halkının tamamının şaha saygı duymasının vacip olduğunu yazmaktaydı.¹⁰⁸⁸ Muhammed Ali Şah'ın daha babasının sağlığında meşrutiyet Fermanı'nı ve Kanun-ı Esasi'yi imzaladığını hatırlatan gazete böyle meşrutiyetçi bir şaha muhalefetin İslam'a muhalefet etmekle bir olduğunu ifade etmekteydi.¹⁰⁸⁹ Kevkeb-i

¹⁰⁸¹ Nâsirüddin Şah'ın tavşan avlamak için sık sık gittiği bu tepe, yabanî tavşanların bol olmasından dolayı İran Türkleri tarafından Doşantepe olarak adlandırılmıştır. Bkz: <https://abadis.ir/fatofa/%D8%AF%D9%88%D8%B4%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D9%BE%D9%87/>

¹⁰⁸² Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi", 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.774.

¹⁰⁸³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 519.

¹⁰⁸⁴ Rûznâme-i Encümen, 4 Saferülmuzaffer 1326, 1. Numara, 2. Yıl, s. 1.

¹⁰⁸⁵ Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, "Vekayi-i Nâgovâr", 9 Safer 1326 1.Yıl, 25. Numara, s.3-5.

¹⁰⁸⁶ Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, "Vekayi-i Nâgovâr", 9 Safer 1326 1.Yıl, 25. Numara, s.3-5.

¹⁰⁸⁷ Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, "Vekayi-i Nâgovâr", 9 Safer 1326 1.Yıl, 25. Numara, s.3-5.

¹⁰⁸⁸ Kevkebü Dürri, "İran Şahenshahı", 9 Saferülmuzaffer 1326/ 12 Mart 1908, 4.yıl 2.numara, s.1.

¹⁰⁸⁹ Kevkebü Dürri, "İran Şahenshahı", 9 Saferülmuzaffer 1326/ 12 Mart 1908, 4.yıl 2.numara, s.1-2.

Dürri'nin şaha da saltanatın ve devletin devamının millete bağlı olduğunu belirterek birkaç hainin sözüyle hareket etmemesini ve İran halkına sahip çıkmasını tavsiye etmekteydi.¹⁰⁹⁰ Temeddün gazetesi ise şaha düzenlenen suikastın Avrupa basınında da yer aldığına dikkat çekiyordu.¹⁰⁹¹

Kendisine düzenlenen suikasttan sonra bir müddet sükunetini koruyan Muhammed Ali Şah faillerin ortaya çıkarılamaması üzerine meclise gönderdiği mektupta birkaç güne kadar tahrikçiler belirlenmez, failler tutuklanmazsa suçluları ve tertipçileri açığa çıkaracak bazı ciddi önlemlerin alınacağını bildirdi. Suikastın detayları ise daha sonra anlaşılacaktı. Ahmet Kesrevî'nin belirttiğine göre bu olay Bakü komitesi tarafından Tahran'a gönderilen Haydar Emoğlu tarafından planlanmıştı.¹⁰⁹²

Muhammed Ali Şah, belki de suikast sonrası basın, meclisin, encümenlerin, meşrutiyet taraftarlarının tavırlarından dolayı hoşnut olduğundan belki de canına kast edecek kadar gözlerini karartan radikal kanattan çekindiğinden kendisinden beklenen tepkiyi olaydan hemen sonra göstermemişti. Meşrutiyetçiler bu olayın bir provokasyon olduğunu ve Meclis ile şahın arasını bozmayı hedeflediklerini beyan etseler de doğal olarak şah bu olaydan meşrutiyet taraftarlarını sorumlu tutacaktı.¹⁰⁹³ Tophane Meydanı olaylarıyla iyice gerilen şah ve meşrutiyetçiler arasındaki ip bu suikast ile koptu. Bu olay ayrıca Tophane olayında sonra oluşan sulh ortamının yapay olduğunun ve iki tarafında birbirine güvenlerinin kalmadığının da göstergesiydi. Muhammed Ali Şah, kendisine yapılan teşebbüsü asla unutmayacak ve Tophane Meydanı olaylarında yarım kalan işini tamamlamak ve intikamını almak için hazırlıklara başlayacaktı. Meşrutiyet taraftarları ve şah arasında arabulucu rol üstlenen ve zaman zaman bunu başaran Meclis başkanı İhtişamüssaltana da bu olaydan sonra artık iki taraf arasında orta yolun bulunamayacağını düşünerek görevinden istifa etti.¹⁰⁹⁴

4.2. Meclisin Topa Tutulması

Meşrutiyet taraftarları suikasttan sonra şahtan bir hamle beklemekteydiler. Meclisin radikal grubunu oluşturan milletvekilleri Behbehânî ve Tabâtabâî'nin de

¹⁰⁹⁰ Kevkebü Dürri, "İran Şahensahı", 9 Saferülmuzaffer 1326/ 12 Mart 1908, 4.yıl 2.numara, s.1-2.

¹⁰⁹¹ Rûznâme-i Temeddün, 20 Rebiyülevvel 1326/22 Nisan 1908, 1.Yıl, Numara 69, s. 4.

¹⁰⁹² Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 520.

¹⁰⁹³ Gökhan Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu 1907-1909" *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (2016): 335-336.

¹⁰⁹⁴ Hatırât-ı İhtişamüssaltana, 641.

desteğiyle İran’da meşrutiyet Fermanı’nın ilan edilmesinde önemli bir aktör olan İngiltere Elçiliğini meclise davet ettiler ve “biz sizin himayenizde meşrutiyeti ilan ettik ancak şah bugün meşrutiyet idaresine muhaliftir”¹⁰⁹⁵ diyerek şahı İngilizlere şikâyet ettiler. İngilizler, şah ve meclis arasında olan anlaşmazlıkların yazılı bir şekilde bildirilmesi durumunda araştırılabileceğini bildirdiler. Ayrıca İngilizler İran meşrutiyet hareketinden desteklerini çektiklerini de şu cümlelerle ifade etmekteydiler:

*Meclis ve meşrutiyetin çatışmayla işi olmaz ancak siz meclisi çatışmaların merkezi yaptınız. Vekiller hatta dinin önderleri olarak siz (Behbehânî ve Tabâtabâî’ye hitaben) tüfenk ve fişek kuşanıp kendinizi en ön saflara yerleştirdiniz. İki yıl önce siz mazlum bir şekilde elçiliğe geldiniz ve elçilik sizi himaye etti ancak bugün siz savaş düşüncesiyle buradasınız bu durumda biz müdahale edemeyiz.*¹⁰⁹⁶

Basın başta olmak üzere meşrutiyet taraftarları İran’da tam anlamıyla meşrutiyet idaresinin olmadığını düşünüyorlardı. Temeddün, İran’da sadece ismen meşrutiyet olacaksa bunun zulüm idaresinden bir farkının kalmayacağını belirterek İranlılara meşrutiyetin adıyla yetinmemeleri, uygulamada da meşrutiyet idaresini talep etmeleri çağrısında bulunmaktaydı.¹⁰⁹⁷ Hablülmetin’de ise “Gereksiz Açıklama ve Fevkalade Terakki” başlığı altında hem saray hem de meclis kinayeli bir dille eleştirilmekteydi. “Bugün İran bütün medeni devletlerin sahip olduğu niteliklere sahiptir, diğer milletlerden neyimiz eksiktir?”¹⁰⁹⁸ diye soran ve sınır meselesini, ülkede yaşanan asayişsizliği, vezirlerin ve milletvekillerinin yetersizliklerini, devlet idareleri ve limanlardaki düzensizlikleri dile getiren gazete tıpkı Temeddün gibi meşrutiyetten sonraki iki yıllık süreçte yapılması planlanan pek çok şeyin sadece lafta kaldığını vurgulamaktaydı.¹⁰⁹⁹ meşrutiyetin ilanından sonra “yedi bin yıllık İran gemisi girmiş olduğu girdaptan çıktı”¹¹⁰⁰ diyen Mecelle-i Hikmet gelişmelere üzerine “İran’ın kırık gemisi dört bir taraftan belaya duçar oldu”¹¹⁰¹ yorumunu yapmaktaydı.

¹⁰⁹⁵ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 299.

¹⁰⁹⁶ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 299.

¹⁰⁹⁷ Rûznâme-i Temeddün, 23 Rebiyülevvel 1326/25 Nisan 1908, 1.Yıl, Numara 70, s.1.

¹⁰⁹⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, 18 Mayıs 1908, 15.yıl, 41.numara, s.17.

¹⁰⁹⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, 18 Mayıs 1908, 15.yıl, 41.numara, s.17.

¹¹⁰⁰ Mecelle-i Hikmet, “İran”, 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 2.

¹¹⁰¹ Mecelle-i Hikmet, 30 Jun 1908/ Gurre-i Cemâziyessânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 913, s.3.

İran’da yoksulluk ve asayişsizlik de hat safhaya erişmişti. İran’ı, devrim öncesi Fransa’ya benzeten Hablülmetin ülkenin içinde bulunduğu durumu şu şekilde tasvir etmekteydi:

*Nereye gidersen git her yerde perişanlık her yerde sefalet görüyorsun. Ne birisi bayramı düşünüyor ne de insanlar baharın geldiğinden haberdar. Zengin ve fakir, kadın ve erkek, şah ve köle, alim ve cahil herkes tüm işini gücünü bırakmış meşrutiyetin esasları nasıl güçlendirilir, bu keşmekeş ortam ne zaman son bulur bunları düşünmekteler. İki yıldır devam eden ve belki de daha fazla sürecek olan bu keşmekeş nasıl son bulacak. Uzmanlara göre İran’ın bugünkü hali Fransa’nın 1786 yılındaki haline dönmüştür. Hatta öyle ki Paris’te yazılan tiyatro eserini sanki İran’da tiyatro evlerine getirdiler ve burada sergiliyorlar. Oyuncuların isimleri değişik filan prensin rolünü filan şahzade oynuyor filan keşişin rolünü filan molla oynuyor filan misterin rolünü filan emir oynuyor.*¹¹⁰²

Ayrıca sokaklarda şah aleyhinde afişler hazırlanıp dağıtılıyordu. Seyid Cemal ve Melikülmütekellimin gibi vaizler mescit minberlerinde şahı sert bir dille eleştiriyorlardı. Şah, bazı milletvekillerini davet edip kendisi aleyhinde faaliyet gösteren, aralarında Takizâde, Seyid Cemal Vaiz ve Melikülmütekellimin’in de olduğu 8 kişinin tutuklanmasını ve kendisine teslim edilmesini istedi. Buna karşılık meclis de Emir Bahadır ve Şapşal başta olmak üzere şaha yakın isimlerden altı kişinin devlet işlerinden uzaklaştırılıp sürgün edilmelerini talep etti. İki taraf için de talepler kabul edilebilir değildi.¹¹⁰³ Aynı günlerde Nizamüssaltana kabinesi de istifa etmişti. Bir yıl içinde beş defa kabine değişikliğinin yaşanması da ülkedeki istikrarsızlığın göstergesiydi. Her kabine değişikliği ülkeyi biraz daha geriye götürmüştü. Hablülmetin’e göre ülkede şah ve meclis arasında birlik sağlanmadığı sürece vezirlerin her biri Bismarck dahi olsa hiçbir iş yapamazlar.¹¹⁰⁴

Muhammed Ali Şah’ın tutumu, meşrutiyet taraftarlarının yanı sıra Kaçar aşiretinin önde gelenlerini de rahatsız etmekteydi. Celalüddevle, Alâüddevle ve Serdar Mansur’un katılımıyla aşiret reisi Azedülmülk’ün evinde büyük bir toplantı düzenleyen

¹¹⁰² Rûznâme-i Hablülmetin, “Tarihin Tatlı Dili”, 25 Mayıs 1908, 15.yıl, 42.numara, s. 17.

¹¹⁰³ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 300.

¹¹⁰⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, 18 Mayıs 1908, 15.yıl, 41.numara, s.23.

önderler,¹¹⁰⁵ şahın meclise karşı kalbini temizlemeden, kitlelerle birleşmeden İran'ın iç ve dış sorunlarını çözemeyeceği sonucuna ulaştılar. Ayrıca şahı meclise karşı dolduran bazı saray mensuplarının kovulmaları için çaba sarf edilmesi noktasında da uzlaştılar. Reis Azedülmülk ve yeni kabine reisi Müşirüddevlé şahla görüşmüşler ve şahzadelerin ve Kaçar aşireti önderlerinin, Emir Bahadır, Şapşal gibi şaha yakın birkaç kişinin daha saraydan gönderilmeleri taleplerini iletiler.¹¹⁰⁶ Meclise ve meşrutiyetçilere büyük bir darbe indirecek asıl planını hayata geçirmek adına emin adımlarla ilerleyen şah, talepleri kabul ettiğini duyurdu. Dış İşleri Bakanlığı resmi bir açıklama ile Emir Bahadır, Şapşal ve beraberindekilerin saraydan sürüldüklerini ilan etti. Ancak çok geçmeden sadece Emir Bahadır'ın Rus elçiliğine sığındığı diğerlerinin ise güvenli yerlerde saklandıkları anlaşıldı.¹¹⁰⁷

Muhammed Ali Şah, Azedülmülk'ün evinde yapılan toplantıyı Zillüssultan'ın organize ettiğini zannettiği için kendisi adına büyük bir tehdit olarak algıladı. Şahın düşüncesine göre meşrutiyet taraftarları ve Kaçar Aşireti Zillüssultan'ı yerine tahta çıkarmak için anlaşmışlardı. Şah bu endişeyle, İran'da Nâsırüddin Şah zamanında kurulan Kazak Tugayı Komutanı Albay Liyakof ile görüştüktan sonra Şah Bağ'na geçip tüm devlet işlerini oradan yürütmeye karar verdi.¹¹⁰⁸ Muhammed Ali Şah, 8 Haziran'da Liyakof'u Şah Bağ'na davet ederek sürecin tamamını planladı. Rusya'nın da Liyakof'un sunduğu raporlar sayesinde bu plandan haberdar olduğu açıktır.¹¹⁰⁹ 9 Haziran 1908 tarihinde hazırlanan 59 numaralı raporda şahın, Anayasal düzenin yerine yeniden eski düzen kurulduğunda Avrupalı devletlerin baskılarını azaltabilecek tedbirler alınması şartıyla Liyakof'un eylem planını kabul ettiği belirtilir.¹¹¹⁰ Fazla kan dökülmeden bu

¹¹⁰⁵ Mecelle-i Hikmet, "Şah ve Meclis-i Şûrâ-yı Millî" 14 Jun 1908 (14 Jun yazsa da mecellenin yayın akışına göre 14 July 1908 olmalıdır.) / 15 Cemâziyessânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 914, s.2.

¹¹⁰⁶ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 535.; Mecelle-i Hikmet, "Şah ve Meclis-i Şûrâ-yı Millî" 14 Jun 1908 (14 Jun yazsa da mecellenin yayın akışına göre 14 July 1908 olmalıdır.) / 15 Cemâziyessânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 914, s.3.

¹¹⁰⁷ Mecelle-i Hikmet, 30 Jun 1908/ Gurre-i Cemâziyessânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 913, s.2.; Mecelle-i Hikmet, 14 Jun 1908 (14 Jun yazsa da mecellenin yayın akışına göre 14 July 1908 olmalıdır.) / 15 Cemâziyessânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 914, s.3.; Mehdi Melikzade, Zendegânî-i Melikülmütellimin, 240.

¹¹⁰⁸ Mecelle-i Hikmet, "Efsane-i Taze veya Rûsvâ-yı Devlet-i Şeş Hezar Sale..." 14 Jun 1908 (14 Jun yazsa da mecellenin yayın akışına göre 14 July 1908 olmalıdır.) / 15 Cemâziyessânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 914, s.4.; Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 590-591.

¹¹⁰⁹ Rûznâme-i İstiklâl, "Tercüme-i Raport-ı Liyahof-Be Makam-ı Riyaset-i Harbiye-i Kafkaz Be Müdür-i Erkan-ı Harb", 19 Cemâziyelâhir 1327, Numara 5, s.1.

¹¹¹⁰ Rûznâme-i İstiklâl, "Tercüme-i Raport-ı Liyahof-Be Makam-ı Riyaset-i Harbiye-i Kafkaz Be Müdür-i Erkan-ı Harb", 19 Cemâziyelâhir 1327, Numara 5, s.1.

planın hayata geçirilmesini isteyen Muhammed Ali Şah’a Liyakof, böyle bir mücadelede kan dökülmesinin kaçınılmaz olduğu söyler.¹¹¹¹ Şahtan tam yetki istediğini belirten Liyakof’un 60 numaralı raporunda Rusya’nın onayladığı eylem planının detayları da açıklanmıştır.¹¹¹² Eylem planına göre şahtan yana tavır takınmaları için meclisten bazı milletvekillerine ve vezirlere Rus elçiliği ve şahın bütçesinden rüşvet verilecek, şah plan uygulanana kadar meclisle dostane müzakerelerde bulunacak, meclis ve civarında toplanan silahlı meşrutiyet taraftarlarının dağıtılması sağlanacak, encümen reisleri rüşvet yoluyla satın alınacak ve üyelerini kontrol altında tutmaları talep edilecekti.¹¹¹³ Ayrıca eyleme geçmeden birkaç gün önce veya münasip bir zamanda meclisi ortadan kaldırmaya bahane oluşturmak amacıyla Kazak askerler tebdil-i kıyafetle meclis civarında ve Sipehsâlâr Camii’nde havaya ateş açacaklar kendilerine karşılık verenleri ise öldüreceklerdi. Rusya ve şah, meşrutiyet taraftarlarının daha önce olduğu gibi İngiltere Elçiliğine sığınmalarından endişe etmekteydiler ve eylem planında bunu engellemeye yönelik tedbir alınmasını da kararlaştırdılar. Tüm hazırlıklar tamamlandığında Kazak Tugayı meclisi kuşatacak ve topçu birliği meclisi topa tutacak, direnenler ise öldürülecekti.¹¹¹⁴ Meşrutiyet hareketinin liderlerinin evleri yağmalanmak üzere askerlere ve ayak takımına teslim edilecek ve bu liderler toplumdaki yeri ve önemlerine, makam ve mevkilerine göre ya tutuklanacak ya sürgün edilecek veya idam edileceklerdi. Büyük devletlerden gelebilecek tepkileri azaltmak ve insanların zihinlerini rahatlatmak için de meclisin ikinci kez açılacağına dair bir bildiri yayımlanacaktı.¹¹¹⁵

7 Haziran günü kendisiyle görüşmek için Şah Bağ’na gelen Kaçar Aşireti’nin önde gelenlerinden Celalüddevle, Alâüddevle, Serdar Mansur Kazak askerler tarafından tutuklanmıştı. Şah Bağ’nda bunlar yaşanırken Müşirüddevle de mecliste kabinesini tanıtıyordu. Şah, ahalinin tepkisini azaltmak için *Selametin Yolu Milletin Umudu* adında

¹¹¹¹ Rûznâme-i İstiklâl, “Tercüme-i Raport-ı Liyahof-Be Makam-ı Riyaset-i Harbiye-i Kafkaz Be Müdür-i Erkan-ı Harb”, 19 Cemâziyelâhir 1327, Numara 5, s.1.

¹¹¹² Rûznâme-i İstiklâl, “Tercüme-i Raport-ı Liyahof-Be Makam-ı Riyaset-i Harbiye-i Kafkaz Be Müdür-i Erkan-ı Harb”, 19 Cemâziyelâhir 1327, Numara 5, s.1.

¹¹¹³ Rûznâme-i İstiklâl, “Tercüme-i Raport-ı Liyahof-Be Makam-ı Riyaset-i Harbiye-i Kafkaz Be Müdür-i Erkan-ı Harb”, 19 Cemâziyelâhir 1327, Numara 5, s.2.

¹¹¹⁴ Rûznâme-i İstiklâl, “Tercüme-i Raport-ı Liyahof-Be Makam-ı Riyaset-i Harbiye-i Kafkaz Be Müdür-i Erkan-ı Harb”, 19 Cemâziyelâhir 1327, Numara 5, s.2.

¹¹¹⁵ Rûznâme-i İstiklâl, “Tercüme-i Raport-ı Liyahof-Be Makam-ı Riyaset-i Harbiye-i Kafkaz Be Müdür-i Erkan-ı Harb”, 19 Cemâziyelâhir 1327, Numara 5, s.2.; Liyakof’un Raporları için ayrıca bkz: Edward Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, 221-223.

bir bildiri hazırlayıp dağıttırdı.¹¹¹⁶ Bildiride kendisinin meşrutiyet idaresinin geliştirilmesi ve memleketin huzuru için her türlü tedbiri aldığı bir avuç bozguncunun ülkeyi felakete sürüklemesine müsaade etmeyeceğini ve İranlıların da bu uğurda kendilerine destek olacağına inandığını yazmaktaydı.¹¹¹⁷

Meşrutiyet taraftarları bu gelişmeler karşısında meclisten ve ahaliden oluşan yirmi kişilik bir komisyon kurmuşlardı. Bu komisyona Melikülmütekellimin, Seyid Cemal Vaiz, Yahya Devletâbâdî gibi başından beri meşrutiyet hareketine sadık kalmış güvenilir kişiler seçilmişti. Vilayetlerden ve encümenlerden gelen telgraflara cevap vermek, encümenler ve millet tarafından yayımlanan bildirileri meclise sunmak, şah ve saray tarafından yayımlanan bildirilere cevap vermek bu komisyonun başlıca görevleri arasındaydı.¹¹¹⁸ Şah'ın hazırladığı bildiriye de bu komisyon tarafından hazırlanan bir bildiri ile cevap verildi. Bu bildiride şahtan ümidi kestiklerini belirten komisyon üyeleri, şahın dağıttırdığı bildiriye de Rusya'nın Duma Meclisi'ni kapatmadan önce yayımladığı bildirinin hemen hemen aynısı olduğunu ileri sürdüler. Rusya'da bildiri ilan edildikten sonra Rus devleti ve milleti arasında yaşanan büyük sıkıntıları ve dökülen kanları hatırlatıp İran'da da benzer senaryonun tekrar edileceğini ifade etti. Şaha bahsini ettiği hainlerin isimlerini neden vermediğini de soran komisyon asıl hainlerin sarayda olduğunu ve bildirinin de onlar tarafından hazırlatıldığını belirttiler.¹¹¹⁹ Ayrıca şaha daha evvel meşrutiyetin esaslarını ve Kanun-ı Esasi'yi muhafaza edeceğine dair ettiği yeminler de hatırlatıldı.¹¹²⁰ Ancak kamuoyunda cereyan eden söylentilere göre şahın hiçbir şekilde milletle sulh etmeye niyeti yoktu.¹¹²¹

Tahran telgraf hatları kesikti. Behbehânî ve Tabâtabâî'nin eyaletlerin tamamına gönderilmesi için yazılan telgraf Kazvin'e götürülüp oradaki telgrafhane vasıtasıyla eyaletlere gönderildi. Kazvin'den bütün vilayetlere gönderilen telgrafta şahın burada bir ordu hazırlığında olduğu ve bazı emirlerin şehrin giriş kapısına top yerleştirdikleri ve nöbet tutmaya başladıkları yazılıydı. Telgrafta ayrıca vaziyetin korkutucu bir hal aldığı

¹¹¹⁶ Müesses-i Mutalaât-ı Tarih-i Muassır-ı İran, 0-13-1-256 -I (Elif).

¹¹¹⁷ MMTMİ, 0-13-1-256 -I (Elif).; Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 596.

¹¹¹⁸ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 694-695.

¹¹¹⁹ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 695-696.; Komisyonun ilan ettiği bildirinin tamamı için bkz: Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 695-699.

¹¹²⁰ Mecelle-i Hikmet, "Ahval Der İran", 30 Jun 1908/ Gurre-i Cemâziyessânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 913, s.3.

¹¹²¹ Mecelle-i Hikmet, 30 Jun 1908/ Gurre-i Cemâziyessânî 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 913, s.3.

ahalinin meşrutiyetin esaslarının yok edileceği endişesini taşıdığı ve acilen gerekli müdahalenin yapılması gerektiği de belirtilmekteydi. Şahın bu hazırlığının hem basın hem de ahali farkındaydı. Meşrutiyet hareketinin önderlerinden Behbehânî ve Tabâtabâî de Necef ulemasına bir telgraf çekerek desteklerini talep ettiler. Telgrafta, şahın bir bahane göstermeksizin şehrin dışında ordu hazırladığı ve bu durumun ahaliyi korkuya sevk ettiği yazılıydı. Necef uleması ise “*meşrutiyetin esaslarına muhalif olanlarla mücadele eden herkes İmam Zaman (Mehdi) ile omuz omuza savaşmış gibidir*”¹¹²² diyerek herkesi şah ile mücadeleye davet etti. Necef ulemasının bu fetvasından sonra Isfahan, Şiraz gibi şehirlerden Tahran’a ve Tebriz’e çok sayıda destek telgrafları geldi. Tebriz, Gilan, Reşt gibi şehirlerde ahali ayaklandı. Tebriz Encümeni olağan üstü toplandı. Üyelerden Şeyh Selim şahın kanunu çiğnediğini ve Kanun-ı Esasi’ye göre ahaliden biri olduğu için cezalandırılması gerektiği söyledi. Toplantı devam ettiği sırada şahın Selametın Yolu Milletin Umudu adıyla tüm eyaletlere gönderilmesini emrettiği bildiri Tebriz’e ulaştı. Hatların açık olmasından faydalanmak isteyen encümen üyeleri Tebriz milletvekilleri ile görüşmek istediyseler de Tahran’ın vaziyetinden dolayı bu mümkün olmadı.¹¹²³ Tebriz uleması tarafından şaha çekilen telgrafta Necef ulemasının, meşrutiyetin muhafazası için ahaliyi göreve davet ettiği ve ahalinin de kanının son damlasına kadar mücadeleden vazgeçmeyeceği bu nedenle eylemlerden en çok Kaçar hanedanının zarar göreceği belirtildi ve şah, İran’ı dostun düşmanın içinde küçük düşürmemek adına etrafındaki art niyetli insanların telkinlerine uymaktan vazgeçmeye davet edildi.¹¹²⁴ Azerbaycan Eyalet Encümeni 10 Haziran’da Isfahan, Kirman, Fars, Horasan eyaletlerine çektiği telgrafta da şahın sözünde durmadığını, meclise ve milletvekillerine rağmen meşrutiyeti ortadan kaldırma teşebbüsünde olduğunu bildirdi. Azerbaycan Eyalet Encümeni, İranlıları şu cümlelerle şaha karşı birlikte hareket etmeye davet etmekteydi:

Kardeşlerimizin tamamı devlete ve millete hainlik eden padişahın bu haince tavırlarından haberdar olmaları gerekir. Hemen maddi ve manevi olarak ayağa kalkmamız lazım. Çünkü Milli Şûrâ Meclisi ve oraya seçilenlerin canı hainlerin saldırılarından dolayı tehlikede altındadır. Bugün mertlik ve namus günüdür. Tüm

¹¹²² Rûznâme-i Hablülmetin, 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.numara, s.10.

¹¹²³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 604.

¹¹²⁴ Rûznâme-i Encümen, “Tebriz Ulemasının Telgrafi”, 12 Cemâziyelevvel 1326, 31.numara 2.yıl, s. 3.

*ahali birlik olarak bu fesatların ve bu hainlerin kötülüklerinden kurtulabiliriz ve hepimiz sonsuz mutluluğa erişebiliriz.*¹¹²⁵

Encümen gazetesi Tebriz’de coşkunun dünden çok olduğunu, telgrafhanenin avlusunun dolup taşıdığını, bir çok gönüllünün ise Tahran’a doğru yola çıkmak istediğini yazmaktaydı. Encümen’in ifadelerine göre Tebriz’de şehrin ileri gelenleri vaziyeti kontrol edebilmek adına gönüllü olarak bu mücadeleye katılmak isteyenlerin listesini tutup tam techizatlı bir şekilde Tahran’a hareket etmelerinin sağlanmasını kararlaştırdılar.¹¹²⁶

Daha önce de belirtildiği üzere Muhammed Ali Şah’ın tahta oturmasıyla birlikte İran meşrutiyet hareketinin merkezi Tahran’dan Tebriz’e kaymıştı. Isfahan, Şiraz, Hemedan, Reşt başta olmak üzere neredeyse İran’ın tüm şehirlerinden Tebriz’e telgraf gönderilmesi bunun en somut göstergesidir. Reşt ve Hemedan telgraflarında görüleceği üzere İranlı meşrutiyetiler Tebriz’in tutumunu merak etmekte ve Tebrizlilerden, Tahran’a hareket için komut beklemekteydiler. Reşt’ten Tebriz’e gönderilen telgrafta ahalinin meşrutiyet yolunda her türlü fedakârlığa hazır olduğu bildirildikten sonra Tebriz’in durumu hakkında bilgi talep edilmekteydi.¹¹²⁷ Benzer şekilde Hemedan şehrinden Azerbaycan ahalisi adına çekilen telgrafta da şehir sakinlerinin halka hizmet etmek için hazır olduklarının özellikle Tebriz’deki mücahitlere bildirilmesi istenmekteydi.¹¹²⁸

Tebriz aslında kendisinden beklenen tepkiyi göstermişti. Şah, henüz meşrutiyet idaresini ortadan kaldırmayı kafasına koyduğunda kendisine en fazla ayak bağı olacak yerin Tebriz olduğunu biliyordu. Bu nedenle önce Tebriz’i kontrol altında tutabilecek adımlar atmıştı. Bunlardan ilki daha önce meşrutiyetçilerin talebiyle Tahran’da hapis tutulan ancak meclis huzurunda kendisini affettirmeyi başaran Rahim Han’ı Tebriz’e göndermek oldu. Rahim Han 250 süvarisiyle Tebriz’e gelip encümenle de görüşerek kendisini burada da affettirdi. Öte yandan Muhibürüssaltana da Tebriz valisi olarak atanmış ve daha önce Tebriz’den şehirden kovulan Cuma İmamı ve Müçtehit Hacı Mirza

¹¹²⁵ Rûznâme-i Encümen, 12 Cemâziyelevvel 1326, 31.numara 2.yıl, s. 4.

¹¹²⁶ Rûznâme-i Encümen, “Cuma Günü Şehrin Vaziyeti”, 16 Cemâziyelevvel 1326, 32. numara 2.yıl, s. 2.

¹¹²⁷ Rûznâme-i Encümen, “Reşt’ten Tebriz’e Haberler”, 12 Cemâziyelevvel 1326, 31.numara 2.yıl, s. 4.

¹¹²⁸ Rûznâme-i Encümen, “Hemedan’dan”, 16 Cemâziyelevvel 1326, 32. numara 2.yıl, s. 2.

Hasan Ağa'nın¹¹²⁹ da Tebriz'e dönmeleri kararlaştırılmıştı. Tebrizliler bu karara başta tepki gösterecekler de Muhteremşahane, Kanun-ı Esasi'ye göre dönmelerinde bir sakınca olmadığını ve onları hoş bir şekilde karşılayarak aradaki ikiliğin giderilmesinin herkesin hayrına olacağını söyleyerek ahaliyi ikna etti. Böylece Tebrizliler yaka paça şehirden kovulmaları için uğraştıkları kişileri büyük bir merasimle karşılayarak şehre kabul ettiler.¹¹³⁰ Ancak onlar, Tahran'dan şahın imzasıyla gönderilen bildirinin okunmasıyla birlikte alınan tüm önlemlere rağmen, meşrutiyet İran'da yeniden tesis edilene kadar sürecektir Tebriz hareketini başlattılar. Başka bir deyişle Tebriz'in Muhammed Ali Şah ile asıl mücadelesi şimdi başlıyordu Şahın aldığı önlemler Tebrizlilerin işlerini zorlaştırırsa da diğer eyaletlerin organize olmalarına ön ayak olup birlikte Tahran'a yürümelerini engellemeye yetmedi.

Tahran'da yaşananlar dünya basınında da gündeme gelmişti. Hablülmetin, Reuters Haber Ajansı'nın telgraflarından derlediği haberinde tarih tekrür ettiğini yani medeniyet ruhunun Fransa'dan İran'a geldiğini ve terakkiperver İranlıların başlangıçtan bugüne kadar Fransa'da ki modernleşme tarihini takip ettiklerini ve çaresiz bundan sonra da Fransa gibi olacaklarını yazmaktaydı.¹¹³¹ Gazete haberin devamında gelinen noktada milletvekillerinin almaları gereken sorumlulukları şu cümlelerle hatırlatmaktaydı:

*Bugün milletvekillerinin ilk görevi eğer şah günahsız ise yani bu kargaşa ortamında dahi milletin yanında ise onu milletin gazabından korumaktır. Eğer değilse yani şah, yeminini bozarak milletvekillerinin karşısında durup meclise ve meşrutiyet kanunlarına muhalefet ediyorsa onun şahlık vazifesini bir süreliğine sonlandırmaktır. Milletvekillerinin diğer görevi ulema ve milleti tekrar bir araya getirmektir. Eğer şah hâlâ muhalefete devam ediyorsa onu tahttan indirip veliahtı tahta geçirmek ve kendisi bulûğa erene kadar ona bir naip atamak da milletvekillerinin bugünkü görevlerinden birisidir.*¹¹³²

Tahran'da radikal milletvekillerinin tahrikiyle meclisin ve milli encümenlerin şah aleyhindeki faaliyetleri yoğunlaştı. Seyid Cemal ve Melikülmütekellimin minberlerden

¹¹²⁹ Hacı Mirza Hasan Ağa, Tebrizlilerin talebi sonrası şehirden sürülmüş ve Tahran'a yerleşmişti. Tahran'da Şeyh Fazlullah ile birlikte Meşrûta-i Meşrûa talebiyle Şeyh Abdülazim'e sığınmış ve Tophane Meydanı Olaylarında da ön saflarda yer almıştı. Bkz: Rûznâme-i Encümen, 3 Cemâziyelâhir 1325, 1.Yıl, Numara 110, s. 4.

¹¹³⁰ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 527-531.

¹¹³¹ Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Haziran 1908, 15.yıl, 45.numara, s.1-3.

¹¹³² Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Haziran 1908, 15.yıl, 45.numara, s.1-3.

daha sert konuşmalar yapmaya başladılar. Şah meclisten milletin elindeki silahların toplatılması için kanun çıkarılmasını talep etti. Ancak şahın bu isteği meclis tarafından kabul edilmedi. Tophane Meydanı'nda mevzi kuran Kazak Tugayı ahaliden silah toplamaya başladıysa da başarılı olamadı. İbrahim Safâî'nin ifadelerine göre her ne kadar şah kan dökülmesinden yana olmasa da etrafındakilerin tahrikiyle meclisi topa tutmaya karar verdi.¹¹³³ Şah, Tavşan Tepe ve Şemiran kapılarına top yerleştirdiği halde Kazak Tugayı'ndan Albay Gulam Rıza Han'ı göndererek, Baharistan Meydanı'nda toplanan meşrutiyet taraftarlarının dağıtılması durumunda meclisle görüşmelere devam edeceğini belirtti. Böylelikle meydanda toplanan meşrutiyet taraftarları Behbehânî başta olmak üzere bazı meşrutiyet önderlerinin itirazlarına rağmen milletvekilleri tarafından dağıtıldı. Ancak şahın talebi bunla sınırlı kalmadı. Meclisten aralarında Sûr-ı İsrâfîl gazetesi müdürü Mirza Cihangir Han, Müsavât gazetesi müdürü Seyit Muhammed Rıza Şirazî, Melikülmütেকellimin, Seyid Cemal Vaiz'in de bulunduğu sekiz kişinin tutuklanmasını İran dışına sürgünlerini veya kendisine teslim edilmelerini istedi. Ancak şahın bu talebi başta Tebriz olmak üzere diğer şehirlerin de desteğini ardına alan meclis tarafından kabul edilmedi.¹¹³⁴ Asgar Şemim'e göre Milletvekillerinin bazıları şah ile irtibat halindeydi. Her ne kadar şahın taleplerini kabul etme eğilimleri olsa da meşrutiyet yolunda canını feda etmekten kaçınmayan ahali karşısında meşrutiyetin ve Kanun-ı Esasi'nin yok sayılması anlamına gelen bu teklifi kabul edememişlerdi.¹¹³⁵ Şahın teklifini kabul etmeyen meclis 15 Haziran'da şaha bir mektup gönderdi. Meclis Başkanı Mümtazüddeve tarafından kaleme alınan mektupta, meşrutiyetin İranlıları gaflet uykusundan uyandırdığını, ülkenin gücünün millettten kaynaklandığını ve saltanatın millet tarafından şahın şahsına verilmiş ilahi bir lütuf olduğunu artık idrak ettiklerini ve bu nedenle de İran'da saltanat anlayışını değiştirmek istediklerini Muzafferiddün Şah'ın da bunu kabul ettiğini ifade etti. Muhammed Ali Şah'a fermanı kendisinin de imzaladığını hatırlatan Meclis Başkanı, şahın ve meclisin ittihamıyla selamete çıkmayı bekleyen milletin bugün hayal kırıklığı yaşadığını bunun da sebebinin araştırılması durumunda saraya yakın çevreler tarafından tezgahlandığının anlaşılabileceğini belirterek şahın çevresindeki devlet adamlarını hedef gösterdi. Mektupta ayrıca Şeyh Fazlullah'ın Şah Abdülazim'deki eylemi ve Tophane Meydanı olaylarının açtığı yaraların henüz

¹¹³³ İbrahim Safâî, Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel), 156.

¹¹³⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 602-603.

¹¹³⁵ Ali Asgar Şemim, 490.

sarılmamışken bugün yaşanan olayların devam ettirilmesinin İran'ın çöküşü anlamına geleceğinden kendi haklarının farkına varan İranlıların, İran'ın ve İslam'ın birkaç saraylının elinde oyuncak olmasına tahammül etmeyeceklerinin altı çizilmekteydi. Şah'a talebi üzerine toplanan ahalinin dağılmasını sağladıklarını ancak tüm İran'ın Kanun-ı Esasi'nin çiğnenmesi nedeniyle ayaklandığını hatırlatan Meclis Başkanı mektupta Kanun-ı Esasi'de yer alan şah, meclis ve vezirler arasındaki ilişkiyi düzenleyen maddelere de yer vererek anlaşmazlığın bu maddelerin ihlalinden ve birkaç menfaatçi devlet adamının Kanun-ı Esasi'ye uymayı şaha karşı gelmek olarak göstermelerinden kaynaklandığını belirtmekteydi.¹¹³⁶

Muhammed Ali Şah bu mektuba verdiği cevapta kendisinin değil meclisin Kanun-ı Esasi'ye riayet etmediğini belirtti. Şah ayrıca Kanun-ı Esasi'de şahın mukaddes olduğu yazılı olmasına rağmen gazetelerde ve hatiplerin sözlerinde bu kanunun defalarca çiğnendiğini, milletvekillerinin dünyadan bihaber olduklarını ve bütün milletin güvenli bir ortamda müreffeh yaşamaları için bir Kanun-ı Esasi yürürlüğe koyacağını bildirdi.¹¹³⁷

Meclisin ve şahın karşılıklı mektuplaşmalarından bir uzlaşma çıkması neredeyse imkansızdı. Özellikle şah açık bir şekilde milletvekillerinden rahatsızlığını ve geri adım atmayacağını vurgulamaktaydı. Nihayet şah 23 Haziran 1908 günü Liyakof'u son kez göstermelik de olsa taleplerini iletmesi için meclise gönderdi. Emrindeki 250 Kazak atlı ve dört top ile meclisin önüne gelen Liyakof, Baharistan Meydanı'na ve meclisin etrafına da topları yerleştirmişti. Liyakof Meclis Başkanı'na şahın talebini ilettiler ancak müspet bir cevap alamadılar. Safaî'ye göre Liyakof meclisten çıkmak üzereyken Sipehsâlâr Medresesi tarafından ve meclisin çatısından Kazak askerlere ateş açılmış ve Liyakof bunun üzerine çaresiz meclisin bombalanması emrini vermişti.¹¹³⁸ Asgar Şemim'e göre Liyakof zaten meclisi bombalamak üzere gelmişti. Meclise ulaştığında ise topların ateşlenmesi emrini verdi.¹¹³⁹ Kesrevî'ye göre ise her iki taraf da çatışmaya hazır bir şekilde beklerken kendisine tabi olanlarla birlikte destek amacıyla meclise gelmek isteyen Seyid Cemaleddin Efceî'yi engellemek üzere bir Kazak askerin havaya ateş açması sonucu silahlar patlamaya başlamıştı. Silahların patlaması üzerine Liyakof meclisin topa

¹¹³⁶ Mektubun tamamı için bkz: Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 613-614.

¹¹³⁷ Mektubun tamamı için bkz: Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 623-624.

¹¹³⁸ İbrahim Safaî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 302.

¹¹³⁹ Ali Asgar Şemim, 490.

tutulması emrini vermişti.¹¹⁴⁰ Bombardımanın nasıl başladığı tartışma konusu olsa da gerçek olan bir şey vardır ki Muhammed Ali Şah'ın anlaşmak niyetiyle Liyakof'u göndermemiştir. Dört top arabası ile anlaşmaktan ziyade en iyi ihtimalle isteklerini silah zoruyla kabul ettirme niyetinin olduğu ifade edilebilir. Her ne sebeple olursa olsun meşrutiyet taraftarlarının karargâhı olan Baharistan Meydanı'nda İran tarihinin seçilmiş ilk milletvekillerinin oluşturduğu Millî Şûrâ Meclisi hem de içinde milletvekilleri, ulema ve daha pek çok kimse olduğu halde bir Rus komutan tarafından bombalanmaktaydı. Diğer bir ifadeyle Rus yapımı silahlarla İranlıların milli iradeleri kurşunlanmaktaydı. İran'da on binden fazla İranlının elçilik binasının bahçesinde günlerce kalmalarını sağlayan İngiltere, meşrutiyet taraftarlarına kol kanat gererek meşrutiyetin ilanında başrol oynamıştı. Rusya ile imzaladığı İttifak anlaşması gereğince meclisin topa tutulması olayında sessizliğini koruyarak yine başrol oynamaktaydı.

Baharistan Meydanı ve meclis binasında meydana gelen çatışmanın beş-altı saat kadar devam ettiğini belirten Cemil Said Bey, meclisin topraktan olan duvarlarının delindiğini, encümen binalarının yıkıldığını, şahın amcası Zillüssultan'ın evinin kısmen tahrip edildiğini ve civardaki bazı evlerin de ağır hasar gördüğünü yazar.¹¹⁴¹ Kendisi de meşrutiyet taraftarı olan Cemil Said Bey, elçilikte bulunduğu sırada şahın yaverinin yanlarına gelerek *“Meb'ûsânın kısm-ı a'zamını öldürdük. Firar edenlerin takibi için emir verdik, meclis ve encümenler zabt olundu. Neferât yağma ile meşguldür. Artık Meşrutıyyet belasından kurtulduk”* demesi üzerine *“Bu gibi muzafferiyetler ile iftihar etmeyiniz. Meşrutiyet hakîkât gibidir, ne kadar ezilse yine meydana çıkar. Yalnız kanın kan ile temizlendiğini unutmayınız”*¹¹⁴² diye cevap vermiştir.

Sabah saat beşte başlayan çatışmalar öğleye doğru sona ermiş, meşrutiyet taraftarlarının evlerinde büyük bir yağma ve talan başlamıştı. O gün resmi verilere göre 300 kişinin öldürüldüğü açıklansa da Asgar Şemim'e göre bu sayı yaklaşık 2.500 idi.¹¹⁴³

¹¹⁴⁰ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 636.

¹¹⁴¹ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları 10-(Meclis-i Mebûsân'ın Topa Tutulması)”, 22 Temmuz 1909/18 Receb 1327, 1.sene, Numro 65, s.8.

¹¹⁴² Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları 10-(Meclis-i Mebûsân'ın Topa Tutulması)”, 22 Temmuz 1909/18 Receb 1327, 1.sene, Numro 65, s.8.

¹¹⁴³ Ali Asgar Şemim, 494.

Cemil Said Bey'in ulaştığı bilgilere göre Kazak Tugayı'nın kaybı ise yaklaşık 50 asker idi.¹¹⁴⁴

İranlıların hürriyet hayatının bir bahar sabahı bir iki saat açıp sonra mahvolan güllerin hayatı kadar kısa sürdüğünü¹¹⁴⁵ yazan Bedik, şahın “*ecdadım bu taç ve tahtı kan ve şimşirle*¹¹⁴⁶ *elde ettiler ben de onu kan ve şimşir ile iade ederim*”¹¹⁴⁷ sözüne dikkat çekmekteydi. Bedik’e göre şah memleketi düşman istilasından kurtarmış gibi davranmaktaydı.¹¹⁴⁸ Bedik, şahın bu hamlesinden sonra Tahran’ın vaziyetini ise adeta “*bir ölü hali*”¹¹⁴⁹ diyerek resmetmekteydi.

Beyânülhak gazetesi yazarı M. Safvet, 1910 yılında kaleme aldığı makalesinde İran meclisinin başına gelen bu talihsiz olayı işittiklerini ancak o dönem kendi dertlerine düştükleri için İranlılara acımaya vakit bulamadıklarını yazmıştı.¹¹⁵⁰ Ayrıca M. Safvet’e göre İran Müslümanları istibdada karşı daha önce gösterdikleri mücadele ile Osmanlılara yol göstermişlerdi.¹¹⁵¹

4.3. İstibdâd-ı Sagîr Dönemi (Küçük İstibdat)

Yaptığı değerlendirmelerle bazen meşrutiyet hareketinin en büyük savunucusu olan bazense daha ılımlı bir tavır takındığı görülen Hablülmetin, 23 Haziran 1908 tarihinde meclisin topa tutulmasından önceki son sayısının yani 15 Haziran 1908 tarihli sayısının son cümlesinde adeta ülkenin başına gelecekleri biliyormuş gibi şu ifadelere yer vermektedir:

¹¹⁴⁴ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları 10-(Meclis-i Mebûsân’ın Topa Tutulması)”, 22 Temmuz 1909/18 Receb 1327, 1.sene, Numro 65, s.8.

¹¹⁴⁵ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, “İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran’ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi”, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.776.

¹¹⁴⁶ Kılıç

¹¹⁴⁷ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, “İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran’ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi”, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.775.

¹¹⁴⁸ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, “İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran’ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi”, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.775.

¹¹⁴⁹ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, “İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran’ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi”, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.776.

¹¹⁵⁰ Beyânülhak, M. Safvet, “İran’ın Tal’ii”, 31 Ekim 1910 (Miladi)18 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi),3. Sene, sayı 83, s.1582-1583.

¹¹⁵¹ Beyânülhak, M. Safvet, “İran’ın Tal’ii”, 31 Ekim 1910 (Miladi)18 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi),3. Sene, sayı 83, s.1582-1583.

*Eğer meşrutiyet muhaliflerine daha önce defalarca kez olduğu gibi müsamaha gösterilir ve sadece dil ile ikaz edilirse bu muhalifler, İran'da meşrutiyetin Fatiha'sını da okumak gerekir.*¹¹⁵²

Hablülmetin'in bir hafta önce dediği gibi İran'da meşrutiyet idaresinin Fatiha'sı okunmaktaydı. Meşrutiyetçiler karşısında büyük bir zafer elde eden Muhammed Ali Şah'ın meclisi ortadan kaldırmasıyla birlikte İran'da meşrutiyet yeniden tesis edilene kadar sürecek olan *Küçük İstibdat Dönemi* de başladı. Meclisin bombalanmasının hemen ertesi günü Liyakof tarafından kaleme alınan sıkıyönetim bildirisi yine onun tarafından ilan edildi. Her ne kadar Muhammed Ali Şah tahtta otursa da Tahran'ı Rusya adına Liyakof idare etmeye başlamıştı. Alınan kararların neredeyse tamamında etkiliydi. 24 Haziran günü Liyakof'un ilan ettiği sıkıyönetim bildirisi ise şu şekildeydi:

*Halkın sokaklarda bir noktada toplanması yasaktır. Askerler bu emre uymayanları ateş açarak dağıtacaklardır. Silah taşımak yasaktır. Askerlere saldırmaya kalkışanlar vurulacaktır.*¹¹⁵³

Beyânülhak'a göre meclisi ortadan kaldırabilecek gücü elde eder etmez saldırıya geçen¹¹⁵⁴ Muhammed Ali Şah da aynı gün ilan ettiği fermanla meclisin bombalanması olayının gerekçesi olarak encümenleri işaret etmekteydi. Şaha göre kanunsuz bir şekilde kurulan ve ülkede asayişsizliğe sebep olan encümenler, ülkeyi neredeyse yıkılmanın eşiğine getirmişlerdi. Encümenleri görev alanına çekmeye çalıştıkça meclis tarafından desteklendikleri belirten şah, hükümet temsilcilerine barikatlar kuran, bomba ve ateşli silahlar kullanan fitnecilerin, meclisi sığınak olarak kullandıklarını bu sebeple de meclisi üç ay süreyle kapattıklarını bildirdi. Şah ayrıca meclisin üç ay sonra devletini seven, dindar milletvekilleri seçilerek meclisin yanında senatonun da açılacağını ilan etti. Muhammed Ali Şah aynı gün ikinci bir ferman daha yayınlayarak amaçlarının millet ve memleketin huzurunu sağlamak olduğunu belirterek genel af çıkarıldığını da duyurdu. Tutukluların ise tarafsız bir şekilde yargılandıktan sonra suçlu bulunmaları durumunda cezalandırılacakları aksi takdirde ise serbest bırakacaklarını bildirdi.¹¹⁵⁵ Muhammed Ali Şah, bu fermanlarla daha önce Liyakof'un raporlarında da belirttiği üzere Avrupalı devletlerin tepkisini azaltmayı amaçlıyordu. Hem İranlılara hem de yabancı devletlere

¹¹⁵² Rûznâme-i Hablülmetin, "Hablülmetin" 15 Haziran 1908, 15.yıl, 45.numara, s.24.

¹¹⁵³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 651.

¹¹⁵⁴ Beyânülhak, "İran Müslümanları" 13 Zilkade 1326/24 Teşrin-i Sani 1324, 1.sene, Sayı 10, s. 221.

¹¹⁵⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 652.

meşrutiyet idaresini ve anayasayı ortadan kaldırmadığını sadece meclisi üç ay süreyle kapattıklarını söylemekteydi. Bu nedenle bu fermanlar elçiliklere de gönderildi.

4.3.1. Hareketin Liderlerinin Akıbetleri

Meşrutiyet hareketinin merkezileşmesine önemli rol oynayan Meykede Bağ Cemiyeti'nin toplanmasına öncülük eden¹¹⁵⁶ Süleyman Han Meykede, Muhammed Ali Şah tarafından meclisin topa tutulması sürecinde meşrutiyetçiler arasında tutuklanan ilk kişiydi. Kendisi tutuklandığı günlerde Savaş Bakanı yardımcılığı görevini üstlenmişti ve meşrutiyet taraftarları onun yardımıyla silahlanmaya başlamıştı. Devletin silah ve mühimmatını meşrutiyet taraftarlarına vermesi nedeniyle de tutuklandı.¹¹⁵⁷

Sipehsâlâr Medresesi, meclisin etrafındaki tüm Liyakof'un gece gönderdiği askerler tarafından tutulmuş bu iki yer de kuşatılmıştı. Meclis'te, bir müddetten beri içerde sığınma eyleminde bulunan meşrutiyet hareketinin liderleri, bazı gazete müdürleri ve milletvekillerinin bir kısmı vardı. Behbehânî, Tabâtabâî, Hacı İmam Cuma Hoyî, Müsteşarüddeve, Mirza Cihangir Han, Melikülmütekellimin, Kadı Erdakî gibi hareketin önemli temsilcileri yoğun top atışı altında meclisten kendilerini dışarı atıp kaşalar da tutuklanıp Şah Bağ'na götürülmekten kurtulamadılar.¹¹⁵⁸ Takizâde, Hablülmetin'in müdürü Seyit Hasan Mirza, Mirza Ali Ekber Dihhüda, Müsavât ve Sûr-ı İsrâfil gazetelerinin müdür yardımcıları İngiliz elçiliğine sığındılar.¹¹⁵⁹ Şah ve Liyakof arasında yapılan görüşmede meşrutiyetçilerin İngiltere Elçiliği'ne sığınmalarının engellenmesi kararlaştırılmıştı. Liyakof buna yönelik tedbirler almış ve elçiliğin önüne bir çadır kurdurdu. Ayrıca binanın etrafı da kazak Tugayı askerleri tarafından kuşatıldı. London Times'ın Tahran'dan bildirdiğine göre Liyakof, büyük elçiliğe sığınanlar teslim edilmezse elçiliğin topa tutulacağını bildirmiştir.¹¹⁶⁰ Bu durum İngiltere ile Rusya arasında kısa süreli bir gerginliğe de sebep olmuştur. İngiltere Milli Meclisi'nde gündeme gelmiş ve Kazakların kuşatmayı kaldırması, Muhammed Ali Şah'ın ise İngiltere'den özür dilemesi üzerine konu kapanmıştır. Elçilikteki sığınmacılar ise teslim edilmemiştir.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁶ Ömer Alkaç, "Meykede Bağ Cemiyeti", 633.

¹¹⁵⁷ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3, 685.

¹¹⁵⁸ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 303.

¹¹⁵⁹ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 652.

¹¹⁶⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, "London Times'a Tahran Telgrafi", 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.numara, s. 20

¹¹⁶¹ Rûznâme-i Hablülmetin, "Şah'ın İngiltere Büyükelçiliğinden Özür Dilemesi" 10 Ağustos 1908, 16.yıl, 4.numara, s.24.

Tahran'dan Paris'e çekilen telgrafa göre Liyakof, gerçekten de İngiltere Elçiliğini de topa tutmak arzusunda idi. Her ne kadar bunu yapamamışsa da İngiltere'nin meşrutiyet hareketini destekleyerek İran'da elde ettiği nüfuzunu¹¹⁶² tamamen bitirmiş ve Rusya'yı İran'da tek nüfuz sahibi devlet yapmayı başarmıştı. Artık İran'da sadece Rusya'nın dediği oluyordu.¹¹⁶³

İngiltere elçiliğine sığınan meşrutiyet taraftarları kendilerini kurtarabilmişlerdi. Şah Bağında götürülenlerin pek çoğu için ise yolun sonuydu. 2 yıldır o anı bekleyen Muhammed Ali Şah için intikam vaktiydi. Yaralı olduğu halde şahın huzuruna çıkarılan Mirza Cihangir Han, “*Sonsuz Olsun meşrutiyet, Kahrolsun Hile ve Kurnazlık*” dedikten sonra orada katledildi ve cesedi ise parçalandı.¹¹⁶⁴ meşrutiyetin ilan edilmesi adına her türlü fedakarlığı gösteren iki Seyid Behbehânî ve Tabâtabâî ile İmam Cuma Hoyî Şah Bağına götürülürken çeşitli işkencelere maruz kalmışlardı. Öyle ki sakalları dahi kazınmıştı.¹¹⁶⁵ Şahın huzuruna çıkan bu üç öndere şah ağır hakaretlerde bulundu ancak öldürülmelerini istemedi. Hareketinin sözcüsü Melikülmütekellimin ise ulemanın gözü önünde şahın huzurunda yarı canlı şekilde ipe asıp satırla parçaladılar.¹¹⁶⁶ Şah Bağında katledilenler arasında Ruhulkudüs gazetesi müdürü Sultanülulema Horasanî¹¹⁶⁷ ve Kadı Erdakî¹¹⁶⁸ Azerbaycan milletvekilli Hacı Mirza İbrahim Ağa¹¹⁶⁹ da vardı. London Times gazetesine Tahran'dan çekilen telgrafta şu ifadeler yer almaktaydı:

*Bu olaylar Kerbela'da yaşanan olaylardan daha fazla vicdan azabı yaşatmaktadır.*¹¹⁷⁰

Hareketin bir diğer sözcüsü Seyid Cemal Vaiz ise Tahran dışına çıkmayı başarsa da sığındığı Burucerd'de birkaç ay sonra yakalanıp katledilmişti.¹¹⁷¹ Diğer tutukluların

¹¹⁶² Rûznâme-i Temeddün, “İsimsiz Makale”, 1 Recebül müreccib 1325, 1.Yıl, Numara 29, s. 2.

¹¹⁶³ Rûznâme-i Hablülmetin, 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.numara, s. 21.

¹¹⁶⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, “London Times’a Tahran Telgrafı”, 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.numara, s. 20.

¹¹⁶⁵ Mecelle-i Hikmet, “Rehâniden-i Kanun-ı Esasi Ez Kabze-i İstibdad Der İran”, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, s.7.

¹¹⁶⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, “London Times’a Tahran Telgrafı”, 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.numara, s. 20.; Mecelle-i Hikmet, “Rehâniden-i Kanun-ı Esasi Ez Kabze-i İstibdad Der İran”, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, s.7.

¹¹⁶⁷ Ali Asgar Şemim, 498.

¹¹⁶⁸ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 305.

¹¹⁶⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, 3 Ağustos 1908, 16.yıl, 3.numara, s. 21.

¹¹⁷⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, “London Times’a Tahran Telgrafı”, 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.numara, s. 20.

¹¹⁷¹ Ali Asgar Şemim, 498.

yargılanmaları için de mahkeme kuruldu ve onlar için yargı süreci başladı.¹¹⁷² Müsavât gazetesi müdürü Muhammed Rıza Müsavât, meşrutiyet hareketinin en önemli simalarından biriydi. Muhammed Ali Şah onu kendisine düşman biliyordu. Meclis topa tutulduktan sonra bir müddet Tahran'da saklanmış ve bir şekilde Tebriz'e geçerek oradaki mücahitlere katılarak mücadelesine devam etmiştir.¹¹⁷³

Behbehânî ve Tabâtabâî, iki yıllık saltanatı boyunca şahla büyük anlaşmazlıklar yaşamamışlardı ancak şahın gözüne meşrutiyetin ilanını sağladıkları için suçluydular. Kendilerinin makam ve mevkilerini göz önünde bulunduran şah onların serbest bırakılmasını emretti. Ancak şah, iki seyidin Tahran'da kalmalarını tehlikeli görüyordu. Kendilerinin talebi üzerine Behbehânî, üç günlük haptiden sonra Irak'a, Tabâtabâî ise Meşhed'e sürüldü.¹¹⁷⁴

4.3.2. Matbuatın Durumu

Muhammed Ali Şah saltanatının başından itibaren kendisini sert bir dille eleştiren basınla arası hiç iyi olmadı. Zaten onu meclisi topa tuturmaya kadar götüren en önemli etkenlerden birisi basındı. Ona göre encümenler basından aldıkları güç ve destek ile bu kadar ileri gitmekteydiler. Diğer taraftan ahali üzerinde de önemli bir tesiri olan basın, meşrutiyet idaresinin ülkede sadece ismen var olduğunu sık sık dile getirmişti. Gazetelerin çoğuna göre şah “*sözünde durmayan, müstebit, saraylıların ve Rusya'nın güdümünde*” birisiydi. Sûr-ı İsrâfil gazetesi müdürü Mirza Cihangir, “Mesuliyet-i Kalem” başlıklı yazısında Matbuat İdaresini şu cümlelerle eleştirmektedir:

*Birisi benim kollarımdan tuttu ve durdurdu ve ben döndüm baktım korkunç büyük siyah bir dev idi. Bana “Benim İsmim Matbuat İdaresidir” dedi ve devam etti. “Ben senin yazdıklarına müdahale edeceğim, bana tatlı ver, seni teftiş edeceğim, sen tüm yazdıklarından sorumlusun.”*¹¹⁷⁵

Henüz 1907 Mayıs'ında gazetenin ilk sayısında neşredilen bu yazı nedeniyle gazeteye ihtar çekilmişti.¹¹⁷⁶ Gazeteye bir kez de yayım yasağı getirilmişti. Meşrutiyetin ilanından sonra geçici olarak basımı durdurulan ilk gazete Sûr-ı İsrâfil gazetesiydi bundan

¹¹⁷² Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, (Tahran: İntişârât-ı Sahn, 1383), 806.

¹¹⁷³ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 822-824.

¹¹⁷⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 655.

¹¹⁷⁵ Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfil, “Kalemin Sorumlulukları”, 30 Mayıs 1907. Yıl, 1. Numara, s. 4.

¹¹⁷⁶ Muhammed Sard Haşim, 21.

sonra Hablülmetin gazetesinin de basımı geçici olarak yasaklanmıştı. Bu olaya halk, yayın evleri gazeteciler itiraz ettiler. Bu olay, İran matbuat tarihinde gerçekleşen ilk eylem olarak tarihe geçmiştir. Ayrıca Muhammed Ali Şah döneminde meclis bombalanmadan önce Ruhulkudüs gazetesinin yayının durdurulması da önemli gelişmelerden biriydi. Bu gazetenin müdür Şeyh Ahmed Türbetî (Sultanülulema Horasanî) muhakeme edilmiş ve cezalandırılmıştı. Bu gelişmeden sonra gazetelerin Muhammed Ali Şah aleyhinde yazdıkları yazıların tonu daha da sertleşmişti.¹¹⁷⁷

Muhammed Ali Şah meclisi topa tutup meşrutiyet idaresini de askıya aldıktan sonra bir müddet yalnız iki gazete Tahran'da basılmaya devam etmiştir. Birisi okyanus bir diğeri de Nida-yı Vatan gazetesidir. Bu gazeteler de kısa bir müddetten sonra kapatılmıştır.¹¹⁷⁸ Tebriz'de neşredilen Encümen-i Tebriz'in ise yaklaşık 2 ay basılmadığı anlaşılmaktadır.

Meşrutiyet hareketinin liderleri arasında ilk olarak kendisini sert bir dille eleştiren gazete müdürlerini cezalandırdı. Sûr-i İsrâfil'in müdürü Mirza Cihangir, Ruhulkudüs'ün müdürü Sultanülulema Horasanî Şah Bağında katledilenler arasındaydı. Müsavât'ın müdürü Muhammed Rıza Müsavât yakalansaydı onun da akıbeti aynı olacaktı. Sûr-ı İsrâfil gazetesinin yazarı Dihhüda İsveç'e kaçtı ve orada Sûr-ı İsrâfil isminde yeni bir gazete çıkardı. Ayrıca Muzafferî gazetesinin müdürü, Subh-ı Sâdık gazetesinin müdürü Müdebbirülmülk ve diğerleri Avrupa ülkelerinde, Hindistan'da, Mısır'da hayatlarına devam ettiler.¹¹⁷⁹

Haziran ay sayısında İran'daki gelişmelere yer ayıran İctihad Muhammed Ali Şah'ı *hürriyet düşmanı* olarak göstermekte ve Mirza Cihangir Han'ın gazeteci kimliğini ön plana çıkararak vahşice katledildiğini duyurmaktaydı. Mirza Cihangir Han'ın yarı canlı olduğu halde bedeninin parçalanıp köpeklere yedirildiğini belirten İctihat son nefesine kadar *yaşasın Kanun-ı Esasi kahrolsun İstibdat* diye can verdiğini yazar. İctihat, Azerbaycan bölgesinde başlayan direnişe de değinerek “*öz can gardaşlarımızın mücadelede darbe aldıkları haberi gelmekte. Ancak galip sayılır bu yolda mağlup*” diyerek hürriyet yolunda dökülen kanların boşa gitmeyeceğini hatırlatmaktaydı.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁷ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, 29.

¹¹⁷⁸ Seyit Ferit Kasımî, Rahnemayî-i Matbuât-ı İran, 30.

¹¹⁷⁹ Muhammed Sard Haşim, 24

¹¹⁸⁰ İctihad Dergisi, İran Faciaları, Haziran 1908, 2.sene, 8.sayı, sayfa 299.

Meclis topa tutulmadan önce son sayısı 15 Haziran tarihinde neşredilen Hablülmetin daha sonra 13 Temmuz tarihine kadar neredeyse bir ay boyunca yayınlanmamıştır. 13 Temmuz tarihinde neşredilen ilk sayısında ise “*Lâ Havle ve Lâ Kuvvete İllâ Billâh*” başlığını atan gazete gazetenin yayın hayatıyla ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

*Gazetenin 15. dönemi son bulduğundan beri ızdırap içindeydik. 16. yılı yayınlamaya başladığımız bugünlerde İslam devleti ve İslam milleti siyah giymiş hürriyet ve vatan yolunda verdikleri şehitlerin matemini tutmaktadır. Bu süreç zarfında ta ki bu memleketin bu milletin matemini son bulana kadar devam edecek bu matem dolu yazılarımızı okuyucularımızın Mazur görmelerini talep ediyoruz.*¹¹⁸¹

Hablülmetin, aynı yazıda yaşanan bu felaketten sorumlu tuttuğu İranlıları daha önce olduğundan daha ağır bir dille ikaz etmekteydi ancak gazeteye göre henüz her şey bitmemişti. İranlıları şu cümlelerle yeniden ayağa kalkmaya davet ediyordu:

*“Biz size demiyoruz ki kocası ölmüş gelinleri, evladı ölmüş anaları, kardeşi ölmüş kadınları teselli edin; biz size demiyoruz ki siz de diğer kardeşleri ölenler gibi matem elbisesi giyin; biz demiyoruz ki vatan ve hürriyet şehitlerinin ardından diğerleri gibi ağlayın, biz demiyoruz ki binlerce yıllık devletinizin kilidini yabancıların eline verdiğiniz için üzülün. Biz diyoruz ki Müslümanlığınızdan utanın ağlayın. Bugün sizin camileriniz kiliseye dönüşecek buna üzülün, ezan seslerinin yerini çan sesleri alacak. Siz bu dertlerinize yanın. Allah’a yemin olsun ki İranlılar derin bir gaflet uykusundadırlar gafiller. Kendilerine gelmeyi bilmiyorlar, çocuklarının geleceklerini düşünmüyorlar, geleceği göremiyorlar. Yabancıların pençelerini İran’ın üzerine geçireceklerini göremiyorlar. Bugün bu İranlıların başına gelen her şey o nifakın, cahilliğin semeresidir. Hangi cüretle milletin geleceğinin Kâbe’si mukaddes Milli Meclis’in üzerine top atılır?”*¹¹⁸²

Aynı yazının devamında meşrutiyet uğruna şehit olanlara da seslenilmekteydi. Onların kanlarını boşa dökmediklerini ve kutsal bir dava uğruna şehit olduklarını söyleyen Hablülmetin 23 Haziran 1908 şehitlerine belki de Müslümanların uyanmalarını

¹¹⁸¹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Lâ Havle ve Lâ Kuvvete İllâ Billâh” 13 Temmuz 1908, 16.yıl, 1.numara, s.1.

¹¹⁸² Rûznâme-i Hablülmetin, “Lâ Havle ve Lâ Kuvvete İllâ Billâh” 13 Temmuz 1908, 16.yıl, 1.numara, s.1.

sağlayacaksınız demektedydi. Yazının sonunda ise İranlılar şu beyitle yeniden mücadeleye başlamaya davet edilmekteydi:

دست از طلب ندارند تا کام دل بر آید

یا جان رسد بجانان یا جان ز تن بر آید

İstemekten vazgeçmeyin, gönlünüzdekine erişene kadar

*Ya can canana kavuşur ya can bedenden çıkar.*¹¹⁸³

¹¹⁸³ Rûznâme-i Hablülmetin, “Lâ Havle ve Lâ Kuvvete İllâ Billâh” 13 Temmuz 1908, 16.yıl, 1.numara, s.2.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TEBRİZ DİRENİŞİ VE MEŞRUTİYETÇİLERİN ZAFERİ

5.1. Tebriz Direnişçilerinin Örgütlenmesi ve Şah'ın Önlemleri

Muhammed Ali Şah'ın meclise ve meşrutiyet taraftarlarına yönelik darbesine en şiddetli tepkiyi Tebrizliler göstermiş ve zaman kaybetmeden de direnişe geçmişlerdir.¹¹⁸⁴ Elbette Tebriz'in diğer şehirlerden önce harekete geçmesinin çok sayıda sebebi vardı. Tebrizliler Muhammed Ali Şah'ı çok iyi tanıyorlardı ve onun meşrutiyet karşıtı olduğunu iyi biliyorlar ve daha önce mecliste ettiği yeminlerine de asla inanmıyorlardı. Şahın, Tebriz'de geçen veliahtlığı dönemi de dahil Tebrizlilerle yıldızı hiçbir zaman barışmamıştı. Tebrizliler onun Ruslarla yakınlığını, meşrutiyetçileri ortadan kaldırma planları yaptığını daha o günlerden biliyor ve bunu her fırsatta dile getiriyorlardı. Bunun yanı sıra Tebriz Encümen'i kurulduğundan beri çizgisini hiç bozmamıştı. Üyeleri arasında diğer encümenlerin pek çoğunun aksine anlaşmazlık yoktu. Azerbaycanlı meşrutiyetçileri diğerlerinden ayıran önemli bir nokta da mücahitlerden oluşan silahlı birliğe sahip olmalarıydı. Bu mücahitler şahın hamlesine vakit kaybetmeden cevap vermek ve daha önce elde etmiş olduğu haklarını yeniden elde etmek istiyorlardı. Mücahitleri idare edebilecek kudretli liderleri de kendi aralarından çıkarabilmişlerdi. Şahın 23 Haziran'dan hemen önce vali olarak atadığı Muhbirüssaltana'nın meşrutiyetçileri desteklemesi Tebriz direnişini güçlendirmişti. Muhbirüssaltana bu sebeple görevden alınınca yerine Muzafferiddün Şah'ın sadrazamı Aynüddevle'nin görevlendirilmişti. Muhbirüssaltana Tebriz'den ayrılıp Avrupa'ya yola çıkması ve henüz Aynüddevle'nin de Tahran'a ulaşmaması üzerine Tebriz'de bulunan devlete ait mühimmat da mücahitlerin eline geçmişti. Ayrıca Tebriz'de Telgrafhane de

¹¹⁸⁴ Bağçe, Ö.Naci "İran İnkılabı Hatıralarından II (İlk Tevkîf)", 30 Haziran 1325, 1. Yıl, 2.Cilt, Numro 45, s.292.

meşrutiyetçilerin kontrolü altındaydı. Tebrizlilerin sahip olduğu bu olanaklar Tebriz direnişinin başarılı olmasını da kaçınılmaz kılmıştı.¹¹⁸⁵

Muhammed Ali Şah da meclisi ortadan kaldırma planları yaparken kendisine en fazla direnecek şehrin Tebriz olduğunu biliyordu. Tebriz'i meşrutiyet taraftarlarının elinden almak amacıyla 23 Haziran günü Tahran ile eş zamanlı olarak Tebriz'de de Mir Haşim Ağa'ya da hareket emri vermişti. Şah, meclisi topa tuttuktan birkaç gün sonra Mir Haşim'e çektiği telgrafta Tahran'da zafer kazandığını meşrutiyetin önderlerini bazılarını öldürdüğünü, bazılarını sürgüne yolladığını bazılarını ise zindanda tuttuğunu bildirdi. Mir Haşim'den en kısa sürede Tebriz'deki fesatçıları da ortadan kaldırmasını bunun için her türlü desteği vermeye hazır olduğunu söyledi.¹¹⁸⁶

Şah, Tebriz'deki hareketliliğe karşı önlem olarak Muhbirüssaltana'yı görevden aldı yerine ise meşrutiyet karşıtlığıyla bilinen Aynüddeve'yi, Kazaklardan ve göçebe kabilelerden oluşan kalabalık ve tam donanımlı bir ordu ile Azerbaycan hareketini bastırması için gönderdi.¹¹⁸⁷

Tebriz ahalisinin 14 Temmuz'da tüm eyaletlere çektiği telgraf, şahın Tebrizlilerden çekinmekte ne kadar haklı olduğunun göstergesiydi. Tebrizliler karardı. Üstelik direnişlerinin sadece Tebriz veya Azerbaycan bölgesi ile sınırlı kalmasını istemiyorlardı. Bu nedenle eyaletlere çektikleri telgrafta İranlılara, Tahran'da ve Azerbaycan'da şehit edilenleri işittikleri halde neden sessiz kaldıklarını sordular.¹¹⁸⁸ Telgrafın devamında ise mevcut durum karşısında alınması gereken önlemleri şu şekilde sıraladılar:

1. İran'daki yabancı vatandaşların canlarının mallarının korunmasına özen gösterilmelidir.
2. Amacımıza daha çabuk ulaşabilmemiz için her şeyden evvel içinizdeki müstebitleri aranızdan çıkarın.

¹¹⁸⁵ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 844-845.;

¹¹⁸⁶ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 655.

¹¹⁸⁷ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 846.

¹¹⁸⁸ Rûznâme-i Hablûlmetin, "Azerbaycan Ahalisinin Telgrafi", 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.Numara, s. 5-6.

3. Devlet idarelerinde tedbir almak suretiyle onların vergileri harcamalarını engelleyin. Bugün düşmanlarımızın işine yarayacak en önemli kurum gümrüktür. Gümrük idarelerine sahip olun.
4. İslam ulehasının müstebitler hakkındaki hükümlerini insanlara ulaştırın ve ahaliyi kendilerini savunmaları konusunda ikaz edin.
5. Olabildiğince haberleşme yollarını açık tutulmalı ve mümkün mertebe her tarafa hareketin durumuyla ilgili haber verilmelidir. Habersizlik durumu insanlar arasında ümitsizliğe ve üzüntüye sebep olmaktadır. Telgrafhane, posta ve gümrük idarelerinin istibdatçılar eline geçmesine müsaade etmeyin. Bu milletin selameti ve geleceği için oldukça tehlikelidir.
6. Her durumda ve her türlü vasıtayı kullanarak mahalli orduyu İslam ulehasının hükümlerinden haberdar etmek ve milli görevler hakkında bilgilendirmek gerekmektedir. Bugün müstebitler Azerbaycan ordusunun, Fars milletinin üzerine gidip onları yenmek istediği düşüncesindedirler aynı şekilde Fars ordularının da Azerbaycan'ı kontrol altına alacağını zannetmekteler. Ama herkes bilsin ki milli vazife ve dini vazife vakti geldiğinde biz hepimiz bir milletiz, biz hepimiz bir bedenin parçasıyız, biz hepimiz Müslümanız, biz hepimiz bu ülkenin evlatlarıyız, hepimiz bu vatani korumak için malımızdan canımızdan geçmişiz ve hepimiz bu ülkenin asayışı, izzeti, şerefi için bağrımıza taş basmışız. Asla kardeş kanı dökmek için adım atmayacağız.
7. Cumhuriyetin talepçisi olun ve asla bu gençle (Muhammed Ali Şah) ile laubali bir sulhe razı olmayın bu alçak ile sulh etmek kendi kökünüzü kazımadır.
8. “*Asrın İmamı, cihat ve müdafaa*” adıyla savaşın ve Irak ulamasını İran tarafına çekmeye gayret edin.¹¹⁸⁹

Azerbaycan ahalisinin sıraladığı bu maddelerin tamamı meşrutiyet hareketi açısından şüphesiz önem taşımaktaydı. Ancak Azerbaycanlıların tüm eyaletlere cumhuriyetin talepçisi olmaları çağrısını yapmaları ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü cumhuriyet, meşrutiyet taraftarlarının ilk kez bu şekilde açıktan açığa dillendirdikleri

¹¹⁸⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Azerbaycan Ahalisinin Telgrafi”, 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.Numara, s. 5-6.

şeydi. Meşrutiyet denemesinin başarısızlıkla sonuçlanması ve şahın iktidarını gölgeleyen meclisi ortadan kaldırması, Azerbaycanlıların zihinlerinde meselenin kökten halledilebilmesi için bir cumhuriyet idaresi düşüncesi oluşturması muhtemeldir. Diğer taraftan Azerbaycan ahalisi, başından beri meşrutiyet hareketini destekleyerek ahaliyi meşrutiyet saflarına çeken ve meşrutiyetin ilanında önemli rol oynayan Necef ulemasının desteğini önemsemekteydi. Gerçekten de Necef ulemasının desteği, meşrutiyet idaresinin şeriata aykırı olduğunu düşünen muhalif ulemaya karşı hareketi dini zeminde güçlendiren ve dindar ahaliyi meşrutiyet saflarına çeken önemli bir unsurdu. Maddeler arasında dikkat çeken bir diğer husus ise Azerbaycanlıların Farslar üzerine yürüyeceği söylentilerine karşın Azerbaycan ahalisinin tek millet, tek vatan, tek din vurgusunu yapmasıdır. Azerbaycanlılar böylece İran'da yaşayan tüm etnik unsurları tek bir hedef doğrultusunda birleştirmeyi amaçlamaktaydı.

Azerbaycan'dan çekilen bu telgrafi neşreden Hablülmetin de tedbirlere ne kadar uyulursa cumhuriyet bayrağının da o kadar erken dikileceğini belirtti. Gazete ayrıca İranlıları şu cümlelerle Azerbaycanlılarla birlikte hareket etmeye davet etmekteydi:

Siz vatan evlatları bu istikamette olduğunuz sürece Azerbaycanlı kardeşler İran devletinin Cumhuriyet bayrağını Tahran'da dalgalandıracaklardır. Bugün sizin istikametiniz Azerbaycanlı kardeşlerimizin yanında, İmam-ı Zaman'ın ordusunda yer almaktır. Ey namuslu kardeşlerimiz! Ne oldu da tekrar gaflet uykusuna daldınız? Artık kendinize geliniz. Daha önce Tahran'a, Azerbaycan'a göndermiş olduğunuz telgraflarda söyledikleriniz kulaklarımızdadır. Sizin o cesaretinize ne oldu? Biz sizden çok bir şey istemiyoruz sadece bu tedbirlere göre hareket edin ve kılıçları düşmanların müstebitlerin eline vermeyin. Bugün düşmanların en önemli kılıcı paradır ve bunu milletten her vesileyle almaktadırlar. Gerek vergiler yoluyla gerek gümrük gelirlerini alarak ve gerekse postane veya telgraf gelirlerini alarak güçlenmektedirler. Ey Kazvinli, Hemedanlı, Buşehrli, Isfahanlı, Şirazlı! Azerbaycanlı kardeşlerimizin sizden ricası şudur ki Tahranlı kardeşlerinize, Tahran ahalisine destek olun. Acaba bu Tahran ve Azerbaycanlı kardeşlerinizin dökülen kanları hiç mi sizi etkilememektedir?¹¹⁹⁰

Kahire'de on beş günde bir neşredilen Mecelle-i Hikmet Tahran'da meydana gelen gelişmeleri Avrupa basınından takip edebilmekteydi. Bu nedenle Tahran olayları

¹¹⁹⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, "Azerbaycan Ahalisinin Telgrafi", 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.Numara, s. 6.

ile ilgili değerlendirmeleri Kalküta'daki Hablülmetin'den daha bir tarihte değerlendirmektedir. İranlıların meclisin topa tutulmasına ve Tebrizlilerin başlattıkları direnişe karşı gerekli tepkiyi göstermediklerini düşünen Mecelle-i Hikmet, Hablülmetin'den biraz daha sert bir tonda İranlılara şu şekilde seslenmektedir:

*Sizin Müslümanlığınız nereye gitti? Ne oldu sizin İslamperestliğinize, diyanetinize ve şiarınıza? Nereye gitti şeriatın emirleri itaatınız ve ona sığınmanız? Yoksa şeriatın imamları bugün ulema değil midir, şer'i hükümler bugün o ulema aracılığıyla bize duyurulmuyor mu? meşrutiyetin bekasını bizim üzerimize vacip kılan bu ulemanın fetvası değil midir? meşrutiyeti savunmanın İmam-ı Zaman ile yan yana harp etmek olduğunu söyleyen bizim ruhanilerimizin liderleri değil midir?*¹¹⁹¹

Tebriz'de şehir adeta ikiye bölünmüş durumdaydı. Bir tarafta Mir Haşim komutasındaki istibdat ordusu bir tarafta ise Settar Han ve Bâger Han komutasındaki mücahitlerin oluşturduğu hürriyet ordusu. 30 Haziran'a kadar sonuç alınamayınca Rahim Han'ın oğlu devlet ordusuna yardım için 700 süvari ile Tebriz'e geldi. Daha önce Muhammed Ali Şah'ın Tahran'dan Tebriz'e gönderdiği Rahim Han Tebrizliler tarafından karşılanmıştı. Encümeninden para, silah alıp Karacadağ'a ordu toplamaya gitmişti. Aynı Rahim Han, şahın telgrafıyla Tebriz'e doğru mücahitlerle mücadele etmek için yola çıktı. Kendisi Tebriz yakınlarında karargâh kurdu oğlu Büyük Han'ı ise Tebriz'e yolladı. Ne Rahim Han ne de Aynüddeve, mücahitlerin böyle bir direniş göstereceğini düşünmüşlerdi. Nihayet Rahim Han da 8 Temmuz'da şehre yürüdü. İran'ın tüm şehirleri istibdatçı valilere teslim olmuş tek Tebriz Mücahitleri direniyordu.¹¹⁹² İran meşrutiyet hareketi sadece, Settar Han'ın kontrolü altında olan Tebriz'in Emirhiz mahallesinde direnmeye devam etmekteydi. Tebriz'deki Rus konsolosu Settar Han'a gelerek çatışma başlatılmaması için anlaşma yapmaya geldiğini söyledi. Settar Han ise “Çatışmayı hiçbir zaman biz başlatmıyoruz, saldırılar hep karşı taraftan geliyor, biz kendimizi savunuyoruz.”¹¹⁹³

Aynüddeve tam yetkili bir şekilde yanında Azerbaycan Orduları Başkumandanlığına atanan Nasrüssaltana Sipehdar ile birlikte Tebriz direnişini tamamen

¹¹⁹¹ Mecelle-i Hikmet, “الموت اولى من ركوب العار”, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, s.3.

¹¹⁹² Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 669-672.

¹¹⁹³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 680.

kırmak için yola çıktılar.¹¹⁹⁴ Settar Han ise Tebriz’de evlerine beyaz bayrak asıp teslim olan ahaliyi yeniden harekete geçirmek için evlerde asılı bayrakları teker teker indirdi. Settar Han’ın bu hamlesinden sonra Tebrizliler yeniden mücahitler ile birlikte hareket etmeye başladılar ve Rahim Han’ın ordusunu bozguna uğratıp şehirden kaçmasını sağladılar.¹¹⁹⁵ Bu aynı zamanda Tebriz’deki mücadelenin yerellikten kurtulup daha ulusal bir kimliğe bürünmesini de sağladı. Tahran, Meşhed ve Reşt’ten gelen meşrutiyet taraftarları Settar ve Bâger Hanların etrafında toplanmaya başladılar. Ayrıca Fedailer (İran Ermenileri) ve Kafkas Türkleri, Ermeni (Taşnaklar), Gürcü ve Rus Sosyal Demokratları da Tebriz’deki direnişe desteklediler.¹¹⁹⁶ Tebriz’deki direnişi yerinde incelemek üzere şehre gelen Times gazetesi özel muhabiri “*Settar Han’ı himmetli, azimli büyük bir adam*”¹¹⁹⁷ olarak tarif ederken yanında Kafkasyalıların da olduğunu yazar.¹¹⁹⁸ Muhabirin verdiği bilgilere göre Settar Han, şaha ve İngiltere parlamentosuna birer telgraf yazıp yollamasını ister ancak tarafsızlık ilkesi gereği muhabir bunu kabul etmez. Fakat söyleyeceklerini gazetede yayımlayacağını sözünü verir. Bunun üzerine Settar Han muhabire direnişlerinin gerekçesini de içeren şu cümleleri kurar:

*Eski şah bu millete bir kanun hükümeti vermişti. Şimdiki şah ise babasının verdiğini geri aldı. Bugün biz bu hakları muhafaza etmek için savaşıyoruz. Bizim şaha mukavemet etmiyoruz bizi İstibdat idaresine döndürmek isteyenlerle mücadele ediyoruz.*¹¹⁹⁹

Settar Han, Tahran’da ve Tebriz’de meydana gelen olaylarda İngiltere’nin sergilediği tutumdan da rahatsızdı. Olayların uzun sürmesinde İngiltere’nin payının olduğunu belirten Settar Han sözlerini şöyle sonlandırır:

Biz İngiltere’nin nüfuzu ve himayesi altında kanun elde ettik bu nedenle İngiltere’den bu kanunları korumasını talep ettik. Neden bugün bu kanunları

¹¹⁹⁴ Ali Asgar Şemim, 504.

¹¹⁹⁵ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 949.

¹¹⁹⁶ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri, 55-56.

¹¹⁹⁷ Mecelle-i Hikmet, “Yâverân-ı adl ve Yâverân-ı Zulm Der Tebriz”, 29 July 1908/Gurre-i Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 915, s.8.

¹¹⁹⁸ Mecelle-i Hikmet, “Yâverân-ı adl ve Yâverân-ı Zulm Der Tebriz”, 29 July 1908/Gurre-i Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 915, s.8.

¹¹⁹⁹ Mecelle-i Hikmet, “Yâverân-ı Adl ve Yâverân-ı Zulm Der Tebriz”, 29 July 1908/Gurre-i Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 915, s.8.

*korumaktan vaz geçti? Eğer Tebriz'deki İngiltere Konsolosluğu sığınmacıları kabul etmiş olsaydı bu fitne 10 gün içinde son bulurdu.*¹²⁰⁰

Bu gelişmeler Settar ve Bâger Hanları Tebriz direnişinin de liderleri konumuna geldiklerinin de göstergesiydi.¹²⁰¹

5.2. Osmanlı Devleti'nde İlan Edilen II. Meşrutiyet'in Tebriz Direnişine Etkisi

Mahmut Esat, meşrutiyet idaresini, ahalinin hükümete ve hükümdara *birtakım şartlarla tâbi olması* olarak tanımlıyordu.¹²⁰² İran şahı 23 Haziran 1908'de Tahran'da meclisi topa tutup meşrutiyet idaresini askıya alırken Osmanlı padişahı ise 23 Temmuz 1908'de tebaasının kendisine *şartlı* bağlanmasını kabul etti. Buna rağmen Mizan gazetesi tedbirsizliğin bedelinin çok ağır olacağını belirterek Osmanlı kamuoyunu İran meclisinin akıbetinden ibret alınması yönünde kamuoyunu ikaz etmekteydi.¹²⁰³

İstanbul'da meşrutiyetin ilanı İranlıların dikkatini bir anda Osmanlı Devleti'ne çevirmelerine sebep oldu. Bu haber özellikle Tebriz Mücahitlerinin direnme gücünü artıran en önemli gelişme olarak dikkat çekmektedir. İsmail Eminülmülk Merzeban, Ebulhasen Muazüssaltana Pirniya, Mirza Muhammed Han Kazvinî ve Ali Ekber Dihhüda gibi Jön Türkler ile yakın ilişkide olan ve onlarla aynı amaçları güden İranlı aydınların bir araya gelerek İstanbul'da kurdukları *Encümen-i Saadet-i İraniyan*,¹²⁰⁴ İstanbul'daki siyasi değişimden aldıkları ilhamla Tebriz'deki direnişe daha güçlü bir şekilde desteklemeye başladı.

3 Ağustos 1908 günü Tebriz'de Osmanlı Konsolosu tarafından Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edildiği Tebrizlilere bildirildi. Aynı günün akşamı Tebriz meşrutiyetçileri mescitlerde bir hitabe yayınlayarak “*İster Muhammed Ali Şah olsun ister*

¹²⁰⁰ Mecelle-i Hikmet, “Yâverân-ı Adl ve Yâverân-ı Zulm Der Tebriz”, 29 July 1908/Gurre-i Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 915, s.8.

¹²⁰¹ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri, 55-56.

¹²⁰² Teârûf-i Müslimin Dergisi, Mahmut Esat, Din-i İslam Meşrutiyeti Emreder, 22 Eylül 1910 (Miladi) 9 Eylül 1326 (Rumi), 1.cilt, Sayı 15, 136.

¹²⁰³ Mizan, Ahmed Rıza Bey, “Müsterih ve Müdebber Olalım”, 7 Ağustos 1324/23 Recep 1326, Numara 22, s. 96.

¹²⁰⁴ Muhammet Keleş, “Şems Gazetesi ve İstanbul'daki İranlılar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.39/S.68, (2020): 447.

Sultan Abdülhamid idaresinde bize meşrutiyet lazımdır”¹²⁰⁵ diyerek ahaliyi şahın ordusuna karşı birleşmeye davet ettiler.¹²⁰⁶

Tanin, İran dışında yaşayan İranlılardan bahsederken pek çoğunun İstanbul’da yaşadığını ve onların İran’daki ahrâr için bir ümit olduklarını ifade eder. Gazeteye göre kendileri gibi Müslüman ve ezilmiş bir milletin meşrutiyetin kucığında ve hürriyet güneşi altında yaşamaya başladıklarını gözleriyle gören, kulaklarıyla duyan ve akıllarıyla anlayan İranlılar bu ortamı tecrübe etmişlerdi. Settar Han ve Mücahitleri şahın ordusu karşısında mağlup olsalar dahi Osmanlı’da doğan hürriyet güneşi İran’ı aydınlatmakla kalmayacak oraya da sirayet edecektir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin istibdat döneminde dahi İran meşrutiyetçilerine desteklerini bildiren Kербela ve Necef’teki müçtehitlerin de destekleri artacaktır.¹²⁰⁷ Melikzade’nin ifadelerine göre İran-Osmanlı sınır boylarında yaşayan İranlılar, Osmanlı ordusunun Tebriz’deki direnişe destek amacıyla İran’a gireceği endişesini dahi taşımaya başlamışlardı.¹²⁰⁸

Tahran’dan *London Daily Mail* gazetesine çekilen ve Hablülmetin’de yer alan telgrafa göre şah ve taraftarları, Tahran’da Osmanlı meşrutiyeti ile ilgili haberlerin yayılmasını engellemeye çalışmışlardı. Buna rağmen bu haber birkaç saat içinde bütün Tahran sokaklarında ve pazarlarında yayılmıştı. Osmanlı II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi İran’da meşrutiyetçiler arasında büyük bir mutlulukla karşılandı ve onları adeta bir araya getirecek bir etken oldu. Şahın mollaları, onun vermiş olduğu paralarla caddelerde meşrutiyetin ve parlamentonun Kuran-ı Kerim’e, şeriata, hadis ve sünnete aykırı olduğunu millete anlattılar.¹²⁰⁹ Hatta kamuoyunda şahın meşrutiyet idaresinin şeriata aykırı olduğuna dair bir fermana imza attığı söylentileri dolaşmaktaydı.¹²¹⁰ Aynı mollalar vaazlarında ayetleri ve hadisleri kafalarına göre tıraşlayıp anlatıyorlardı. Osmanlı Devleti’nin meşrutiyet idaresi yokken büyük bir devlet olduğunu anlatarak milleti aldatmaya çalışmaktadırlar. Aynı mollalar, meşrutiyete saygı içeren metinleri gördükleri

¹²⁰⁵ Mecelle-i Hikmet, “Rehâniden-i Kanun-ı Esasi Ez Kabze-i İstibdad Der İran”, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, s.8.

¹²⁰⁶ Mecelle-i Hikmet, “Rehâniden-i Kanun-ı Esasi Ez Kabze-i İstibdad Der İran”, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, s.8.

¹²⁰⁷ Tanin, İsmail Hakkı, “Şah-ı Hânis”, 6 Kanun-ı Sâni 1908/13 Zilkade 1326, 1. Yıl, Numara 126, s.1

¹²⁰⁸ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 954.

¹²⁰⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, “London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.numara, s. 23.

¹²¹⁰ Tanin, İsmail Hakkı, “Şah-ı Hânis”, 6 Kanun-ı Sâni 1908/13 Zilkade 1326, 1. Yıl, Numara 126, s.1.; Rûznâme-i Hablülmetin, “London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.numara, s. 23.

yerde yırtıyorlar ve insanları meşrutiyet aleyhinde kışkırtıyorlardı.¹²¹¹ Beyânülhak gazetesi kendi şahsi menfaatleri için dinlerinin ayaklar altına alan bir iki müçtehidin ve şahın bu düşünceleriyle İslam’a büyük bir bühtanda bulunduklarını dile getirmekteydi.¹²¹² Tanin ise “*Şah-ı Hânis*¹²¹³ (*Yeminini Bozan Şah*)” başlığı altında doğrudan şahı hedef almıştı. *Madem meşrutiyet şeriata aykırıydı o zaman şah neden imzaladı ve neden şah yeminler ederek koruyacağına dair söz verdi*¹²¹⁴ diye sorarak şahın kendisiyle çeliştiğini ifade etmekteydi. Ayrıca bu makalede dikkat çeken şu cümleler yer almaktaydı:

*Ne yazık ki zalim hükümdarlar, öteden beri birçok cinayete ve feci olaylara baş vurdukları halde ahalinin cehaletinden faydalanarak milletin zihnini bulandırarak ikide bir yerli yersiz şer’i hükümleri ortaya sürmüşlerdir.*¹²¹⁵

Tanin artık ahalinin bilinçlendiğini ve bu gibi açık saldırılara, bühtanlara tahammüllerinin kalmadığını şeriattan fersah fersah uzak hükümdarların ağzında bu mukaddes kelimenin yer bulamayacağını bildiklerini yazmaktaydı. Tanin’e göre Şeyhülislamın dahi meşrutiyetin, İslam dinine aykırı olmadığını beyan etmesi ile birlikte Hilafetin merkezinde (İstanbul) meşrutiyetin ilan edildikten sonra “*meşrutiyet şer’i hükümlere muhaliftir*” demek acizlikten başka bir şey değildir.¹²¹⁶ şahın yeminlerini defalarca kez bozmasına da ayrıca yorum yapan gazete Tebriz’in hâlâ hürriyetin en sağlam kalesi olduğunu Settar Han’ın da giderek taraftar topladığını bu direnişçilerin zaferiyle şahın yeminini bozmasının eline ayağına dolaşacağını belirtmekteydi.¹²¹⁷

5.3. İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin İran Meşrutiyetçilerine Fiili Desteği

Osmanlı Devleti’nde meşrutiyetin ilanından sonra hem basın hem de İttihat ve Terakki İran’daki inkılap hareketine daha fazla ilgi gösterdiler. İran meşrutiyetçilerine hem maddi hem de manevi desteklerini artırdılar. Daha da önemlisi bizzat bu harekete

¹²¹¹ Rûznâme-i Hablülmetin, “London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.numara, s. 23.

¹²¹² Beyânülhak, “İran Müslümanları”, 13 Zilkade 1326/24 Teşrin-i Sani 1324, 1.sene, Sayı 10, s. 221.

¹²¹³ (حائث) sıf. ve i. (Ar. hîns “yeminini bozmak”tan hânis) Yeminini bozan, verdiği sözü tutmayan (kimse).

Bkz:[http://www.lugatim.com/s/hanis#:~:text=H%C3%82N%C4%B0S,olan%20h%C3%A2nis%20\(Bayburtlu%20Zihni\).](http://www.lugatim.com/s/hanis#:~:text=H%C3%82N%C4%B0S,olan%20h%C3%A2nis%20(Bayburtlu%20Zihni).)

¹²¹⁴ Tanin, İsmail Hakkı, “Şah-ı Hânis”, 6 Kanun-ı Sâni 1908/13 Zilkade 1326, 1. Yıl, Numara 126, s.1.

¹²¹⁵ Tanin, İsmail Hakkı, “Şah-ı Hânis”, 6 Kanun-ı Sâni 1908/13 Zilkade 1326, 1. Yıl, Numara 126, s.1.

¹²¹⁶ Tanin, İsmail Hakkı, “Şah-ı Hânis”, 6 Kanun-ı Sâni 1908/13 Zilkade 1326, 1. Yıl, Numara 126, s.1.

¹²¹⁷ Tanin, İsmail Hakkı, “Şah-ı Hânis”, 6 Kanun-ı Sâni 1908/13 Zilkade 1326, 1. Yıl, Numara 126, s.1

dahil olup fiili destek de vermeleridir. Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesinin Genç Osmanlılar diye tabir ettiği bir grup, İran'da da meşrutiyetin yeniden tesis edilebilmesi adına Tebriz'de devam eden direnişe destek olabilmek amacıyla İran'a gitmişlerdir.

Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesinde 1909 yılı haziran ayında yayımlanan yazı dizisinde Genç *Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı* adı altında İstanbul'dan 5 kişinin hareketiyle başlayan bu yolculuk ve İran'da kaldıkları süre boyunca meşrutiyet hareketine ettikleri hizmetler tüm detaylarıyla anlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin yeniden tesisi için Makedonya'dan İstanbul'a gelen Genç Osmanlılar, 23 Temmuz 1908 tarihinde burada meşrutiyetin ilan edildikten sonra İran'daki direnişi duyunca dayanamayıp onları da desteklemeye karar verirler.¹²¹⁸ Gazetenin verdiği bilgilere göre Kanun-ı evvel¹²¹⁹ ayında sekiz-dokuz Türk'ün gayet samimi bir şekilde uğurladığı beş yolcu İstanbul'dan kalkan vapurla¹²²⁰ Trabzon'a geçerler. Burada iki gün kalan Genç Osmanlılar, kış mevsiminin ağır koşulları altına Zigana'yı çoğu zaman yaya olarak aşıp normal koşullarda üç günde alınan yolu dokuz günde alarak Erzurum'a ulaşırlar. Burada 15 gün kaldıktan sonra¹²²¹ kendilerine katılan üçü zabıt, altısı da ahaliden olmak üzere¹²²² 9 kişi ile birlikte İran'a doğru yola çıkıtılar. Yolda on kişinin Van Gölü, dört kişinin ise Bayezid üzerinden İran'a geçmesi kararlaştırıldı.¹²²³

Bu esnada Hoy şehrinde, Tebriz'deki direnişin liderleri Settâr Han ve Bâğêr Hanlara destek amacıyla gönüllülerden birlik oluşturulmaya çalışılıyordu. Ancak Makû'deki on bin kişilik orduya kumandanlık eden ve meşrutiyet karşıtlığı ile bilinen

¹²¹⁸ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.7.

¹²¹⁹ Yeni Tasvîr-i Efkâr bu yolculuğu “geçen Kanun-ı evvel ayında” diye tarihlendirir. Gazeteyi Selanik'te neşredilen Bağçe dergisinin 30 Kanun-ı Evvel 1324 (12 Ocak 1909) tarihli 24.sayısında Ömer Naci ile ilgili kaleme alınan yazı da verilen “geçen gün Settâr Han'a muavenet eyledi” bilgisi de yaklaşık olarak teyit eder. Buna göre bu yolculuğun aralık ayının sonu veya ocak ayının ilk günlerinde gerçekleşmesi muhtemeldir. Halil Paşa da anılarında tarih vermemiştir. Bkz: Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Yay. Haz. Taylan Sorgun, 2. baskı, (İstanbul: Kamer yayınları, 1997), 59-66.

¹²²⁰ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.6.

¹²²¹ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.7.

¹²²² Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.5.

¹²²³ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.6.

İkbalüssaltana, hem Hoy şehrinde birlik toplanmasına hem de Kafkasya ve Osmanlı Devleti'nden İranlı mücahitlere destek gelmesine engel olmaktaydı. Bu haberi alan Bayezid ekibi, İkbalüssaltana'nın dikkatini sınıra çekerek Hoy'daki Meşrutiyet taraftarlarının nefes almalarını ve rahatça örgütlenebilmelerini sağlamak amacıyla sınır boyunca bulunan Celâli Aşireti reisi Eyüp Tevzi (طوزی) ile kendilerine yardım etmesi için görüşmeye giderler. Aşiret reisine meşrutiyet uğruna çalıştıklarını söyledikten sonra o da istibdat idaresinden çok çektiğini söyler. II. Abdülhamid devrinden bahsedildikçe Eyüp Tevzi'nin gözlerinden adeta ateş saçtığını nakleden¹²²⁴ Genç Osmanlıların ifadelerine göre aşiret, İran'daki gelişmeler nedeniyle maddi olarak büyük zararlar görmüştür. Makû Ordusu kumandanı İkbalüssaltana'ya bağlı birliklerin büyük ve küçükbaş hayvanlarını yağmaladığını söyleyen Eyüp Tevzi, İran'da bir hükümet olmadığı için haklarını arayamadıklarından şikâyet etmekteydi. Bu dört kişi aşiret reisinden tam donanımlı bin atlı asker talep edip Hanik'te diğer on kişiyle de birleşerek yeniden yola düştüler.

Bu arada bu on kişiye Van'da, İranlı mücahitlerden Salmaslı Mirza Saîd de katılmıştı. Aslında Mirza Saîd de Kafkasya'daki ahrârı harekete geçirmek üzere Genç Osmanlılarla birlikte İstanbul'dan eş zamanlı olarak Kafkasya'ya hareket etmişti.¹²²⁵

Nihayet İran topraklarına giren Genç Osmanlılar, içlerinden birini Salmas Encümeni'ne göndererek geldiklerini haber verdiler. Bunun üzerine Salmas'da on bine yakın kişi tarafından karşılandılar ve şehre girer girmez buradaki sadece süvari harp tekniğini bilen gönüllülere modern harp tekniğine göre piyade talimlerine başladılar.¹²²⁶

Genç Osmanlılar bir taraftan talimlere devam ederken diğer taraftan da dışarı ile bağlantısı kesilen Tebriz'e girmenin yollarını düşünmekteydiler. Nihayet Hoy ve Urmiye'deki meşrutiyet taraftarlarını örgütleyip, şahın emrindeki Makû ordusunu mağlup ederek önce Tebriz'e daha sonra ise Tahran'a yürüme fikrinde uzlaştılar. Salmas'ı örgütlemek üzereyken Hoy'un Kürtler tarafından kuşatıldığı haberini alan Genç Osmanlılar, Hoy'a geçmek zorunda kaldılar. Orada da teyakkuzda bekleyen silahlı

¹²²⁴ Yeni Tasvîr-i Efkâr, "Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s.6.

¹²²⁵ Yeni Tasvîr-i Efkâr, "Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.4.

¹²²⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, "Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.4.

birlikler tarafından coşkuyla karşılandılar.¹²²⁷ İstibdatçıların emrindeki üç bin Kürt'ün ele geçirdiği köyü kurtarmak için harekete geçtiler. Genç Osmanlıların dilinden gazetede yer alan “*biz tek mil mevcudiyemizle yani 26 genç Türk ile bu kuvvetin üzerine yürümek istediyssek de Hoy mücahitlerinin ısrarı üzerine seçkin 30 İranlıyı da almaya mecbur olduk*”¹²²⁸ ifadeden sayılarının yirmi altıya ulaştığı anlaşılmaktadır.

Kürt aşiretlerle girilen bu mücadelelerde Salmaslı Mirza Saîd şehit düştü.¹²²⁹ Hoy'da İran meşrutiyetçilerine talim vermeye devam eden Genç Osmanlılar, içlerinden bir kişiyi İran'daki inkılap hareketine destek toplamak maksadıyla Osmanlı topraklarına gönderdiler. Hoy'da kalanlar ise eğittikleri birlikleri, Salmas ve Tebriz arasındaki bağlantıyı kesen Rahim Han kuvvetlerinin üzerine gönderdiler. Bu birlikler Rahim Han'ın askerlerini bozguna uğratarak döndüler. Hoy ahalisinin bu zaferi Urmiye şehrini de harekete geçirdi ve orada bulunan *Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Komisyonu* başkanı ve aynı zamanda Urmiye valisi olan Muhteşemüssaltana beraberindekiler ile birlikte esir edildi. Genç Osmanlıların gazeteye verdikleri bilgilere göre bu zaferin ardından Tahran civarındaki bazı aşiret reisleri de Samsamüssaltana'nın komuta ettiği Bahtiyârî ordusuna katıldı. Azerbaycan bölgesinde ise Tebriz'i kuşatan birkaç aşiretten başka şah yanlısı aşiret kalmadı.¹²³⁰

Genç Osmanlılar bu zaferden sonra destek toplayıp kesin sonuç elde edebilmek amacıyla Osmanlı Devleti topraklarına dönüp Van, Erzurum ve Trabzon'dan altı yüze yakın gönüllü toplamışlardı. 1909 nisan ayında kuşatma altındaki Settar Han ve Bâger Han'ı kurtarmak için Van'dan Tebriz'e İran'a dönüş hazırlıkları yaptıkları esnada¹²³¹ İstanbul'dan gelen bir telgraf bütün planlarını alt üst etti. Telgrafta İstanbul'da meşrutiyet istemeyen askerin kıyam ettiği ve meclisi kuşattığı yazılıydı. Genç Osmanlılar bu haber üzerine İran'a dönmekten vazgeçmiş ve İstanbul'a doğru yola çıkmışlardır.¹²³² Yeni

¹²²⁷ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.4.

¹²²⁸ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 6 Haziran 1909/17 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 7, s.5.

¹²²⁹ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 8 Haziran 1909/19 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 9, s.7.

¹²³⁰ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 10 Haziran 1909/21 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 11, s.6.

¹²³¹ Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 10 Haziran 1909/21 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 11, s.6.

¹²³² Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı”, 10 Haziran 1909/21 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 11, s.7.

Tasvîr-i Efkâr gazetesindeki bu yazı dizisi Genç Osmanlıların şu sözleriyle son bulmaktaydı:

*İşte maatteessüf İran ahrârına sebbeden muavenet-i kalilemiz birkaç ehemmiyetsiz müsademeye münhasır kaldı ve kendilerine ciddi bir yardım edebilecek hale girdiğimiz anda vatanımızda zuhur yâfte olan hadise-i irticaîye bizi İran ahrârından göz yaşları dökerek ayrılmaya mecbur etti.*¹²³³

Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesi Salmaslı Mirza Saîd dışında, Genç Osmanlılar diye tanımladığı bu şahısların adlarından bahsetmez. Ancak onların II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat Terakki merkezinin emri ile başlarında Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa önderliğinde gittikleri ve aralarında Ömer Naci, Yakup Cemil, Mustafa Necip, Mülazım Hilmi gibi ittihatçıların oldukları anlaşılmaktadır.¹²³⁴ Gazetede verilen bilgilerle Halil Paşa'nın verdiği bilgiler arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte Halil Paşa da Hoy civarında şah kuvvetleri ile girişilen mücadeleyi nakleder. Şah kuvvetleri kumandanı, Halil Paşa ve komutasındakileri Taşnak örgütü mensubu zannedip hiçbir sebep yokken çatışma çıkardıkları gerekçesiyle şöyle söylemiştir:

Bir derya içinde siz bir avuç kumsunuz. Yaptığınız bu küstahça hareketin cezasını elbette çekeceksiniz.

Halil Paşa Türkçe yazdığını belirttiği mektubunda kumandana şöyle cevap verir:

*Han hazretleri dün gece sizi çevirip perişan eden kuvvet Ermeni fedaileri değildir. Şahınızın istibdadını yıkmak için Türkiye'den fedai olarak gelmiş ilk kafileyi teşkil eden 500 Türk mücahididir. Bugün yarın gelmesi beklenen kafile de gelir gelmez vahşiyane hareketin veya askerce dövüşmenin ne demek olduğunu göreceksiniz. Türkiye Kolağalarından Halil*¹²³⁵

İran'a gidenler arasında daha önce de İran'a gidip meşrutiyetçilerle yakın ilişkiler kuran Ömer Naci'nin ayrı bir yeri vardır. İttihat ve Terakki'nin resmi hatiplerinden olan¹²³⁶ Ömer Naci'nin Selanik'te neşredilen Bağçe dergisinde *İran İnkılabı*

¹²³³ Yeni Tasvîr-i Efkâr, "Genç Osmanlıların İstihâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran'a İmdâdı", 10 Haziran 1909/21 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 11, s.7.

¹²³⁴ Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e", 59.; Celal Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)", (Yayımlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006), 233.; Kamuran Karabalık, "İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki Rolü", İçinde *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, ed. Mutlu Adak, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 229.;

¹²³⁵ Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e", 65.

¹²³⁶ Celal Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran", 232.

Hatıralarından adı altında yayımlanan hatıralarından, 1908 yılı mayıs ayında da İran’da olduğu anlaşılmaktadır.¹²³⁷ İttihad ve Terakki merkezinde alınan karar gereğince doğu toplumlarındaki muhalif gruplarla iletişime geçmek ve İranlı meşrutiyetçilere destek olmak amacıyla Paris’te bulunan Ömer Naci İran’a gönderilmişti.¹²³⁸ Rusya üzerinden Kafkasya’ya oradan da İran’a geçen Ömer Naci hatıralarında, Hoy şehrinde yanında Eminüssultan’ı öldüren Abbas Ağa’nın arkadaşı İsmail adında bir mücahit ile Erzurum’a gitmek üzere hazırlık yaptıkları esnada şahın meclisi topa tuttuğu haberini aldıklarını ve üzüldüklerini¹²³⁹ yazar. Tahran’da meydana gelen bu gelişme üzerine Azerbaycan bölgesinin Tebriz’den sonraki en büyük vilayeti olan Hoy’u şah aleyhinde kıyama kaldırmak için orada kalmaya karar verdiklerini belirten Ömer Naci vakit kaybetmeden çalışmalarına başladıklarını kaydeder.¹²⁴⁰ Burada Salmaslı Mirza Saîd ile de yakın ilişkiler kuran Ömer Naci, onun Sırât-ı Müstakim adındaki mecmuasında ve aynı adlı mektebinde müdürlük yaptı. Ömer Naci burada Farsça’yı öğrenmiş bunun yanı sıra Azerbaycan Türkçesi ile nutuklar vererek bölge ahalisini istibdat idaresine karşı harekete geçirmeye çalışmıştır.¹²⁴¹

Ömer Naci, ortamın şah taraftarlarının bölgede çok güçlü olmaları ve onların baskıları nedeniyle istediklerini yapamadığı gibi kendisi de Bâbî damgası yemiştir. Kendisiyle birlikte hareket edeceklerine dair söz veren bazı kimselerin de kendi tabiriyle döneklilik yapmaları üzerine Hoy’dan ayrılıp Salmas’a geçti.¹²⁴² Salmas’ta iken tutuklanan ve zindana atılan Ömer Naci, Osmanlı Devleti’nde meşrutiyetin ilan edildikten sonra elçiliğin ve şehbenderliğin de yardımcılarıyla tahliye olmuş Salmaslı Mirza Saîd ile birlikte Osmanlı Devleti topraklarına dönmüşlerdir.¹²⁴³

¹²³⁷ Bağçe, Ö.Naci “İran İnkılabı Hatıralarından II (İlk Tevkıf)”, 30 Haziran 1325, 1. Yıl, 2.Cilt, Numro 45, s.292.

¹²³⁸ Kamuran Karabalık, “İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki Rolü”, 225.

¹²³⁹ Bağçe, Ö.Naci “İran İnkılabı Hatıralarından II (İlk Tevkıf)”, 30 Haziran 1325, 1. Yıl, 2.Cilt, Numro 45, s.292.

¹²⁴⁰ Bağçe, Ö.Naci “İran İnkılabı Hatıralarından II (İlk Tevkıf)”, 30 Haziran 1325, 1. Yıl, 2.Cilt, Numro 45, s.293.

¹²⁴¹ Kamuran Karabalık, “İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki Rolü”, 225-226.

¹²⁴² Bağçe, Ö.Naci “İran İnkılabı Hatıralarından II (İlk Tevkıf)”, 30 Haziran 1325, 1. Yıl, 2.Cilt, Numro 45, s.293.

¹²⁴³ Kamuran Karabalık, “İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki Rolü”, 228.; Teşkilat-ı Mahsusa üyesi de olan Ömer Naci, Zindanda geçirdiği günler dergisinde yayımlanmıştır. Bkz: Bağçe, Ö.Naci “İran İnkılabı Hatıralarından”, 9 Haziran 1325, 1. Yıl, 2.Cilt, Numro 42, s.244-245.; Ömer Naci ile ilgili ayrıca bkz: Sadık Sarısan, “Ömer Naci Bey Müfrezesi”, Atatürk Yolu Dergisi, 4/16 (1995); Fethi Tevetoglu, Ömer Naci, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987).;

5.4. Osmanlı Meşrutiyetinin Tahran’a Etkisi

İstanbul’da II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi Muhammed Ali Şah’ın da planlarını alt üst etmişti. Şah kendisine yönelik baskıları azaltabilmek için milletvekili seçimlerinin yapıp meclisin açılacağına dair birtakım söylemlerde bulunmuştu. Ancak Tebriz’de olaylar iyiden iyiye artmış ve bu da şahın askeri gücün çoğunu oraya doğru kaydırmasına sebep olmuştu. Tam da böyle bir ortamda İstanbul’da meşrutiyetin ilan edilmesi şahın müjde niyetine vermiş olduğu milletvekilleri seçimi haberini dahi gölgede bırakmıştı. Artık bu haberler İranlı meşrutiyetçileri ilgilendirmiyordu. Onlar Osmanlı meşrutiyetinin ilanı haberine her şeyden daha çok sevinmişlerdi. Şah, kendi taraftarı olan bir mollaya *“İki yıldır parlamentoyla birlikteydim, meclise destek verdim ve sabrettim. Nihayetinde 6 saat içinde tamamını yıktım bundan sonra kendi insaf ve adaletimizi göstereceğiz.”* demektedir. Şaha yakın mollalar şahın Osmanlı Devleti’nde meclis teşkil edildikten sonra meclisi toplayacağını duyurdular. Aslında şahın amacı yeni milletvekili seçimlerini ilan ederek milletin gazını alıp sakinleştirmek iken İstanbul’dan gelen haber bu planlarını suya düşürmüştür. Muhammed Ali Şah bir darbe de Necef ulemasından gelmişti. İranlılar üzerinde önemli bir nüfuzu olan Necef uleması şahı resmi olarak kafır ilan eden bir tekfirname yayınladılar. Bu tekfirname Şiraz’da, İsfahan’da ve diğer beldelerde duvarlara asıldı. Ancak Tahran henüz Rus komutan Liyakof’un kontrolünde olduğu için ilan burada duvarlara yapıştırılmamıştır.¹²⁴⁴ Tahran’da bulunan Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti’nde meşrutiyetin ilanı haberlerinin Tahran’da yayılmasının İranlı hürriyetçilerin ümitlerini artırdığını söyler. Tahran’daki meşrutiyet taraftarlarının, daha önce olduğu gibi elçilikler aracılığıyla Kanun-ı Esasi’yi ve meclisi yeniden tesis etmek amacıyla Osmanlı ve İngiltere elçiliğine sığınma girişiminde bulunduklarını da belirtir. Cemal Said Bey sığınma talebinde bulunan hürriyetçileri *“Hürriyet verilmez, alınır. Ne vakit meşrutiyet idaresini silah kuvvetiyle muhafaza edebilecek bir orduya mâlik olabilir iseniz, o vakit hükümet-i müstebâdeden kurtulabilirsiniz.”* diyerek ikna ettiklerini bildirir. İngiltere Elçiliği’nin aracılığıyla elde edilen meşrutiyetin iki yıllık keşmekeşten sonra meclisin topa tutulmasıyla son bulduğunu bilen hürriyetçilerin hakikati kabullenmeleri kolay oldu.¹²⁴⁵

¹²⁴⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, “London Daily Mail Gazetesinin İran ile İlgili Telgrafları”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.numara, s. 24.

¹²⁴⁵ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları 14-(İran’ın Hâli ve İstikbâli)”, 13 Eylül 1909/28 Şaban 1327, 1.sene, Numro 105, s.6.

Encümen-i Saadet-i İranîyan, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte İranlı meşrutiyetçilere destek olabilmek için daha fazla çalışma başladı. Kendisini, Azerbaycan Eyalet Encümeni'nin İran dışındaki temsilcisi olarak ilan eden bu encümen Tebriz haberlerinin Tebriz, Necef ve Avrupa şehirlerinde dağıtıldığı ve Tebriz Encümeni'nin taleplerinin Avrupa meclislerine iletildiği bir aktarma noktası olarak kullanılmaktaydı.¹²⁴⁶

Ayrıca encümen, Tebriz direnişine topladıkları bağışlarla maddi kaynak da sağlıyordu.¹²⁴⁷ Encümen'in Necef uleması ile kurduğu iletişim Tebriz direnişi açısından ayrıca önem arz etmekteydi. Necef ulemasının şah ve İranlıların üzerindeki nüfuzunun farkında olan encümen üyeleri çektikleri telgraflarla Necef'in şah ve meşrutiyet karşıtı ulemaya geri adım attırmayı amaçladılar. Büyük oranda da başarılı oldukları görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet ilan edildikten hemen sonra (28 Temmuz 1908) Necef'in üç büyük ulemasından birisi olan Kazım Horasanî'ye gönderdikleri telgrafta Tahran'da meclisin topa tutulması olayından şahı ve Rusları sorumlu tutmuşlar ve onları Horasanî'ye şikâyet etmişlerdir. Aynı telgrafta Tebriz'de 40 gündür devam eden katliamın, yağmanın ve mahallelerin topa tutulmasının yine şahın emriyle ve Ruslar tarafından gerçekleştirildiğini bildirmişlerdi.¹²⁴⁸ Necef uleması encümenin telgrafına kayıtsız kalmadı. İstanbul'a çektikleri telgrafta şöyle demektedirler:

Oradaki İranlı vatandaşlarımız emin olsunlar ki şu ana kadar bu zulümleri engellemek için ne gerekiyorsa yapmaktan geri durmadık. Ancak İran saltanatını kuşatan bu din düşmanlarından kurtulmak oldukça zordur. Allaha şükürler olsun ki Müslümanların sultanı, Sultan Abdülhamit Han Müslümanlara büyük bir nimet ve taze bir hayat bahsetmiştir. Bizim kendisinden İranlı Müslümanlar için de yardım etmesinden başka bir dileğimiz yoktur İranlı mazlumların haklarını elde

¹²⁴⁶ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 680.

¹²⁴⁷ Ali Asgar Şemim, 505.; Beyânülhak'ta yer alan ve Tebriz'den Encümen-i Saadet-i İranîyân'a gönderilen telgrafta “*Necef'e haber veriniz*” ibaresi İstanbul'daki bu encümenin Tebriz ile dış dünyanın bağlantısını sağladığının göstergesidir. Bkz: Beyânülhak, “İran” 4 Zilhicce 1326 \ 13 Kânûnievvel 1324, 1.sene, Sayı 13, s. 292.

¹²⁴⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, “İstanbul'daki İranlıların Necef Hüccetü'l-İslamına Telgrafları” 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.numara, s. 7.

etmesi noktasında kendilerinin yardımlarından başka Bir talebimiz yoktur.
*Muhammet Kazım Horasanî, Ahmet Hüseyin Tahranî, Abdullah Mâzendarânî*¹²⁴⁹

Artık sesleri daha gür çıkan İstanbul'daki İranlılar büyükelçiliğin önünde bir gösteri düzenlediler. Burada okudukları bildiride uzun bir müddetten beri Tebriz'in ateş altında olduğunu, ahalinin mallarının yağmalandığını belirttiler. Şahın devam eden olaylara son verip babasını millete bahşettiği Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymasını talep ettiler. Onlara göre milleti ancak bu şekilde rahata erebilecekti.¹²⁵⁰ Büyükelçi Erfeüddevle, Tahran'a bir mektup göndererek durumu arz etti. İran Hariciye Vezaretinden Tebriz'de meydana gelen olaylar için gereken müdahale yapılacak ve inşallah en kısa sürede Son bulacağını meclisin ise açılacağı bildirildi. Bu cevap İstanbul'daki İranlılar için tatmin edici değildi. İstanbul'daki İranlılar adına gönderilen ikinci bir telgrafta Tebriz'de Rahim Han'ın ağır bir kıyım yaptığı belirtilmiş ve bir an evvel kendisinin Tebriz'den sürülmesi talep edildi. Matbuatın da bir an evvel özgür bırakılmasını talep eden İranlılar, Necef ulemasının da Osmanlı Devleti'ne iltica etmeyi düşündüklerini söyleyerek şahı Necef uleması ile tehdit etmekteydiler. Hablülmetin Tahran ve İstanbul arasındaki bu yazışmaların şaha kafir ilan edilmeden önce olduğunu yazar. “*Bu genç sulh görüşmelerinden artık çıkmıştır.*” diyerek artık Muhammed Ali Şah'ı İran şahı olarak görmediğini de vurgular. Akıl sahibi olan herkesin, bu gencin kan dökülmeden tahtı bırakmasını istediğini söyleyen Hablülmetin'e göre “İran tahtı boş kalmıştır.”¹²⁵¹

İstanbul'daki İranlılar yayınlamış oldukları bir başka beyanname ile tüm İranlıları Azerbaycan'daki harekete destek vermeye davet etti. Azerbaycan bölgesinde insanların dinin muhafazası için memleketin korunması için ve vatanın milletin geleceği için mücadeleye giriştiklerini bundan dolayı bu mücadelede de onlara destek olunması gerektiği belirttiler. Hindistan'da yayın hayatını sürdüren Hablülmetin İstanbul'daki İranlıların harekete vermiş olduğu destekten dolayı memnuniyetini dile getirmiş Hindistan'daki İranlıların da aynı tepkiyi göstermeleri gerektiğini ancak onlardan şu ana kadar bir hareketlilik olmadığını belirtmiştir. İstanbul'daki İranlıların İran dışındaki

¹²⁴⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, “İstanbul'daki İranlılara Necef Ulemasının Cevabî Telgrafı” 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.numara, s. 7.

¹²⁵⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, “İstanbul'daki İranlıların Gayretli Bir Ayaklanmaları”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.numara, s. 11.

¹²⁵¹ Rûznâme-i Hablülmetin, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.numara, s. 11.

başka ülkelerde yaşayan tüm İranlılara örnek olacak bir hareket sergilediklerini ifade eden gazete “*Tebrizlilerin gaflet hali diğer İranlıların uykudan uyanmış hallerinden daha iyidir*” diyerek Tebriz ahalisinin direnişini de takdir etmekteydi. Hablülmetin Tebriz’deki mücadelenin mali kaynak olmaksızın sürdürülmesinin imkânsız olduğunu bu nedenle para toplanıp Eyalet Encümeni aracılığıyla hareketin lideri Sipehsalar-ı Milli Settar Han’a ulaştırılması için öneride de bulunmaktaydı ve bu işin Hindistan’da rahatlıkla yapılabileceğini yazmaktaydı.¹²⁵²

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti’nde meşrutiyetin İlan edilmesi sadece Tebriz’deki harekete güç ve moral vermekle kalmamıştı. Encümen-i Saadet-i İraniyan’ın çabalarıyla Necef uleması ve İstanbul Büyükelçiliği tarafından Muhammed Ali Şah da baskı altına alınmıştır.

5.5. Basında Tebriz- Osmanlı Yakınlaşması Üzerine Söylentiler

İstanbul’da ilan edilen II. Meşrutiyet en çok Tebrizli mücahitleri sevindirmişti. Tebriz’de hazırlanan ve şehrin tüm sokaklarına asılan Türkçe beyannamede Osmanlı Devleti ile olası bir birliktelik arzulanıyordu. Bu beyannamede dikkat çeken şu ifadeler yer almaktaydı:

*Eğer yeni bir vali destek kuvvetleriyle şehre gelmeden, kabul edilebilir bir çözüm yolu bulabilirlerse Sultan (Osmanlı) Şah’ın yerine iyi bir padişah olarak kabul edilecektir.*¹²⁵³

Bunun bildirinin yanı sıra Mecelle-i Hikmet’tin yayımladığı bir habere göre Tebriz direnişinin liderlerinden Şeyh Selim, Sultan Abdülhamid’e İran’daki vaziyeti anlatan bir telgraf çekmiştir. Tebriz’in tamamen meşrutiyetçilerin elinde olduğunu yazan Şeyh Selim sultandan Tebriz’i kendi himayesi altına almasını talep etmişti.¹²⁵⁴

Tebriz Mücahitleri ve Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşma ve Fedailer Tebriz’e girdiğinde Settar Han’ın tutumu üzerine Osmanlı Devleti tarafından bir

¹²⁵² Rûznâme-i Hablülmetin, “İstanbul’daki İranlıların İranlılara Beyannamesi”, 21 Eylül 1908, pazartesi 16.yıl, 10. numara, s. 2.

¹²⁵³ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri, 56.

¹²⁵⁴ Mecelle-i Hikmet, “Rehâniden-i Kanun-ı Esasi Ez Kabze-i İstibdad Der İran”, 12 July 1908 (12 Owt 1908 olmalı) /15 Receb 1326, Sâl-i Şanzdehom, Şomâre 916, s.5.

memnuniyet mektubu, rozet ve şecaât (cesaret) madalyasının Tebriz şehbenderi tarafından Settar Han'a verilmesi Rusya'yı ciddi bir şekilde rahatsız etmişti.¹²⁵⁵

Settar Han'ın Osmanlı Devleti ile yakınlaşması sadece Rusya'yı rahatsız etmemişti. Hablülmetin'de neşredilen ve Heyet-i Milliye-yi İranîyân'dan Settar Han'a gönderilen uzunca bir mektupta Settar Han'ın özgürlük yolunda vermiş olduğu mücadelenin herkes tarafından takdir edildiği ancak Avrupa basınında yer alan *“Tebriz’de şimdiye kadar meşrutiyetçilerin tüm beyannameleri milli dil Farsça ile yazılıyordu ancak Osmanlı Devleti meşrutiyet idaresine döndükten sonra beyannameler Türkçe yazılmaya başlandı”* ve *“Muhammet Ali Şah’ın yerine İran hükümdarı Sultan Abdülhamit olsa ne zararı var”*¹²⁵⁶ ifadelerin oldukça rahatsız edici olduğu belirtilmekteydi. Beyannamenin Türkçe yazılmış olmasının yanlış ve yaralayıcı olduğunu belirten heyet, Settar Han'a *Milliyet inkâr etmek ne demektir? Komşuya mülteci olmak ne anlama gelmektedir?*¹²⁵⁷ Sorularını sormaktaydı. Mektupta, Osmanlı Devleti'nin İran'dan bin kat daha kötü durumda olduğu dünya siyasetinde büyük sıkıntılarla uğraştığı ve Avrupalı devletlerin oyuncağı haline geldiği vurgulanmaktaydı. Ayrıca Osmanlı'nın, Azerbaycan bölgesinde ayaklanmalara sebep olduğu ve İran sınırında birçok kez askeri tecavüzde bulunduğu hatırlatılmakta ve *“Bunlardan hiç ibret almıyor musunuz?”*¹²⁵⁸ sorusu sorulmaktaydı. Settar Han'ın Osmanlı Devleti ile yakınlaşmasının ve Türkçe bildiriler yazılmasının İranlılar için asla kabul edilemez olduğu anlaşılmaktadır. Mektupta Osmanlı Devleti'ne neredeyse ateş püskürtülmekteydi. Osmanlı Devleti'nin İran sınırlarında evleri yakıp yıktıkları, ahalinin malını yağmaladıkları, Müslüman kadın ve çocukları vahşice öldürdükleri Azerbaycan bölgesi topraklarını 60 km atlarıyla çiğneyerek İslam dünyasını sönmeyecek bir ateşe attıkları yazılıydı. Settar Han'ı ülkedeki Ermenilerin, Yahudilerin ve özellikle de Tebrizlilerin zihinlerini bulandırmakla suçlayan Heyet-i Milliye-yi İranîyân, Settar Han ve onun arkadaşlarına *“Osmanlıların Tebriz’e hücumları ve taarruzları esnasında Tebriz’i savunan namuslu, cesaretli insanların torunları değil*

¹²⁵⁵ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri, 56.

¹²⁵⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, “Heyet-i Milliye-yi İranîyân’ın Settar Han’a Mektubu”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 5-7.

¹²⁵⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, “Heyet-i Milliye-yi İranîyân’ın Settar Han’a Mektubu”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 5-7.

¹²⁵⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, “Heyet-i Milliye-yi İranîyân’ın Settar Han’a Mektubu”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 5-7.

misiniz?”¹²⁵⁹ diye seslenmekteydi. İran’ın bir bütün olduğunu hatırlatan mektup şu şekilde son bulmaktaydı:

*İranlılar, İran’ın sahibidirler. İran, İranlıların mülküdür. İranlılar, kendi evlerinin milli kuvvetlerini korumalıdır başkalarının ordularını değil. Eğer Demirci Gâve’nin¹²⁶⁰ destanı çok uzaktaysa Nadir Şah’ın savaşları çok yakındır. Siz ki hürriyet ve hakikat yolunda gidiyorsunuz. Bütün dünya basını meşrutiyetçilerin kumandanı Cenâb-ı Settar Han’ı ve onun gibi diğer namuslu mücahitleri övgü ile yazmaktadır. Ne yazık ki diğer eyaletler Azerbaycan’ın bu davranışına tepki göstermemişler ve onlarla Azerbaycan ahalisi ile iletişime devam etmişlerdir. Şu ana kadar uykudan yeni uyananlar anladılar ki kâfirlere karşı bir olup Azerbaycan mücahitlerine destek olunması gerekmektedir. Biz de gece ve gündüz sizin galip gelmeniz için duacıyız. Hint Müslümanları Mısır, Kafkas ve Hint Müslümanları da bizim gibi düşünmektedirler ve destekleri sizinledir. İnşallah en kısa sürede meşrutiyetçilerin zafer çılgınlıklarını duyarız. Aslan yürekli Settar Han istibdat ordusunu perişan edecektir.*¹²⁶¹

Hablülmetin, Settar Han ve Mücahitler’in tavrını eleştirmekten kaçınmış doğrudan Osmanlı Devleti’ni hedef almıştı. Osmanlı Devleti’nin, İran’ın genç taze beyinlerinin kafalarını karıştırmakla suçlayan Hablülmetin’e göre Osmanlı Devleti bu tavrıyla hâlâ eski idare şekline meyilli olduğunu göstermektedir ve iki devlet arasındaki eski mücadeleleri, nefretleri yeniden gün yüzüne çıkarmaya çalışmaktadır.¹²⁶²

5.6. Mücahitlerin Zaferi ve Kamuoyunun Tepkisi

Basında bu tartışmalar yaşanırken Settar Han ve Bâger Hanların başlattığı direniş Tebrizlilerin kısa sürede onların etrafında toplanmalarına neden olmuştu. Hablülmetin’de *Gerdeş* gazetesinden naklen verilen bilgiye göre Tebriz’de meşrutiyetçiler tarafından özgürlük ve parlamento karşıtı kim varsa malları mülkleri yağma edilmiş buna karşılık meşrutiyet taraftarlarının canları ve malları muhafaza edilmiştir. Söylenebilir ki Tebriz ahalisi hükümetle canlarının mallarının güvencesini Settar Han ile birlik olmakta

¹²⁵⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Heyet-i Milliye-yi İranîyân’ın Settar Han’a Mektubu”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 5-7.

¹²⁶⁰ Demirci Gâve, eski İran mitolojisinde, Hint-İran ortak geleneğinden kalma insan vücutlu ejder veya ejder görünümlü insan olan Dahhâk’a isyan edip onu öldüren destansı kahramandır. Bkz: Kürşat Demirci, “Dahhâk”, DİA,(İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8:408-409.

¹²⁶¹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Heyet-i Milliye-yi İranîyân’ın Settar Han’a Mektubu”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 5-7.

¹²⁶² Rûznâme-i Hablülmetin, “Hablülmetin”, 7 Eylül 1908, 16.yıl, 8.Numara, s. 7.

görmüşlerdir ve Settar Han'ın idaresini Aynüddeve'nin idaresine tercih etmektedirler.¹²⁶³ Beyânülhak da Tebriz'deki direnişten övgüyle bahsetmekteydi. Şahın istibdadına karşı direnmeye mecbur kalan Tebrizli mücahitlere Settar Han namında birinin liderlik ettiğini okurlarına duyurmaktaydı.¹²⁶⁴ Hatta aynı gazete “Hürriyet Kahramanı” olarak bahsettiği Settar Han'ın kuvvetli bir ordu ile Tahran'a yürüme düşüncesinde olduğunu ileri sürdü.¹²⁶⁵

Benzer şekilde bu direniş dağılmakta olan Tebriz Encümeni'ne de güç vermişti.¹²⁶⁶ Artık Encümen düzenli olarak toplanmaya ve bir meclis gibi hareket etmeye başladı. Tebriz Encümeni'nin emriyle Nâle-i Millet adında bir gazete çıkarıldı.¹²⁶⁷ Bu gazete meclis topa tutulduktan sonra İran sınırlarında neşredilen ilk gazete olma özelliğini taşır. Ayrıca Encümen gazetesi de yeniden yayın hayatına başladı. Gazetelerin neşredilmesi Tebriz direnişinin önemli başarılarından. Bu iki gazete Tebriz direnişinin sesi olmaya başladılar.

İki aylık aradan sonra Tebriz'de 26 Ağustos 1908 (28 Recebülümrecce 1326) tarihinde tekrar neşredilmeye başlayan Encümen gazetesi de meşrutiyet uğruna kan dökülmesine kimsenin üzülmediğini ve sadece izlediklerini¹²⁶⁸ ifade ederek yayın hayatına başlıyordu. “*Ey din kardeşlerim ölüm esaret altında yaşamaktan daha iyidir*” diye İranlılara seslenen gazete, Azerbaycanlılar olarak insanlık haklarını elde etmek, sosyal ve siyasi özgürlüklerini gaspçıların elinden almak için bugüne kadar binlerce kişiyi feda ettiklerini hatırlatmaktaydı. Encümen, tek bir kişi kalana kadar da asla düşman askerlerine teslim olmayacaklarını vurgulamakta ve İranlıları da şu sözlerle bu direnişe desteğe çağırırmaktaydı:

Ey vatandaşlar! Ey kardeşler ve Ey İran ülkesinin sakinleri! Şiraz, Isfahan, Hemedan ve ve ve Allah aşkına gayret edin ve harekete geçin, şimdi Azerbaycan'ın delikanlılarının fedakârca çabalarından dolayı istibdadın canı çıkmak üzeredir. Nefesi tükenmiş ve çaresiz kalmıştır. Sadece hakkı hak sahibine verip ve eski kötülüklerinden vazgeçmekten başka çaresi yoktur. Tebrizliler kendi

¹²⁶³ Rûznâme-i Hablûlmetin, “Daily Mail Haberlerinden Tercüme”, 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. Numara, s. 14.

¹²⁶⁴ Beyânülhak, “İran Müslümanları” 16 Ramazân 1326 \ 29 Eylül 1324, 1.sene, Sayı 2, s. 14.

¹²⁶⁵ Beyânülhak, “İran” 27 Zilkade 1326 \ 8 Kânûnievvel 1324, 1.sene, Sayı 12, s. 265.

¹²⁶⁶ Beyânülhak, “İran” 27 Zilkade 1326/8 Kânûnievvel 1324, 1.sene, Sayı 12, s. 265.

¹²⁶⁷ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 712.

¹²⁶⁸ Rûznâme-i Encümen, “İcmal-i Ahval”, 28 Recebülümrecce 1326, 32. numara 1, 3.yıl s. 2.

*kanlarına susamışlardır ve vatanın namusunu ve hakkını koruma yolunda her ne kadar kanları dökülse bile işlerini yapmaya devam etmekte.*¹²⁶⁹

İlk sayısı *Nevâ-yı Millet* olarak 12 Ağustos 1908 (14 Recep 1326) tarihinde basılan ve ikinci sayıdan itibaren *Nâle-i Millet* adıyla neşredilen gazete yayın hayatına “*ey mazlum ahali, ey zulüm görmüş İran, ey milli encümenler, ey gazete yazarları, ey mü'minler...*” şeklinde tüm İranlılara seslenerek başladı. Kimisine rahat uyudunuz mu, kimisine rahat namaz kıldınız mı diye soran gazete Tebriz’de yaşananları tüm İranlılara şikâyet etmekteydi. “*Sizin encümenleriniz nerede, sizin gazeteleriniz nerede, sizin yazdığınız mektuplar nerede? Emniyet ve asayiş nere gitti. İran gazetelerini neden yasakladılar?*” sorularını sorarak onları da ayağa kalkmaya davet ediyordu. Ayrıca gazete İslam’ın temsilcisi, şeriatın bekçisi oldukları söylenen Rahim Han ve Şucâ Nizam’ın dinsiz, utanmaz atlılarının neden mahalleleri yağmaladığını, neden hırsızlık yaptıklarını sormaktaydı.¹²⁷⁰

Tebriz’e gelen Aynüddeve şehrin aksakallılarını toplayarak halkın taleplerini mümkün olduğu kadar yerine getirebilmek adına onları dinlemiştir. Eyalet Encümeni de bunun üzerine resmi bir toplantı gerçekleştirerek Aynüddeve’ye bazı şartlar sunmuşlardır. Talepleri yerine getirilinceye kadar silah bırakmayacaklarını ifade eden Tebrizlilerin şartları şöyleydi:

- Bütün şehirlerin özellikle Tebriz’in istibdatçılardan arındırılması.
- En kısa sürede Milli Meclis’in açılması¹²⁷¹

Aslında Aynüddeve’nin amacı anlaşmak değildi. Başlangıçta Tebriz’deki direnişi onlarla konuşarak sonlandırabileceğini zannederek hafife alan Aynüddeve daha sonra Tahran’dan yola çıkan birlikler ve Maku Ordusu gelene kadar onları görüşmelerle oyalamaya çalışıyordu. Tebrizliler de bu görüşmelerden sonuç alamayacaklarını biliyorlardı. Aynüddeve Tebrizli Mücahitlere bir ultimatoma vererek şahtan af dilerlerse şahı yeniden meşrutiyeti tesis etmeye ikna edeceğini söyledi. Aksi takdirde bulundukları mahallelerin bombalanacağını bildirdi.¹²⁷² Tebrizlilerin Aynüddeve’ye yanıtı oldukça

¹²⁶⁹ Rûznâme-i Encümen, “İcmal-i Ahval”, 5 Şabanülmüazzam 1326, 3. numara 3.yıl, s. 4.

¹²⁷⁰ Nevâ-yı Millet Gazetesi, 14 Recep 1326, 1.yıl, 1.Numara, s.1.

¹²⁷¹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Dış basından İranla İlgili Telgrafların Tercümesi”, 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. numara, s. 22.

¹²⁷² Tanin, “İran Ahvâli”, 24 Şaban 1326/7 Eylül 1324, 1.yıl, Numara 51, s.7.

sert idi. Meşrutiyeti iki yıl önce aldıklarını ve onu o ortadan kaldırmaya kimsenin gücünün yetmeyeceğini söyleyen Tebrizliler, Muhammed Ali Mirza'nın Kanun-ı Esasi'yi tanımadığını ve meclisi yıktığını o meclisi yeniden açana kadar direneceklerini bildirdiler. Aynüddeve'ye hitaben ise *“Aynüddeve yasalara saygılı bir vali olmak istiyorsa öne şehre saldıran, cinayet ve yağmaya başvuran Şucâ Nizam, Zergam ve Rahim Han ve diğerlerini tutuklayıp mahkemeye çıkarmalıdır, yasalara saygılı bir vali olmayacaksa biz de onu kabul etmeyiz”*¹²⁷³ dediler. Her iki tarafında beklediği gibi, görüşmelerden bir sonuç alınamadı.

Tanin gazetesi, şahın bu tutumuyla kendisini ve İran devletini medeni dünya karşısında rezil ettiğini düşünmekteydi. Devletin bu zulme bir an evvel son vermesi gerektiğini savunan Tanin'e göre mevcut asrın serbest düşüncesinin, serbest bir idareden başkasına tahammül edemediği bir sırada İranlıların feryat içinde bırakılması ve hürriyet düşüncesinin böyle zalimce ezdirilmesi İranlı devlet adamlarını özellikle şahı medeniyet alemine karşı büyük bir sorumluluk altında bırakmaktaydı.¹²⁷⁴

Tebriz'in vaziyeti Encümen'in de en önemli gündemiydi. Şehrin viraneye döndüğünü belirten gazete, Tebriz pazarının tamamında aşağı yukarı beş yüz mağaza olduğunu ve istisnasız mağazaların tamamının kapı ve pencerelerini bile kendilerine müslüman diyen bu *namuslu* insanların talan ettiklerini kinayeli bir dille yazmaktaydı. Encümen'e göre askerler 2000 evi süpürge den küreğe kadar hatta çatının ağaçlarını ve kapı çerçevelerini dahi çalmışlardır. Tebriz'de ve Azerbaycan'da 3000 kişiye yakın günahsız insanı öldürmüşler, ve Tebrizlilerin büyük kısmını evsiz ve bir lokma ekmeğe muhtaç bırakmışlardır. Buna rağmen hâlâ vazgeçmeyip Tebriz'in kalan 11 mahallesini de talan edip tek bir kişiyi bile sağ bırakmadan öldürme arzusundalar. Aynüddeve tüm bu olanlara karşı sessizliğini korumaya devam etmekteydi. Halka yardım edip haydutları durdumak yerine kendisinin affetmeyi sevdiğini ve bunun için görevlendirildiğini söyleyen Aynüddeve'nin askerleri kurduğu ordugâhın etrafındaki köyleri yağmalıyorlardı. Tebriz'in 3 çıkışı da kapatılmıştı.¹²⁷⁵ Şehirde büyük bir kıtlık beklenmekteydi.¹²⁷⁶ Bu emirler ise affetmeyi seven merhametli Aynüddeve'nin

¹²⁷³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 706-707.

¹²⁷⁴ Tanin, “İran Ahvâlî”, 24 Şaban 1326/7 Eylül 1324, 1.yıl, Numara 51, s.7.

¹²⁷⁵ Encümen Gazetesi 5 Şabanülmüazzam 1326, 4. numara 3.yıl sayfa 1-2.

¹²⁷⁶ Tanin, “İran'da İhtilal”, 24 Ağustos 1324/ Şaban 1326, 1.yıl, Numara 37, s.2.

emirleriydi. O merhametli Aynüddeve, Tahran'dan gelecek savaş malzemelerini ve yola çıkan Maku Ordusu'nun gelmesini bekliyordu.¹²⁷⁷

Aynüddeve'ye bir tepki de 10 Eylül 1908 (14 Şaban 1326) tarihinde *Cemiyyet-i İttihad ve Teraki-yi İranîyân*¹²⁷⁸ imzasıyla İstanbul'dan gönderilen ve Nâle-i Millet gazetesinde neşredilen mektupta verilmişti. Oldukça sert bir üslupla yazılan mektupta şu ifadeler yer almaktaydı:

İki yıl köşede oturduktan sonra neden ve kimin için Azerbaycan'a yürüdünüz, yabancılar mı ülkemize gelip saldırdı? Hayır. Hazret-i Vâlâ'nın (şah) mülkleri mi elinden alındı? Hayır. Ahali Kanun-ı Esasi ve İslam padişahının emrine saygısızlık mı etti? Hayır. Peki bu hırsın, bu şiddetin sebebi nedir? Settar Han'a sözümüz yoktur. Bu umumi inkılap çok açık söylemektedir ki: Biz İranlılar düşman değiliz. İsyancı değiliz. Dini terk etmedik. Harap edilmiş bir vatan istemiyoruz. Amma İstibdatçıların Fırkası, Liyakof'un ağzıyla diyorlar ki: Biz hiçbir kanunu kabul etmiyoruz. Dinle bağımız yok, dindar da değiliz. Kafamıza göre davranırız.

*Biz bir Rus domuzuna (Liyakof) hürmet etmeyeceğiz. 70 yaşından ve 3 yıllık sadareten ve Atabeklik unvanından sonra yakışır mı sizin gibi bir danışment şahzadeye. Elini masumların üzerinden çek. Allah'ın evini, kendi evini ve ahalinin evini yıkma.*¹²⁷⁹

Nâle-i Millet Azerbaycanlıları da ikaz ederek mücahitlere destek olmaya davet etmekteydi. Azerbaycan evlatlarının ecdadı gibi olmasını bekleyen gazeteye göre tüm eskiden tüm İran'ın asayişini sağlayan Azerbaycanlılar bugün hissizleşmiş, vurdumduymaz olmuşlardır. Ayrıca Rahim Han'ın ordusundaki Taleşlilere, Karacadağlılara, Farslara, Erdebil ve Seraplılara da sizi din kardeşlerinizi öldürtmek için getirdiler diye seslenmekteydi.¹²⁸⁰

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilanının etkisiyle olsa gerek Tebriz gazeteleri Encümen ve Nâle-i Millet, meşrutiyet hareketinin başından beri İran basınında çok fazla

¹²⁷⁷ Encümen Gazetesi 5 Şabanülmuazzam 1326, 4. numara 3.yıl sayfa 1-2.

¹²⁷⁸ Cemiyyet-i İttihad ve Teraki-yi İranîyân, İran'da Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutmasından sonra İstanbul'a giden İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle irtibat halinde olan İranlı aydınlar tarafından kurulan teşkilattır. Bkz: Kamuran Karabalık, "İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki Rolü", 223.

¹²⁷⁹ Rûznâme-i Nâle-i Millet, "Cemiyyet-i İttihad ve Teraki-yi İranîyân-İstanbul'dan Mektup", 2 Ramazan 1326, 1.yıl, 17.Numara, s.1.

¹²⁸⁰ Rûznâme-i Nâle-i Millet, "Vakıa-yı Vatan", 19 Şaban 1326, 1.yıl, 17.Numara, s.1.

görölmeyen “*hürriyet ve istiklâl*” gibi yeni kavramlar kullanmaya başlamıştı. Hatta Encümen gazetesi “*Hürriyet Buhranı*” başlığı adı altında İran’ı terk ettiğini düşündüğü hürriyete, Türkçe şöyle serzenişte bulunmaktaydı:

*Hürriyet. Ey tüm yolların meleği, millet üzgün, kararsız ve telaşlıdır. Artık görün ve gönülleri aydınlat! Sensiz vatan hüznölüdür, sensiz kalan muhit-i beşer mezarlıktır, Hürriyet! Hürriyet!*¹²⁸¹

Edebi bir dille hürriyet özlemini ve hürriyete olan sitemini dile getiren gazete yazıyı Farsça şöyle devam ettirmekteydi:

*Ey büyük tatlı söz, Ey gökyüzünün Melek'i, Ey dünyayı aydınlatan güneş, Ey cehaleti yakan Barut! Ey İranlıların şeref ve yaşamasının nedeni! Ey İran ülkesinin hayatı ve istiklâlinin sebebi! Ey canımın huzuru neredesin? Nasılsın, senin güzel tavrına kurban! Neden bu kadar çabuk sana âşık olanları ayrılık hasretiyle yaktın ve zavallı aşıklarını hasret toprağına attın, Mutlu günlerimiz nereye gitti? Sana kavuştuğum zaman görünen o sarhoş gülüşler nerede? Ah. Ne çabuk sıkıldın bizden.*¹²⁸²

Karacadağılı, Merendli, Bahtiyarî, Şahseven, Meşkinli askerler, Maku atlıları ve Kürt atlılarından oluşan istibdat ordusunun bir avuç zavallı Tebrizliler üzerine tüm güçleriyle saldırdıklarını belirten Encümen gazetesi, iki tane hürriyet kahramanının (Settar ve Bâger Hanlar) çabası ve gayreti ile Mücahitlerin halkı korumak adına yaptıkları fedakarlıklar sayesinde halkın hürriyetten henüz umudu kesmediğini yazmaktaydı.¹²⁸³ Encümen yazarı Tebriz’in içinde bulunduğu buhrandan fazlasıyla etkilenmişti ve bir kırık kalemle böyle bir ortamda yazmanın güçlüğünden bahsediyor ve şöyle diyordu:

*Şahne ahalinin gözünün önündeyken şairlerin kalemleri ressamların gücü onu tarif etmeye yetmez.*¹²⁸⁴

Tebriz’de Rahim Han ve Mücahitler arasındaki mücadeleler top ve tüfek atışlarıyla başlıyor birkaç saat sonra bu seslerin yerini sessizlik alıyordu. Bu mücadelelerde iki taraftan da on-yirmi kişi hayatını kaybediyordu. Buna rağmen Azerbaycan valisi Aynüddeve ve Azerbaycan Orduları Başkumandanlığına atanan

¹²⁸¹ Rûznâme-i Encümen, “Buhran-ı Hürriyet” 21 Şabanülmüazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s.1.

¹²⁸² Rûznâme-i Encümen, “Buhran-ı Hürriyet” 21 Şabanülmüazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s.1.

¹²⁸³ Rûznâme-i Encümen, “Buhran-ı Hürriyet” 21 Şabanülmüazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s.2.

¹²⁸⁴ Rûznâme-i Encümen, “Buhran-ı Hürriyet” 21 Şabanülmüazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s.3.

Sipehdar, gelene kadar Mücahitlerin üstünlüklerini muhafaza etmişlerdi. Settar Han'ın amacı Tahran'dan gelen süvari ve piyade birlikleri ile yola çıktığı bildirilen Maku Ordusu gelmeden en azından istibdatçıların şehirdeki önemli karargâhlarından biri olan Deveci'yi ele geçirip Tebriz'in iç güvenliğini sağlamaktı.¹²⁸⁵

Muhammed Ali Şah, Rahim Han'a çektiği telgrafta Tahran'da Liyakof'un yaptıklarını Tebriz'de yapmasını tembihlemekteydi. Herkese ibret olabilecek ve bundan sonra uzun bir müddet unutulmayacak bir yıkım emri vermekteydi.¹²⁸⁶ Ancak Encümen şahın telgrafta bahsettiği planların Azerbaycan'da tutmadığını ifade etmekteydi. Encümen'in ifadesine göre “*Denizci isyan edip gömleğini parçalasa da Allah gemiyi istediği yere götürecektir.*”¹²⁸⁷

Ekim ayında Settar Han komutasında Mücahitlerin Rahim Han'a karşı önemli bir zafer elde ettiler. Rahim Han ile birlikte ona bağlı birliklerin komutanları Şucâ Nizam, Hacı Mirza Hasan ve Mir Haşim de şehri terk etti. Bu zaferin Mücahitler'e hem maddi hem manevi katkıları oldu. Encümen'in bildirdiğine göre Mücahitler o gün 4 adet top, 1 havan topu¹²⁸⁸ ve 20.000 tüfekte birlikte önemli miktarda cephanelik¹²⁸⁹ ele geçirdiler.

Encümen bu zaferden büyük bir coşkuyla bahseder. Bu zaferin gazetenin son sayfasında bahsedilemeyecek kadar büyük olduğunu ifade eden Encümen, daha sonra daha tafsilatlı bilgi verileceğini ekler. Zaferin ertesi günü tüm Tebriz mahallelerinde Serdar (Settar Han) ve Sâlâr (Bâger Han) adlarının konuşulmaktaydı. Serdar'ın emriyle çatılara kırmızı bayraklar asıldı. Encümen bu manzaranın herkesi büyülediğini yazar. Encümen'in ifadelerine göre Mücahitler Tebriz'de fesat yuvası olan Encümen-i İslâmî'nin binasını yaktılar. Şehirden kaçan askerler ise Aynüddeve'nin ordusuna sığındılar.¹²⁹⁰ Nâle-i Millet bu mücadelede Settar Han'ın göstermiş olduğu cesareten ve idare kabiliyetinden övgüyle bahseder ve zaferde onun mücahitlere verdiği emirlerin önemli rol oynadığını yazar.¹²⁹¹

¹²⁸⁵ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 955.

¹²⁸⁶ Rûznâme-i Encümen, “Muhammed Ali Şah'ın Rahim Han'a Telgrafi” 21 Şabanülmüazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s.3.

¹²⁸⁷ Rûznâme-i Encümen, “Encümen” 21 Şabanülmüazzam 1326, 7. Numara 3.yıl, s.3.

¹²⁸⁸ Rûznâme-i Encümen, “Vâkıât-ı Ahire”, 20 Ramazanülmübarek 1326, 13. Numara 3.yıl, s. 4.

¹²⁸⁹ Gökhan Bolat, “İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri”, 57.

¹²⁹⁰ Rûznâme-i Encümen, “Vâkıât-ı Ahire”, 20 Ramazanülmübarek 1326, 13. Numara 3.yıl, s. 4.

¹²⁹¹ Rûznâme-i Nâle-i Millet, “Nasrullah ve Feth-i Karîb...” 18 Ramazan 1326, 22. Numara, s.1.

Tebriz Eyalet Encümeni’i bu zaferi İstanbul Saadet Encümeni’ne çektiği şu telgrafla Mücahitler’in tüm şehri ele geçirdiğini, müfsitlerin ise şehirden firar ettiklerini bildirdi. Ayrıca zaferin Atebât’a ve gerekli yerlere bildirilmesini talep etti.¹²⁹² Saadet Encümeni de tebriklerini ileten bir telgraf yolladılar. Paris’ten Tebriz’e çekilen telgrafta ise Tebriz Mücahitleri’nin elde ettiği zafer tebrik edildikten sonra bu zafer ve Mücahitlerin iyi niyetlerinin resmi bir yazı ile elçiliklere ve Tebriz’de bulunan yabancı ülke temsilcilerine bildirilmesi tavsiye edildi.¹²⁹³ Azerbaycan Eyalet Encümeni tarafından Osmanlı, Rusya, İngiltere, Almanya, Amerika, Fransa ve Macaristan Elçiliklerine çekilen telgrafta 4 aydır Tebriz’de Mücahitlerin ahalinin haklarını muhafaza etmek için mücadele ettiklerini ve bu esnada yabancı vatandaşların zarar görmemesi için yoğun çaba sarfettiklerini bildirdiler. Şehrin haydutlardan temizlendiğini belirten encümen bundan sonra yabancı vatandaşların haklarının korunması noktasında gereken her şeyin yapılacağını ifade etti.¹²⁹⁴

Tebriz’in bu zaferinin istibdat taraftarlarını düşündürmeye başladığını söyleyen Beyânülhak, bu zaferle birlikte şahın meclisi yeniden açma konusunda acele etmeye başladığını yazar.¹²⁹⁵ Elde edilen bu zafer Tebriz direnişine katılımı artırdığı gibi diğer şehirleri de harekete geçirmesi bakımından önemlidir. Tebriz ve Tahran arasında stratejik bir noktada yer alan Zencan şehrinin de devlet ordularına karşı harekete geçtiğini duyuran Encümen, Zencan’ın Tahran’dan Tebriz’e gelebilecek devlet ordusunun önünü kesebilecek noktada yer alması bakımından önem arz ettiğini yazar.¹²⁹⁶ Diğer İran şehirlerinden de Tebriz’e destek mektupları gelmeye başlamıştı. Meşhed’den gönderilen mektupta Tebrizliler için endişelendiklerini belirten şehir ahalisi şunları yazmaktaydı:

*“Bu işin sonunun nereye varacağını biz de bilmiyoruz. Umuyoruz ki hayırlı bir yere varsın. Tarafınızdan bize bir mektup ulaşmadı. Meşhed’de ahali minberlerden ulemanın cihat çağrısına katılmaya davet edilmektedir.”*¹²⁹⁷

¹²⁹² Rûznâme-i Encümen, “Mukaddes Azerbaycan Eyalet Encümeninden İstanbul’a”, 24 Ramazanülmübarek 1326, 14. Numara 3.yıl, s. 4.

¹²⁹³ Rûznâme-i Encümen, “Paris’ten”, 24 Ramazanülmübarek 1326, 14. numara 3.yıl, s. 4.

¹²⁹⁴ Rûznâme-i Encümen, “Tahran”, 24 Ramazanülmübarek 1326, 14. numara 3.yıl, s. 4.

¹²⁹⁵ Beyânülhak, “İran Müslümanları” 16 Ramazân 1326 \ 29 Eylül 1324, 1.sene, Sayı 2, s. 14.

¹²⁹⁶ Rûznâme-i Encümen, 24 Ramazanülmübarek 1326, 14. numara 3.yıl, s. 4.

¹²⁹⁷ Rûznâme-i Nâle-i Millet, “Meşhed-i Mukaddes’ten Mektup” 13 Ramazan 1326, 1.yıl, 21.Numara, s.1.

Settar ve Bâger Hanlar liderliğinde Tebriz'i yeniden ayağa kaldıran Mücahitler'in direnişi 29 Nisan 1909 tarihinde Rus ordusu Tebriz'e girene kadar devam etti. Aynüddeve ile anlaşmazlığa düşen Azerbaycan Orduları Başkumandanı Sipehdar da alınan sonuçları ileri sürerek görevinden ayrıldı ve Settar Han'a kendisiyle mücadele etmek istediğini bildirdiyse de Settar Han isteği üzerine Tonekebon'a gidip oradaki meşrutiyet taraftarlarını harekete geçirdi.¹²⁹⁸

5.7. Rusların Tebriz'i İşgal Edeceği Söylentileri karşısından Basın

Settar Han ve Bâger Han liderliğinde Tebrizli Mücahitlerin şehirde üstünlüğü ele geçirmeleri İran meşrutiyetçilerini ve Türk basınına hoşnut etse de¹²⁹⁹ şah başta olmak üzere Petersburg ve Londra'yı da endişelendirmekteydi. Şah, Settar Han'ın tutuklanıp Tahran'a gönderilmesi veya mümkün değilse başının kesilip Tahran'a gönderilmesini kesin bir şekilde emrettiyse de kendisini *meşveret ve meşrutiyet* yolunun davacısı, Kanun-ı Esasi ve Meclis taraftarı olarak tanımlayan Settar Han; *"biz encümen üyeleri olarak Kuran'a yemin ettik ve birbirimize söz verdik. Son nefesimize kadar özgürlük yolunda çabalayacağız"* diyerek geri adım atmayacağını belirtmekteydi.¹³⁰⁰ Bu tavırları nedeniyle Tebriz Mücahitleri Türk basınında, Fransız İhtilali'ndeki Jakobenlere¹³⁰¹ benzetilmekteydi.¹³⁰²

Muhammed Ali Şah'ı, Settar Han'ın devlet ordusu karşısında elde ettiği zaferlerin yanı sıra Tebriz direnişinin İran geneline yayılmaya başlaması, dünya basını tarafından yakından takip edilmesi de korkutmaktaydı. Öyle ki İstanbul'da bulunan İranlı kadınlar

¹²⁹⁸ Muhammed- Ahmed Penahî Semnanî, Settar Han Serdar-ı Millî ve Nuhzet-i Meşrûta, (Tahran: Kitab-ı Numune, 1376,) 307-308.; Tanin, "İran Ahvâli", 5 Haziran 1909/16 Cemâziyelevvel 1327, 1.yıl, Numara 272, s.2.

¹²⁹⁹ Servet-i Fünûn Dergisi, "İran Ahvali", 8 Nisan 1909 (Miladi)/26 Mart 1325 (Rumi), 36.cilt, Sayı 932, sayfa 340-341.

¹³⁰⁰ Rûznâme-i Hablûlmetin, "Settar Han ile Mülakat", 5 Ekim 1908, 16.yıl, 12.Numara, sayfa 10.

¹³⁰¹ Jakoben Kulüpleri 1789 ila 1794 yılları arasında Fransa'da kurulan siyasal topluluklara verilen genel bir isimdir. Fransız Devriminde en etkili olan kurumdur. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Avrupa basınında İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri de Jakobenlere benzetilmişti. Tanin gazetesi, Avrupa'da çıkan bu benzetmelere şiddetle tepki göstermiş ve Avrupa basınının mevcut idare ve İttihat Terakki Cemiyeti üyeleri aleyhinde tahrikte bulunmak için böyle bir benzetme yaptıklarını ileri sürmüştür. Ayrıca gazete Jakobenler ve Fransız İhtilali ilişkisini ortaya koyan bir yazı yayımlamıştır. Bkz: Tanin, "Jakobenler", 1.yıl, Numara 205, 25 Şubat 1909/3 Saferülhayr 1327, s.3.

¹³⁰² Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, İran-Tarih-i İnkılâb - Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 MAYIS 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.777.

İngiltere Kralı Edward'ın (VII. Edward) eşi Alexandra'ya¹³⁰³ bir rica mektubu yazarak, İran'da devam eden iç savaşın ve dökülen kanların durdurulması için aracılık yapmalarını bir yazarak rica etmişlerdi. Alexandra İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e, Rusya devleti ile anlaşarak, İran'ın istiklâli zarar görmeden oradaki iç savaşın kan dökülmeden sona erdirilmesi emrini vermiştir.¹³⁰⁴ Ayrıca İran kadınları İran'da dökülen kanın durdurulması için İngiltere Kralı ve Rusya çarına (II. Nikola) da sayısız telgraf çektilerse de onların bu talepleri karşılıksız kaldı.¹³⁰⁵

Settar Han'ın direnişine sağlanan maddi ve manevi destekler şahın ordusu karşısında üstünlük kurmasında önemli bir etkendi. Buna karşılık şahın hazinesi bu mücadeleyi devam ettirebilecek kadar dolu değildi. Ayrıca ahalinin tepkisi de şahın Tebriz'e yeni bir ordu göndermesinin önünde engeldi.¹³⁰⁶

Bu nedenle Tebriz direnişini kırmak için her türlü siyasete başvuruyordu. Tebriz'e gelen buğday gibi temel gıda maddelerinin girişi durduruldu¹³⁰⁷ ve şehrin su yolları kapatıldı. Böylece Tebrizli hürriyetçiler teslim olmaya zorlanıyordu. Tebrizliler sefalet ve felakete duçar olmaya başlamıştı.¹³⁰⁸ Şubat ayından sonra Culfa yolunun da şahın ordusunun kontrolüne geçmesiyle birlikte şehirde büyük bir kıtlık baş gösterdi.¹³⁰⁹

Diğer taraftan meclis topa tutulduktan sonra Paris'e yerleşen İranlı aydınlar da Tebriz'deki direnişin sona erdirilmesini istemiyorlardı. Onların amacı meclisin topa tutulmasının intikamını tam anlamıyla alabilmektir. Şahın elindeki orduyu Tebriz'e gönderdiğini bilen aydınlar, Paris'te bulunan Bahtiyârîlerin¹³¹⁰ reisi Hasan Kuli Han'ın oğlu Serdar Esad'ı İran'a gönderip Bahtiyârîlerden oluşan bir ordu toplaması konusunda uzlaştılar. Ayrıca bu aydınların bazılarının Gilan eyaleti ile de bağları vardı. Yapılan

¹³⁰³ (Alexandra Caroline Marie Charlotte Louise Julia) 1 Aralık 1844 – 20 Kasım 1925) 22 Ocak 1901 – 6 Mayıs 1910 tarihleri arasında; Birleşik Krallık Kraliçesi, Hindistan İmparatoriçesi ve Britanya Denizaşırı Toprakları Kraliçesi. Birleşik Krallık Kralı, Hindistan İmparatoru ve Britanya Denizaşırı Toprakları Kralı VII. Edward'ın eşi.

¹³⁰⁴ Hablülmetin, "Reuters'in İran Hakkındaki Telgrafları" 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. numara, s. 24.

¹³⁰⁵ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, İran - Tarih-i İnkılâp - Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi, 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.779.

¹³⁰⁶ Abdullah Mustevfi II, 1377, 274.

¹³⁰⁷ Yılmaz Karadeniz, Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925), (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 189.

¹³⁰⁸ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâp-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi", 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.778.

¹³⁰⁹ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri, 57.

¹³¹⁰ Bahtiyârîler, Burûcird'in güneyinde Hûzistan'ın kıyı ovalarına kadar uzanan dağlık bölgede yaşayan Aryan kökenli yarı göçebe topluluktur. Bkz: V.V. Barthold, İran Tarihî Coğrafyası, 191.

plana göre onlar da Reşt şehrini harekete geçirecekler ve Tahran'a yürüyerek devlet idaresine el koyacaklardı.¹³¹¹

Ancak Tebriz direnişi için yolun sonu görünmüştü. İngiltere ile 1907 yılında imzaladığı ittifak anlaşmasında çıkarlarına mâni bir gelişme yaşanmadığı sürece İran'ın iç işlerine müdahaleden kaçınacağını bildiren Rusya,¹³¹² Rus vatandaşların can güvenliğinin tehlikede olduğunu iddia ederek Tebrizi işgal etmek için tetikte bekliyordu.¹³¹³ Rusya zaten Tebriz direnişinin başından beri şahın ordusuna Tebriz'deki Rus Konsolosluğu vasıtasıyla silah, mermi ve erzak desteğinde bulunuyordu.¹³¹⁴ Buna rağmen şehir teslim olmamıştı. Rusya'nın Tebriz'i işgal edebilmesi için zemin oluşturmaya çalışan Rus büyükelçi Tahran'dan Petersburg'a çektiği telgrafta Tahran'da da olayların günden güne büyüdüğünü şahın onları durdurabilecek kudretinin olmadığını bildirmekteydi.¹³¹⁵ Edward Grey ise yapmış olduğu açıklamada İran'da devam eden olaylar yabancı bir ülkenin müdahalesini gerektirebileceğini, şu ana kadar ülkede bulunan İngilizler herhangi bir korkuya ve sıkıntıya kapılmadıklarını belirten Grey açıklamasına şöyle devam etmekteydi:

*Bu saatten sonra İngiliz vatandaşlar için bazı sıkıntıların yaşanması muhtemeldir. Eğer böyle bir sıkıntı söz konusu olursa İngiltere Konsolosluğu, Tebriz'de onlar için gereken müdahaleyi yapacaktır. Şah bir beyanında İran'da kâfirlerin (meşrutiyetçilerin) temizlendiğini ancak Tebriz'de henüz bazı olayların devam ettiğini belirtmiştir.*¹³¹⁶

İngiltere ve Rusya arasında yapılan görüşmeler neticesinde Rusya'nın Tebriz'e büyük bir ordu göndermesi kararlaştırıldı. Servet-i Fünûn, yaşanan bu gelişmelerin 1907 İngiltere ve Rusya arasında imzalanan ittifak anlaşmasının bir sonucu olduğunu belirtir.¹³¹⁷ Dergiye göre bu anlaşma, görünürde her ne kadar İran'ı iki nüfuz alanına bölmüş gibi görünse de aslında İran topraklarını iki devlet arasında doğrudan doğruya

¹³¹¹ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 1079.; Abdullah Mustevfi II, 1377, 274.;

¹³¹² Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 453.

¹³¹³ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri, 57.; Mustafa Güncü, Leyla Kırkpınar, "Ruslar'ın Tebriz'i İşgali ve İran Millet Murahhasları'nın Kurulması (1906-1911)", *European Journal of Educational & Social Sciences*, 6 /2 (2021), 236.; Abdullah Mustevfi II, 1377, 276.

¹³¹⁴ Servet-i Fünûn Dergisi, A. K. Haif, "İran İnkılabı'na Bir Nazar- İntibah-ı İslam", 17 Aralık 1914 (Miladi)/4 Kanun-ı Evvel 1330 (Rumi), 48.Cilt, Sayı 1228, s. 93.; Abdullah Mustevfi II, 1377, 274.

¹³¹⁵ Rûznâme-i Hablûlmetin, 28 Eylül 1908, 16.yıl, 11. numara, s. 22.

¹³¹⁶ Rûznâme-i Hablûlmetin, "Times Gazetesinden Tercüme" 28 Eylül 1908, 16.yıl, 11. numara, s. 22.

¹³¹⁷ Servet-i Fünûn Dergisi, A. K. Haif, "İran İnkılabı'na Bir Nazar- İntibah-ı İslam", 17 Aralık 1914 (Miladi)/4 Kanun-ı Evvel 1330 (Rumi), 48.Cilt, Sayı 1228, s. 93.

pay etmiştir.¹³¹⁸ Nâle-i Millet de Rus işgalinin yaklaştığı günlerde şah için çok daha ağır bir üslup kullanmaya başlamıştı. Şaha, “*ey İranlıların başının belası, ey İran’ın istiklâlinin düşmanı, ey milletin namusunu satan, ey Asrın Dahhâk’ı, Firavun, Yezid*”¹³¹⁹ diye seslenmekteydi.

Uzun süren görüşmelerden sonra konsolosluklar ve yabancı ülke vatandaşlarının korunması, şehre gerekli erzakın sağlanması ve şehri terk etmek isteyenlere yardım edilmesi amacıyla Rusya’nın 20 Nisan’da Tebriz’e bir ordu göndermesi kararlaştırıldı.¹³²⁰ 19 Nisan’da son sayısını neşreden Nâle-i Millet, meclis topa tutulduktan sonra Şah Bağ’ında katledilenlere “*Ey Cemaleddin (Vaiz), Ey Melikülmütekellimin, Ey Mirza Cihangir Han “Nerdesiniz?”*” diye sesleniyordu. Ayrıca gazete tüm İranlılara Tebriz’in kurtarılması için adeta yalvarıyordu.¹³²¹ Ancak tıpkı Tebriz ve Tebrizliler gibi Nâle-i Millet için de yolun sonu gelmişti. Bunlar gazetenin millet adına son nâleleriydi. Encümen gazetesi Ruslar tarafından Tebriz’e ordu gönderilmesi kararının alındığı 20 Nisan’dan sonra yayın hayatına yaklaşık bir aylık ara vermek zorunda kaldı.¹³²²

Rus askerlerin Culfa’yı geçip hızla Tebriz’e doğru ilerledikleri haberleri Tebriz’de duyuldu. Daha önce kendilerine erzak temini için yolların açılacağı bilgisi verilen Tebriz Encümeni’ne 25 Nisan’da İngiliz başkonsolosu Wratislav bir mektup göndererek şahın yolu açmayı reddettiğini bu nedenle şehre erzak ve yiyecek sağlayan yolun bizzat İngiltere ve Rusya devletleri tarafından açık tutulmasının kararlaştırıldığını bildirdi. Bunun üzerine Encümen, şaha telgraf çekerek erzak temini için yolların açılmasından başka hiçbir koşul öne sürmeden şehri kendilerine teslim edeceklerini bildirdiler. Amaçları Rus işgalini önleyebilmektir. Şah cevabında Aynüddeve’nin şehre girmesine müsaade etmelerini, şehrin emniyeti ve erzak temini için gerekeni yapmalarını söyledi. Settar Han da “*şah ile anlaşın beni düşünmeyin atıma atlar bir yol bulup İran’dan Necef’e giderim*” demektedir.¹³²³ İngiliz Başkonsolosu Wratislav ve Rus Başkonsolosu Alexander Miller, Tebriz Encümeni’ne şahın ordusunun şehre girdiğinde şehri talan edip yabancı ülke vatandaşlarının endişe edeceklerinden çekindiklerini Rus ordusunun da bu

¹³¹⁸ Servet-i Fünûn Dergisi, A. K. Haif, “*İran İnkılabı’na Bir Nazar- İntibah-ı İslam*”, 17 Aralık 1914 (Miladi)/4 Kanun-ı Evvel 1330 (Rumi), 48.Cilt, Sayı 1228, s. 93.

¹³¹⁹ Rûznâme-i Nâle-i Millet, 28 Rebiyüleevel 1327, 44.numara, s.1.

¹³²⁰ Edward Browne, The Persian Revolution of 1905-1909, 273.

¹³²¹ Rûznâme-i Nâle-i Millet, 28 Rebiyüleevel 1327, 44.numara, s.1.

¹³²² Rûznâme-i Encümen, 28 Rebiyülahir 1327, 45.numara, s.4.

¹³²³ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 846.

sebeple geldiğini ve şehirde asayiş sağladıktan sonra Rusya'ya döneceğini belirten bir mektup daha yolladılar.¹³²⁴ İhtilalin sona ermesi ile birlikte çekileceğini vaat eden Ruslar, sadece Tebriz ile kalmayacaklar, yine asayişsizlik bahanesiyle Erdebil ve Kazvin'i de işgal edeceklerdi.¹³²⁵

Beyânülhak gazetesi “*İnşallah doğru değildir*” diyerek Rus ordusunun Tebriz'i işgal etmek üzere İran sınırını geçtiğini kamuoyu ile paylaşmaktaydı. Tebriz'de büyük bir hareketlilik yaşandığını belirten gazete şahın ise hürriyete karşı açtığı savaşta üstünlüğü ele geçirdiği için memnun olduğunu belirtmekteydi.¹³²⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesinde ise Süleyman Nazif, Rusların İran'da atacağı her tehlikeli adımın Osmanlı Devleti açısından da bazı olumsuz sonuçlar doğurabileceğini dile getirmekte ve bu işgallere sessiz kalınmaması gerektiğini bildirmekteydi.¹³²⁷ Ayrıca Süleyman Nazif, Osmanlı Devleti'nin şehirdeki Osmanlı vatandaşlarının can ve mal güvenliğini sağlamak için asker göndereceğine dair söylentiler üzerine ise diğer tüm devletler gibi Osmanlı Devleti'nin de vatandaşlarının haklarını koruması gerektiğini belirterek Tebriz'e asker gönderilmesi düşüncesini destekler. İran'daki işgali Osmanlı toprakları için büyük bir tehdit olarak gören Nazif'e göre sadece birkaç bin kişinin emniyeti düşünülerek değil milletin istiklâli gözetilerek Tebriz'e asker gönderilmelidir.¹³²⁸

5.8. Tebriz'in İşgali: Şehir Basını ve Liderlerin Durumu

Nihayet Ruslar 29 Nisan 1909 tarihinde Tebriz'e girdi¹³²⁹ ve şehirdeki çatışmalar sona erdi. Encümen, bir aylık aranın ardından neşrettiği ilk sayısında İngiliz ve Rus başkonsolosların İran'da asayiş ve huzuru yeniden iade edeceklerini belirttikleri bildirilerini yayınladı.¹³³⁰ O günden sonra bir sayı daha çıkaran Encümen'in akıbeti de Nâle-i Millet ile aynı oldu. Settar Han, Bâger Han, Mirza Aga Nâle-i Millet¹³³¹ ile birlikte

¹³²⁴ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 848.

¹³²⁵ Beyânülhak, M. Safvet, *İran'ın Tal'ii*, 31 Ekim 1910 (Miladi)18 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi),3. Sene, sayı 83, s.1582-1583.

¹³²⁶ Beyânülhak, “İran Müslümanları” 26 Ekim 1908 (Miladi)/13 Teşrin-i Evvel 1324 (Rumi), 2.sene sayı 60, s. 73-74.

¹³²⁷ Yeni Tasvîr-i Efkâr, Süleyman Nazif, “İran'a Dair”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.2.

¹³²⁸ Yeni Tasvîr-i Efkâr, Süleyman Nazif, “İran'a Dair”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.2.

¹³²⁹ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri, 57.

¹³³⁰ Rûznâme-i Encümen, 28 Rebiyülahir 1327, 45.numara, s.4.

¹³³¹ İran'da Meşrutiyet döneminde gazete sahipleri çıkardıkları gazete adlarıyla anılmaktaydı. Mirza Cihangir Han Sûr-ı İsrâfil, Muhammed Rıza Müsavât, Mirza Ağa Nâle-i Millet vs.

bazı meşrutiyet taraftarları ise Osmanlı Konsolosluğuna sığındılar.¹³³² Tanin, Settar Han ve beraberindekilerin önce İngiltere Konsolosluğu'na sığınmak istediklerini ancak kabul edilmediklerini yazar.¹³³³ Muhammed Ali Şah tahttan indirilene kadar İngiltere ve Rusya'nın itirazlarına rağmen Osmanlı Konsolosluğunda kaldılar. Bu süre zarfında Azerbaycan Eyalet Encümeni'nin tavsiyesiyle Azerbaycan'ın davasını dünyaya duyurabilmek amacıyla Mirza Aga Nâle-i Millet müdürlüğünde *İstiklâl*¹³³⁴ adında bir gazete çıkardılar.¹³³⁵ Ayrıca gazetenin yanı sıra Takizâde, Mirza Aga, Muhamed Rıza Müsavât, Mirza Ahmed Kazvinî gibi isimlerin katılımıyla *Cemiyet-i Neşr-i Meârif-i Azerbaycan'ı* adı altında kendi tabirleriyle bir heyet kurarak İran meşrutiyet hareketini desteklemeye devam ettiler.¹³³⁶ Bu heyetin kuruluş amacı ve nizamnamesi *İstiklâl* gazetesinin üçüncü sayısında yayımlanan bir ilan ile kamuoyuna duyuruldu.¹³³⁷ Bu ilanda belirtildiğine göre bu heyet gazete, kütüphane ve kiraathaneler kurup konferans ve gece dersleri düzenleyerek eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmayı amaçlamaktaydı.¹³³⁸ Nitekim gazete on ikinci sayısında, bu cemiyetin Tebriz'de Türkçe, Farsça, Fransızca, İngilizce, Rusça, Ermenice gazetelere doğrudan abone olan bir kiraathane kurduğunu "hayat veren müjde" başlığı ile duyurmuştu.¹³³⁹

Rusların şehri işgaline dikkat çeken Aynüsaltana'ya göre ne savaştan ne de sulhten yana net tavır takınamayan Aynüddevle Tebriz'de yaşananların mimarıydı. Anılarında, Aynüddevle'nin inadının İran'ın tahrip olmasına sebep olduğunu yazar. Aynüddevle'nin ektiği nifak tohumu nedeniyle bu kavga, bu katliam, bu yağma ve

¹³³² Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi", 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.781.; Tanin, "İran Ahvâlî", 4 Haziran 1909/15 Cemâziyelevvel 1327, 1.yıl, Numara 271, s.3.; Tanin gazetesi Takizâde'nin de Settar ve Bâger Hanlarla birlikte Osmanlı Konsolosluğu'na sığındığını bildirirse de Takizâde Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutmasının ardından İngiliz Elçiliğine sığınmış ve oradan Paris'e geçmiştir. Bkz: Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 652.

¹³³³ Tanin, "İran Ahvâlî", 4 Haziran 1909/15 Cemâziyelevvel 1327, 1.yıl, Numara 271, s.3.

¹³³⁴ *İstiklâl* gazetesinin ilk sayısı 23 Cemâziyelevvel 1327/12 Haziran 1909 tarihinde çıkarılmıştır. Düzenli olarak neşredilmeyen gazete 1328 Rebiüssani'sinin sonlarına (Mayıs 1910) kadar yayın hayatına devam etti. Gazeteyi çıkaranlar arasında Mirza Ahmed Kazvinî ve daha önce Tahran'da Müsavât gazetesini çıkaran ve meclis topa tutulduktan sonra Tebriz'e kaçan Muhammed Rıza Müsavât da yer almaktaydı. *İstiklâl* ilk sayısında verdiği ilanda "Bu gazete millet menfaatine kurulduğu için gerçekten zulme uğrayan herkesin gazete idaresine gönderdiği mektuplar yayımlanacaktır." demektedir. Bkz: Rûznâme-i *İstiklâl*, 23 Cemâziyelevvel 1327, Numara 1, s.4.

¹³³⁵ Abdülhüseyin Nahidî Âzer, Tarihçe-i Rûznâmeha-yı Tebriz, 74.

¹³³⁶ Rûznâme-i *İstiklâl*, 7 Cemâziyelâhir 1327, Numara 3, s.1.

¹³³⁷ Rûznâme-i *İstiklâl*, "İlan", 7 Cemâziyelâhir 1327, Numara 3, s.1.

¹³³⁸ Rûznâme-i *İstiklâl*, "Nizamnâme-i Cemiyet-i Neşr-i Maârif-i Azerbaycan" 7 Cemâziyelâhir 1327, Numara 3, s.1.

¹³³⁹ Rûznâme-i *İstiklâl*, "Mujde-i Hayatbahş", Sâl-i Sîm-i Meşrutiyet, 8 Şaban 1327, Numara 12, s.1.

soygunun İran var olduğu sürece baki kalacağını belirten Aynüssaltana¹³⁴⁰ bugün Tebriz’de yaşananlardan da onu sorumlu tutar ve Aynüddeve ile ilgili şöyle söyler:

*Sipehsâlâr¹³⁴¹ orduyu mahvetti. Bu da (Aynüddeve) memleketi. 6 aydır ne sulh ve ne de savaştan bir haber var. Ne sulh yaptı ne de savaştı. Eğer bir tarafı tercih etseydi bugün 200 kişilik Rus Kazak askeri Tebriz’e girmeyecekti. Belki de bunların ardından ordu da gelecek. Biri leşkeri (orduyu) biri kışveri (ülkeyi) mahvetti.*¹³⁴²

Tebriz harekâtı her ne kadar Rus işgaliyle sonuçlansa da İstanbul, Paris gibi şehirlerdeki İran meşrutiyet taraftarlarını harekete geçirmesi bakımından önemlidir. Direnişin sembolü olan Tebriz, İran vilayetlerini hatta Tahran’ı dahi yeniden harekete geçirmişti. İçtiha gazetesini, Settar Han’ın Mücahitlerinin şah ordusu karşısında mağlubiyet almaya başladıkları haberi İstanbul’da işitilince “*Galip sayılır bu yolda mağlup*” şeklinde bir yorum yapmıştı.¹³⁴³

Settar ve Bâger Hanların Osmanlı Konsoloslukunda bulunmaları İngiltere ve Rusya’yı rahatsız etmekteydi. Serdar-ı Millî ve Sâlâr-ı Millî unvanlarıyla birer ulusal kahraman haline gelen bu iki ismi etkisizleştirmek için Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaya başladılar. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yapılan görüşmelerde bu iki isme sığınma hakkı verildiği ve istedikleri zaman ayrılacakları yanıtı verildi. Ayrılmaları halinde ise can güvenliklerinin sağlanması için teminat isteyen Osmanlı Devleti’ne bu konuda olumsuz yanıt verildi. Bir ara Tahran’a gitmeleri gündeme gelse de güvenlik açısından konsoloslukta kalmaları uygun bulunan Settar ve Bâger Hanlar, II. Meşrutiyetin ilanı sonrası genel af çıkmasıyla birlikte Osmanlı konsoloslukundan ayrılmışlardır.¹³⁴⁴ Settar Han’ın Tebriz direnişini başlatıp İran meşrutiyet taraftarlarının şaha karşı yeniden bir araya gelmesini sağlaması Türk basının da dikkatini çekmişti. Resimli Kitap mecmuasında, Settar Han’dan *vatan uğrunda bütün mevcudiyetini ortaya koymaktan çekinmeyen alicenap ve civanmert bir fedai* olarak bahseden Bedik, onun İran’ın inkılap

¹³⁴⁰ Aynüssaltana, Aynüddeve’nin 1906 yılında sadrazamlığı döneminde Meşrutiyet taraftarları ile giriştiği mücadeleyi kast etmektedir.

¹³⁴¹ Seyfûlmülk Sipehsâlâr Aynüddeve’nin kardeşi.

¹³⁴² Rûznâme-i Hatırât-ı Aynüssaltana III, 2205.

¹³⁴³ İçtiha Dergisi, İran Faciaları, Haziran 1908, 2.sene, 8.sayı, sayfa 299.

¹³⁴⁴ Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri, 57.

tarihi sayfalarını ebediyen süsleyeceğini¹³⁴⁵ ifade ederken Mithat Cemal ise Sebîlürreşâd'da *Settar Han* adıyla bir şiir yayımlamıştı. Şiir şöyle başlıyordu:

Gerçi yokdur bir girân-kıymet mücevher efserin,

Sen fakat ser-tâcı olmuşsun vatan-perverlerin,

Gerçi mâlik olmamışsın saltanat evrengine,

Bir hükümdâr-ı mu'azzamdan mu'azzamsın yine.

Nefsinin bir hâkim-i zîşânısın, kudret budur.

*Necdetin bin seyfidir, bin kal'adır, bin ordudur.*¹³⁴⁶

Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa da Ahmet Ağaoğlu ile mülakatında *Settar* ve *Bâger Han*lardan hürriyet kahramanları olarak bahseder.¹³⁴⁷ Falih Rıfkı'nın *M. Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs adlı* eserinde ise Fethi Okyar, Ali Fuat Cebesoy ve Mustafa Kemal'in 1908 yılında Selanik'te yaptıkları bir toplantıda o sıralar Girit'te Venizelos'un, İran'da da *Settar Han*'ın giriştikleri hürriyet mücadelesinin konuşulduğunu yazar. Falih Rıfkı bu toplantıyı şu şekilde nakleder:

Fethi Bey, Niçin bizim milletten böyle adamlar çıkmaz, diye hasetlenir. Bu söz üzerine sofrada bir susmadır gider. Mustafa Kemal derin bir düşünceye dalmıştır. Arkadaşlarından biri, neden sonra, ona dönerek:

Ben senin ne düşündüğünü biliyorum, der.

-Ne düşünüyorum?

-Neden ben çıkmayayım, diyorsun.

Mustafa Kemal bakışlarını derin bir hayalden sıyrarak cevap verir:

-Evet. Niçin bir Mustafa Kemal çıkmamalı?¹³⁴⁸

¹³⁴⁵ Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyyesi", 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.776-777.

¹³⁴⁶ Şiir İçin Bkz: Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Mithat Cemal, *Settar Han*, 30 Kasım 1910 (Miladi) 4 Subat 1326 (Rumi), 2./27, 9.

¹³⁴⁷ Rûznâme-i İstiklâl, "Beyânât-ı Serdar-ı Azam-ı Osmanîyân Mahmut Şevket Paşa Der Husus-ı İran", Sâl-i Sîm-i Meşrutiyet, 6 Şaban 1327, s.1.

¹³⁴⁸ 55-56.

5.9. Tahran'ın Durumu

Tebriz'de Mücahitler direnirken Tahran'daki meşrutiyet taraftarları inzivaya çekilmişlerdi. Özellikle Liyakof'un Tahran'da göz açtırmaması buradaki meşrutiyetçilerin elini kolunu bağlıyordu. Muhammed Ali Şah ise zaman zaman meclisin yeniden açılacağı söylemlerinde bulunuyordu. Hatta Hariciye Veziri telgrafla, Osmanlı Kanun-ı Esasisini ve milletvekilleri seçim kanununu İstanbul Büyükelçiliğinden istemiş büyükelçi de göndermişti.¹³⁴⁹ Ancak şahın meclisi açmamak için bahanesi Tebriz'deki direnişti.

Şah, gönderdiği ordunun Tebriz direnişini bastıramamasına rağmen ne Vali Aynüddeve'yi ne de ordu komutanı olarak gönderdiği Sipehdar'ı ciddi anlamda ikaz etmişti. Sipehdar'ın da görevinden kendisinin ayrıldığı göz önünde bulundurulursa şahın Tebriz'deki orduya önemli bir müdahalede bulunmadığı görülecektir. Bunda devletin içinde bulunduğu mali sıkıntıların etkisi elbette vardır ancak şahın meclisin açılmamasına Tebriz'deki direnişi bahane göstermesi, Tebriz'deki mücahitlerin meşrutiyetin yeniden tesisi ve meclisin açılması talepleri arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Aslında Muhammed Ali Şah, meclisi açsa da meşrutiyetçilerin bununla yetinmeyeceklerinin farkındaydı. Çünkü zaman zaman basına yansıyan haberlerden de anlaşılacağı üzere Tebrizli Mücahitler başta olmak üzere meşrutiyet taraftarları artık Muhammed Ali Şah ile yeni bir düzenin inşasının mümkün olmayacağını biliyorlardı¹³⁵⁰ ve bazı kesimlerde veliaht şahzade Ahmed'in tahta çıkarılması ve Zillüssultan'ın da kendisine saltanat naibi olarak tayin edilmesi çoktan konuşulmaya başlanmıştı.¹³⁵¹ Öte yandan Necef ulemasının şahı tekfir eden fetvaları Muhammed Ali Şah'ta bu düşüncenin oluşmasında en önemli etkenlerden biriydi. Necef ulemasının bu fetvasından sonra London Times gazetesinde yer alan bir makalede *“şahı öyle bir korku oluşmuştur ki yanına gelen herkesi kendisini öldürecek zannetmektedir. Kur'an üzerine ettiği yeminini bozduktan ve Allah'ın evini topa tuttuktan sonra¹³⁵² bütün köşe ve pazarlarda çocuklar dahi kendisine lanet okumaktadırlar.”*¹³⁵³ Necef ulemasının bu tavrının mücahitlere önemli bir destek

¹³⁴⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. Numara, s. 22.

¹³⁵⁰ Tanin, “İran'da Cihad-ı Hürriyet”, 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹³⁵¹ Rûznâme-i Hablülmetin, 17 Ağustos 1908, 16.yıl, 5.Numara, s. 3.

¹³⁵² Tanin, “Şah-ı Hânis”, 6 Kanun-ı Sâni 1908/13 Zilkade 1326, 1. Yıl, Numara 126, s.1.

¹³⁵³ Rûznâme-i Hablülmetin, “3 Eylül Tarihli Times Gazetesinden Tercüme”, 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. Numara, s.15.

sağladığını söyleyen Beyânülhak onların bu düşüncelerinin ahalinin zihnini bulandıran meşrutiyet şeriata aykırıdır fikrini de bertaraf ettiğini ifade eder.¹³⁵⁴

Hablülmetin ise şahın meclisi açacağına yönelik söylemlerinden dolayı ağır eleştiriler getirmişti. Şahın meclisi açacağını söyleyip bir teşebbüste bulunmaması üzerine London Times'ın “*anlaşılan şah meclisi Azerbaycan'daki direniş bitmeden meclisi açmayacak*” yorumunu değerlendiren Hablülmetin'e göre bu söylem “*Taziya tut, ahuya kaç*” demekten başka bir şey değildir.¹³⁵⁵ “*Hürriyet verilmedi hürriyet alındı*”¹³⁵⁶ diyen Osmanlı meşrutiyetçilerini örnek gösteren Hablülmetin, meşrutiyetin İngiltere ve Rusya aracılığıyla kendilerine yeniden verileceğini düşünen İranlılara serzenişte bulunmuştur.¹³⁵⁷

Şahın meclisi açacağına yönelik söylemlerinin devlet hazinesinde yaşanan mali sıkıntı ile de yakından ilişkisi vardı. Şah, bir yandan Rusya'ya her üç ayda bir ödenmesi gereken taksit ödeyemezken diğer yandan yeni borç alma telaşına düşmüştü. Rusya İngiltere ve Fransa devletleri İran'a verilecek borç konusunda görüşmeler yapmışlar ancak İran'ın ahvalinden dolayı görüşmeler sonuçsuz kalmıştı. Ayrıca Kanun-ı Esasi'yi imzalaması da şahın tek başına borç alması için yeterli değildi. Yurt dışından borç alınabilmesi için milletin yani meclisin de onayı gerekmektedir.¹³⁵⁸

İran'da baş gösteren ekonomik sıkıntıların giderilebilmesi için alınması gereken borcun, meclisin onayı olmaksızın alınamaması şahı, meclisi toplama düşüncesine sevk etmekteydi. Tanin, Times gazetesinin İngiltere ve Rusya'ya şahın meşrutiyeti yeniden ilan etmesi koşuluyla borç vermelerini tavsiye ettiğini de yazmaktaydı.¹³⁵⁹ Tanin'in Tahran'dan geldiğini belirterek yer verdiği telgrafta ise İngiltere ve Rusya elçiliklerinin şaha ortaklaşa verdikleri notada, Tebriz'de yabancı ülke vatandaşlarının can ve mal güvenliğinin tehlikede olduğu hatırlatılarak şahın milletvekillerini toplayarak meclisi açması tavsiye edilmekteydi.¹³⁶⁰

¹³⁵⁴ Beyânülhak, “İran Müslümanları” 16 Ramazân 1326 \ 29 Eylül 1324, 1.sene, Sayı 2, s. 14.

¹³⁵⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, “Hablülmetin”, 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. Numara, s.24.

¹³⁵⁶ İçtihad Dergisi, Mithat Paşa, Haziran 1908, 2.sene, 8.sayı, sayfa 285.; Yeni Tasvîr-i Efkâr, C.S., “İran Mektupları 14-(İran'ın Hâli ve İstikbâli)”, 13 Eylül 1909/28 Şaban 1327, 1.sene, Numro 105, s.6.; Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar, 13 Ekim 1910, 5.cilt, Sayı 110, s.97.

¹³⁵⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, “Hablülmetin”, 21 Eylül 1908, 16.yıl, 10. Numara, s.24.

¹³⁵⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, 28 Eylül 1908, 16.yıl, 11. numara, s.4.

¹³⁵⁹ Tanin, “İran Vekâyii”, 24 Kanun-ı Sâni 1909/1 Muharrem 1327, 1.Yıl, Numara 173, s.4.

¹³⁶⁰ Tanin, “İran Ahvâli”, 29 Ağustos 1324/15 Şaban 1326, 1.Yıl, Numara, 42, s.4.

Şahın meclisi toplamak istemesinin sebebi de buydu. Eğer öyle olmasaydı bir taraftan meclisin toplanması emrini verip bir taraftan da Azerbaycan bölgesindeki meşrutiyetçiler üzerine saldırılması emrini vermezdi. Diğer taraftan meclisin kendi belirleyeceği bir tarihte açılacağını¹³⁶¹ ve milletvekillerinin de kendisinin kontrolünde seçileceğini söylemesi şahın amacının taleplerini kolayca kabul edebilecek, kontrolü altında bir meclis toplamak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak gelinen noktada ne meclis açılabilmiş ne Azerbaycan’daki direniş bastırılabilmiş ne de mali sıkıntılar çözülebilmişti. Şah Türk basınında “*hâlâ vaat, daima vaat*”¹³⁶² sözleriyle eleştirilmekteydi. Tüm bunların yanı sıra Rusya ve İngiltere kışkacında da kalan şah tamamen köşeye sıkışmış durumdaydı. Diğer taraftan Tanin, Tahran’dan *Gazet do Frankfurt’ta* gönderilen bir mektuptan naklen ülkenin dört bir yanında asayişsizliğin hâkim olduğunu, kervanların soyulduğunu, cinayet ve hırsızlığın ise had safhada olduğunu yazmaktaydı.¹³⁶³

Mecmua-yı Ebuziyya’da 1912 yılında kaleme alınan bir makalede İran’da yaşanan tüm sıkıntıların yegâne sebebi olarak İranlıların meşrutiyet idaresini ülkede yerleştirememeleri gösteriliyordu. Makaleye göre İranlılar, Meşveret usulü çerçevesinde idare edilme gibi önemli bir nimetten mahrum kaldıkları için vatanlarını sürekli borç batağına düşürmekteydiler. Osmanlı Devleti’nde meşrutiyetin ilanı ile birlikte Avrupalı devletler Osmanlı iç işlerine karışmayı bırakmışlardı aksine Saygı duymaya da başlamışlardı. İranlıların elde ettikleri meşrutiyetin değerini idrak edemedikleri için henüz meşrutiyetin birinci yılında Rusya ile İngiltere, İran’ı taksim edilmesinin ilk adımı olan 1907 anlaşmasını imzalamışlardı.¹³⁶⁴

Tahran’daki meşrutiyetçiler gizliden gizliye toplantılar yapsalar da seslerini çıkaramıyorlardı. Şah bu kadar köşeye sıkıştığı bir ortamda nihayet kendilerine daha önce olduğu gibi sığınabilecekleri bir yer bularak canlarını güvenceye almak ve oradan Muhammed Ali Şah aleyhinde faaliyete geçmek istediler. Ulemanın da nüfuzundan faydalanmak isteyen 200’den fazla meşrutiyet taraftarı Sadrülulema ve Mirza Seyid Muhammed önderliğinde Osmanlı Büyükelçiliğinde¹³⁶⁵ 20 Aralık 1908 sığınma eylemini

¹³⁶¹ Tanin, “İran Vekâyii”, 20 Teşrin-i Sâni 1908/26 Şevval 1327, 1.Yıl, Numara 110, s.4.;

¹³⁶² Tanin, “İran Vekâyii”, 20 Teşrin-i Sâni 1908/26 Şevval 1327, 1.Yıl, Numara 110, s.4.

¹³⁶³ Tanin, “İran Ahvâli”, 3 Teşrin-i Sâni 1909/8 Şevval 1326, 1.yıl, Numara 93, s.2.

¹³⁶⁴ Mecmua-yı Ebuziyya, E.V, İran, Acaba Yeni Bir Lehistan Mı Olacaktır, 30 Kasım 1912, 31.Sene [a], sayı 126, sayfa 296-297.

¹³⁶⁵ Servet-i Fünûn Dergisi, “İran Ahvali”, 8 Nisan 1909 (Miladi)/26 Mart 1325 (Rumi), 36.cilt, Sayı 932, sayfa 340-341.; Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 979-981

başlattılar.¹³⁶⁶ Şah, sığınmacıların elçilikten ayrılmaları durumunda can güvenliğinin sağlanacaklarına dair ferman ilan edeceğini ayrıca Sadrülulema'ya da ne isterse vereceğini garanti etmiştir.¹³⁶⁷ Cemal Efceî'nin başını çektiği bir grup meşrutiyet taraftarı ise Şah Abdülazim'de sığınma eylemi başlattı.¹³⁶⁸ Şah Abdülazim'de eylemcilerin sayısı yedi bine ulaştı.¹³⁶⁹ Osmanlı Devleti sadrazamı Kâmil Paşa elçiliğe çektiği telgrafta Büyükelçilikte sığınmacıları sonuna kadar himaye etmeleri emrini vermiştir.¹³⁷⁰ Ayrıca şehirde pazarlar da dükkanlar kapalıydı.¹³⁷¹ Açmak isteyen birkaç kişinin dükkanına ise meşrutiyetçiler tarafından diğerlerine örnek olması bakımından zarar verildi.¹³⁷²

5.10. Bahtiyârî ve Gilân Ordusunun Harekete Geçmesi

Aydınlığa erişmeyi meşrutiyet idaresinde ve hürriyete erişmekte gören Encümen gazetesi henüz yayın hayatına devam ederken İranlılarla ilgili “*Dünyadaki diğer insanlar 700 yıl çalışıp medeniyetin en üst derecesine ulaşmışken bu zavallı topraklarda yaşayanlar dünyanın başlangıcından beri herkesten daha çok çalışmalarına ve daha çok çaba sarf etmelerine rağmen hâlâ karanlıkta kalmaktan kurtulamamışlardır*”¹³⁷³ yorumunu yapmaktaydı. Encümen, şahın meclisi topa tutmasının ardından öldürülen veya ülkeyi terk eden aydınların ardından ülkenin karanlıkta kaldığını düşünerek yazmıştı belki de bu satırları. Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul'da yaşayan bir İranlı ise Hablülmetin'e isimsiz olarak gönderdiği mektupta, fermanı müjdeledikten ve Osmanlılar adına sevincini paylaştıktan sonra “*Duayı biz ettik yağmur Türkistan'a yağdı*” demektedir.¹³⁷⁴

Muhammed Ali Şah, kendisine düzenlenen suikasti unutmamış meşrutiyet taraftarlarından intikamını feci bir şekilde almıştı. Encümen'in tabiriyle her ne kadar ülkeyi karanlıkta bıraksalar da İranlı aydınlar da kendilerine yapılanları unutmuş

¹³⁶⁶ Yâddaştâ-yı Hacı Mirza Seyid Ahmed Temcidüssultan Tefrişî Hüseyinî, Rûznâme-i Ahbar-ı Meşrutiyet ve İnkılab-ı İran, be Kuşes-i İrec Afşar, (Tahran: Müessese-yi İntişârât-ı Emir Kebir, 1376), 131.

¹³⁶⁷ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 279.

¹³⁶⁸ Yâddaştâ-yı Hacı Mirza Seyid Ahmed Temcidüssultan Tefrişî, 131.; Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 267.

¹³⁶⁹ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 300.

¹³⁷⁰ Servet-i Fünûn Dergisi, “İran Ahvalı”, 8 Nisan 1909 (Miladi)/26 Mart 1325 (Rumi), 36.cilt, Sayı 932, sayfa 340-341.; Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 309.

¹³⁷¹ Yâddaştâ-yı Hacı Mirza Seyid Ahmed Temcidüssultan Tefrişî, 132.

¹³⁷² Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 314.

¹³⁷³ Rûznâme-i Encümen, 28 Recebülmürecceb 1326, 32. Numara 1, 3.yıl, s.1-2.

¹³⁷⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, 24 Ağustos 1908, 16.yıl, 6. Numara, s. 4.

değillerdi. İstanbul’a, Paris’e ve Avrupa’nın diğer şehirlerine iltica eden bu aydınlar, Tebriz Mücahitleri’nin direnişinden aldıkları ilham ve güçle harekete geçmişlerdi. İstanbul’da yaşayanlar basın yoluyla manevi, topladıkları parayla da maddi yardımlarını Tebriz’e ulaştırmışlardı. Paris’te yaşayanlar ise Serdar Esad’ı İran’a gönderip Bahtiyârîlerden oluşan bir ordu toplayarak Tahran’ı ele geçirip şahı tahttan indirmesi amacıyla İran’a yolladılar. Onlara göre Muhammed Ali Şah tahttan indirilmeden meclisin ve meşrutiyetçilerin intikamı alınmış sayılamazdı. Sadece İran dışında yaşayanlar değil şahın tahttan indirilmesi gerekti neredeyse tüm meşrutiyet taraftarlarının tek arzusuydu. Şahın meclisi açıp, meşrutiyeti yeniden tesis etmesi İranlı hürriyetçilerin gönlünü rahatlatmayacaktı. Henüz meclis topa tutulduktan hemen sonra Tebriz, Isfahan, Hemedan gibi şehirlerden gelen telgraflarda meşrutiyetçiler, artık Muhammed Ali Şah’ı İran şahı olarak görmediklerini belirtmekteydiler.¹³⁷⁵ Nefes ulemasının resmi olarak şahı kafir ilan ettikleri fetvanın¹³⁷⁶ da yayılmasıyla birlikte Muhammed Ali Şah artık sadece etrafındaki sadık adamlarının şahı durumundaydı.

Beyânülhak gazetesinde de *İran’ı mahvedebilecek yegâne kuvvetin, İngiltere veya Rusya devletleri değil yalnızca yalancı şeytan Muhammet Ali’nin istibdat saltanatının devam etmesi* olarak görülüyordu.¹³⁷⁷ Cambridge’de yaşayan Hacı Şeyh Hasan Tebrizî adında bir İran vatandaşı ise Hablülmetin’e gönderdiği mektupta İranlılara da gönderme yaparak şaha şöyle seslenmekteydi:

*“İran milletinin bedbahtlığı seni (Muhammed Ali Şah) şimdiye kadar ortadan kaldırmamalarıdır. Senin yeminlerine yalan yere yeminlerine inandılar ve seni bu makama layık bir sultan bildiler. Ben senin canını birisine şikâyet etmiyorum. Senin adaletin senin hakkaniyetin yoktu, yok ve olmayacak da.”*¹³⁷⁸

İranlıları “eğer elinizi çabuk tutmazsanız bu hunhar adam hunharca bizim milli istiklâlimizi yok edecek” diye ikaz eden Hasan Tebrizî şahın babasından bir eser taşımadığını ise şu beyitle ifade etmekteydi:

پسر کاو ندارد نشان از پدر

¹³⁷⁵ Rûznâme-i Hablülmetin, 27 Temmuz 1908, 16.yıl, 2.Numara, s.14.

¹³⁷⁶ Rûznâme-i Hablülmetin, 24 Ağustos 1908, 16.yıl, 6. Numara, s. 4.

¹³⁷⁷ Beyânülhak, Abdullah Davut, “İran’ın Vaziyet-i Hazırası (İran’ın Ekonomi Krizi)” 19 Mayıs 1910, 2.sene sayı 60, s. 1220.

¹³⁷⁸ Rûznâme-i Hablülmetin, “Cambridge’den Mektup” 3 Ağustos 1908, 16.yıl, 3.Numara, s. 8.

*Oğul ki yoktur babasından nişan / Ona oğul deme yabancı de*¹³⁷⁹

Avrupa'dan dönen ve Bahtiyârîlerden oluşan bir ordu toplayan Serdar Esad, Tahran'ı ele geçirmek için toplumun çoğu kesimince şah olarak görülme- yen Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirmek için harekete geçti. Kardeşi Samsamüssaltana'yı emrinde 300 kişilik atıyla Isfahan'a gönderdi. 8 Ocak 1909 tarihinde Isfahan'ı ele geçiren Bahtiyârîler 100'den fazla askeri öldürdüler ve Isfahan valisini de zindana attılar.¹³⁸⁰ Ahmed Selahaddin, Şûrâ-yı Ümmet dergisinde Samsamüssaltana'nın Isfahan'ı ele geçirmesi önemli bir gelişme olarak ifade ederken Tebriz ile ilgili endişeler de dile getirmekteydi.¹³⁸¹ Ahmed Selahaddin, “*artık topraklar kan içmez bir hale geldi. Şehametpenah (Muhammed Ali Şah) kana doymadı*”¹³⁸² diyerek İran hürriyetçilerinin haklarının muhafaza edilmesi için İran meşrutiyetinin devletlerin güvencesi altına alınması gerektiğini belirtmekteydi.¹³⁸³ Isfahan'ın ele geçirilmesi Encümen-i Saadet-i İranîyân tarafından Tebriz'e çekilen bir telgrafla bildirildi.¹³⁸⁴ Bu gelişme o sıralar devam eden Tebriz direnişine ve Tebrizlilere de moral olmuştu. Zaferden sonra Samsamüssaltana, Settar Han'a mektup yollayarak Isfahan'ın durumu ile ilgili bilgi verdi.¹³⁸⁵ Nâle-i Millet, “*Ey namus sahibi Bahtiyariler, İran'ın şanını şerefini yüceltiniz*” diyerek bu zaferlerinden dolayı Bahtiyârîleri tebrik etti.¹³⁸⁶

Tam da o günlerde İran devleti yabancı devletlerden borç almak için çabalıyordu. Bahtiyârîler şehri ele geçirdikten sonra sesleri daha gür çıkmaya başlayan Isfahan Eyalet Encümeni, Tahran'da bulunan yabancı ülke temsilciliklerine bir telgraf çekerek, İran devletinin tüm dünyada meşrutiyetle idare edilen bir devlet olarak bilindiğini bu sebeple

¹³⁷⁹ Rûznâme-i Hablülmetin, “Cambridge'den Mektup” 3 Ağustos 1908, 16.yıl, 3.Numara, s. 8.

¹³⁸⁰ Yâddaştâ-yı Hacı Mirza Seyid Ahmed Temcidüssultan Tefrişî, 132.; Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 274.; Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 1089.

¹³⁸¹ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, Ahmed Selahaddin, “Fecâyî-i İran'a Bir Nazar”, 1 Şubat 1909, Yedinci Sene, Sayı, 119-140, s.2.

¹³⁸² Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, Ahmed Selahaddin, “Fecâyî-i İran'a Bir Nazar”, 1 Şubat 1909, Yedinci Sene, Sayı, 119-140, s.2.

¹³⁸³ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, Ahmed Selahaddin, “Fecâyî-i İran'a Bir Nazar”, 1 Şubat 1909, Yedinci Sene, Sayı, 119-140, s.2.

¹³⁸⁴ Yâddaştâ-yı Hacı Mirza Seyid Ahmed Temcidüssultan Tefrişî, 132.; Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 274.

¹³⁸⁵ Rûznâme-i Nâle-i Millet, “Mektub-ı Ceban-ı Samsamüssaltana-yı Bahtiyârî”, 3 Saferülmuzafer 1327, 41.numara, s.1.; Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 1090.

¹³⁸⁶ Rûznâme-i Nâle-i Millet, 7 Şaban 1326, 1.yıl, 12.Numara, s.1.

şahın alacağı borç ve karşılığında vereceği imtiyazı İranlıların kabul etmeyeceğini bildirdi. Encümen ayrıca meclis toplandıktan sonra böyle bir borcun alınmasını ve karşılığında da bir imtiyaz verilmesini uygun görürse kendilerinin de kabul edeceklerini duyurdu.¹³⁸⁷ Avrupalı devletler de İran'daki bu vaziyetten dolayı borç vermeye yanaşmıyorlardı. Şûrâ-yı Ümmet dergisinin ifadelerine göre Rusya'nın İran elçisi, borç vererek Azerbaycan bölgesinde bazı önemli haklar elde edebileceklerini ileri sürerek devletin İran'a borç vermesi gerektiğini belirtmesine rağmen devlet borç vermeye yanaşmamıştır.¹³⁸⁸ Diğer taraftan Settar Han'ın talimatıyla Tonekebon'a giden Sipehdar da meşrutiyet taraftarlarını bir araya getirmeye başlamıştı.¹³⁸⁹

5.11. Ahrâr Ordusunun Tahran'a Harekâtı

Muhammed Ali Şah ise 8 Mayıs 1909 tarihinde meşrutiyet idaresinin devam ettiğini bildiren bir fermanla birlikte ülkede genel af ilan edildiğini duyurdu. Bu ferman tüm vilayetlere gönderildi.¹³⁹⁰

Osmanlı Konsolosluğunda sığınmacı olarak bulunan Tebriz hareketinin liderleri tarafından 23 Cemâziyelevvel 1327 (12 Haziran 1909) tarihinde çıkarılan¹³⁹¹ İstiklâl gazetesi, ilk sayısında Muhammed Ali Şah ile Rusya ve İngiltere devletleri arasında imzalanan gizli bir anlaşmadan bahsetmekteydi.¹³⁹² Gazetenin verdiği bilgilere göre bu anlaşma; meşrutiyetin iadesi, genel af, vezirler heyetinin oluşturulması ve sadrazamın atanması, vergilerin iki devletin temsilcileri nezaretinde toplanması, başka devletlere imtiyaz verilmemesi ve iki devletin onayı olmadan diğer devletlerden borç alınmaması karşılığında şahın saltanatının, malının ve tacının güvence altına alınması, İran'a borç para verilmesi ve şahın gelebilecek her türlü saldırıya karşı korunması maddelerini içermekteydi.¹³⁹³ İstiklâl, İran'ın bağımsızlığını hiçe sayan bu anlaşmanın duyulmasının kamuoyunda büyük bir infiale sebep olacağı için gizlendiğini ileri sürmekteydi.¹³⁹⁴ Aynı gazete Tahran'dan Azerbaycan Eyalet Encümeni'ne seçim nizamnamesinin

¹³⁸⁷ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 293.

¹³⁸⁸ Şûrâ-yı Ümmet Dergisi, Ahmed Selahaddin, "Fecâyî-i İran'a Bir Nazar", 1 Şubat 1909, Yedinci Sene, Sayı, 119-140, s.2.

¹³⁸⁹ Nâzımülislam Kirmânî, Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Dovvom, 278.

¹³⁹⁰ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 335.; Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 846.

¹³⁹¹ Abdülhüseyin Nahidî Âzer, Tarihçe-i Rûznâme-ha-yı Tebriz, 74.

¹³⁹² Rûznâme-i İstiklâl, 23 Cemâziyelevvel 1327, Numara 1, s.3.

¹³⁹³ Rûznâme-i İstiklâl, 23 Cemâziyelevvel 1327, Numara 1, s.3.

¹³⁹⁴ Rûznâme-i İstiklâl, 23 Cemâziyelevvel 1327, Numara 1, s.3.

değiştirileceğine yönelik gönderilen bir telgraf yayımlamıştı.¹³⁹⁵ Telgrafta daha önce hazırlanan seçim nizamnamesinin acele bir şekilde hazırlandığı ve bugünün ihtiyaçlarına cevap vermediği belirtilmekte ve yeni bir nizamname hazırlanmasının gerekliliği maddeler halinde dile getirilmekteydi.¹³⁹⁶

Şah saltanatının ikbalini kurtarabilmek için çareler ararken Sipehdar'ın ordusu da Kazvin'i ele geçirmekteydi. Sadüddeve'nin şah tarafından Rus ve İngiliz elçiliklerine Tahran'a gelmekte olan orduları durdurmaları için yardım istemeye gönderdiği haberini alan Encümen-i Saadet-i İranîyân, 1 Haziran 1909'de Sipehdar'a ve Kum'da bulunan Serdar Esad'a telgraf çekerek zaman kaybetmeden Tahran'a gitmelerini söyledi.¹³⁹⁷ Haber ulaşır ulaşmaz her iki ordu da Tahran'a doğru hareket etti.¹³⁹⁸ Meşrutiyet hareketine desteklerini İstiklâl gazetesi aracılığıyla devam ettiren Tebrizliler de gazete köşesinde ittifak vurgusu yapmaktaydılar.¹³⁹⁹ Gazetenin satır aralarında Osmanlı meşrutiyetinin ve meşrutiyetçilerinin tesiri açık bir şek izlenmekteydi. Dördüncü sayısında *amaçta* ve *harekette* birlik çağrısı yapan¹⁴⁰⁰ İstiklâl, Osmanlı Devleti'nde 1876 yılında V. Murad'ın tahttan indirilmesi, meşrutiyetin ilanı ve meclisin açılması koşuluyla II. Abdülhamid'in tahta çıkarılması sürecini hatırlatmaktaydı. II. Abdülhamid'in tahta çıkarılmasında ve meşrutiyetin ilanında başrol oynayan Mithat Paşa'ya ayrı bir parantez açan gazete yakın zamanda Osmanlı Devleti'nde meydana gelen ilerlemenin de onun sayesinde olduğunu vurgulamaktaydı.¹⁴⁰¹ Gazete ileri sürdüğü bu üçlemeye II. Abdülhamid'in meşrutiyet idaresini ortadan kaldırdıktan sonra Osmanlı meşrutiyetçilerinin izlediği yolu örnek vermektedir. Osmanlı meşrutiyetçilerinin öncelikle merkezi hariçte olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni kurduklarına dikkat çeken¹⁴⁰² gazetenin bu açıklamaları, Tebriz'deki Cemiyet-i Neşr-i Maârif-i Azerbaycan'ın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden etkilenilerek kurulduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Gazeteye göre bu cemiyetin sağladığı birlik sayesinde Osmanlılar yeniden meşrutiyet idaresini elde edebilmişlerdi.¹⁴⁰³ İstiklâl, altıncı sayısında yayımladığı

¹³⁹⁵ Rûznâme-i İstiklâl, "Ez Tahran Be Tebriz", 7 Cemâziyelâhir 1327, Numara 3, s.2.

¹³⁹⁶ Rûznâme-i İstiklâl, "Ez Tahran Be Tebriz", 7 Cemâziyelâhir 1327, Numara 3, s.3.

¹³⁹⁷ Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 1165.

¹³⁹⁸ İbrahim Safâi, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 343.

¹³⁹⁹ Rûznâme-i İstiklâl, 29 Cemâziyelevvel 1327, Numara 2, s.1.

¹⁴⁰⁰ Rûznâme-i İstiklâl, "İstiklâl Ya Hayat-ı Ebedî", 11 Cemâziyelâhir 1327, Numara 4, s.1.

¹⁴⁰¹ Rûznâme-i İstiklâl, "İstiklâl Ya Hayat-ı Ebedî", 11 Cemâziyelâhir 1327, Numara 4, s.2.

¹⁴⁰² Rûznâme-i İstiklâl, "İstiklâl Ya Hayat-ı Ebedî", 11 Cemâziyelâhir 1327, Numara 4, s.2.

¹⁴⁰³ Rûznâme-i İstiklâl, "İstiklâl Ya Hayat-ı Ebedî", 11 Cemâziyelâhir 1327, Numara 4, s.3.

uzun bir davetname ile İranlıları bu encüme katılmaya çağırıyordu. İranlılara “eğer vatanın istiklâlini istiyorsanız, eğer esaret zincirini kırmak istiyorsanız maârif dônün”¹⁴⁰⁴ diye seslenen gazete cemiyetin amacının ilmin yaygınlaştırılması olarak ifade etmekteydi.

Aynı günlerde Tanin ise İran meşrutiyetçilerinin Osmanlı Devleti Mebusan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza Bey’e Kazvin’den gönderdikleri bir telgrafi yayımladı. Telgrafta, Ahmet Rıza Bey’in İranlı hürriyetçiler tarafından tüm dünya parlamentoları indinde İranlıların menfaatlerini muhafaza etmek üzere vekil seçildiği ve kendisine İran Kanun-ı Esasisinin muhafazası için tam bir salahiyet verildiği yazılıydı.¹⁴⁰⁵ Tanin, iki ordunun Tahran’a yürüdüğü haberlerini de yakından takip etmekteydi. Haberi “İran’da Cihad-ı Hürriyet” başlığıyla kamuoyuna duyuran Tanin; “zalim bir şahın zulmü altında ezilen bir millet, düşmüş olduğu bu sefaletin intikamını almaya gidiyor”¹⁴⁰⁶ ve “yüzlerce hürriyet mücahidi Rus kazaklarının elinde kalan vatanlarını yabancıların istilasından kurtarmaya, istibdadı yıkmaya gidiyor”¹⁴⁰⁷ cümleleriyle bu gelişmeden duyduğu memnuniyeti dile getirmekteydi. Yeni Tasvîr-i Efkâr ise İranlıların hürriyet adına ödenmesi gereken tüm bedelleri ödediklerini ve onları için artık hür, mesut ve müreffeh olmayı hak ettiklerini¹⁴⁰⁸ yazmaktaydı.

Kuzeyden gelen orduyu Sipehdar, Yeprem Han,¹⁴⁰⁹ Muizussultan, Ali Muhammed Han Terbiyet idare ediyordu.¹⁴¹⁰ Tanin, iki ordunun Tahran’a ilerleyişini Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyetin ilanı süreciyle ilişkilendirmekteydi. Tarihin bir tekrardan ibaret olduğunun bir kez daha teyit edildiğini ifade eden Tanin’e göre Tahran’da cereyan eden bu hareket iki buçuk ay önce İstanbul’da yaşananların küçük bir numunesiydi.¹⁴¹¹ Gazete, şahın tahtta kalabilmek için meşrutiyet idaresinin devam ettiğini bir fermanla ilan

¹⁴⁰⁴ Rûznâme-i İstiklâl, “Davetnâme-i Neşri Maârif Azerbaycan”, 28 Cemâziyelâhir 1327, Numara 6, s.1.

¹⁴⁰⁵ Tanin, “İran Meşrutiyetperverânı ve Ahmed Rıza Bey”, 17 Haziran 1909/28 Cemâziyelevvel 1327, 1.yıl, Numara 284, s.1.

¹⁴⁰⁶ Tanin, İran’da Cihad-ı Hürriyet”, 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹⁴⁰⁷ Tanin, İran’da Cihad-ı Hürriyet”, 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹⁴⁰⁸ Yeni Tasvîr-i Efkâr, Süleyman Nazif, “İran’a Dair”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 3, s.1.

¹⁴⁰⁹ Yeprem Han çadırında kurşunlanarak öldürüldükten sonra onunla ilgili uzunca bir makale neşreden Sebülreşâd gazetesi onun için İran Meşrutiyeti’nin sonuncu kurbanı olarak bahsetmişti. Bkz: Sebülreşâd (Sırat-ı Müstakim), S.M.T, Zavallı Yefremhan (İran Meşrutiyeti’nin Sonuncu Kurbanı), 30 Mayıs 1912 (Miladi) 17 Mayıs 1328 (Rumi), 8.cilt, Sayı 195, s. 244-245.

¹⁴¹⁰ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 343.

¹⁴¹¹ Tanin, İran’da Cihad-ı Hürriyet”, 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

etmesine rağmen hürriyet ordusunun amacının şahı tahtından indirmek ve yeni bir düzen tesis etmek olduğunu ise şu cümlelerle ifade etmekteydi:

“Rumeli kıt’alarından toplanan Osmanlı mücahitleri Yıldız’ı tarumar ederken senelerden beri şah taraftarânı ile boğuşan İran ahrârı da ilan edilen meşrutiyete rağmen Tahran üzerine yürümeye, Abdülhamid’in duçar olduğu akıbetten, şah-ı zalimi de hissedâr etmeye hazırlanıyorlardı.”¹⁴¹²

Tanin, İran’ın geleceği için birkaç gün içinde yaşanacakların hayati önem taşıdığını ifade ederek İran hürriyetçileri için üç ihtimalden bahseder. Birincisi zafer elde edip şehre girmeleri, ikincisi şahın ve Kazakların mukavemeti, üçüncüsü ve en hazini ise mağlubiyetleridir. İran meşrutiyetçileri eğer *Hareket Ordusu*¹⁴¹³ gibi başarılı olurlarsa İran’ın geleceği için yeni bir ümit kapısı açılmış olacaktır. *“Bizce en ziyâde şâyân-ı temenni olan cihet de budur”¹⁴¹⁴* diyen gazetenin temennisi de bu yöndeydi. İkinci ihtimale göre eğer hürriyetçiler ve Kazaklar arasında yaşanan çatışmalar Tahran’da bir kargaşaya sebebiyet verirse hazırda bekleyen Ruslar Tahran’ı işgal edebilirler. *“Ahrârın mağlup olduğunu düşünmek bile istemiyoruz”* diyen Tanin, eğer hürriyetçiler mağlup olursa İran’ın yeniden bir buhran devresine gireceğini ifade eder.¹⁴¹⁵

Bir taraftan Avrupa basınında Rusların, İran’ın iç işlerine karışmak amacıyla olmadığı ve İranlıların onaylayacağı bir hükümeti Rusya’nın da tanıyacağı ifade edilirken¹⁴¹⁶ diğer taraftan Tanin, Rusların Tahran’daki yabancı vatandaşların haklarını muhafaza etmek için Kazvin’e doğru hareket ettiği bildirmekteydi.¹⁴¹⁷

5.12. Tahran’ın Ele Geçirilmesi ve II. Meşrutiyet’in İlanı

Nihayet 13 Temmuz 1909 tarihinde kuzeyden ve güneyden gelen iki ordu birleşerek şehre girdi.¹⁴¹⁸ Liyakof şaha bu iki orduya karşı koyacak güçlerinin olmadığını söylese de şehirde zaman zaman Kazaklar ve hürriyet ordusu arasında çatışmalar meydana geldi. Meclis binasını ele geçiren ordu ahali tarafından büyük bir coşkuyla

¹⁴¹² Tanin, İran’da Cihad-ı Hürriyet”, 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹⁴¹³ 31 Mart Vak’ası’nı bastırmak üzere Selânik’ten İstanbul’a gelen ordu.

¹⁴¹⁴ Tanin, İran’da Cihad-ı Hürriyet”, 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹⁴¹⁵ Tanin, İran’da Cihad-ı Hürriyet”, 7 Temmuz 1909/19 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 304, s.2.

¹⁴¹⁶ Tanin, “İran İnkılâbı”, 20 Temmuz 1909/3 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 317, s.2.; Tanin, “İran İnkılâbı”, 19 Temmuz 1909/2 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 316, s.4.

¹⁴¹⁷ Tanin, İran’da Cihad-ı Hürriyet”, 13 Temmuz 1909/25 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 310, s.4.

¹⁴¹⁸ Yâddaştâ-yı Hacı Mirza Seyid Ahmed Temcidüssultan Tefrişi, 172-173.; Abdullah Mustevfi II, 1377, 283.; Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran, c.4-5, 1192.; Mecmua-yı Ebuziyya, E.V, “İran, Acaba Yeni Bir Lehistan mı Olacaktır”, 30 Kasım 1912, 31.Sene [a], sayı 126, s. 297.

karşılandı.¹⁴¹⁹ Tahran'dan İstanbul'da bulunan Encümen-i Saadet-i İranîyân'a gönderilen telgrafta “*ahrârın ateşine mukavemete mecalleri kalmayan Kazakların her an teslim olmalarının beklendiği*” yazılıydı.¹⁴²⁰ Tahran'ın meşrutiyetçiler tarafından ele geçirilmesi¹⁴²¹ İranlılarda coşkuyla karşılansa da Rusların tutumuna tepkiler de devam etmekteydi. Encümen-i Saadet-i İranîyân'a Azerbaycan, Gîlân ve Kazvin'den gelen telgraflara göre ahalinin Rus petrolünü kullanmamak için geceleri karanlıkta kalmaya razı oldukları bildirilmekteydi.¹⁴²²

Sipehdar ve Serdar Esad'ın hamleleri karşısında tüm kuvvetini ikamet ettiği Sultanâbâd'daki sarayında toplayan¹⁴²³ Muhammed Ali Şah, Ruslardan şehre asker göndermelerini talep ettiyse de bu arzusu gerçekleşmedi.¹⁴²⁴ Başka çaresi kalmadığını anlayan şah Rus elçiliğine sığındı.¹⁴²⁵ 16 Temmuz'da eşraf, şahzadeler, ulema, bürokratlar, esnaf ve meşrutiyetçi önderlerden oluşan “*Meclis-i Âlî*” kuruldu. Bu meclis Kanun-ı Esasi'nin “İlahi bağış olan saltanat, millet tarafından şaha bırakılan bir emanettir” maddesine dayanarak Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirip yerine 12 yaşındaki veliaht Şahzade Ahmet Mirza'yı yeni İran şahı olarak ilan etti. Meclis-i Âlî ayrıca Ahmet Şah'ın yaşının küçüklüğünden dolayı Kaçar sülalesinin reisi Azedülmülk'ü geçici saltanat naibi olarak atadı.¹⁴²⁶ İstanbul'da ve Tahran'da bulunan yabancı ülke elçilerine İran'da yaşayan tüm yabancıların can ve mal güvenliklerinin sağlanacağına ve her türlü saldırıya karşı korunacaklarına dair teminat verildi.¹⁴²⁷ 17 Temmuz'da Tahran'dan Tanin'e gelen haberde devrik şah Rusya elçiliğine sığındıktan sonra kendisine Kazaklardan oluşan özel bir birlik tahsis edildiği ve elçilik binasındaki Rus bayrağının yanına ise İngiliz bayrağı asıldığı ifade edilmekteydi.¹⁴²⁸ Ancak 18 Temmuz'da Rus Devleti İran iç işlerine müdahale edilmediğini ifade etmek amacıyla Avrupa devletlere

¹⁴¹⁹ Tanin, İran'da Cihad-ı Hürriyet”, 15 Temmuz 1909/27 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 312, s.2.

¹⁴²⁰ Tanin, İran'da Cihad-ı Hürriyet”, 15 Temmuz 1909/27 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 312, s.2.

¹⁴²¹ Rûznâme-i İstiklâl, “Kazvin'den”, 28 Cemâziyelâhir 1327, Numara 6, s.2.

¹⁴²² Tanin, İran'da Cihad-ı Hürriyet”, 15 Temmuz 1909/27 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 312, s.2.

¹⁴²³ Tanin, İran'da Cihad-ı Hürriyet”, 16 Temmuz 1909/28 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 313, s.2.

¹⁴²⁴ İbrahim Safâî, Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd, 1381, 346-347.

¹⁴²⁵ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 900.; Tanin, İran'da Cihad-ı Hürriyet”, 17 Temmuz 1909/29 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 314, s.2.

¹⁴²⁶ Ahmet Kesrevî, İran Meşrutiyet Tarihi, 900.; Tanin, “İran İnkılâbı”, 19 Temmuz 1909/2 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 316, s.4.

¹⁴²⁷ Tanin, İran'da Cihad-ı Hürriyet”, 11 Temmuz 1909/23 Cemâziyelâhir 1327, 1.Yıl, Numara 308, s.4.

¹⁴²⁸ Tanin, “İran İnkılâbı”, 19 Temmuz 1909/2 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 316, s.4.

bir nota göndererek şahın Rus elçiliğine sığındığı, Rus ve İngiliz kabinelerinin aldığı karara göre de İngiltere ve Rusya elçiliği askerleri tarafından korunduğu tebliğ edildi.¹⁴²⁹

Tahran'da asayişin sağlanması Rus işgali ihtimalini de ortadan kaldırmıştı.¹⁴³⁰ Dış İşleri Bakanlığı tarafından İstanbul'daki İran Elçiliğine çekilen telgrafta Tahran'da sükûnetin sağlandığının ve yabancı ülke vatandaşlarının can ve mal güvence altına alındığının gerekli yerlere bildirilmesi istenmekteydi.¹⁴³¹ Şeyh Fazlullah başta olmak üzere önde gelen meşrutiyet karşıtları idam edildi.¹⁴³² Bu gelişmeler İstanbul'da bulunan İranlıları da memnun etmişti. Encümen-i Saadet-i İranîyân, Türk basınına İran'daki meşrutiyet hareketine vermiş oldukları destekten dolayı İran'da ve yabancı devletlerde yaşayan İranlılar adına bir teşekkür yazısı gönderdi.¹⁴³³ Osmanlı Devleti Mebusân Meclisi başkanı tarafından İran Büyükelçisine bir tahrirat göndererek İran'da meydana gelen şah değişikliğinden ve meşrutiyet taraftarlarının zaferlerinden duydukları memnuniyeti bildirmiştir. Meclis başkanı ayrıca artık İran'da gecenin gündüze döndüğü ve kederli günlerin geride kaldığını söyleyerek İran büyükelçiliğini tebrik etmiştir.¹⁴³⁴

Tahran'ın meşrutiyet taraftarları tarafından ele geçirilmesi ve ülkede meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesi Türk basınında büyük sevince neden oldu. M. Safvet'e göre İranlılar Muhammet Ali Şah'ı mağlup ederek meşrutiyeti yeniden tesis etmeyi başardıklarında Osmanlılardan daha fazla fedakârlık göstermişlerdir.¹⁴³⁵ Devrik şahı hedef alan Ali Selahaddin, yazmış olduğu bir şiirle Encümen-i Saadet-i İranîyân'ı tebrik ederken Devrik şahı da ağır bir dille eleştirmektedir.¹⁴³⁶ Bugün şahın başına gelenlerden yine şahı sorumlu tutan şiirin bazı dizeleri şöyleydi:

Alemi viran edenlerin akıbeti viran olur.

Can yakan gaddarlar bir gün düşüp galtân¹⁴³⁷ olur.

¹⁴²⁹ Tanin, "İran İnkılâbı", 20 Temmuz 1909/3 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 317, s.4.

¹⁴³⁰ Tanin, "İran İnkılâbı", 19 Temmuz 1909/2 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 316, s.4.

¹⁴³¹ Tanin, "İran İnkılâbı", 20 Temmuz 1909/3 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 317, s.4.

¹⁴³² Resimli Kitap Mecmuası, Bedik, "İran-Tarih-i İnkılâb-Birinci İnkılapta İran'ın Ahval-i Dahiliye ve Hariciyesi", 13 Haziran 1910 (Miladi)/31 Mayıs 1326 (Rumi), 4.cilt, Sayı 21, s.784.

¹⁴³³ Tanin, "Encümen-i Saadet-i İranîyân'dan Varid Olmuştur", 21 Temmuz 1909/4 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 318, s.2.

¹⁴³⁴ Tanin, "İran İnkılâbı", 28 Temmuz 1909/8 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 324, s.2.

¹⁴³⁵ Beyânülhak, M. Safvet, "İran'ın Tal'ii", 31 Ekim 1910 (Miladi)18 Teşrin-i Evvel 1326 (Rumi),3. Sene, sayı 83, s.1582-1583.

¹⁴³⁶ Beyânülhak, Ali Selahaddin, "Encümen-i Saadet-i İranîyân'a Neşîde-i Tebrikâtım" 2 Ağustos 1909, Cilt 1 Sene 2 Cilt Sayı 36 sayfa 839-840.

¹⁴³⁷ Galtân: Yuvarlanan, tekerlenen. Bkz: Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, 969.

Mâtem-i milletle bayram eyleyen nâlân olur.

...

Milletin ihyası ancak adl ile meşhûd olur.

Adli efnâ¹⁴³⁸ eyleyenler şüphesiz nâbûd olur.¹⁴³⁹

Mehmet Akif ve Mithad Cemal de 30 Kasım 1909 tarihinde Sebîlürreşâd'da neşredilen ve birlikte yazdıkları anlaşılan *Acem Şahı* adlı şiirleriyle devrik şaha tepkilerini getirdiler. Şiirin bir kısmı şu şekildedir:

Bu müdhiş velvelen Îrân'ı dâim inletir sanma.

Muzaffersin! diyen sesler bütün hâindir, aldanma

Zafer-yâb olduğun kimdir? Düşün bir kerre, millet mi?

Adâlet isteyen bir kavmi vurmak gâlibiyyet mi?

Nasîbin yok mudur bir parça olsun âdemoiyyetten?

Nasıl aldırmıyorsun yükselen feryâda milletten?

Emîn ol bunca mazlûmun yüreklerden kopan âhı,

Tependen indirir, elbette bir gün lâ'netü'llâhı!¹⁴⁴⁰

Şahın İran'da ikamet etmeye devam etmesi şaha bağlı aşiretlerin bir araya gelmelerine sebep olabileceği düşünülüyordu. Bu da ülkenin sulh ve asayiş açısından tehlikeliydi ve şahın ülkeyi terk etmesi uygun görülüyordu.¹⁴⁴¹ Rusya elçiliğine sığınan devrik şah, 1 Ekim'de Enzeli Limanı üzerinden Bakü'ye geçen¹⁴⁴² devrik şah için artık İran'da yapacak bir şey kalmamış gibi görünüyordu. Rusya'nın talebi üzerine kendisine 500.000 Frank senelik tahsisatı kabul etti ve Rusya Hükümeti'nden ayrıca talep ettiği yine yıllık 500.000 Franklık tahsisatı da alarak Odessa'ya çekildi. Orada bir müddet her türlü

¹⁴³⁸ Efnâ: Yok etmek, yokluk. Bkz: <https://abadis.ir/fatofa/%D8%A7%D9%81%D9%86%D8%A7/>

¹⁴³⁹ Şiirin tamamı için bkz: Beyânülhak, Ali Selahaddin, "Encümen-i Saadet-i İranîyân'a Neşîde-i Tebrikâtım" 2 Ağustos 1909, Cilt 1 Sene 2 Cilt Sayı 36 sayfa 839-840.

¹⁴⁴⁰ Şiirin tamamı için bkz: Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Mehmed Âkif-Midhat Cemal, Acem Şahı, 30 Kasım 1909 (Miladi)10 Şubat 1325 (Rumi), 1.cilt, Sayı 11, s. 164.;

¹⁴⁴¹ Tanin, "İran Ahvâli", 31 Temmuz 1909/14 Receb 1327, Numara 327, s.2.

¹⁴⁴² Gökhan Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu", 339.; Tanin, "İran İnkılâbı", 28 Temmuz 1909/8 Receb 1327, 1.Yıl, Numara 324, s.2.

saltanat heves ve arzularından vazgeçmiş, dünya işlerinden el çekmiş gibi yaşadktan sonra 1910 yılı teşrinisani de Viyana yakınlarındaki Baden şehrine gitti.¹⁴⁴³

1911 yılı haziran ayında Rusya'nın teşvikiyle beklenmedik bir şekilde İran'a dönen devrik şah, yanında tahtını devre alma hususunda kendisine yardım edebilecek bir grup bunu başarabileceğine inanıyordu. İran Hükümeti'nin bu olayı öğrenmesiyle birlikte almış olduğu tedbirler de onun gelişine engel olamamıştı. Çünkü Muhammet Ali'nin on bir hemşiresinden biri, 2 gün önce Odessa'dan gelerek Şah taraftarı olan İranlıları kıyama teşvik için alenen beyannameler yayınlamakta, para dağıtmakta idi.¹⁴⁴⁴ Ayrıca kardeşleri Sâlârüddeve, Şûcaüssaltana ile Kazak Tugayı da onu desteklemekteydiler.¹⁴⁴⁵ Devrik şahın üzerine gönderilen ordu topladığı birlikleri dağıttı.¹⁴⁴⁶

Haber İran'da yayılınca binlerce meşrutiyet taraftarı Tahran'a yürüdü. Bunun üzerine devrik şah Gûrgan üzerinden Rusya'ya kaçmak zorunda kaldı.¹⁴⁴⁷ Devrik şahın bu teşebbüsünün ardından Sebîlürreşâd, "*Ruslar en sonunda onu İran'dan def etmenin çaresini hazırlayıp onu İran haricine çıkardılar. Rusların iğvââtına (ayartmasına) tâbi olduğuna Muhammed Ali de pişman olmuştur*" yorumunu yapmıştır.¹⁴⁴⁸ Devrik şahın teşebbüsü bununla da sınırlı kalmayacaktı. 1915 yılında Şahsevenler ve Türkmenlerle iletişim kurarak yeniden İran'a dönüp iktidarı ele geçirme hevesine kapıldığı haberleri Türk basında yer almıştır.¹⁴⁴⁹

İran'da meşrutiyetin yeniden tesisinden son yaşanan istikrarsızlıklar ve devrik şahın yeniden İran'a dönüp İran tahtına oturacağı söylentileri üzerine Ahmet Ağaoğlu, İranlıların, İttihat Terakki gibi bütün milli kuvvetleri bir araya getirebilecek güçlü bir cemiyetin eksikliğinden dolayı bu sıkıntıları çektiklerini söyler. Ağaoğlu Osmanlıların İran'ın bu halinden ibret alıp İttihat Terakki'nin kıymetini bilmeleri gerektiğini düşünür. Ona göre eğer bu cemiyet olmasaydı Osmanlı toplumu istibdadın ayakları altında ezilecekti veya inkılaptan sonra yabancıların boyunduruğu altında kalmaya devam

¹⁴⁴³ Mecmua-yı Ebuziyya, E.V, "İran, "Acaba Yeni Bir Lehistan Mı Olacaktır", 30 Kasım 1912, 31.Sene [a], sayı 126, s. 299.

¹⁴⁴⁴ Mecmua-yı Ebuziyya, E.V, İran..., 300.

¹⁴⁴⁵ Gökhan Bolat, "*Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu*", 339.

¹⁴⁴⁶ Sabah Gazetesi, "İran Ahvalı", 14 Eylül 1911/21 Ramazan 1329, 23.yıl, Numara 7897 /s.2.

¹⁴⁴⁷ Gökhan Bolat, "*Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu*", 339.

¹⁴⁴⁸ Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim), S.M.T, "İran", 11 Nisan 1912 (Miladi) /29 MART 1328 (Rumi), 8.cilt, Sayı, 188, sayfa 111.

¹⁴⁴⁹ İslam Mecmuası, "İslam Havadisî (İran)", 30 Kasım 1915 (Miladi) / 30 Kanun-ı Sâni 1331 (Rumi), 1.cilt, Sayı 8, s. 256.

edecekti.¹⁴⁵⁰ Abdullah Esat ise *Zavallı İran* başlığı altında yazdığı makalesinde İranlıları ağır bir dille eleştirmişti. Abdullah Esat'a göre İran'da meşrutiyetin ilan edilmesi şüphesiz hayırlı bir olaydı ancak İran'da istibdattan başka mağlup edilmesi daha zor olan bir kuşatma daha vardı. Cehalet ve taassup. Meşrutiyetin ancak ilim, irfan ve eğitimle bir araya geldiğinde onda olan eşitlik, hürriyet, adalet gibi kavramların ortaya çıkacağını savunan Abdullah Esat, İran'ın mektepleri konusunda ağlanacak halde olduğunu yazmıştır. Ona göre meşrutiyetin manasını takdir etmekten aciz bir halk doğal olarak bu nimetin hürriyet hakkını da takdir edemezdi.¹⁴⁵¹ Abdullah Esat, devrik şahla ilgili söylentiler üzerine ise şöyle söylemekteydi:

*Bugün İran'da meşrutiyet yolunda canını feda edebilecek yüzbinlerce insanın olması bu fedakâr insanların kendi çabalarının bir neticesidir. Ancak bu insanlar bununla mücadele ederken diğer taraftan her gün yeni bir mücadelenin altında inlemeye mahkûm oluyorlar. Günden güne artan gösteriler, Muhammed Ali'nin tekrar İran'a dönerek memleketi yeni bir sefaletle doğru sürüklemesi ve bütün bunlardan sonra İngiltere ve Rusya'nın İran'ın haklarını zedeleyici bir şekilde muamelelerde bulunmaları meselelerini de düşündükçe insan "zavallı İran" demekten kendini alamıyor.*¹⁴⁵²

¹⁴⁵⁰ Sebülürreşâd (Sırat-ı Müstakim), Ahmed Agayef, "İran'ın Mazi ve Haline Bir Nazar [1]", 1 Eylül 1910, 5.cilt, Sayı 105, s.11.

¹⁴⁵¹ Resimli Kitap Mecmuası, Ubeydullah Esad, "Zavallı İran (Garbın Alem-i İslam'a Nazarı)", 13 Kasım 1911 (Miladi) / 31 Teşrin-i Evvel 1327 (Rumi), 6.cilt, Sayı 34, sayfa 796-797.

¹⁴⁵² Resimli Kitap Mecmuası, Ubeydullah Esad, "Zavallı İran (Garbın Alem-i İslam'a Nazarı)", 13 Kasım 1911 (Miladi) / 31 Teşrin-i Evvel 1327 (Rumi), 6.cilt, Sayı 34, s, 797.

SONUÇ

Devrini tamamladığı düşünölen monarşik düzene alternatif bir idare şekli olarak ortaya çıkan Meşrutiyet idaresi, cumhuriyetin ön hazırlığı hatta başarabilen toplumlarda cumhuriyete geçiş rejimidir aslında. İktidarı tekelinde bulunduran muktedirlere asırlarca *kayıtsız şartsız* bağlanan tebaa meşrutiyet idaresi ile önce şartlı bağlanmış cumhuriyet idaresi ile de egemenliği *kayıtsız şartsız* kendi uhdesine almıştır.

İran'ın modernleşme serüveninin bir numunesi olan meşrutiyet, İran'da yaklaşık olarak yarım asırlık bir birikime rağmen ancak İngiltere'nin yardımıyla elde edilebilmiştir. Buna rağmen İran basını bu olayı *bir gecede alınan bin yıllık yol* olarak görmekteydi. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Neredeyse İran çöllerinin dahi yeşereceğine inanmışlardı. Buna karşın 1000 yıllık iktidarı gölgelenen zillullah-ı fi'l-alem İran şahı, İngiltere'nin Rusya ile anlaşmasından sonra ilk fırsatta tek muktedir olarak kalmak adına meclisi topa tutmuş ve meşrutiyet idaresini askıya almıştı. Bunun üzerine Türk basını İstanbul'da meşrutiyetin ilanının da vermiş olduğu coşkuyla *hürriyet verilmez, alınır* diyerek İranlılara hürriyeti kendi elleriyle elde etmeleri tavsiyesinde bulunmuştur.

Güç ve iktidarı elinde bulunduran mutlak hükümdarın, yetkilerini ve iktidarını kısmen bir anayasa ile halk tarafından seçilmiş meclise devretmesi ile teşekköl eden bir idare şekli olan meşrutiyet, ilk defa 18. yüzyılın başlarında Cromwell'in faaliyetleri sonucu İngiltere'de gerçekleştirilmiştir. Daha sonra özellikle Fransız İhtilali ile geniş yankılar uyandıran bu idare, zamanla İslam âleminde de etkilerini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin 1876 yılında meşrutiyeti ilan etmesiyle İslam dünyası da bir idare tarzı olarak meşrutiyet ile tanışmıştır.

19.yüzyıl İran şahlarının (Feth Ali Şah, Muhammed Şah, Nâsırüddin Şah) müstebit idarelerinin oluşturmuş olduğu hoşnutsuzluklar İran coğrafyasında hat safhaya varmıştır. Nâsırüddin Şah'ın son dönemlerin meydana gelen Tütün ve Tömbeki Protestoları ile ilk kez ciddi olarak şaha karşı isyan eden ve bu anlaşmanın lağvedilmesini

sağlayan İranlılar birlikte hareket etmeleri durumunda ulemanın da desteğiyle şahı geri adım attırabileceklerini anlamışlardır.

Nâsirüddin Şah'a nispeten daha sakin bir karaktere sahip olan Muzafferiddün Şah'ın saltanatı döneminde kısmen baskı yönetimi de azalmaya başlamıştır. Avrupa ülkelerine verilen imtiyazlar, Avrupa ile temasların artması, seyyahların gelip gitmesi, dini misyonlar ve elçilerin mübadelesi gibi vesilelerle Avrupa devletlerinin Anayasa ve Cumhuriyet tarzındaki idareleri hakkında bilgi sahibi olan İran milliyetçileri, aydınları kendi ülkelerinde de modern bir idare tarzının kurulması için çareler aramaya başladılar. Meykede Bağ Cemiyeti'ni kurarak daha organize hareket etmeye başlayan İran aydını, şah da dahil olmak üzere İranlılar üzerinde önemli bir nüfuzu olan İran ulemasını da harekete dahil etmenin planlarını yapmışlardır. Ulema, meşrutiyet hareketinin provası olarak kabul edilen Tütün ve Tömbeki Protestoları sırasında şah ve toplum üzerinde nasıl bir nüfuza sahip olduğunu ispat ederken İranlılar ise önemli bir tecrübe edinmişlerdir.

Bu tecrübe ve ulemanın da desteğiyle İranlılar bu kez şahlarından mutlak iradesini kendileriyle paylaşmasını talep etmişler ve nihayetinde de Muzafferiddün Şah'a taleplerini kabul ettirmişlerdir.

İran'da meşrutiyet düşüncesinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde Osmanlı Devleti ve Avrupa Devletleri'ne yapılan seyahatlerin yanı sıra Japonya ve Rusya gibi ülkelerde meydana gelen devrimlerin de etkisi vardır. Başta Avrupa olmak üzere dünyanın farklı ülkelerinde meydana gelen gelişmelerin takip edilmesinde basının rolü tartışılmazdır.

İran'da meşrutiyetin ilanına kadar özgür bir şekilde gelişme ortamı bulamayan gazetecilik faaliyetleri ancak meşrutiyetin ilanı ile birlikte yaygınlaşmış ve toplumun aydınlatılmasında önemli rol oynamışlardır. O zamana kadar ise İran dışında faaliyet gösteren gazetelerin başında gelen Hablülmetin, Muzafferiddün Şah'a karşı ulema önderliğinde ayaklanan Tahran ahalisinin sesi olmuştur. Tahran'da başlayan meşrutiyet hareketinin başta Tebriz olmak üzere İran'ın diğer şehirlerine yayılmasında zaman zaman politika değiştirdiği gözlenirse de Hablülmetin gazetesinin kilit rol üstlendiği görülmektedir. Seyid Abdullah Behbehânî ve Seyid Muhammed Tabâtabâî'nin önce Şah Abdülazim'e ardından ise Kum'a muhaceretleri esnasında, basın ve çekilen telgraflar aracılığıyla İran ahalisinden sağladıkları destek iki seyidin geri adım atmadan kararlı bir şekilde durmalarını ve Adaletane taleplerini kabul ettirmelerini sağlamıştır.

Daha önce elde etmiş oldukları imtiyazlar sayesinde İran'ı bir çekişme alanı haline getiren İngiltere ve Rusya'nın İran'da izledikleri politikalar da ülkenin geleceğini belirlemiştir. İngiltere, İran'da Rusya'ya üstünlük sağladığı bir dönemde İran meşrutiyetçilerinin en önemli destekçisi olmuştur. Ulemanın muhacereti esnasında onlara destek amacıyla İngiltere Sefaretine sığınan on binden fazla İranlıya elçiliğin kapılarını açan İngiltere meşrutiyetin ilan edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Benzer şekilde Muhammed Ali Şah'ın cülusu ile birlikte İngiltere karşısında üstünlüğü ele geçiren Rusya Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetçilerle mücadelesinde aktif rol oynamış ve şaha verdiği destekle meclisin topa tutulmasına neden olmuştur.

Muzafferiddün Şah'ın Kanun-ı Esasi'yi imzaladıktan hemen sonra vefat etmesi ve yerine oğlu Muhammed Ali Şah'ın İran tahtına oturması meşrutiyetin ilanı ile birlikte dağılan kara bulutları yeniden bir araya toplamıştır. Muzafferiddün Şah'a göre daha müstebit bir idare sergileyen Muhammed Ali Şah'ın Tebriz'den Tahran'a gelmesi meşrutiyet hareketinin seyrini de doğrudan etkilemiştir. Tahran'da filizlenen meşrutiyet hareketi Muhammed Ali Şah ile birlikte Tahran'da değil Tebriz'de büyüme ve gelişme ortamı bulabilmiştir. Veliahtlığı döneminden de iyi tanıdıkları Muhammed Ali Şah'a hiçbir şekilde güvenmeyen Tebrizli Mücahitler, Tophane Meydanı olayları ve meclisin topa tutulması olayından sonra Settar Han ve Bâger Hanların Tebriz'de başlattıkları direniş hem İran hem de çeşitli ülkelerde sürgünde olan İran meşrutiyetçilerinin yeniden ayağa kalkmalarını sağlamıştır. Serdar Esad liderliğinde Bahtiyârîler, Sipehdar ve Yeprem Han liderliğinde ise Gîlan meşrutiyetçileri Tahran'a yürümüşler ve Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirerek İran'da meşrutiyetin yeniden tesis edilmesini sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

- Abadan, Nermin. "Gazeteciliğin Gelişim Safhaları". *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 16/1 (1961): 118-140.
- Abdullah Acehan. "Refii Cevad Ulunay ve Alemdar Gazetesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 188, (2010): 119-138.
- Abrahamian, Ervand. *Modern İran Tarihi*. Çeviren Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Abrahamian, Ervand. "The Causes Of The Constitutional Revolution In Iran". *Int. J. Middle East Stud.* 10 381-414, (1979): 399-400.
- Acudanî, Maşallah. *Meşruta-yi İranî*, Tahran: Ahtaran, 1396.
- Ademiyet, Feridun. *Emir Kebir ve İran*, Tahran: Harezmi, 1355.
- Ademiyet, Feridun. *Endişeha-yı Mirza Ağahan Kirmanî*, Tahran: İntişarât-ı Peyam, 1357.
- Ademiyet, Feridun. *Endişeha-yı Talibof Tebrizî*, Tahran: İntişarât-ı Demavend, 1363.
- Ademiyet, Feridun. *Şûreş Ber İmtiyaznâme-yi Reji*. Tahran: Peyam, 1360.
- Afary, Janet. *İnkılab-ı Meşrute-yi İran*, Çeviren Rıza Rızayî, Tahran: Neşr-i Bîsütun, 1385.
- Ahmad, Anis. "Mevdûdî (1903-1979)", İçinde *TDVİA*, 29, (2004): 432-437.
- Ahundzade, Mirza Feth Ali. *Mektubat*, Frankfurt: Be Kuşuş ve Mukadime-i Bahram Choubine, 2006.
- Ahundzade, Mirza Fethali. *Mektubât*, Tebriz: Neşr-i İhya, 1351.
- Alandağlı, Murat. "Dün'ü Gazetede Aramak, Anlamak: Beyânü'l-Hak Gazetesi (Kuruluşu, Siyasî ve Dinî Mecrası, Ele Aldığı Konular)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37, (2021): 43-86.
- Alkaç, Ömer. "Meykede Bağ Cemiyeti". İçinde *Modern İran Ansiklopedisi*, 632-637. Ankara: İram Yayınları 2022.
- Amanat, Abbas. *İran Modern History*. London: Yale University Press, 2017.
- Araghi, Farshad. "The Local In The Global: Agriculture, State And Revolution In Iran", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, C. 8 (1999): 121.
- Asil, Hücetullah. *Risâleha-yı Mirza Melkum Han Nazımüd-devle*, Tahran: İntişârât-ı Ney, 1381.
- Aştîyânî, Abbas İkbâl. *Mirza Taki Han-ı Emir Kebir*. Tahran: İntişârât-ı Şîr-i Muhammedî, 1396.
- Atuk, Volkan. "Osmanlı Devleti ve İran'da Ulemanın Meşrutiyet Algısı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75/2, (2020): 437-461.
- Avery, Peter. *Tarih-i Muassır-ı İran, Ez Tesis-i ta İnkıraz-ı Kaçariye*, Çeviren Muhammed Refiği Mihrabâdî, Tahran: Müessesesi-i İntişarât-ı Atâyî, 1373.
- Axworthy, Michael. *A History of Iran*. New York: A Member Of The Perseus Books Group, 2008.
- Aydın Tarihi Mecmuası
- Aykaç, Onur. "Alevi-Bektaşî Kültüründe Bir Aşağılama Sözü Olarak 'Şimir'", İçinde *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, editörler Orhan Kurtoğlu, Ayşe Çamkara Erginer, 121-133. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli

- Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları ve Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2018.
- Aykaç, Zikrullah, “Bâbîlerin Irak’taki Faaliyetleri ve Osmanlı- İran İlişkilerine Etkisi (1844-1922)”. *Journal of Social Sciences and Humanities* 6, (2022):0-0.
- Azap, Eralp Yaşar. “İran’da Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Askerî Reformları ve Sonuçları”. *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, 62/2 (2022): 1104-1129.
- Âzer, Abdülhüseyin Nahidî. *Tarihçe-i Rûznâme-ha-yı Tebriz Der Sadr-ı Meşrutiyet*. Tebriz: Müessese-i İntişârât-ı Telâş.
- Bağçe Dergisi
- Barthold, V.V. *İran Tarihî Coğrafyası*, Çeviren Ömer Alkaç, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Baykara, Hüseyin. *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*, Ankara: Emek Basımevi, 1978.
- Baykara, Hüseyin. *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*. Ankara: Emek Matbaacılık, 1978.
- Bektaş, Ekrem. “Beyânülhak” İçinde *TDVİA*, 6: 34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Benjamin ve S.C. *İran ve İranîyan*, Çeviren Mühendis Muhammed Hüseyin Kerdebçe, Sazman-ı İntişârât-ı Cavidân, 1363.
- Beyânülhak Gazetesi
- Bolat, Gökhan. "Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848- 1851)" *Belleten LXXVII*, no. (2013): 151-182.
- Bolat, Gökhan. “Anglo-Persian Oil Company’den British Petroleum’a (BP): İngiltere’nin İran’daki Petrol Macerası”. *A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK*. Volume 5 Issue 2 (2013): 57-77.
- Bolat, Gökhan. “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu 1907-1909” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (2016): 335-336.
- Brockway, Thomas P. “Britain and the Persian Bubble 1888-92”, *The Journal of Modern History*, Vol. 13, No. 1 (Mar., 1941): 36-47.
- Browne, Edward. *The Persian Revolution of 1905-1909*. London: Cambridge University Press.
- Budak, Ali. “Fransız Devrimi’nin Osmanlı’ya Armağanı: Gazete Türk Basınının Doğuşu”, *Turkish Studies*, 7/3, (2012): 663-681.
- Cerîde-i Millî
- Çelik, Sümeyye. “Resimli Kitap Mecmuası Üzerine Bir İnceleme, Açıklamalı Dizin ve Seçilmiş Metinler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2017.
- Çetinsaya, Gökhan, Ş. Tufan Buzpınar. “Mithat Paşa (1822-1884)”, İçinde *TDVİA*, 30: 7-11, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Çolakoğlu, Seda. “Nâsırüddin Şah Dönemi (1848-1896) ve Tütün İmtiyazı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları ve Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2018.
- Davudî, Mehdi. *Aynüddeve ve Rejim-i Meşrute*. Tahran: Sazman-ı Kitapha-yı Cîbî, 1341.
- Demir, Kenan “Osmanlı’da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, (2014): 57-88.

- Demirci, Kürşat. “Dahhâk”, İçinde *TDVİA*, 8: 408-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Demirtaş, Oktay. “Başlangıçtan Günümüze Türk Basınında Alternatiflik Arayışları ve Alternatif Medya Olgusu”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Devebakan, Mikail. “İran’ın Modernleşme ve Meşrutiyet’e Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Melkum Han (1833-1908)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2018.
- Devletâbâdî, Yahya. *Hayat-ı Yahya*, c.1. Tahran: İntişârât-ı Attar, 1362.
- Devletâbâdî, Yahya. *Hayat-ı Yahya*, c.2. Tahran: İntişârât-ı Attar, 1362.
- Devletâbâdî, Yahya. *Hayat-ı Yahya*, c.3. Tahran: İntişârât-ı Attar, 1362.
- Devletâbâdî, Yahya. *Hayat-ı Yahya*, c.4. Tahran: İntişârât-ı Attar, 1362.
- Doulatabadi, Farzaneh. “Ahter Gazetesi Çerçevesinde İran-Türkiye Fikrî ve Edebî İlişkileri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi 2005.
- Dr. Feuvrier. *Se Sal Der Derbâr-ı İran Hatırat-ı (Pezeşg-i Vîje-i Nâsırüddin Şah Kaçar)*, Çeviren Abbas İkbâl Aştîyânî. İntişârât-ı Por, 1395.
- Dursun, Davut. “Benderabbas”, İçinde *TDVİA*, 5:433-434, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Duymaz, Recep. “İleri”, İçinde *TDVİA*, 22: 86-88, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası
- Eraslan, Cezmi. “II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 1*, (1999): 5-18.
- Erol, Salih. “Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi”. *Tarih ve Gelecek Dergisi 5* (2019): 273-295
- Fekri, Amir Ahmad. *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, Hazırlayan Sait Çakır, İstanbul: Mızrak İletişim ve Yayıncılık, 2011.
- Garthwaite, Gene R. *Pers İmparatorluğu’ndan Günümüze*, Çeviren Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2021.
- Gazetelerin hangi sayılarının kullanıldığı dipnotta belirtilmiştir.
- Gezgin, Suat. “Gazeteciliğin ve Türk Yazılı Basınının Kısa Tarihsel Perspektifi (II)”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 19, (2003): 11-24.
- Gökhan Bolat. “Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)” *Belleten* 77/278, (2013): 151-182.
- Gurulkan, Kemal. *Resimli Kitap Mecmuası Fihristi ve İndeksi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Güncü, Mustafa & Leyla Kırkpınar. “Ruslar’ın Tebriz’i İşgali ve İran Millet Murahhasları’nın Kurulması (1906-1911)”. *European Journal of Educational & Social Sciences*, 6 /2 (2021): 230-239.
- Hâirî, Abdülhadi. *Teşeyyü’ ve Meşrutiyet Der İran*. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, 1381.
- Halil Paşa, *İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş*. Yay. Haz. Taylan Sorgun. İstanbul: Kamer yayınları, 1997.
- Hamid Algar. “Ahundzâde. Mirza Feth Ali (1812-1878)” İçinde *TDVİA*, 2:186-190, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Hanioğlu, M.Şükrü. “İttihat ve Terakkî Cemiyeti”, İçinde *TDVİA*, 23: 476-484, Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Hanioğlu, M.Şükrü. “Meşrutiyet”, İçinde *TDVİA*, 29: 388-393, Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Haşim, Muhammed Sard. *Tarih-i Ceraid ve Mecellat-ı İran*, Cild-i Çaharrom, Isfahan: Kemal Yayınları, 1327.
- Haşim, Muhammed Sard. *Tarih-i Ceraid ve Mecellat-ı İran*, Cild-i Dovvom, Isfahan: Kemal Yayınları, 1327.
- Haşim, Muhammed Sard. *Tarih-i Ceraid ve Mecellat-ı İran*, Cild-i Evvel, Isfahan: Kemal Yayınları, 1327.
- Haşim, Muhammed Sard. *Tarih-i Ceraid ve Mecellat-ı İran*, Cild-i Sevvom, Isfahan: Kemal Yayınları, 1327.
- Hatırât ve Esnâd-ı Zâhirüddeve*, Cild-i Evvel, Be Gûşeş-i İrec Afşar. Tahran: İntişârât-ı Zerrin, 1367.
- Hatırât-ı Hac Seyyah, Zir Nazar-ı İrec Afşar*, (Tahran, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir), 333.
- Hatırât-ı Siyasî Sir Arthur Hardinge*, çeviren Cevad Şeyhülislamî. Tahran: Sazmân-ı İntişârât-ı Keyhan, 1370.
- Hatırat-ı Siyasî-i Eminüddeve*. Be Gûşeş-i Hafız Ferman Fermaiyan, Zir Nazar-ı İrec Afşar. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, 1370.
- <http://lugatim.com/s/habl>. Erşim Tarihi: 22.12.2022
- <http://lugatim.com/s/habl>. Erşim Tarihi: 22.12.2022.
- [http://www.lugatim.com/s/hanis#:~:text=H%C3%82N%C4%B0S,olan%20h%C3%A2nis%20\(Bayburtlu%20Zihni\)](http://www.lugatim.com/s/hanis#:~:text=H%C3%82N%C4%B0S,olan%20h%C3%A2nis%20(Bayburtlu%20Zihni)).
- <https://abadis.ir/fatofa/%D8%A7%D9%81%D9%86%D8%A7/>
- <https://abadis.ir/fatofa/%D8%AF%D9%88%D8%B4%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D9%BE%D9%87/> 12..12.2022.
- <https://abadis.ir/fatofa/%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B7%D9%87/> .
- <https://abadis.ir/fatofa/%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B7/>
- <https://dehkhoda.ut.ac.ir/> Erişim Tarihi: 22.12.2022.
- Hurmucî, Muhammed Cafer. *Tarih-i Kaçar*. Tahran: Hakâyikü'l-Ahbar-ı Nasrî, 1344.
- Huyugüzel, Ömer Faruk. “Tanin”, İçinde *TDVİA*, 39:565-567, TDV Yayınları, 2010.
- Hüseyin, Abdurrahim Zakir. *Matbuatı Siyasî-i İran Der Asrı Meşrutiyet*. Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1395.
- İbrâhim El-Beyyûmî Gânim. “Hasen Ahmed Abdurrahmân El-Bennâ (1906-1949)”, İçinde *TDVİA*, 16: 307-310, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- İçtiha Dergisi
- İpek, Yasin. *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahailik*, İstanbul: Ekim Yayınları, 2010.
- İslam Mecmuası
- İşimtekin, Soner. “Nâsiru'd-din Şâh'ın Avrupa Seyahatnâmesi (Sefername-i Firengistan-ı Nâsiru'd-din Şâh) İnceleme ve Çeviri” Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

- İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Han. *Helse-i (خلسه) Meşhur Be Hâbnâme*, Be Kûşş-i Mahmut Ketirâyî, Tahran: Kitaphane-i Zuhûrî, 1348.
- Kahraman, Alim. "Matbuat, Türk Edebiyatı", İçinde *TDVİA*, 23: 121-125 Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karabalık, Kamuran. "İttihatçıların İran Meşrutiyetindeki Rolü". İçinde *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, editör Mutlu Adak, 207-235. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Karaca, Taha Niyazi. "Dostluktan Çatışmaya: Osmanlı Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri". *Journal of Anglo-Turkish Relations (JATR)*. 1:1 (January 2020): 11-32.
- Karadeniz, Yılmaz. *Islahat Görünümlü İngiliz İşgalinin Safhaları İran Örneği (1800-1925)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Karadeniz, Yılmaz. *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Karadeniz, Yılmaz. *Osmanlı ve İran'ın İngiliz Paraleli Cemaleddin Esedabâdi (Afgani)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Kasakovski, Colonel. *Hâtırât-ı Kolonel Kasakovski 1896-1898*, Çeviren 'Abbâsqoli Jali. Tahran: 1976.
- Kasımî, Seyit Ferit. *Rahnemayî-i Matbuât-ı İran Asr-ı Kâçâr*, Tahran: Nîru-yi Çap, 1372.
- Kâşânî, M.M. Şerif. *Tarih-i Meşrûtiyet*. Tahran: Nigaristan Kitap, 1389.
- Kâşânî, M.M. Şerif. *Vâkıât-ı İttifakiye-i Der Rûzgâr-ı Tarih-i Meşrûta, c.1*. Tahran: Neşr-i Tarih-i İran, H.Ş. 1362.
- Kâşânî, Muhammed Mehdi Şerif. *Vâkıât-ı İttifakiye-i Der Rûzgâr-ı Tarih-i Meşrûta C.1*, Tahran: Neşr-i Tarih-i İran, 1362.
- Katouzian, Homa. "The Revolution for Law: A Chronographic Analysis of the Constitutional Revolution of Iran". *Middle Eastern Studies*, 47:5 (2011): 757-777.
- Kaymaz, İhsan Şerif. "İttihat ve Terakkî Cemiyeti" Atatürk Ansiklopedisi, (03/01/2023 <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ittihat-ve-terakki-cemiyeti-firkasi/?pdf=3907>
- Kazemî, Ranin. "The Tobacco Protest in Nineteenth-Century Iran The View from a Provincial Town". *Journal of Persianate Studies* 7(2014):251-295.
- Kazîha, Fatime. *Rûzname-i Hatîrât-ı Nâsîrüddin Şah der Sefer-i Dovvom u Frengistan H.K.1295*. Tahran: İntişârât-ı Sâzmân-ı Esnâd-ı Millî-i İran, 1379.
- Keddie, Nikkie R. *Modern Iran Roots and Result of Revolution*. London: Yale University, 2006.
- Keddie, Nikkie R. *Religion And Rebellion in Iran The Tobacco Protest of 1891-1892*. New York: Routledge, 2012.
- Keleş, Muhammet. "Şems Gazetesi ve İstanbul'daki İranlılar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.39/S.68, (2020): 443-453.
- Kerbelayî, Hasan Isfahani. *Tarih-i Dehaniye*. Tahran: İntişârât-ı Merkez Esnad-ı İnkılab-ı İslamî, 1382.
- Kesrevî, Ahmed. *Tarih-i Meşrute-i İran*. Tahran: Müessese-i Çap u İntişârât-ı Emir Kebir, 1344.

- Kesrevî, Ahmet. *İran Meşrutiyet Tarihi*, Çeviren Mehdi Kamruz- Hamit Zafer Kars. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021.
- Kirmanî, Nâzımüsselam. *Tarih-i Bîdar-ı İranîyân*. Tahran: Neşr-i Peykan, H.1376.
- Kitab-ı Âbî, Cild-i Evvel, Be Gûşeş-i Ahmed Beşîrî. Tahran: Çaphane-yi Ketîbe, 1362.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Köksal, Ahmet. "2. Abdülhamid Döneminde Gazetecilik Mesleğine Dair Muhtelif Görüşler", *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu C. 2*, 815-850. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2016.
- Kurtuluş, Rıza. "Ahter", *İçinde TDVİA*, 2:56-57, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Lambton, A. K. S. "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution II", *Studia Islamica*, No. 23. (1965): 71-90.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren Metin Kırıatlı, Ankara: TTK, 2017.
- Mâlûmât Gazetesi
- Markam, Kolemment. *Tarih-i İran Der Devre-i Kaçar*, Çeviren Mirza Rahim Ferzâne, Çaphane-i Âsıman, 1367.
- Mecelle-i Hikmet (Kahire)
- Mecmua-yı Ebuziyya
- Medenî, Seyid Celâleddin. *Tarih-i Siyasî-i Muassır-ı İran*. Kum: Çaphane-i Defter-i İntişârât-ı İslamî, 1378.
- Melikzâde, Mehdi. *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran, c.1-2-3*. Tahran: İntişârât-ı Sahn, 1383.
- Melikzâde, Mehdi. *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran. c.4-5*. Tahran: İntişârât-ı Sahn, 1383.
- Merâgayî, Hacı Zeynel Abidin. *Seyhatname-i İbrahim Bey*, Çeviren Mustafa Çiftçi, Ankara: Alter Yayınları, 2019.
- Metin, Celal. "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)". Yayımlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006.
- Mevlanâ, Hamid. *Seyr-i İrtibâtât-ı İctimaî Der İran Ez Meşruta Ta İnkılâb-ı İslamî*. İsfahan: Merkez-i Tahkikât-ı Râyâne-i Kâime-i İsfahan, 1391.
- Mizan Gazetesi
- (MMTMİ, 1058-172ع)
- (MMTMİ, 1-2476-0-1ع)
- (MMTMİ, 4-0-472-1ع)
- (MMTMİ, 0-4638-0-1ع)
- (MMTMİ, 0-4964-0-1ع)
- MMTMİ, 0-13-1-256 -I (Elif).
- MMTMİ, 0-4645-0-1 ع)
- MMTMİ, 0-4904-0-1ع)
- Mu'temed, Mahmud Ferhad. *Sipehsâlâr-ı Âzâm*, Tahran: Şirket-i Çaphâne-i Hurşîd, 1325.

- Mu'temed, Mahmud Ferhad. *Sipehsâlâr-ı Âzâm*. Tahran: Şirket-i Çaphâne-i Hurşîd, 1325.
- Muassır, Hasan. *Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet Der İran, Cild-i Evvel*. Tahran: İntişârât-ı İbni Sina, 15.
- Mustafa Öz, "Ahmed Han, Seyyid (1817-1898)", İçinde *TDVİA*, 2: 73-75, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Mustevfi, Abdullah. *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimaî-yi Kacariye II*. Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1377.
- Mustevfi, Abdullah. *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimaî-yi Kacariye I*, Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1377.
- Müsteşarüddeve, Mirza Yusuf Han. *Risale-i Yek Kelime*, Hazırlayan Areş Cûdekî & Emir Hekimî, Tahran: 1393.
- Nalcıoğlu, Belkıs. Ulusoy, *Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu 1828-1878*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.
- Nasır, Cemalzade. "Vijegiha-yı Tarihî ve Camia Şinahtî-i Endîşe-yi Siyasî Talibof Tebrizî", *Pejuheşnâme-i Ulûm-ı Siyasî*, Sal-i Çaharrom, şomare-yi 1, Zemistan, 1387.
- Nâsirüddin Şah. *Sefername-i Nâsirüddin Şah Be Frenk*. Isfahan: İntişârât-ı Gazel, 1362.
- Necmi, Nâsir. *Abbas Mirza ve Cenghâ-yı İran bâ Rusya Tezârî*. İran: Çaphane-i Teceddüd-ü İran, H.1326.
- Nefisî, Said. *Tarih-i İctimaî-i ve Siyasî-i İran Der Devre-i Muassır*. Tahran: Çaphane-i Mahâret, 1383.
- Nevayî, Doktor Abdülhüseyin. *İran ve Cihan Ez Asr-ı Kâcârîye Ta Pâyân-ı Ahd-i Nâsirî*, Tahran: Müessese-i Neşr-i Hüma, 1329.
- Nevayî, Dr. A. *İran ve Cihan Ez Asr-ı Kâcârîye Ta Pâyân-ı Ahd-i Nasirî*, 1329.
- Nûrânî, Fereşte. *Tahkik der Afkar-ı Mirza Melkum Han Nazımüddeve*, Tahran: İntişârât-ı Kitabha-yı Cibi, 1352.
- Okyar, Onur. *İran ve Demokrasi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Oral, Tanju. "Tanin", İçinde *TDEA*, VIII: 224-225, İstanbul: 1976.
- ORSAM, "İran'da Behest- Abad Projesi ve Etkileri". Erişim Tarihi: 30.09.2021. <https://www.orsam.org.tr/tr/iran-da-behest-abad-projesi-ve-etkileri/>
- Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamit*. İstanbul: Selis Kitapları, 2008.
- Ölker, Perihan. "Ceride-i Havadis ve Hakayikul Vekayi Gazetelerinde Türk Dili ile İlgili İki Yazı", *Turkish Studies*, VIII/IX, (2013): 2021-2033.
- Özel Özcan, M. S., Goziev, Ravshan. "XIX. Yüzyılda Doğu Asya'da Rus-Japon İmparatorluklarının Güç Mücadelesi: 1905 Rus-Japon Savaşı". *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* (2019): 46-65.
- Özkan, Hülya & Rigiderakhshan, Mohammad. "İran'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", *Erciyes İletişim Dergisi*, 6/2, (2019): 975-994.
- Özkaya, Yücel. "Hâkimiyet-i Milliye", İçinde *TDVİA*, 15:201-202, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özkaya, Yücel. *Millî Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1922)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1989.

- Pezeşgzâd, İrec. *Mürûr Der İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*. Frankurt: Neşr-i Elburz, H.1385.
- Pezeşgzâd, İrec. *Mürûrî Der İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, Frankurt: Neşr-i Elburz, 1385.
- Pirniya, Hasan vd.. *Tarih-i İran*. Meşhed: İntişârât-ı Daryuş, 1395.
- Rain, İsmail. *Ferâmuşhâne ve Framasonâri Der İran*, Cilt 2. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, 1357.
- Rain, İsmail. *Mirza Melkum Han, Zendeği ve Kûşîşha-yı Siyasi-yi O*, Tahran: İntişârât-ı Nigah, 1353.
- Râzî, Abdullah. *Tarih-i Mufasssal-ı İran (ez Tesis-i Silsile-i Med ta Asr-ı Hâzır)*. Tahran: Şirket-i Neseb-i Hacı Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şürekâ, 1335.
- Resimli Kitap Mecmuası
- Rızvanî, Muhammed İsmail. *İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, İntişârât-ı Kitabhane-i İbn-i Sînâ, 1345.
- Rûznâme-i Ahter (İstanbul)
- Rûznâme-i El- Cemal (Tahran)
- Rûznâme-i Encümen (Tebriz)
- Rûznâme-i Encümen-i Tebriz, Kitaphane-i Millî-i Cumhurî-i İslamî-i İran ba Hemkârî-i Ostandârî-i Azerbaycan-ı Şarkî. Tahran: Kitaphane-i Millî-i Cumhurî-i İslamî-i İran, 1374.*
- Rûznâme-i Hablülmetin (Kâlkûta)
- Rûznâme-i Hatırât-ı Aynüsaltana II, Be Gûşeş-i İrec Afşar*, Tahran: Esatir, 1379.
- Rûznâme-i Hilâfet (Londra)
- Rûznâme-i Hurşîd (Meşhed)
- Rûznâme-i Hurşîd Sâl-i Evvel. “Komite-i Pejûheş-i Setâd Bozorgdaşt Yeksâdomîn Sâlgerd-i Meşrutiyet”. Sâl-i Evvel, Cild-i Nohost. Tahran: Müesses-i Çap ve İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1383.
- Rûznâme-i İstiklâl (Tebriz)
- Rûznâme-i Kanun (Londra)
- Rûznâme-i Kevkeb-i Dürrî Tahran)
- Rûzname-i Meclis (Tahran)
- Rûznâme-i Müsavât (Tahran)
- Rûznâme-i Nâle-i Millet (Tebriz)
- Rûznâme-i Sûr-ı İsrâfîl (Tahran)
- Rûznâme-i Temeddün (Tahran)
- Rûznâme-yi Hatırât-ı İtimadüsaltana, Bâ Mukaddime ve Feharis-i İrec Afşar*, Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, 1350.
- Sabah Gazetesi
- Safâî, İbrahim. *Esnad-ı Siyasî Devran-ı Kaçariye*. Tahran: İntişârât-ı Bâbek, 1292.
- Safâî, İbrahim. *Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Dovvom)*. Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1363.
- Safâî, İbrahim. *Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel)*. Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1363.
- Safâî, İbrahim. *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*. Tahran: İntişârât-ı İran Yârân, 1381.

- Said Bey, Cemil. İran Mektupları, Hazırlayan A. Ergun Çınar. İstanbul: Kitabevi, 2014.
- Sarıkcıoğlu, Melike. “İran’da Nâsırüddin Şah ve Muzafferiddün Şah Dönemi’nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa’ya Verilen İmtiyazlar” *History Studies* 5/ 2, A *Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK*. (2013): 397-410.
- Sarısaman, Sadık. “Ömer Naci Bey Müfrezesi”. *Atatürk Yolu Dergisi*. 4/16 (1995): 501-313.
- Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim)
- Semnanî, Muhammed Ahmed Penahî. Settar Han Serdar-ı Millî ve Nuhzet-i Meşrûta. Tahran: Kitab-ı Numune, 1376.
- Servet-i Fünûn Dergisi
- Sezer, M.Abdulbasit. “Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi Üzerine Bir Araştırma”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 1997.
- Soofizadeh, Abdolvahid. “Cemaleddin Afganî’nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)* IV/2, (2020): 118-127
- Sönmez, Ozan. “Araştırmacı Gazeteciliğin Türk Basınındaki yeri ve Günümüzde Karşılaştığı Sorunlar”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yaşar Üniversitesi, İzmir) 2019.
- Stratejik Ortak, “İran’da Siyasi Durum, Etnik Yapı ve Türklerin Nüfusu”. Erişim Tarihi:3 Mayıs 2021. Saat 01:12. <https://www.stratejikortak.com/2019/11/iran-etnik-yapi-turkler-nufus.html>
- Süleymanî, Kerim, *Elgâb-ı Rical-i Devre-i Kâcâr*. Tahran: Neşr-i Ney, 1379.
- Sümer, Faruk, “Kaçarlar”, İçinde *TDVİA* 24: 51-53, İstanbul: TDV Yayınları 2010.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Türk Gazeteciliği Tarihi: Her Yönüyle Basın*, Ankara: Güven Matbaası, 1969.
- Şehbâl
- Şemim, Ali Asgar. *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kaçar*. Tahran: İntişarât-ı Behzad, 1387.
- Şemim, Ali Asgar. *Kaçar Saltanat Devrinde İran*, Tahran: İntişarât-ı Behzad, 1387.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.
- Şûrâ-yı Ümmet Dergisi
- Tabâtabâî, Muhammed Muhit. *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*, Tahran: Heyderi, 1327.
- Talibof, Abdürrahim. *Âzâdî ve Siyaset*, Be kuşş-i İ’rec Afşar, Tahran: İntişarât-ı Seher, 1307.
- Tanin Gazetesi
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1976.
- Tearûf-i Müslimin Dergisi
- Tebrîzî, Mirzâ Abdürrahîm Tâlibof. *İzahât Der Husus-ı Âzâdî ve Mesailülhayat, Be kuşş-i Yahya Nuri Vekilabâd*, Erdebil: İntişarât-ı Unvan, 1396.
- Tekin, Mustafa Çiçekler. “Sa’dî-i Şîrâzî”, İçinde *TDVİA*, 35:405-407, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Tevetoğlu, Fethi. Ömer Naci. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987.
- Timurî, İbrahim. *Asr-ı Bîhaberî ya Tarih-i İmtiyazât-ı İran*, Tahran: Çap-ı İkbâl, 1332.

- Timurî, İbrahim. *Asr-ı Bîhaberî ya Tarih-i İmtiyazât-ı İran*. Tahran: Çap-ı İkbâl, 1332.
- Timurî, İbrahim. *Tahrîm-i Tömbeki*. Tahran: Çaphane-i Sipehr, 1357. Tokgöz, Oya. *Temel Gazetecilik*. Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981.
- Topuz, Hıfzı. *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Uçan, Ceren. "A Tale Of Two Railways And The Reuter Family", *Middle Eastern Studies*, 55/1, (2018): 22-32.
- Uzun, Hakan. "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi". *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, 6/2, (2005): 145-162.
- Watson, R. Grant. *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariye*, Çeviren Vahid Mazenderânî, Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, 1354.
- Yalçınkaya, Abdurrahman. "Vakit Gazetesinde Millî Mücadele (16 Mayıs 1919 – 20 Kasım 1922)". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü 2019.
- Yaman, Fatma Sena. "İkdam Gazetesi Üzerine Bir İnceleme: Basın-İktidar İlişkileri" *Uluslararası İletişim ve Medya Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2021): 65-83.
- Yazıcı, Nesimi. "Takvîm-i Vekâyi" İçinde *TDVİA*, 9: 490-492, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yazıcı, Nesimi. "Tasvîr-i Efkâr". *TDVİA*, 40:138-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yazıcı, Tahsin. "Gîlân", İçinde *TDVİA*, 14: 68-69. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yeni Tasvîr-i Efkâr
- Yeşilot, Okan. "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2008): 187-199.
- Yevmiye-yi Hablûlmetin Sâl-i Evvel. "Be Kuşêş-i Setâd Bozorgdaşt Yeksâdomîn Sâlgerd-i Meşrutiyet". Sâl-i Evvel, Cild-i Nohost. Tahran: Müesses-i Çap ve İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1383.
- Yıldırım, Hüseyin. "İrade-i Milliye Gazetesi" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8/23, (1992): 325-330.
- Zarınabaf, Fariba. "Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik", Çeviren Hatice Uğur, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 13/ 24, (2008): 47-78.

EKLER

EK 1: Hablülmetin’de Meşrutiyet’in İlanı (Rûznâme-i Hablülmetin, 8 Ekim 1906)

EK 2: Aynı zamanda İran Meşrutiyetinin müessisleri olarak da kabul edilen Vükelâ-yı Meclis-i Şûrâ-yı Millî-i İran (MMTMİ, 0-4645-0-1 غ)

EK 3: 30 Aralık 1906 (14 Zilkade 1324) Gülistan Sarayı'nda Kanun-I Esasî Metninin Muzafferiddün Şah Huzurunda İlanı. (MMTMİ, 1-2476-0-1ع)

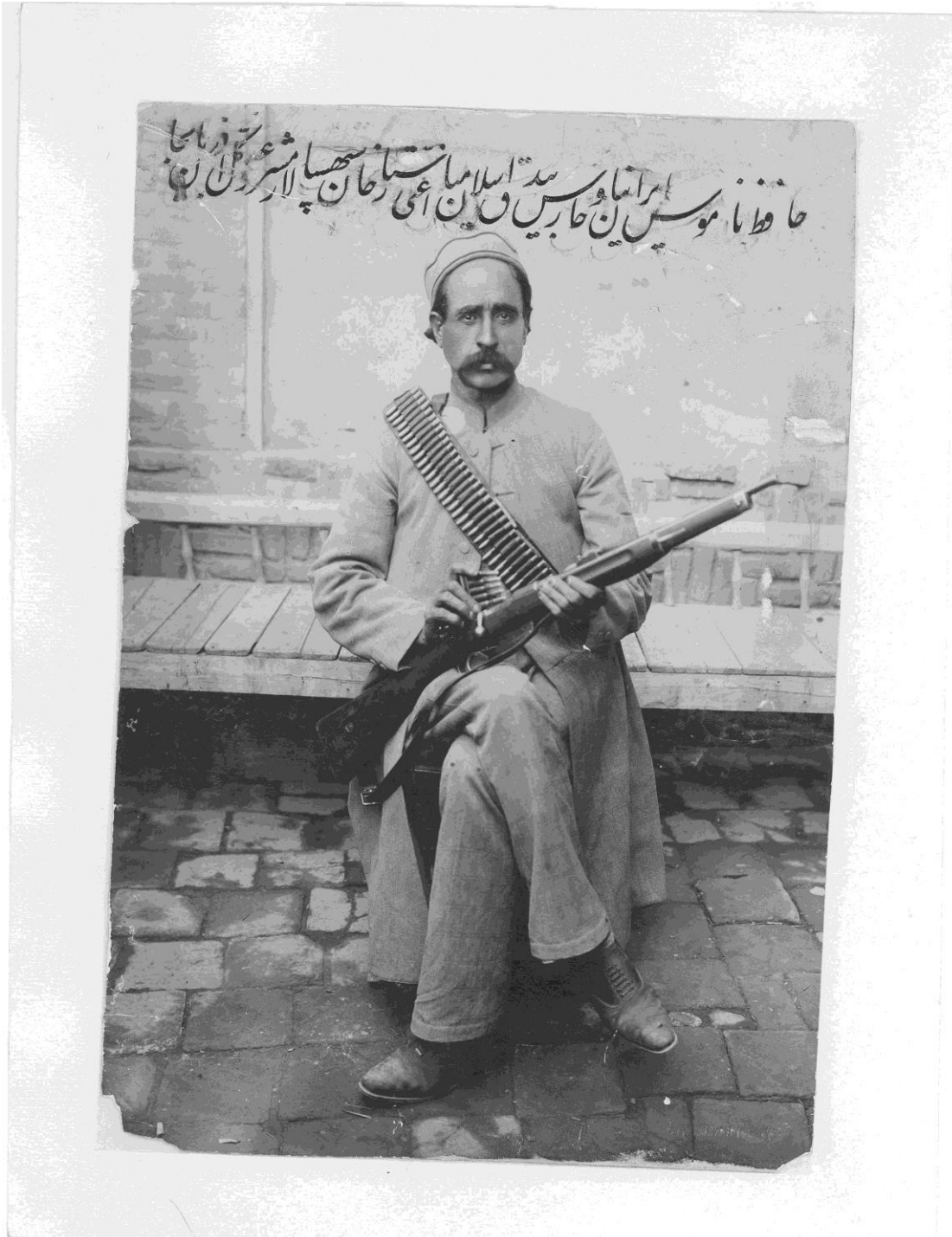
EK 4: Topa Tutulan Meclis-i Şûrâ-yı Millî ve Muhammed Ali Şah (Şehbâl, “İran Vekayi'i Münasebetiye”, 14 Nisan 1909 (Miladi)/1 Nisan 1325 (Rumi), 1.sene, 3.sayı, s.45.)

EK 5: Üstteki Fotoğraflar: Osmanlı Sefaretine Sığınan Ulema Altındaki Fotoğraflar: Topa Bağlanıp Fırlatılan Meşrutiyetçiler (Servet-i Fünûn, “İran Ahvalı”, 8 Nisan 1909 (Miladi)26 Mart 1325 (Rumi), 36.cilt, sayı 932, s.340-341)

EK 6: Muhammed Ali Şah tarafından meclisin topa tutulmasının hemen ardından Bağ-ı Şah'ta zincire vurulan aralarında bazı gazete müdürlerinin de bulunduğu İran meşrutiyet hareketinin liderleri. 1-Kazi Kazvinî 2- Müdür-i Ceraid-i Ruhülkudüs 3-Mirza Hüseyin Han (Reşt Valisi Ağa Bala Han Serdar tarafından gönderilmiştir.) 4- Şeyh İbrahim (Ruhulkudüs'ün amcasının oğlu) 5- Ağa Mecid (Sigarfürûş/Sigara satıcısı) 6- Ağa Ali Serbâz 7- Şerif Sahaf 8-Mirza Muhammed Ali Han Müdür-i Rûznâme-i Terakkî 9- Meşhedî Bâkır Tebrizî 10-Haşmet Nizam 11- Şahzâde Nâsırlümemâlik 12- Mirza Ali Ekber Han (Mutemed-i Divan) 13- Mirza Muhammed Ali (Hacı Melikülmütetekellimin'in oğlu) 14- Nâib Bâkır Han 15- Mirza Davud Han 16- Yahya Mirza 17- Mirza Bozorg Tebrizî 18- Şeyh İbrahim Talâkânî 19- Hacı Han Hayyât 20- Ali Bek 21- Hacı Muhammed Taki Bankdâr 22- Mirza Ali Ekber Birader-i Kâzi Kazvinî Fotoğraf arşive “seni istibdat zincirine de vursalar imdadına koşmayana minnet etme” minvalinde bir beyitle kaydedilmiştir. (MMTMİ, 4-0-472-1ğ)

EK 7: Hâfız-ı Nâmus-ı İranîyân ve Hâris-i Bayrak-ı/Beydek-i İslamîyân, Ağnâ Settar Han-ı Sipehsâlâr- ı Meşruâ-ı Kull-i Azerbaycan (MMTMİ, 0-4904-0-1ع)

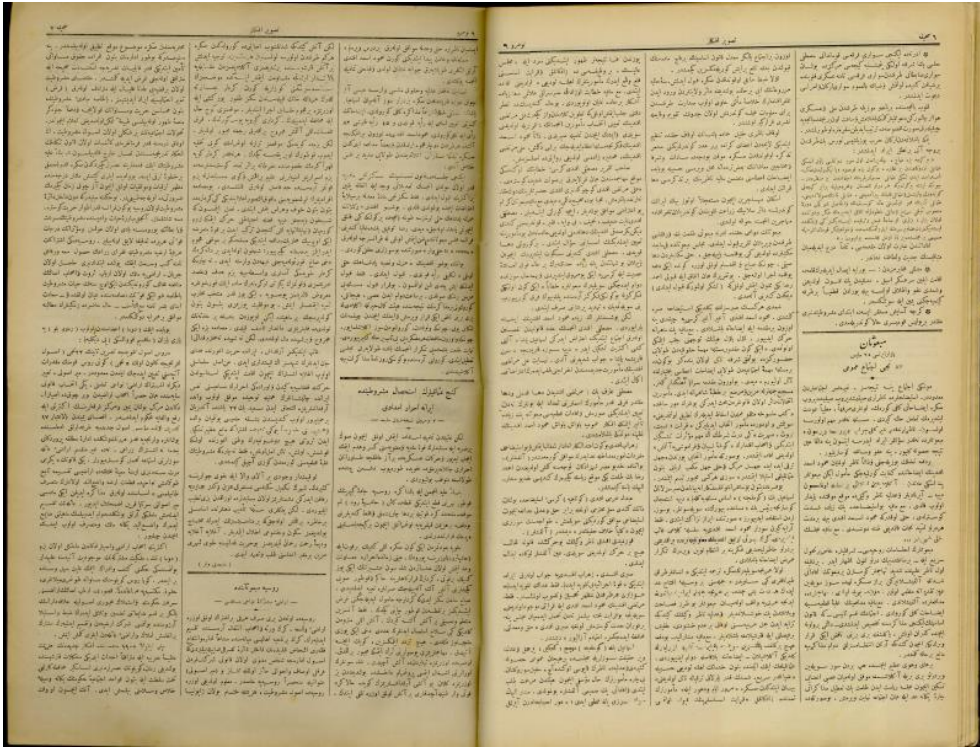
EK 8: Tahran Meşrutiyetçiler tarafından ele geçirildikten sonra Bahtiyârîler ve Azerbaycanlı Mücahitler (MMTMİ, 0-4964-0-1ع)

EK 9: Muizüssultan Reştî ve Ağa Mirza Ali Muhammed Han Serînî ve onların komutasındaki Kafkas, Tebriz ve Reşt Mücahitleri (1327). (MMTMİ,0-4638-0-1ع)

EK 10: Küçük İstibdat Dönemi Osmanlı Büyükelçiliğine Sığınan Meşrutiyet Taraftarları (MMTMİ, 1058-172ع)

EK 11: Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Genç Osmanlıların İstihsâl-i Meşrutiyette Ahrâr-ı İran’a İmdadı”, 8 Haziran 1909/19 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 9, s.7.

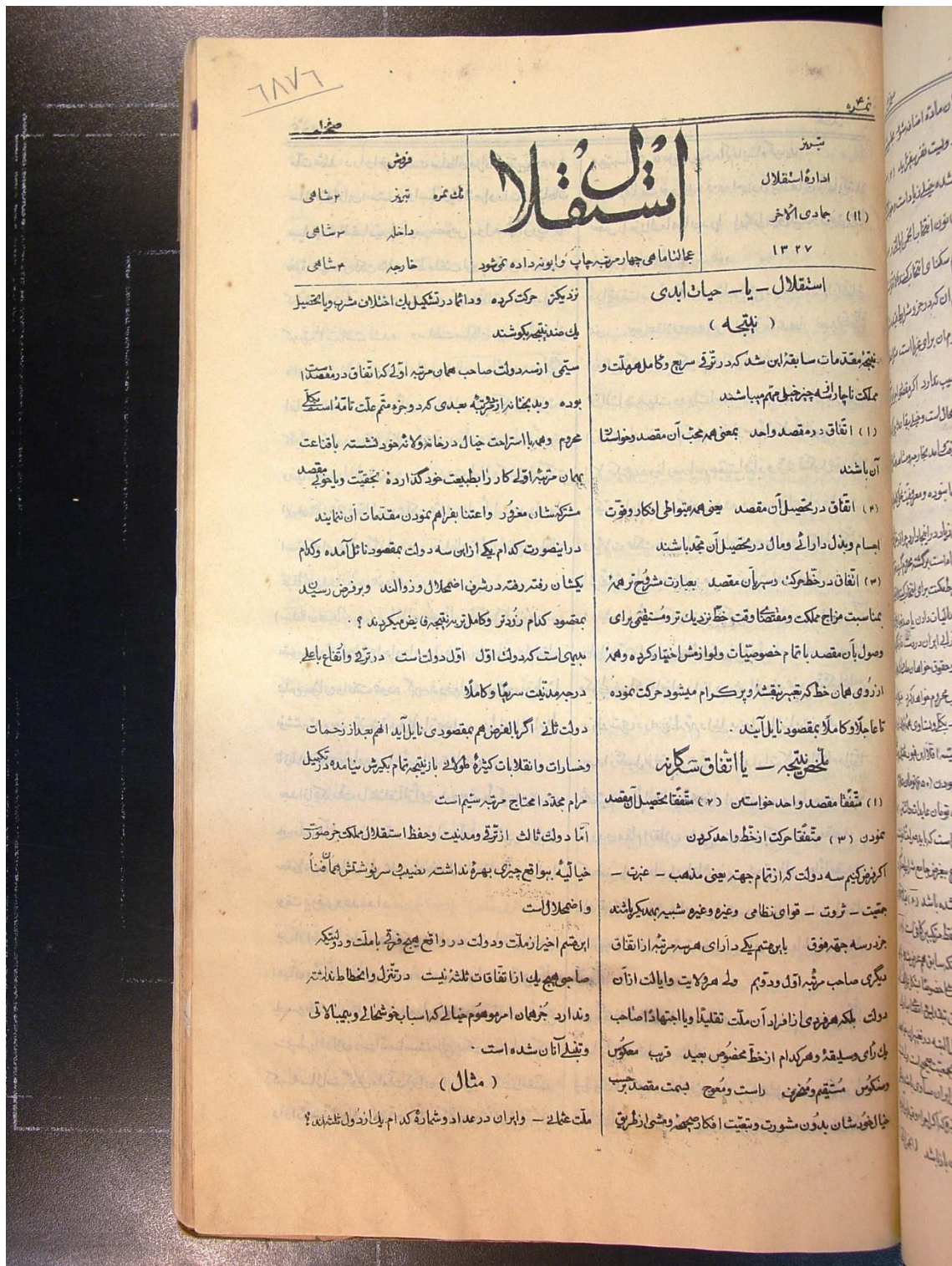

EK 12: Bağçe, Ö.Naci “İran İnkılabı Hatıralarından”, 9 Haziran 1325, 1. Yıl, 2.Cilt, Numro 42, s.244-245.

EK 13: İyd-i Zuhûr-ı Kanun-ı Matbuât /Matbuat Kanunun Çıkarılması Bayramı (Rûznâme-i Müsavât, 5 Avril 1908, Sâl-i Evvel, Şomare 19, s.1.)

شماره (۱۲)	اداره در دار السلطنه تبریز	شماره (۱۲)
ابن سالیانه نخبه	سرایی نامه	عنوان
تبریز (افران)	مراسلات و نوشته‌های مهم	اسمیل مدبر نوشته می‌شود
ولایات داخله ایران (ده افران)	عنوان تلکراف	جدید انجمن
ولایات روسیه (هم منات)	عمل توزیع	سرایی نامه در خود اداره
ولایات عثمانی (هم غروش)	دور و شبیه (م) سوال المکرر	این روز نامه ۲۰۰
ولایات اروپا (فرانک)	هفته چهار بار طبع و توزیع می‌شود	مذنب با بنجر بیست و پنج سال
قلم نخبه تبریز و شفا	در صورت تکرار تخفیف داده می‌شود	از ولایات جزو ادبیات و مطالبی که راجع به منافع عامه باشد با زیاده ساده می‌شود
ولایات داخله ستاره	وجه اشتراک بعد از ارسال ده نخبه دریافت می‌شود	و مذاکرات انجمن ملی را بطور خلاصه به مشترکین محترم می‌رساند
قیمت اعلانات سطری پانزده شفا		عموم درج می‌نماید و مقالات بشرط امضا قبول می‌شود و بعد از طبع صاحبان حق استرداد ندارند
		وجه اشتراک بعد از ارسال ده نخبه دریافت می‌شود

EK 15: Rûznâme-i İstiklâl, “İstiklâl Ya Hayat-ı Ebedî”, 11 Cemâziyelâhîr 1327, Numara 4, s.1.